

134921

T.C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

SÜLEYMAN PADİŞAH'NING HÜKMİ ÖRNEĞİNDE
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE İSİM VE FİİL
ÇEKİM EKLERİ

134921

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ

Hazırlayan
Filiz Meltem ERDEM UÇAR

NİĞDE – 2003

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Filiz Meltem ERDEM UÇAR'a ait Süleyman Padişah'ning Hükmi Örneğinde Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri adlı çalışma, jürimiz tarafından YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

imza

Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ

Danışman

Adı-soyadı

Ünvanı

İmza

Adı -soyadı

Ünvanı

İmza

ÖZET

Bu çalışmada, Özbek Türkçesindeki isim ve fiil çekim ekleri, “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eser esas alınarak incelenmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde Özbek adının yapısı ve kökeni hakkında ileri sürülen değişik görüşlere yer verilmiştir. Özbek Türklerinin günümüze kadar vermiş oldukları mücadeleler, yaptıkları savaşlar ve kazandıkları zaferlerden bahsedildikten sonra bugünkü Özbekistan’ın coğrafi, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

“Özbek Türkçesi” başlığı altında, Özbek Türkçesinin konuşulduğu coğrafya ve ağız özellikleri üzerine yapılan tasnif çalışmaları, Türk dili içerisindeki yeri, fonetik ve morfolojik özelliklerine değinilmiş, Özbek Türklerinin tarih boyunca kullandığı alfabeler ve bu alfabelerin özellikleri belirtilmiştir.

Özbek Türklerinin tarihi ve Özbek Türkçesi ile ilgili bilgilerden sonra hazırlanan çalışmaya zemin olan “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eser hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kadir Mirmuhamedav tarafından 1994 yılında Rusçadan çevrilmiş olan iki yüz kırk sayfalık bu kitap, Kiril alfabesiyle yazılmış olduğu için Lâtin alfabesine çevrilmiştir.

Bu çalışmada Özbek Türkçesindeki isim ve fiil çekim ekleri, mevcut gramer kitaplarındaki bilgiler ışığında ve incelenen “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eser örnek alınarak değerlendirilmiştir. Eklerin Eski Türkçeden Özbek Türkçesine gelinceye kadar geçirdiği değişimler gösterilmiştir. Eklerin fonksiyonları, cümle içinde kurdukları ilgiler ve kelime içindeki kullanım şekilleri tespit edilmiş ve incelenen eserden örneklerle değerlendirilmiştir.

SUMMARY

In this study, the noun and verb affixes are examined in Özbek Turkish according to the work which is called “Süleyman Padişah’ning Hükmi”.

In introduction of study, it was placed different opinion about the name and origin of Ozbek. After discussed Ozbek Turkish people’s struggle, their wars, victories until today from their foundation, also geographical, political, social, cultural and economical properties of Ozbekistan in today were informed.

Under the headline “Ozbek Turkish”, classification studies which were made about parts of Ozbek Turkish and its accent properties, place in Turkish language, discussed phonetic and morphologic properties and also Ozbek Turkish alphabets and properties of these alphabets which were used in the course of history were specified.

After Ozbek Turkish history and information about Ozbek Turkish, it was placed about the main work “Süleyman Padişah’ning Hükmi” and its author. This book which was translated by Qadir Mirmuhamedav in 1994, has 240 pages and because of written in Kiril Alphabet, it was translated Latin Alphabet.

In this study, noun-verb termination in Ozbek Turkish was evaluated according to present grammar books and the work named “Süleyman Padişah’ning Hükmi”. After showry variation of termination until coming from Old Turkish Ozbek Turkish. Functions of terminations the using from in word and meaning in sentence was stabilised and from analysed work was evaluated with examples.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	XI
ÇALIŞMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	XII
GİRİŞ	1
1. Özbek Adı.....	1
2. Özbek Türkleri Tarihi ve Edebiyatı.....	2
3. Yazar ve Eser Hakkında.....	9
4. Özbek Türkçesi.....	10
EKLER (Qoşimça)	21
ÇEKİM EKLERİ (Turlâvçi-Tuslâovçi Qoşimça)	21
I. İSİM ÇEKİM EKLERİ (Âtning Turlâvçi Qoşimçalari)	23
I.1. ASIL İSİM ÇEKİM EKLERİ (Hâl Ekleri)	
(Kelişik Qoşimçalari)	24
I.1.1. Yalın Hâl (Boş Kelişik).....	24
I.1.2. İlgi Hâli (Qarâtqç Kelişigi)	24
I.1.3. Yükleme Hâli (Tüşüm Kelişigi)	28
I.1.4. Yönelme Hâli (Cönâliş Kelişigi)	31
I.1.5. Bulunma Hâli (Orin-Päyt Kelişigi)	36
I.1.6. Çıkma Hâli (Çıqış Kelişigi)	40
I.1.7. Vasıta Hâli (Vâsitâ Kelişigi)	43
I.1.8. Eşitlik-Benzerlik Hâli (Oxşâtiş Kelişigi)	44
I.1.9. Yön Gösterme Hâli (Yönâliş Kôrsâtiş Kelişigi)	48
I.1.10. Sınırlama Hâli (Çegärälâş Kelişigi).....	50

I.1.11. Hâl Eklerinin Çapraz Kullanımı.....	51
I.1.11.1. Yalın Hâlin İlgi Hâli Yerine Kullanılması.....	51
I.1.11.2. Yükleme Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması.....	52
I.1.11.3. Yalın Hâlin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması.....	53
I.1.11.4. Yönelme Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması.....	53
I.1.11.5. Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması.....	53
I.1.11.6. Yükleme Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması.....	53
I.1.11.7. Yalın Hâlin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması.....	54
I.1.11.8. Bulunma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine kullanılması.....	54
I.1.11.9. İlgi Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması.....	54
I.1.11.10. Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması.....	54
I.2. İSİM İŞLETME EKLERİ.....	56
I.2.1. Çokluk Eki (Köplük Qoşimçəsi).....	56
I.2.2. İyelik Ekleri (Egâlik Qoşimçaları)	58
I.2.3. Aitlik Eki (Qarâşlilik qoşimçəsi)	62
I.2.4. Soru Eki (Qarâşlilik qoşimçəsi)	66
II. FİİL ÇEKİM EKLERİ (Fe'linğ Tusalvçi Qoşimçaları).....	69
II.1. ASIL FİİL ÇEKİM EKLERİ	69
II.1.1. ŞAHIS EKLERİ (Şaxs Qoşimçäləri)	69
II.1.1.1. Birinci Tip Şahıs ekleri.....	69
II.1.1.2. İkinci Tip Şahıs Ekleri.....	72
II.1.1.3. Üçüncü Tip Şahıs Ekleri.....	74
II.1.2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ.....	78
II.1.2.1. BASİT ÇEKİM (Sâddä Mâyli)	78
II.1.2.1.1. BİLDİRME KİPLERİ (Xabâr Mâyli).....	78

II.1.2.1.1.a. Geniş Zaman (Hâzırgi-Kelâsi Zâmân)	78
II.1.2.1.1.b. Şimdiki Zaman (Hâzırgi Zâmân).....	81
II.1.2.1.1.c. Görülen Geçmiş Zaman (Anıq Ötgân Zâmân).....	88
II.1.2.1.1.ç.Öğrenilen Geçmiş Zaman (ÖtgânZâmânEşitilgänlik Şakli).....	92
II.1.2.1.1.d.Gelecek Zaman (Kelâsi Zâmân).....	99
II.1.2.1.2.TASARLAMA KIPLERİ (Xabâr Mäylidän başqa Mäyllär).....	107
II.1.2.1.2.a. Emir Kipi (Buyruq Mäyli).....	107
II.1.2.1.2.b. Şart Kipi (Şart Mäyli)	111
II.1.2.1.2.c. İstek Kipi (İstāk Mäyli)	114
II.1.2.1.2.ç.Gereklilik Kipi (Kerāklilik Mäyli)	117
II.1.2.2. BİRLEŞİK ÇEKİM (Mürākkāb Mäyllär)	122
II.1.2.2.1. HİKÂYE (Hikâyä)	122
II.1.2.2.1.a. Geniş Zamanın Hikâyesi (Hâzırgi - Kelâsi Zâmân Mäyli)	122
II.1.2.2.1.b. Şimdiki Zamanın Hikâyesi(Hâzırgi Zâmân Hikâyä Fe'li).....	125
II.1.2.2.1.c.Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi(Ötgân Zâmân Hikâyä Fe'li)	127
II.1.2.2.1.ç. Gelecek Zamanın Hikâyesi(Kelâsi Zâmân Hikâyä Fe'li)	129
II.1.2.2.1.d. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Anıq Ötgân Zâmân Hikâyä Fe'li)	131
II.1.2.2.1.e. İstek Kipinin Hikâyesi (İstāk Mäyli Hikâyä Fe'li).....	132

II.1.2.2.1.f. Şart Kipinin Hikâyesi (Şart Mâyli Hikâyâ Fe'li).....	133
II.1.2.2.1.g. Gereklilik Kipinin Hikâyesi(Kereklik Mâyli Hikâyâ Fe'li)	134
II.1.2.2.2. RİVAYET (Eşitilgänlik)	136
II.1.2.2.2.a. Geniş Zamanın Rivayeti(Hâzırğı Kelâsi Zâmân Eşitilgänlik)	137
II.1.2.2.2.b. Şimdiki Zamanın Rivayeti (Hâzırğı Zâmân Eşitilgänlik Fe'li)	139
II.1.2.2.2.c. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	140
II.1.2.2.2.ç. Gelecek Zamanın Rivayeti (Kelâsi Zâmân Eşitilgänlik Fe'li).....	142
II.1.2.2.2.d. İstek Kipinin Rivayeti (İstâk Mâyli Eşitilgänlik Fe'li).....	144
II.1.2.2.2.e. Şart Kipinin Rivayeti (Şart Mâyli Eşitilgänlik Fe'li).....	144
II.1.2.2.2.f. Gereklilik Kipinin Rivayeti Kereklik Mâyli EşitilgänlikFe'li).....	145
II.1.2.2.3.ŞART (Şart)	147
II.1.2.2.3.a. Geniş Zamanın Şartı(Hâzırğı - Kelâsi Zâmân Şart Fe'li).....	147
II.1.2.2.3.b. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı (Ötgän Zâmân Eşitilgänlik Şakli Şart Fe'li)	148
II.1.2.2.3.c. Gelecek Zamanın Şartı (Kelâsi Zâmân Şart Fe'li).....	150
II.1.2.3. İMEK FİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	
(Âtlärdä Kesimlik)	152

II.1.2.3.1. Ek-fiilin Geniş Zamanı (Hâzırđi Zâmân).....	152
II.1.2.3.2. Ek-fiilin Görülen Geçmiş Zamanı (Anıq Ötgân Zâmân).....	154
II.1.2.3.3. Ek-fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı (Ötgân Zâmân Eşitilgânlık Şâkli).....	156
II.1.2.3.4. Ek-fiilin Şartı (Şart Mâyli).....	157
II.1.2.4. YETERLİK.....	159
II.2. FİİL İŞLETME EKLERİ.....	160
II.2.1. SIFAT-FİİL (Sifâtdâş).....	160
II.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiili.....	160
II.2.1.2. Geniş Zaman Sıfat-fiilleri.....	160
II.2.1.3. Gelecek Zaman Sıfat-fiilleri.....	163
II.2.2. ZARF-FİİL (Râvişdâş).....	165
II.2.2.1. Asıl Zarf-fiiller.....	165
II.2.2.2. i- Fiilinin Meydana Getirdiđi Zarf-fiiller.....	169
II.2.2.3. Sıfat-fiil Ekleriyle Hâl Eklerinin Birleşmesinden Meydana Gelen Zarf-fiiller.....	169
II.2.3. SORU EKİ (Sorâq Yüklâmâsi)	172
SONUÇ.....	173
KAYNAKLAR.....	176
İNCELENEN ESER.....	178

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Türkistan, pek çok Türk devletini bünyesinde barındırmıştır. Özbek Türkleri de Türkistan'da uzun süre büyük bir güç hâlinde varlıklarını devam ettirmişler, tarihin akışında etkin rol oynamışlardır.

Doğu (Karluk) Türkçesi kapsamında değerlendirilen Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.

1924 yılından 1991 yılına kadar Rus hakimiyeti altında yaşayan Özbek Türklerinin oluşturduğu eserler, daha çok Rus Türkologlar tarafından incelenmiştir. Günümüzde Türklük bilimi çok gelişmiştir. Bu nedenle bu eserlerin Türk araştırmacılar tarafından da incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla hazırlanan çalışmamızda Özbek Türkçesiyle yazılmış “Süleyman Padişah'ning Hükmi” adlı eser, çalışma konusu olarak seçilmiştir. Eser, önce Lâtin alfabesine çevrilmiş, çalışmamıza konu olan bütün unsurlar fişlenerek değerlendirilmiştir. Eklerin Eski Türkçe, Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçelerindeki şekilleri gösterildikten sonra bugün kullanılan şekil ve fonksiyonları verilmiştir. Harezm Türkçesi döneminde kullanılan şeklinin verilmesinin sebebi, Özbek Türkçesi üzerindeki Kıpçak etkisidir. Daha sonra tespit edilen eklerin “Süleyman Padişah'ning Hükmi” adlı eserden hareketle fonksiyonları örneklerle birlikte verilmeye çalışılmıştır. Bazı hususlarda çalışılan eserde örnek bulunamamış veya sınırlı sayıda bulunmuştur.

Bu çalışma yapılırken Türkiye Türkçesinde kullanılan gramer terimlerinin Özbek Türkçesindeki karşılığı, Volkan Coşkun'un “Özbek Türkçesi Grameri” ve Emine Gürsoy-Naskali'nin “Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu” esas alınarak verilmeye çalışılmıştır. Emine Gürsoy-Naskali, terimleri transkribe etmeden vermiştir. Bu konuda elimizde Özbek Türkçesi ile ilgili orijinal bir eser olmadığı için Türkiye Türkçesindeki terimlerin karşılığı olan Özbek Türkçesi terimleri, yaygın şekil olduğu kabul edilerek kullanılmıştır.

Üzerinde çalışılacak kitabın bulunması sırasında bazı sorunlar yaşanmış; zaman ve mekân ile ilgili engeller nedeniyle farklı eserlere ulaşamamıştır. O an için başka alternatifi olmayan “Süleyman Padişah'ning Hükmi” adlı eser tercih edilmiştir. Kitabın yazarı Kadir Mirmuhamedav hakkında bilgi edinebilmek için yazılı

kaynaklara ve internete bakılmış; gerekli bilgiye ulaşılamamıştır. Özbekistan Büyükelçiliğine başvurulmuş ancak bir sonuç elde edilememiştir.

Bugün farklı alfabelerle farklı yazı dilleri kullanan pek çok Türk topluluğu vardır. Bunların bir kısmı bağımsızlığını tam olarak elde etmiş; bir kısmı da başka ülkelerin himâyesinde yarı bağımsız olarak varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadır. Küreselleşmeye doğru giden dünyada Türk milletinin varolabilmesi, Türk dünyasının bir ve bütün olarak yaşamasından geçer.

Atatürk bir konuşmasında şöyle der:

“Bugün Sovyetler Birliği, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını bugünden kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye, ne yapacağını bilmelidir...”

Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir.

Hazırlanmak lâzımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevî köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (dış Türklerin) bize yakınlaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli...”

29 Ekim 1933

Mustafa Kemâl Atatürk

Atatürk’ün de belirttiği gibi Türk dünyasını bir araya getirecek bağ kültür bağıdır. Bu da önce birbirimizi anlayabilmeyi gerektirir. Biz de Özbek Türkçesini bu gözle incelemeye gayret ettik.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını benden esirgemeyen Hocam Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ’a, teknik imkânlar sağlayan Bilâl ŞERNAS ve Ali

KOÇTÜRK'e, maddî ve manevî desteklerini gördüğüm eşim, ailem ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Filiz Meltem ERDEM UÇAR

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları :

- ÇEK Çağatayca El Kitabı (Janos ECKMANN)
- ÇTL Çağdaş Türk Lehçeleri (Ahmat BURAN, Ercan ALKAYA)
- ETG Eski Türkçenin Grameri (A. Von GABAİN)
- KTG Karahanlı Türkçesi Grameri (Necmettin HACIEMİNOĞLU)
- KTLS Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kültür Bakanlığı)
- ÖT Özbek Türkçesi (Transkripsiyonlu Metin-Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi–Dil Özellikleri–Sözlük) (Ramazan SALMAN)
- ÖTG Özbek Türkçesi Grameri (Volkan COŞKUN)
- ÖTT Özbek Türkleri Tarihi (Mehmet SARAY)
- SPH Süleyman Padişahın Hükümü (Çev. Qadir MİR MUHAMEDAV)
- TTŞ Tarihi Türk Şiveleri (Çev. Mehmet AKALIN)
- TD Türk Dünyası, Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat (Nevzat ÖZKAN)
- TDB Türk Dil Bilgisi (Muharrem ERGİN)
- TEK Türkçe El Kitabı (Tuncer GÜLENSOY)
- TTÖTSDK Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması (Ertuğrul YAMAN)
- TD Türklerin Dili (Fuat BOZKURT)
- UÖTF Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil (Rıdvan ÖZTÜRK)

Kelime Kısaltmaları:

- a.g.m. adı geçen makale
- az. az kullanılır
- çev. çeviren
- nz. nezaket ifade eden şekiller
- s. sayfa

ÇALIŞMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ*

<u>KİRİL</u>	<u>LÂTİN</u>
А а	Ă ă
Б б	B b
В в	V v
Г г	G g
Д д	D d
Е е	E e
Ё ё	Yâ yâ
Ж ж	C c
З з	Z z
И и	İ i
Й й	Y y
К к	K k
Л л	L l
М м	M m
Н н	N n
О о	Â â
П п	P p
Р р	R r
С с	S s
Т т	T t
У у	U u (Ü ü)
Ф ф	F f
Х х	X x
Ц ц	Ts ts
Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ş ş
Ъ ъ	(Kesme)
Э э	E e
Ю ю	Yu yu (Yü yü)
Я я	Yâ yâ (Ye ye)
ÿ ӱ	O o (Ö ö)
Q q	K k
Ƒ ƒ	Ğ ğ
X x	H h

ŋ ng (geniz n'si)

ŋ̇ geniz n'si (nazal n)

* Ahmet B. Ercilasun, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara 1993, s.16.

GİRİŞ

1. ÖZBEK ADI

Özbek adı, 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hükümdarı Gıyaseddin Muhammed Özbek Han'ın adından gelmektedir¹. Daha önceleri Özbekler, Sart, Kurana, Tacik gibi isimlerle adlandırılmaya çalışılmışsa da bu adların hiçbiri tutmamıştır².

Özbek adının kökeni ve yapısına dair değişik görüşler ileri sürülmektedir³.

A. A. Semyanov, "Özbek" adının Ak Ordu döneminde çıktığını; İran ve Orta Asya tarihçilerinin bu adı, 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabileleri için kullandığını, ortak bir ad olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca sonradan "Özbekler" olarak adlandırılan kabilelerin Altın Ordu hükümdarı Özbek Han'a bağlı olmadıklarını da belirtmiştir⁴.

H. Vambery, "Özbek" sözünün eski Macarlarda mertebe, unvan sıfatı olarak kullanılan kelimenin karşılığı olduğunu ileri sürer. Özbek adının tam anlamının "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" yapısının da Öz +bek şeklinde olduğunu belirtir⁵.

Denis Sinoř, Özbek adının "Oğuz+berk" sözlerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtirken Hasan Eren, bu adın "Özü+berk" (özü sağlam) sözünden geldiğini söylemektedir⁶.

Bütün bu değişik görüşlere rağmen araştırmacılar, daha çok Özbek Adının Altın Ordu hükümdarı Özbek Han'dan geldiği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han'dan önce bu ada rastlanmadığını belirtir. M. A. Aristov, A.Y. Yakubovskiy, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibi bilim adamları da aynı görüştedir⁷.

¹ Ramazan Salman, *Özbek Türkçesi*, Doktora Tezi, Malatya 1997, s. 1.

² Nevzat Özkan, *Türk Dünyası (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat)*, Kayseri 1997, s. 51.

³ Ahmet-Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ 1999 s. 129.

⁴ Buran-Alkaya, *ÇTL*, s. 129.

⁵ Buran-Alkaya, *ÇTL*, s. 129.

⁶ Buran-Alkaya, *ÇTL*, s. 129.

⁷ Buran-Alkaya, *ÇTL*, s. 129.

2. ÖZBEK TÜRKLERİ TARİHİ VE EDEBİYATI

Dünya tarihinin akışında önemli yer işgal eden Türk devletlerini değişik zamanlarda bünyesinde barındıran Türkistan, Türklerin ana yurdudur. Bu topraklarda devlet kuran kavimlerden biri de Özbek Türkleridir⁸.

Özbek Türkleri, Karluklar, Oğuzlar ve Kıpçaklar olmak üzere Üç Türk boyunu bünyesinde barındıran bir Türk topluluğudur. Özbekler Türk boyu değildir. Özbek Türkçesini konuşan diğer Türk boylarının meydana getirdiği bir topluluktur. Ayrıca Çalayir, Nayman, Katagan, Kanglı, Harezmi, Massaget, Sak, Soğd gibi ırk ve kabilelerin de Özbek Türklerinin terkinde olduğu ileri sürülmektedir⁹.

Altın Ordu devleti kurulurken, Cengiz Han'ın torunu olan Şibakan'a (Şeybân) Urallar'ın doğusundan İrtiş Irmağına kadar olan bölge verildi. Bölgede bulunan kabileler, Kıpçakların en büyük hükümdarı Gıyaseddin Muhammed Özbek Han döneminde (1313-1340) müslüman olup Özbek adını aldılar¹⁰.

Timur, (1336-1405) Toktamış Han'ı yenerek Altın Ordu devletini zayıflatınca Kıpçak Türklerinden Özbekler, Ebu'l-Hayr Han yönetiminde birleştiler ve Timurlulara saldırmaya başladılar¹¹.

Timurluların parçalanmaya başlaması ile birlikte Ebu'l-Hayr Han idaresindeki Özbekler, Türkistan'ın kuzeyini ele geçirmek amacıyla harekete geçmişler, Tura şehrini alarak burayı kendilerine başkent yapmışlar¹², 1451'e kadar Türkistan'ın yarısını ele geçirmişlerdir¹³.

Özbekler, 1456 yılında Moğol kabilelerinden Kalmukların, bir sene sonra da Oyratların saldırısına uğradılar ve çok zarar gördüler. Bundan sonra Özbekler için bir gerileme dönemi başladı. Bu durumdan yararlanmak isteyen bir kısım Türkler, Ebu'l-Hayr'ın güttüğü siyâseti de onaylamadıklarını söyleyerek kuzeye doğru

⁸ Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara 2000, s. XXIII.

⁹ Salman, *ÖT*, s. 1.

¹⁰ Salman, *ÖT*, s. 2.

¹¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. 7, s. 198.

¹² Coşkun, *ÖTG*, s. XXIII.

¹³ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 14.

hareket ettiler. Ebu'l-Hayr'ın yönetiminden ayrılan bu Türklere Kazaklar adı verildi¹⁴.

Karay ve Canibek adlı komutanlar, bir kısım Özbekleri de yanlarına alarak Çağatay Han'ı Esenboğa'ya sığındılar. Bu Özbeklere Kazak ve Kırgız Kazakları adı verilmiştir. Bunlar, Çağatay Hanı Esenboğa tarafından Çağatay-Moğol İmparatorluğu'nun sınır bölgelerine yerleştirilmiştir¹⁵.

Yarım asra yakın devam eden Özbek-Moğol sürtüşmesi yüzünden Özbekler çok fazla yıprandılar. 1468 yılında Moğollarla yapılan savaş sırasında Ebu'l-Hayr Han öldü¹⁶.

Ebu'l-Hayr Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Şah Budak geçmiştir. Ancak bu dönemde de Özbek Türklerinin durumu düzelmemiştir. Daha sonra başa Şah Budak'ın oğlu, Ebu'l-Hayr'ın torunu Muhammed Şeybânî geçince Özbekler için parlak bir dönem başlamıştır¹⁷.

Bu tarihten itibaren Özbekler, “Şeybânîler” adıyla da anılmaya başlanmıştır¹⁸.

Muhammed Şeybânî yönetimindeki Özbekler, yeniden toparlanıp harekete geçtiler. İç karışıklıklar yaşayan Timurluların hâkimiyetine son verdiler. Semerkand ve Buhara ile birlikte bütün Maverâünnehir'i ele geçirip hâkimiyetlerini ilân ettiler, (1500). Özbekler, Orta Asya'da büyük bir güç oluşturdular. Böylece Türk tarihinde yeni bir dönem başladı¹⁹.

Bu yıllarda, İran'da Akkoyunluların hâkimiyetine son vererek Safevî Hanedanını kuran Şah İsmail'in amacı, Özbeklerden Horasan'ı alarak İran'da millî birliği oluşturmaktır²⁰. Şîî olan Şah İsmail'in başında olduğu devletin hızlı bir gelişme süreci içinde bulunması, Özbek Türkleri için bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı²¹.

¹⁴ Saray, ÖTT, s. 14.

¹⁵ Salman, ÖT, s. 3.

¹⁶ Saray, ÖTT, s. 14.

¹⁷ Saray, ÖTT, s. 14.

¹⁸ Salman, ÖT, s. 3.

¹⁹ Saray, ÖTT, s. 14.

²⁰ Coşkun, ÖTG, s. XXIII.

²¹ Saray, ÖTT, s. 15

Nitekim, koyu Şîî olan Safevîler ile Sünnî olan Özbekler arasında mezhep çatışmaları başladı. Şah İsmail'le yapılan savaşı, Kırgızların da kendisine karşı isyanı nedeniyle Muhammed Şeybânî Han kaybetmiştir. 1510 yılında yapılan bu savaş, Özbekler için büyük bir darbe olmuştur²².

Bu durumdan yaralanmak isteyen Babür Şah, Safevîlerin de yardımıyla Özbeklere saldırdı. Semerkand ve Buhara'yı ele geçirince Özbekler, Taşkent'e çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Semerkand ve Buhara halkı Sünnî idi. Bu nedenle Babür Şah'a isyan ettiler. Böylece 1512'de yapılan savaşı Özbekler kazanmış oldu. Kaybedilen yerler tekrar kazanıldı²³. Babür Şah, Orta Asya'yı terk ederek Hindistan sınırlarına çekilmek zorunda kaldı²⁴.

Bu arada Doğu Anadolu'da Şîî propagandası yapan Şah İsmail'le Osmanlıların arası açılmış, 1514'te Yavuz Sultan Selim'e Çaldıran Savaşı'nda yenilerek Şah İsmail büyük zarara uğramıştır. Bu dönemden sonra Özbekler ile Osmanlılar arasında bir yakınlaşma ve işbirliği doğmuş, İran'daki Şîî hakimiyetine karşı birlikte mücadele etmişlerdir²⁵.

Buharalı Şeyh Süleyman Özbekî, Abdülhamid'in ilk senelerinde Türk-Rus Savaşı sıralarında Asya'ya yaptığı resmî ziyaretini "Lûgatî Çağatay ve Türkî Osmanî" adlı eserinin manzum olarak yazılmış giriş bölümünde belirtir. Süleyman Özbekî'nin şark ve garp Türklerini birbirlerine tanıtmak amacıyla yaptığı bu ziyaret, onun Türkçülük tarihinde özel bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Şeyh'in ziyaretinden siyasî bir fayda sağlanamadıysa da edebiyat tarihimiz ve Türkçülük konusunda güzel bir eserin ortaya çıkmasına vesile oldu. Çünkü bu sayede ortaya çıkan yukarıda ismi geçen eserinde Çağatay Türklerinin kelimelerini Osmanlı Türkçesi ile açıkladı.²⁶

Önce 1510 yenilgisi, sonra 1512 saldırısı sonucunda Özbek Türkleri yıkılmamış, kendilerini toparlamışlarsa da içlerinde bölünmeler başlamıştır. 1597'de

²² Saray, ÖTT, s. 15.

²³ Salman, ÖT, s. 3.

²⁴ Coşkun, ÖTG, s. XXIV.

²⁵ Saray, ÖTT, s. 15.

²⁶ İsmail Habib Sevük, Edebî Yeniliğimiz, İstanbul 1932, s. 388-389.

Hokand Hanlığı bağımsızlığını ilân etmişti²⁷, Özbeklerin bir kısmı ayrılarak Yamud Türkmenleri ile Hive (Harezmi) Hanlığını devam ettirmişlerdir (1598)²⁸. Bu bölünme neticesinde Türk hanlıkları hem dış saldırılarla mücadele etmek zorunda kalmış, hem de birbirleriyle uğraşmıştır. Karışık günler yaşayan Türkistan Türkleri arasında barış sağlamak amacıyla Osmanlılar büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Her ne kadar 17. asrın sonlarına doğru barış ortamı yaratılmışsa da Moğol asıllı Kalmukların ve Çin asıllı Jungarların saldırılarıyla bu ortam yeniden bozulmuştur²⁹.

17. asırda Türkistan'ın kuzeyinde kurulan Kazak siyasi birliği, Kalmuk saldırıları sonucunda parçalanıp, Büyük Orda, Orta Orda, Küçük Orda³⁰ şeklinde üçe ayrılmıştır. Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasında uzun süren çatışmalar devam etmiştir. Türkistan'daki bu karışıklıklardan en çok Ruslar yararlanmıştır. 1552'de Kazan'ı alan Ruslar, 1881'de Afganistan ve Hindistan sınırlarına kadar gelmiştir³¹.

1876'da Hokant Hanlığı'nın ilhakı ile Türkistan tamamen Rusların hakimiyetine girmiştir. 1917'de Taşkent'te, 1920'de Buhara ve Hive'de Rus idaresi kurulmuştur³².

1924 yılında sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenleme ile Harezmi, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bu topraklar Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaştırılmıştır³³. 27 Ekim 1924'te Özbekistan SSC kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Özbekistan 9 Eylül 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur³⁴.

Bağımsızlığına kavuştuktan sonra içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal problemlerden kurtulmak için büyük uğraşlar veren Özbekistan, Türkiye'den çok yardım almıştır. Türkiye, Özbekistan'a 250 milyon dolar kredi açmış, 54 milyon dolarlık insanî yardım yapmış, Özbekistan'a 28 Türk okulu açmış, 1784 Özbek

²⁷ Coşkun, ÖTG, s. XXIV.

²⁸ Saray, ÖTT, s. 15.

²⁹ Saray, ÖTT, s. 16.

³⁰ Saray, ÖTT, s. 16.

³¹ Coşkun, ÖTG, s. XXV.

³² Özkan, TD, s. 51.

³³ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 131.

³⁴ Özkan, TD, s. 51.

öğrenciye de Türkiye’de okuma şansı vermiştir. Ayrıca 700 milyon dolarlık yatırım yapan Türk işadamları, ülkenin kalkınması için ellerinden geleni yapmıştır³⁵.

Özbekistan, 447.400 km²’lik alana sahip bir Türk Cumhuriyetidir. Başkenti Taşkent’tir. Kuzeyinde Aral Denizi ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tâcikistan, güneyinde Afganistan ve Türkmenistan, batısında da yine Türkmenistan bulunmaktadır³⁶.

1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre, 14.123.626’sı Özbekistan’da olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu’nda 16.686.240 Özbek Türk’ü yaşamaktadır. Özbekistan nüfusunun % 71.3’ünü Özbek Türkleri, % 12.3’ünü diğer Türk boyları(2.406.935 nüfus), % 8.3’ünü Ruslar (1.652.129 nüfus), % 4.7’sini Tâcikler (931.547 nüfus) oluşturmaktadır³⁷.

Özbek Türkleri, bugün, Özbekistan’dan başka Tâcikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Doğu Türkistan ve Suudi Arabistan’da yaşamaktadır³⁸.

Tâcikistan nüfusunun %23.5’ini (1.197.091 nüfus), Kırgızistan nüfusunun %12.9’unu (550.095 nüfus) Özbekler oluşturmaktadır. 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre Doğu Türkistan’da 14.502 Özbek bulunmaktadır. Suudi Arabistan’daki Özbek Türklerinin sayısı 15.000’i bulmaktadır³⁹.

Nüfusu en hızlı artan Türk topluluklarından biri olan Özbeklerin % 40’ı şehirlerde, %60’ı da köylerde yaşamaktadır⁴⁰. Amu-Derya, Sır-Derya, Karşı ve Tirmiz ırmaklarının suları ile sulanan Özbekistan ovalarında dünyanın en kaliteli pamuğu yetiştirilmektedir. Özbeklerin “beyaz altın” dedikleri bu kaliteli pamuk da Rusların Türkistan’ı işgal etmek istemesinde önemli rol oynamıştır. Pamuk dışında pirinç, mısır, tahıl, tütün, çeşitli sebze-meyve ve ipek de yetiştirilen Özbekistan’da hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıdır. Tarıma dayalı bir sanayinin geliştiği

³⁵ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara 1996, s. 395.

³⁶ Saray, **ÖTT**, s. 7.

³⁷ Özkan, **TD**, s. 51.

³⁸ Özkan, **TD**, s. 51.

³⁹ Özkan, **TD**, s. 52.

⁴⁰ Özkan, **TD**, s. 52.

görülen Özbekistan'da yer altı kaynakları da oldukça zengindir (doğal gaz, petrol, altın, bakır, çinko, kurşun, molibden)⁴¹.

Kültürel açıdan bakıldığında Çağdaş Özbek edebiyatının kaynaklarının Karahanlı ve Çağatay edebiyatları olduğu görülür⁴². Özbek edebiyatı, menkıbeler, efsaneler, destanlar, koşıklar (koşma), mersiye ve ağıtlar, ninniler, bilmece, atasözleri, masal ve halk hikâyeleri gibi folklorik kaynaklar bakımından oldukça zengindir⁴³.

Çağdaş Özbek şiiri, çok köklü ve zengin bir mirasa sahiptir⁴⁴. Aynî, Niyâzî ve Fıtrat önderliğinde başlayan Çağdaş Özbek şiiri, üç döneme ayrılarak incelenir⁴⁵.

1.Cedit Şiiri Dönemi (1910 – 1938): Türkleri eğitim ve kültür alanında en üst seviyeye çıkarmayı ve Türkler arasında kültürel bağ oluşturmayı amaçlayan Ceditçilik, 19. yüzyılın sonlarında Tatar Türkleri arasında başlamış, 20. yüzyılın başlarında da Özbek Türkleri arasında yayılmıştır⁴⁶.

Nevâî, Sekkâkî, Lütfî, Gedâyî, Bâbü Şah gibi Çağatay şâirlerinden etkilenen Çağdaş Özbek şiiri, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Tefvik Fikret gibi şâirlerimizin de etkisi altında kalmıştır. 1918 yılında Abdurrauf Fıtrat tarafından kurulan Çağatay Gürüŋgi (Çağatay Oturumu) adlı yazarlar birliği, Çağdaş Özbek Edebiyatı'nın gelişmesine katkıda bulunmuştur⁴⁷.

En güzel örnekleri 1920'lerden itibaren verilmeye başlanan Özbek şiirlerinin, daha çok dördlükler şeklinde ve hece ölçüsüyle yazıldıkları görülür. Aruz ölçüsüyle gazel, kaside, muhammes türleri de bulunmakla birlikte sayıları azdır. Batılı şiir tarzından fazla etkilenmemişler, onlardan sadece "sonet" şiir türü alınmış, çokça da denenmiştir⁴⁸.

⁴¹ Saray, ÖTT, s. 8.

⁴² Özkan, TD, s. 54.

⁴³ Hüseyin Özbay, "Özbek Türklerinin Edebiyatı", Türk Dünyası Edebiyatları, İstanbul 1998, s. 489-545.

⁴⁴ Timur Kocaoğlu, "Çağdaş Özbek Şiiri", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar 1996, s. 3-53.

⁴⁵ Özkan, TD, s. 54.

⁴⁶ Özkan, TD, s. 54.

⁴⁷ Özkan, TD, s. 55.

⁴⁸ Kocaoğlu, a.g.m., s. 3.

Cedit döneminin en önemli şâiri Abdülhamit Süleyman Çolpan'dır (1893-1937). Medresede ve Rus okullarında öğrenim gören Çolpan, Arapça, Farsça, Rusça ve İngilizce öğrenmiştir. Çolpan, Osmanlı, Kazan ve Azerbaycan Türk edebiyatlarını incelemiş; Mevlânâ, Sâdi, Hâfız, Hayyam, Nevâî, Fuzûlî gibi şâirlerin eserlerini okumuş; Tevfik Fikret, Cenab Şehabettin, Mehmet Emin, Ziya Gökalp, Mehmet Âkif gibi şair ve yazarları tanımıştır. Abdurrauf Fıtrat'tan etkilenmiştir. Hint düşünürü Tagor'dan Shakespeare'den Maksim Gorki'den eserler çevirmiştir⁴⁹.

Çolpan, millî lirizmin ve sembolizmin temsilcisidir. Bulaklar (1922), Uyganış (1924), Tan Sırları (1926) ve Koşıklar (1935) olarak dört kitapta topladığı şiirlerinde aşk, tabiat, sosyal meseleler, millî meseleler, aydınlanma, hürriyet, bilim ve sanat, emperyalizm, bağımsızlık ve kişisel konuları işlemiştir. Yeni ve serbest şiir tarzında eserleri bulunmakla birlikte daha çok dörtlük şeklinde, hece vezniyle yazmıştır⁵⁰.

Çolpan, şiirlerinde Sovyet ideolojisiyle ters düşen konular işlediği için 1937'de tutuklanmış, 1938'de de ölmüştür⁵¹.

Cedit Şiiri döneminde Elbek, Batu, Aybek gibi şâirler Çolpan'ın şiir anlayışına uygun eserler verirken, Gayretî, Gafur Gulam, Kâmil Yasin gibi şâirler de Sovyet hükümetini destekleyen şiirler yazmışlardır⁵².

2. Suskunluk Dönemi (1938 – 1960): Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar öldürüldüğü için edebiyât hayatına tam bir suskunluk hâkim olmuştur. Bu nedenle bu dönem, bu şekilde adlandırılır⁵³.

3. Yeni Dönem: 1960'tan günümüze kadar olan dönemdir. Bu dönemin en önemli ismi, Tan Nefesi adlı şiir kitabı ile edebiyât dünyasına adımını atan Erkin Vahidov'dur. "Toplum için sanat" ilkesini benimsemiş, şiirin millî olması gerektiğine inanmış, bu yüzden ana dili, vatan konulu şiirler yazmıştır. Berat Baykabilov, Abdullah Aripov, E'tibar Ahunov, Cemal Kemal, Rauf Parfi,

⁴⁹ Özkan, TD, s. 55.

⁵⁰ Özbay, a.g.m., s. 495.

⁵¹ Özkan, TD, s. 55.

⁵² Özkan, TD, s. 56.

⁵³ Özkan, TD, s. 57.

Muhammed Ali, Aman Matcan, Hurşid Devran, Azim Süyün dönemin diğer sanatçılarıdır⁵⁴.

Özbek edebiyatında hikâye ve roman 1920'lerden sonra gelişme göstermiştir ki, bunda Abdullah Kadirî ve Sadreddin Aynî'nin payı büyüktür. Kadirî'nin Ötgen Künler (1926), ve Mehrabdan Çayan (1929) adlı eserleri bugün bile önemini korumaktadır⁵⁵.

Aynî'nin Buhara Cellatları; Aybek'in Kutluk Kan, Nevâyî, Balalık, Ulug Yol romanları önemlidir⁵⁶.

A. Kahhar, Özbek hikâyeciliğinin en önemli temsilcilerinden biridir. Serab, Esrar Baba, Hatınlar, Oğrı, Altun Yulduz, Kök Konvert, Kempirler Sim Kakkı yazarın yazdığı eserlerden bazılarıdır⁵⁷.

Şâir, yazar ve bilim adamı olan Keldi Kadirov, millî kültüre dönüş hareketinin öncülerindedir. Mevc (Dalgalar), Hamal (Bahar), Samanyolu, Beyaz Tulpar adlı şiirleri, Feç adlı tiyatro eseri, Sel, Beyaz Fırtına, Masaldan Sonra adlı romanları en önemli eserleridir. Sel'de Sovyetler Birliği'nin Özbekistan üzerinde güttüğü siyaseti eleştirir. Beyaz Fırtına'da Özbekistan'ın pamuk tarlası hâline getirilmesini konu edinir. Masaldan Sonra'da ise Sovyetler Birliği siyasetini eleştirir. Nurali Kabul de hikâye, roman ve düşünce yazıları ile tanınmış bir yazardır⁵⁸.

Adil Yakuboğlu tarihî roman dalında önemli eserler vermiştir (Uluğbey Hazinesi). Ayrıca Pirimkul, Kadiroğlu, Gafur Gulam, Askad Muhtar, İbrahim Rahim, Muhammed Ali Özbek edebiyatında eser veren diğer sanatçılardandır⁵⁹.

3. YAZAR VE ESER HAKKINDA

Çalışmaya konu olan eserimizin çevireni Kadir Mirmuhamedav'dır. Yazar hakkında gerekli bilgilere ulaşabilmek için Türkiye'deki yazılı kaynaklar incelenmiş,

⁵⁴ Özkan, TD, s. 57-58.

⁵⁵ Özbay, a.g.e., s. 499.

⁵⁶ Özkan, TD, s. 58.

⁵⁷ Özbay, a.g.e., s. 500.

⁵⁸ Özkan, TD, s. 59.

⁵⁹ Özbay, a.g.m., s. 500.

internetten araştırılmış, Özbekistan Büyükelçiliği ile görüşülmüş ama bir bilgi edinilememiştir.

“Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eser, Kadir Mirmuhamedav tarafından 1994 yılında Rusçadan çevrilmiştir.

Eser, iki yüz kırk sayfa olup Özbekistan, Türkiye, Tacikistan, Habeşistan, Gürcistan, Hindistan, İran, Türkmenistan Arap ve Afrika ülkeleri gibi değişik milletlere ait yüz on altı hikâyeden oluşmuştur. Hikâyeler, dört ana başlık altında toplanmış, bu dört ana başlık ise on üç ara bölüme ayrılmıştır. Esere adını veren “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı hikâye ilk bölümde yer almaktadır ve Yahudi halkının yaşantısını dile getiren bir olayı konu edinmektedir.

Eseri oluşturan bu hikâyeler, çocuklar, karı-koca anlaşmazlıkları, mal-miras davaları gibi hukukî işleri kısacası halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini konu edinen, okuyucuya bir ders vermeyi amaçlayan hikâyelerdir.

Eserin dili sade, anlaşılması kolaydır. Farklı milletlerin yaşantılarından kesitler dile getirildiği hâlde Özbek Türkçesinin gramer yapısına uygun bir dil kullanılmıştır. Atasözü, deyim gibi halk söyleyişlerine fazlaca yer verilmiştir.

4. ÖZBEK TÜRKÇESİ

Türkiye Türkçesinden sonra Çağdaş Türk Lehçeleri arasında en çok kişi tarafından konuşulan lehçe olan Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu (Karluk Türkçesine) grubuna dahil edilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak değerlendirilir⁶⁰. Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin devamı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi, 19. yüzyılın sonuna kadar, Türkistan’da ve Avrupa Rusyası’nda Oğuzların dışındaki Müslüman Türklerin yazı dili olmuştur⁶¹.

Çok iyi işlenmiş ve üzerinde çok çalışılmış bir Türk lehçesi olan Özbek Türkçesi⁶², Özbekistan’dan başka Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan,

⁶⁰ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 131.

⁶¹ Janos Eckmann, “*Küçük Çağatay Grameri*”, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996, s. 41-64.

⁶² Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Ankara 1999, s. 464.

Rusya Fedarasyonu, Kuzey Afganistan, Doğu Türkistan, Türkiye, Pakistan, Suudi Arabistan ve Irakta da konuşulmaktadır⁶³.

Özbek Türkçesi, Doğu (Karluk Türkçesi) gurubuna dahil olmakla birlikte Kuzey ve Batı Türkçesinin de özelliklerini taşımaktadır⁶⁴. Bugün Özbekistan'da çeşitli ağızlar bulunmaktadır. Bu ağızların tasnifi konusunda pek çok araştırmacı, incelemelerde bulunmuş, görüşlerini beyân etmiştir.

Stefan Wurm, Özbek Türkçesini dört gruba, bu grupları da pek çok ağızlara ayırır⁶⁵:

1. Kıpçak Özbek Türkçesi
2. Kuzey Özbek Türkçesi
3. Güney Özbek Türkçesi
 - 3.1.Farsçanın etkisi altında kalan ağızlar
 - 3.1.1.Güneybatı grubu: Semerkand, Karşi, Katta-Kurgan, Buhara
 - 3.1.2.Kuzeydoğu grubu: Taşkent, Ura-Tüba, Çizzak, Leninabad.
 - 3.2.Yarı Farsça etkisi altında kalan ağızlar
 - 3.2.1.Kırlık ağızlar
 - 3.2.2.Fergana Özbekçesi: Fergana-Andican, Hokand, Namangan
4. Türkmenceleşmiş Özbek Türkçesi
 - 4.1. İkan-Kara Bulak
 - 4.2. Hive

Yukarıdaki tabloya göre Stefan Wurm, Kıpçak Özbek Türkçesini, klasik bir Kazak ağızı olarak nitelendirir. Asıl Özbek Türkçesi olarak Güney ve Kuzey Özbek Türkçelerini görmektedir. Kazakistan'ın güneyinde konuşulan Kuzey Özbek Türkçesinde ünlü uyumu korunmuştur. Güney Özbek Türkçesinde ünlü uyumu biraz bozulmuş ve Taciklerin İranlı dillerinin etkisiyle ö, ü, ı ünlüleri kaybolmuştur. Güney

⁶³ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 131.

⁶⁴ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 131.

⁶⁵ Stefan Wurm, "Özbekçe", Türk Dünyası Araştırmaları, 62. Sayı, İstanbul 1989, s. 140.

Özbek Türkçesinin bir başka grubunda yine ö, ü ünlüleri korunmuş fakat ı ünlüsü kesinlikle kaybolmuştur⁶⁶.

Ağızlar üzerine yapılan tasnif çalışmalarından bazıları da şöyledir:

Gazi Âlim'in çalışması⁶⁷:

1. Özbek Kıpçak ağızı

1.1. Kırk ağızı

1.1.1. Celayir – Lakay

1.3. Kıpçak ağızı

1.4. Gürlan ağızı

2. Türk-Barlas ağızı

2.1. Sayram-Çimkent ağızı

2.2. Taşkent-Has ağızı

2.3. Andican ağızı

2.4. Namangan ağızı

3. Hive-Ürgenç ağızı

3.1. Hive ağızı

3.2. Karluk ağızı

A. K. Borokov'un çalışması⁶⁸:

1. Orta Özbek ağızı

1.1. Orta Özbekistan ağızı

1.1.1. Taşkent ağızı: Hanabad, Has, Takaçı, Yengiyol, Çinaz

1.1.2. Semerkand-Buhara ağızları

1.1.3. Fergana ağızı

⁶⁶ Wurm, a.g.m., s. 139.

⁶⁷ Coşkun, ÖTG, s. XXIX.

⁶⁸ Coşkun, ÖTG, s. 30.

1.2. Kuzey Özbek ağzı: Çimkent, Sayram, Cambul, Merki ve Güney Kazakistan'daki Özbek ağızları

2. Şeybanî Özbek ağzı: Semerkand, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya ve Ahangaran vadisi

3. Güney Harezmi ağzı: Hanka, Şavat, Yengiarık, Gazavat, Şorahan

4. Diğer ağızlar:

4.1. Karabulak, İkan, Mankent

4.2. Namangan

İ. İ. Zarubin'in çalışması⁶⁹:

1. Hive

2. Fergana

3. Taşkent

4. Semerkand-Buhara

K. K. Yudahin'in çalışması⁷⁰:

1. Taşkent

2. Fergana

3. Kıpçak

5. Hive (Hive-Oğuz)

6. Kuzey Özbek ağızları

V. V. Reşetov'un çalışması⁷¹:

1. Karlık-Çiğil-Uygur ağzı

1.1. Fergana grubu

1.1.1. Namangan ağzı

⁶⁹ Coşkun, ÖTG, s. 31.

⁷⁰ Coşkun, ÖTG, s. XXXI.

⁷¹ Coşkun, ÖTG, s. XXXI.

1.1.2. Andican-Şehrihan ağzı

1.1.3. Oş-Özgan ağzı

1.1.4. Margilan-Kokan ağzı

1.2. Taşkent grubu

1.2.1. Taşkent ağzı: Parkent, Pıskent, Karahıtay

1.2.2. Cizzah ağzı: Semerkand, Has; Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterak ağızları

1.3. Karşı grubu

1.3.1. Karşı ağzı: Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebiz, Kitap, Kakkabağ ağızları

1.3.2. Semerkand-Buhara ağzı: Semerkand, Buhara, Leninabad ve Fergana vadisindeki Kasan ağzı

1.4. Kuzey Özbek grubu:

1.4.1. İkan-Karabulak ağzı: İkan, Karabulak, Mankent ve Karamurt ağızları

1.4.2. Türkistan-Çimkent ağzı: Türkistan, Çimkent ve Sayram ağızları

2. Özbek Türkçesinin Kıpçak ağzı

3. Özbek Türkçesinin Oğuz ağzı

İlse Laude Cirtautas'ın çalışması ise şu şekildedir⁷²:

1. Kazak ve Kırgızcaya yakın Kıpçak Özbek ağızları (Güney Kazakistan da dahil olmak üzere kuzeyde)

2. Oğuz ağızları (batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba)

3. Özbek ağızları (doğu ve orta bölgelerde-Karluk bölümü)

Özbek Türkçesinin ağızları üzerine yapılan bir tasnif çalışması da şu şekildedir:

⁷² Coşkun, ÖTG, s. XXVIII.

1. Y'levçi (y'li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya.

2. C'levçi (c'li) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az.). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler.

3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezm'e yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Taşoğuz Bölgesindeki Özbek Türkleri⁷³.

Son olarak Nevzat Özkan, Türk Dünyası adlı kitabında Özbek Türkçesi ağızlarının tasnifi konusunda şu çalışmaya yer verir⁷⁴:

1. Klâsik bir Kazak ağızı olan Kıpçak Özbek Türkçesi,
2. Kazakistan'ın güneyindeki Özbekler tarafından konuşulan Kuzey Özbek Türkçesi,
3. Farsça'dan etkilenmiş ağızların oluşturduğu Güney Özbek Türkçesi,
4. Karabulak ve Hive'de konuşulan Oğuz Türkçesi.

Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından Kuzey Özbek Türkçesi ağızına, dil bilgisi ve söz varlığı yönünden ise Taşkent ağızına dayanmaktaydı ki, bu ağızda ünlü uyumu korunmuştur. Ancak 1937'den sonra bazı değişiklikler yapılarak yazı dili, İrancalaşmış Taşkent ağızına, dil bilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana Vadisi ağızına dayandırılmıştır⁷⁵.

Özbek Türkleri, gerek Çarlık döneminde, gerekse Sovyet rejimi zamanında bağımsızlıklarını elde edebilmek için millî birlik ve beraberlik içinde büyük mücadeleler vermişlerdir. Sovyet yönetimi, bu birliği bozabilmek için en etkili yol olan dil birliğini bozma çalışmalarını sürdürmüştür.. Türklerin dil birliğini bozmak ve böylece Türk boylarının birbirleriyle anlaşmalarını engellemek amacı ile önce

⁷³ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 131-132.

⁷⁴ Özkan, TD, s. 54.

⁷⁵ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 132.

Türk boyları tarafından ortak olarak kullanılan Arap alfabesini kaldırıp yerine Lâtin alfabesini getirmiş, daha sonra da Lâtin alfabesini Kiril alfabesiyle değiştirmiştir⁷⁶.

Çok eski yazı gelenekleri olan Özbek Türkleri, yüzyıllar boyunca Runik Türk alfabesi ve eski Uygur alfabesini; 8. yüzyıldan 1930'a kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Arap alfabesi zamanla bazı değişikliklere uğratılmıştır. 1923 yılında Buhara'da Orta Asya Özbekler İmlâ Konferansı toplanmış, burada imlâ konusunda bazı değişiklikler yapılmıştır. Böylece daha kolay okunabilen 25 işaretten oluşan bir alfabe kabul edilmiştir. 1929 yılında Lâtin alfabesine geçilmiştir. 34 harften oluşan bu alfabede başlangıçta 9 ünlü bulunmaktaydı. Ancak 1934 yılında Taşkent'te toplanan Özbek İmlâ Konferans Grubu, "Taşkent'in İranlılaşmış ağzı" etkisiyle ünlü sayısını 6'ya, toplam işaret sayısını da 30'a düşürdü. Mevcut olan ünlü uyumu da bozuldu. Bunun tartışmaları sürerken, 1940 Mayıs ayında Stalin, Türk boyları arasındaki anlaşmayı engellemek amacıyla bütün Türk boylarına ayrı birer Kiril alfabesi kullandırmaya başladı ve Sovyetler Birliği Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Kurulu, Özbeklerin de kendileri için düzenlenmiş Kiril alfabesini kullanmalarını kabul etti.⁷⁷

Bugünkü Özbek Türkçesinde 29 harf, 4 birleşik harf (yâläşgän härf), 2 işaret (äyiriş ve yumşâtiş belgisi) bulunmaktadır.⁷⁸ Özbek alfabesinde 6 ünlü, vardır. Ünlüler ä, â, é, i-i, o-ö, u-ü işaretleriyle gösterilmiştir. Ünlülerin özellikleri şu şekildedir⁷⁹:

a-ä: q, ğ, x ünsüzleri yanında Türkiye Türkçesindeki a gibi telaffuz edilir. (qarğa "karga")

- İnce ünsüzlerin yanında (q, ğ, x ünsüzleri dışındakilerle) Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniş olarak telaffuz edilir. (kättä "büyük")

o-ö: Geniş, çok açık ve biraz da yuvarlak bir ünlüdür. (bâş "baş")

⁷⁶ Coşkun, ÖTG, s. XXVII-XXVIII.

⁷⁷ Suzan Tokatlı, "Özbek Alfabesi Üzerine", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 3, Bahar 1997, s. 100-105.

⁷⁸ Coşkun, ÖTG, s. 1.

⁷⁹ Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı, Ankara 2000, s. 156.

Bu ünlü Özbek Türkçesinin tipik bir özelliğidir. Hafif yuvarlakça, o'ya kaçacak şekilde ve biraz uzatılarak telaffuz edilir.⁸⁰ Bu ünlünün yuvarlaklaştırılma derecesi Özbek Türkçesindeki ağızlarda farklı farklıdır. Mesela İrânlılaştırılmış ağızlarda ve yarı İrânlılaştırılmış ağızların çok az kısmında (Kokand ağzı) yuvarlaklaşma çok kuvvetli iken, yarı İrânlılaştırılmış ağızların büyük bir kısmında ve Kuzey Özbek Türkçesinde zayıftır⁸¹.

- Türkçe isim ve fiil köklerindeki ve bazı eklerdeki (-mak mastar eki) a sesini karşılar.
- Arapça ve Farsça kelimelerdeki ince ve ince-uzun a sesini karşılar.
- Arapça kelimelerdeki kalın ve uzun a sesini karşılar.
- Rusça'dan geçen o sesini karşılar.

e: Yarı dar ve ince ünlüdür. Türkiye Türkçesindeki e'den daha dardır Türkçe kelimelerde sadece ilk hecede bulunan bu ünlü, Avrupa'dan alınma kelimelerde diğer hecelerde bulunabilir⁸².

E ünlüsü, bazı İrânlılaştırılmış ağızlarda (Semerkand ağzı) yerini kapalı i'ye bırakır⁸³.

И: ı ve i tek bir işaretle gösterilmektedir. “q, ğ, x” ünsüzlerinin bulunduğu hecelerde ı, diğer durumlarda i olarak telaffuz edilir, (xıl “tür”, ikki “iki”)⁸⁴.

Ў Özbek alfabesinde o ve ö tek bir işaretle gösterilmektedir. “q,ğ,x” ünsüzlerinin yanında o, diğer yerlerde ö olarak telaffuz edilir (qoy “koyun”, öz “kendi”)⁸⁵.

У: Bu harf, u ve ü'yü karşılar. “q,x,ğ” yanında u, diğer yerlerde ü şeklinde telaffuz edilir (quruq “kuru”, ün “ses”)⁸⁶.

⁸⁰ A. Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara 1993, s. 80.

⁸¹ Wurm, a.g.m., s. 142.

⁸² Buran-Alkaya, ÇTL, s. 136.

⁸³ Wurm, a.g.m., s. 143.

⁸⁴ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 136.

⁸⁵ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 136.

⁸⁶ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 136.

Yukarıda da belirtildiği gibi Özbek alfabesinde ünlüleri karşılayan 6 işaret bulunmaktadır. Ancak bu ünlüler 15 sesi karşılamaktadır. Bu da mevcut ünlülerin yetersiz olduğunu göstermektedir.

Özbek (Kiril) alfabesindeki birleşik harfler, Ёё “yâ”, Юю “yu,yü”, Яя “yâ, yä” işaretleridir. Bu işaretler zaten alfabe bağımsız olarak bulunan harfleri karşılamaktadır⁸⁷. (yekä “omuz”, yâz “yaz”, yük “yük”, yäyäv “yaya”)⁸⁸

Birleşik harflerden e, iki sesi birden karşıladığı gibi bir sesi de karşılamaktadır. E birleşik harfi, kelime başında ve ünlüyle biten hecelerden sonra kullanıldığında ye, diğer yerlerde kullanıldığında kapalı e sesini karşılar. Bu durumda э (e) ünlüsü gibi telaffuz edilir (tez “tez”, el “yel”). Bütün bunlar dikkate alındığında bu birleşik harfin gereksiz olduğu söylenebilir⁸⁹.

Özbek Türkçesinde q, ğ ve x ünsüzleri, kalın ünlülerin yanında daha kalın ve gırtlığa yakın (q, ğ, x) telaffuz edilir (xalq “halk”, qadr “değer”, ğam “gam”)⁹⁰.

Özbek Türkçesinde Anadolu ağızlarında da sık görülen nazal n sesi bulunmaktadır. Ancak standart Özbek Türkçesinde bu sesi karşılayan işaret yoktur. Kiril alfabesinde ng şeklinde iki ayrı harf olarak ayrı ayrı yazılır ve nazal n olarak telaffuz edilir. Böylece eski Türkçede “köñül” şeklinde telaffuz edilen kelime, Özbek Türkçesinde “köngil” şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır⁹¹.

Ts (Ц) harfi, Rusça kelimelerde görülmektedir. **Tsirk** (sirk)⁹²

Özbek alfabesinde “âyiriş ve yumşatış bälğiläri” (ъ,ь) bulunmaktadır. Özbek Türkçesine Arapçadan geçmiş kelimelerde kesme işareti (âyiriş bälğisi) ile gösterilen fakat bugün söylenmeyen ayınlardan önce gelen ünlüler uzatılarak okunur (mä'nâ “mana”). Özbek Türkçesine Rusçadan geçmiş kelimelerde ise yumuşatma işareti

⁸⁷ Coşkun, ÖTG, s. 2.

⁸⁸ Ertuğrul Yaman, Nizamiddin Mahmut, **Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu**, Ankara 1998, s. 23,24,120,122.

⁸⁹ Coşkun, ÖTG, s. 2.

⁹⁰ Gülensoy, TEK, s. 157.

⁹¹ Coşkun, ÖTG, s. 1.

⁹² Buran-Alkaya, ÇTL, s. 138.

(yumuşatış bälğisi) kullanılır ve bu işaretten önce gelen ünsüz ön damaksı okunur (teper⁹³).

Özbek Türkçesi, ünsüzlerle ilgili olarak Türkiye Türkçesinden farklı özellikler sergilemektedir. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş sırasında değişen ön ses ünsüzleri Özbek Türkçesinde korunmuştur. Türkiye Türkçesinde g ünsüzü ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde k ünsüzü ile; d ünsüzü ile başlayanlar ise t ünsüzü ile başlamaktadır: kiriş (giriş), toğrı (doğru).

Batı Türkçesine geçerken c'ye dönüşen ç sesleri Özbek Türkçesinde korunmuştur. Äççiq (acı).

Batı Türkçesine geçerken v'ye dönüşen b sesleri Özbek Türkçesinde korunmuştur. Özbek Türkçesinde bär (var), bärmaq (varmak), bermâq (vermek) kelimelerinde b şeklindedir⁹⁴.

Batı Türkçesine geçerken b'ye dönüşen m sesi Özbek Türkçesinde korunmuştur. Men (ben), ming (bin)⁹⁵.

Türkiye Türkçesinde b ile başlayan bazı kelimeler Özbek Türkçesinde p ile başlar. Piçâq (bıçak).

Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayan ekler, Özbek Türkçesinde sadece d'li şekillerde görülür. Başda "başta"⁹⁶

Özbek Türkçesinde ilk heceden sonra gelen ünlülerin değişkenlik göstermesi, ünlülerin "q, x, ğ" ünsüzlerinin yanında farklı telaffuz edilmesi, eklerin tek şekilli olmaları gibi nedenlerden dolayı büyük ünlü uyumu bozuktur (oğrı "hırsız", boldi "oldu"). Küçük ünlü uyumu, büyük ünlü uyumuna göre daha düzenlidir. Ama bu uyumun da tam olarak işlediği söylenemez. Özbek Türkçesinde düz ünlülerden sonra düz, yuvarlak ünlülerden sonra düz–geniş ünlüler gelir ancak yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ünlüler değil, çoğunlukla düz–dar ünlüler gelmektedir. Bu da küçük ünlü uyumunun kısmen işlemediğini engellemektedir.

⁹³ Coşkun, ÖTG, s. 1-2.

⁹⁴ Gülensoy, TEK, s. 157.

⁹⁵ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 139.

⁹⁶ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 139.

“Özbeklär” kelimesi, küçük ünlü uymuna uyarken, “köngil” kelimesi uymamaktadır⁹⁷.

Özbek Türkçesinde ötümlülük (yumuşaklık, sedalılık) bakımından uyum söz konusu iken (subda “suda”), ötümsüzlük uyumu bakımından uyumsuzdur (içdän “içten”). Ancak “ç” ile başlayan ekler tek şekilli olduğu için ötümlülük uyumunu bozarlar, (özimçä “bence”)⁹⁸.

Özbek Türklerinin uzun yıllar kullandığı Kiril alfabesinin Özbek Türkçesinin fonetiğine uymaması nedeniyle Özbekistan Cumhuriyeti, 2 Eylül 1993 tarihinde Lâtin esaslı alfabeğe geçme kararı almıştır. Lâtin esaslı Özbek alfabesinde 6’sı ünlü olmak üzere 31 harf bulunmaktadır. Bu alfabe de Özbek Türkçesinin fonetiği ve ortak Türk alfabesi bakımından bazı olumsuzluklar taşımaktadır. Harf sırasında Türkiye Türkçesi Lâtin alfabesi değil, İngiliz Lâtin alfabesi esas alınmıştır. Harfler telaffuz edilirken Batı dilleri ve Rusça göz önünde bulundurulmuştur. h, x, k, q, n, ŋ gibi ünsüz harfler ince ve kalın sıralı kelimeler için ayrı ayrı kullanılmıştır. Ayrıca ı ve ü ünlülerini gösteren işaretler de bulunmamaktadır⁹⁹.

⁹⁷ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 137.

⁹⁸ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 139.

⁹⁹ Özkan, TD, s. 54.

EKLER (Qoşımça¹⁰⁰)

Tek başlarına bir anlam taşımayan, kelimelere eklenerek onlardan yeni anlamlı kelimeler oluşturan veya kelimeler arasında ilgi kurup onların cümle oluşumunda görev almalarını sağlayan parçalara ek denir.

Başlıca fonksiyonu, köklerden gövdeler yapmak ve kök ve gövdelere işleklilik kazandırmak olan ekler, yapım ve çekim ekleri olarak iki gruba ayrılır¹⁰¹.

ÇEKİM EKLERİ (Turlâvçi-Tuslâovçi Qoşımça¹⁰²)

Kelime kök ve gövdelerinin eksiz şekilleri, duygu ve düşüncelerimizi yeteri kadar dile getiremez. Çünkü ek almamış bir kök veya gövde, yalnızca bir varlık veya bir hareketi ifade eder. Halbuki bir isim veya fiil kökü ve gövdesi, değişik durumlara girebilmeli, başka kelimelerle bağlantı oluşturabilmelidir. Bu da ancak çekim ekleri ile mümkün olabilmektedir¹⁰³.

Çekim ekleri, yapım ekleri gibi kelimenin anlamında bir değişiklik meydana getirmez. Zaten çekim eki almış bir kelime ile onun yalın hâli arasında anlam bakımından tamamen bir farklılık yoktur. Görevleri bakımından bir değişiklik söz konusudur. Çekim eki almış bir kelime, artık müstakil olarak bir varlığı veya bir hareketi karşılamamın yanında diğer kelimelerle bağlantı oluşturarak kelime grubu oluşmasında veya cümlenin meydana gelmesinde rol oynamaktadır¹⁰⁴.

Hiç çekim eki almamış kelimeler bir araya getirildiğinde sadece bir kelime yığını ortaya çıkar. Bu yığını anlamlı bir cümle hâline getiren çekim ekleri, dilin yapı taşı olan kelimeler arasındaki onları kaynaştıran harç gibidir.

İsim kök ve gövdelerine getirilen çekim ekleri, fiil kök ve gövdelerine; fiil kök ve gövdelerine getirilen çekim ekleri, isim kök ve gövdelerine getirilemez. Bu

¹⁰⁰ Emine Gürsoy-Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara 1997, s. 37; Emine Gürsoy-Naskali, ekleri transkribe etmemiştir.

¹⁰¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1990, s. 114.

¹⁰² Gürsoy-Naskali, *TDGTK* s. 29.

¹⁰³ Ergin, *TDB*, s. 117.

¹⁰⁴ Ergin, *TDB*, s. 117-118.

durumda çekim ekleri, isimlere eklenen çekim ekleri ve fiillere eklenen çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılır.

I. İSİM ÇEKİM EKLERİ (Ātñîḡ Turlāvçi Qoşımçaları¹⁰⁵)

İsimlerin sonuna eklenerek onların cümle içinde diğer kelimelerle ilgi kurmasını sağlayan ekler isim çekim ekleri adı verilir. İsim çekim ekleri; hâl ekleri, çokluk eki, iyelik ekleri, soru eki ve aitlik ekidir. Bu ekler içinde tam anlamıyla çekim eki olma özelliğini taşıyan ek, hâl ekleridir¹⁰⁶. Çünkü bu ekler, sonlarına eklendiği isimlerin fiillerle ve diğer isimlerle bağlantısını sağlayarak cümle oluşumuna yardımcı olur.

Çokluk eki, yapım eklerine oldukça yakın bir ektir. Çünkü sonuna eklendiği bir ismi, diğer kelimelerle ilişkiye geçirmez. Çokluk eki almış bir ismin, diğer kelimelerle bağlantı kurabilmesi için öbür çekim eklerine ihtiyacı vardır¹⁰⁷.

İyelik ekleri de çekim eki karakterindedir. İsimlerin diğer kelimelerle ilişkisini sağlarlar. Ancak bu eklerin de gramatikal ilişkiler için hâl ve soru eklerine ihtiyacı vardır¹⁰⁸.

Soru eki de isimlerin ekli, eksiz bütün şekillerine eklenen bir çekim ekidir. Bütün bu bilgiler ışığında geniş anlamıyla isim çekim eki olma özelliğine sahip ekler, çokluk, iyelik, hâl soru ve aitlik ekleridir. Asıl isim çekim ekleri yani dar anlamıyla isim çekim ekleri de hâl ekleridir. Geniş anlamıyla isim çekim eklerine *işletme ekleri*; dar anlamıyla isim çekim eklerine ise *çekim ekleri* adı verilir ki bu gruba hâl ekleri girer¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 54.

¹⁰⁶ Ergin, TDB, s. 123.

¹⁰⁷ Ergin, TDB, s. 123.

¹⁰⁸ Ergin, TDB, s. 123.

¹⁰⁹ Ergin, TDB, s. 124.

I.1. ASIL İSİM ÇEKİM EKLERİ (HÂL EKLERİ) (Kelişik Qoşimçaları¹¹⁰)

Cümle içinde isimleri başka kelimelerle olan ilişkilerine göre çeşitli hâllere sokan eklere hâl ekleri denir¹¹¹.

I.1.1. YALIN HÂL (Boş Kelişik¹¹²)

Yalın hâl eksizdir. İsimlerin başka bir kelimeye bağlı olmayan teklik, çokluk ve iyelik şekilleridir¹¹³.

Oşâ pāyt bir qarğa beştâ bālā açgān ekān. (SPH, 5)

“O vakit, bir karga beş çocuk dünyaya getirmişmiş.”

Nihāyāt, künlärniñ biridä şâh bütün sarây a’yânlarını öz qaşığā çarlāb, ulārgā vāqeāni bāyān qılıptı. (SPH, 5)

“Nihayet, günlerin birinde (günlerden birgün) Şâh, saray a’yanlarını karşısına toplayıp, onlara olayı açıklamıştı.”

I.1.2. İLGI HÂLİ (Qarātqıç Kelişigi¹¹⁴)

İlgi hâli eki, isimler arasında ilgi kuran ektir. Bu ilgiyi kuran ek -niñ ekidir. Ekin başka şekli yoktur¹¹⁵.

Eski Türkçede ilgi hâli eki, Kitabelerde ve n ağzında -ıñ/iñ, _uñ/-üñ, yazmalarda -nıñ/-niñ, -nuñ/ -nüñ şeklindedir, taşların “taşların”, tängriñ “tanrının”. Kitabelerde ve n ağzı yazmalarında, genellikle ekteki ünlüler yazılmaz. (atnıñ “atın”)¹¹⁶

¹¹⁰ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 104; Coşkun, ÖTG, s. 75.; Emine Gürsoy-Naskali, ekleri transkribe etmeden vermiştir.

¹¹¹ Coşkun, ÖTG, s. 75.

¹¹² Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 82.

¹¹³ Gülensoy, TEK, s. 386.

¹¹⁴ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 52; Coşkun, ÖTG, s. 75.

¹¹⁵ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 141.

¹¹⁶ A. Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, Ankara 2000, s. 63.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde ilgi hâli eki, **-nıŋ/-niŋ, -nuŋ /-nüŋ**'dür, **ananıŋ** "ananın", **ölümnüŋ** "ölümün" (KT); **atanıŋ** "atanın" (HT)¹¹⁷.

Çağatay Türkçesinde **-nıŋ/-niŋ** ilgi hâli eki kullanılır. Yuvarlak ünlülerden sonra **-nuŋ/-nüŋ** şekli de gelebilir. Bazen Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki olan **-nı/-ni** şeklinin de kullanıldığı görülür, **quyaşnıŋ** "güneşin", **köŋlümniŋ/köŋlümnüŋ** "gönlümün", **quyaşni** "güneşin"¹¹⁸.

Özbek Türkçesinde kullanılan ilgi hâli eki ise başta da belirtildiği gibi **-niŋ** ekidir. Ek, tek şekliyle kullanılmaktadır¹¹⁹. Kalın ve yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur.

İlgi hâli ekinin Eski Türkçeden beri değişimi ve gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, Özbek Türkçesine kadar ekin bağlantı ünlülerinin ünlü uymuna göre değiştiğini, Özbek Türkçesinde ise tek şeklinin kullanıldığını görüyoruz. Bu durum Özbek Türkçesindeki ünlü uyumunun tam anlamıyla işlemediğinden kaynaklanmaktadır. Özbek Türkçesi, özellikle büyük ünlü uyumu yönünden Türk Lehçeleri içinde en bozuk olanıdır. Küçük ünlü uyumu da düz, yuvarlak ünlülerden sonra düz-geniş ünlülerin gelmesi bakımından tam olarak işlese de yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ünlülerin gelmesi bakımından zayıf olarak nitelendirilebilir¹²⁰.

- İlgi hâli eki, isimlerin teklik şekillerine eklenebilir.

Bulär Ägälitniŋ qızları bolib, üygä kirib ketişäyätgän ekän. (SPH, 176)

"Bunlar Egelit'in kızları olup, eve girip gidiyorlarmış."

Kämbağal báyniŋ üyigä bärüb, xuddi häkäm äytgändek iş tutıbdı. (SPH, 146)

"Fakir, zengin evine girip tıpkı hakimin söylediği gibi iş yapmıştı."

Lekin bu şum xabärni eşitib qalgän bäläniŋ änäsi xän qäşiğä yügürüb kelibdi. (SPH, 132)

¹¹⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara 1996, s. 29; Janos Eckmann, **"Harezmi Türkçesi"**, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996, s. 1-38.

¹¹⁸ Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Ankara 2003, s. 64.

¹¹⁹ Coşkun, **ÖTG**, s. 75.

¹²⁰ Buran-Alkaya, **CTL**, s. 137.

“Fakat bu kötü haberi işiten çocuğun annesi Han karşısına gelmiş.”

- İlgi hâli eki, isimlerin çokluk şekline gelebilir.

Brâhmânlarınġ Vidyâstxanâ degân bir qışlâğı bâr. (SPH, 116)

“Brahmanlar’ın Vidyesthane denen bir köyü var.”

Axır bulârniġ hâmmâsini sengâ özüm berdim-kü! (SPH, 140)

“Bunların hepsini sana ben verdim!”

Qırâl yigittârniġ bâhsini tiġlâb bolib, şundây âqılânâ hüküm çıkarıbdı.
(SPH, 55)

“Kral, yigitlerin konusunu dinleyip, şöyle akılâne hüküm çıkarmıştı.”

- İlgi hâli eki, iyelik eki almış isimlere gelebilir.

Lekin Kengi kündâşiniġ izâhini eşitişni hâm istâmâbdı. (SPH, 8)

“Lakin, Kengi, kumasının açıklamasını dinlemeyi istememişti.”

Közimizniġ mâzâsi qâçdı. (SPH, 198)

“Gözümüzün tadı kaçtı.”

Nimâ, mâmlâkâtimizniġ qânun vâ udumlâridân bexabârmisân? (SPH, 188)

“Ne, memleketimizin kanun ve adetlerinden haberin yok mu?”

- İlgi hâli eki -niġ, -ki aitlik ekini alınca -niġ düşer, ek -ni şekline döner.

Tüyâ uniki. (SPH, 88)

“Deve onunki(dır).” u – niġ – ki > u – ni – ki

Âslidâ u özimniki. (SPH, 152)

“Aslında o benimki.”

- İsimlerin çokluk, iyelik ve aitlik eki almış şekillerine eklenebilen ilgi hâli eki, -mi soru ekinden daima önce gelir.

Sen qayâqdân bilâsân, it seniġ bârglâriniġgâ taşlângânmi yâ menikigâmi?
(SPH, 32)

“Sen nereden biliyorsun, köpek senin yapraklarına mı düşürmüş, yoksa benimkine mi?

- Özbek Türkçesinde “sen” ve “men” zamirleri ilgi hâli eki alınca ek başındaki -n düşer¹²¹.

U meniñg üyimdä tuğılğan. (SPH, 152)

“O benim evimde doğmuş.”

Faqat seniñg qoliñgdä şamşır bår. (SPH, 14)

“Fakat senin elinde kılıç var.”

- İlgi hâli ekinin en önemli fonksiyonu ismi isme bağlamaktır¹²². İki isim arasında kurulan bu ilgi sonucunda isim tamlamaları (at birikmä) olarak adlandırılan kelime grupları ortaya çıkmaktadır¹²³.

Ulär läyläkniñg äldigä kelib, unđan häkämlik qılışni iltimäs qılışibdi. (SPH, 233)

“Onlar, leyleğın önüne gelip, ondan hakemlik yapmasını istemişlerdi.”

Endi Melämedniñg cähli çıqıb ketibdi. (SPH, 201)

“Şimdi Melamed’in siniri çıkıp gelmişti.”

Häli şumi sizniñg hükmiñgiz? (SPH, 72)

“Şimdi bu mu sizin hükmünüz?”

- İncelenen eserde ilgi hâli eki alması gereken bazı ifadelerin eksiz olarak kullanıldıkları görülmektedir. Bu durum, cümle Türkiye Türkçesine çevrilince anlaşılacaktır.

Qani, äytinglärçi, äsäl qançä vaqtgäçä buzilmäy turişi mümkün? (SPH, 135)

“Hadi, söyleyin, balın ne zamana kadar bozulmadan durması mümkün?”

¹²¹ Salman, ÖT, s. 555.

¹²² Ergin, TDB, s. 219.

¹²³ Ertuğrul Yaman, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara 2000, s. 62.

Bulār hāmmāsi tābiy hâl, âlbättâ. (SPH, 53)

“Bunlar(ın) hepsi, doğal bir durum, elbette.”

Toğri, dehqân sengâ tâvân tölâşi kerâk. (SPH, 39)

“Doğru, çiftçi(nin) sana bedel ödemesi gerek.”

- İlgi hâli ekinin diğer bir fonksiyonu da isimleri fiile bağlamaktır. (seniñ bolsin “senin olsun”)

Bu örnekte ilgi hâli eki, ismi fiile bağlayarak tam bir hâl eki durumunda gözükmektedir. Fakat ekin bu fonksiyonu da ikinci fonksiyonuna dayanmakta; gizli olarak bağlı olduğu bir isim ifade etmektedir. Ancak söz konusu isim açıkça görülmediği için fiile bağlanıyor gözükmektedir¹²⁴.

- İlgi hâli eki zamirleri bazı edatlara bağlayarak edat grubu oluşturur¹²⁵.
- Burada da yukarıdaki durum geçerlidir. Yani ilgi hâli eki ismi aslında başka bir isme bağlamaktadır (seniñ kâbi “senin gibi”, Şuniñ üçün “şunun için”).

Şuniñ üçün sendân iltimâs qılmâqçı edim. (SPH, 176)

“Şunun için senden ricada bulunacaktım.”

I.1.3. YÜKLEME HÂLİ (Tüşüm Kelişigi¹²⁶)

Cümlelerde fiilin geçişli olmasını sağlayan ve nesne görevindeki isimleri içinde bulunduğu hâle getiren ek, yükleme hâli ekidir¹²⁷.

Eski Türkçede kullanılan yükleme hâli eki, isimlerden sonra, **-(I,U)ğ, -(İ,Ü)g**; iyelik eklerinden sonra **-n** ve zamirli çekimden sonra **-nı/-ni** şeklindedir, tãñrig “tanrıyı”, atın “atını”, ayalarnı “avuç içlerini”¹²⁸.

¹²⁴ Ergin, TDB, s. 219.

¹²⁵ Ergin, TDB, s. 219.

¹²⁶ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 85; Coşkun, ÖTG, s. 76.

¹²⁷ Coşkun, ÖTG, s. 76.

¹²⁸ Gabain, ETG, s. 64.

Eski Türkçede yükleme hâli ekinin bazen zamirleri edatlara bağladığı görülmüştür. (seni tek “senin gibi”, uni kimi “onun gibi”)¹²⁹

Karahanlı Türkçesinde yükleme hâli eki, - ğ /-g, -n, -nı /-ni, özünü “kendini”, dünyag “dünyayı”¹³⁰; Harezmi ve Çağatay Türkçesinde -nı/-ni şeklindedir. Ancak teklik 3. şahıs iyelik eki almış isimlerden sonra -n şekli de kullanılır, cihânı “dünyayı”, köñlini /köñlin “gönlünü”, (HT); közni “gözünü, başın /başını “başını” (ÇT)¹³¹.

Özbek Türkçesinde ise yükleme hâli eki -ni’dir¹³².

• Yükleme hâli eki, Özbek Türkçesinde isimlerin iyelik, teklik, çokluk, ve aitlik eki almış şekillerine eklenebilir. Soru eki -mi’den daima önce gelir.

Meni sävâlätmänġ, äybimni boynimgä älämän. (SPH, 20)

“Bana vurmayın, suçumu üstleniyorum.”

Mänä, öziñġ häm äybiñġni boyniñġgä äldiñġ. (SPH, 223)

“İşte, sen suçunu itiraf ettin.”

Şundä sävdâġär Äbunüväsnġ qılġän äybini sözläb beribdi. (SPH, 140)

“Şu durumda tüccar, Ebunüvas’ın yaptığı suçunu söylemişti.”

Häkäm ikki äkä-ükäni mähkämägä çaqırtiribdi. (SPH, 154)

“Hakem iki ağabey-kardeşi mahkemeye çağırmış.”

Lekin İläy bilän Ämbäni bundäy hükm qanâätläntirmäbdi. (SPH, 61)

“Lakin, İläy ile Embâ’yı böyle hüküm inandırmamıştı.”

Äqıbät ulär tãpilġän aqçäni ortädä bölüşä älmäbdilär. (SPH, 61)

“Akıbet, onlar, bulunan parayı ortada bölüşememişlerdi.”

Mänä, oġrını tutib, undän hämmä bãylikläрни tãrtib älişibdi. (SPH, 229)

“İşte, hırsızı tutup, ondan bütün malları koparıp almışlardı.”

¹²⁹ Ergin, TDB, s. 221.

¹³⁰ Hacıeminoğlu, KTG, s. 29.

¹³¹ Recep Toparlı, Harezmi Hafız’ın Divanı, Ankara 1998, s.37; Eckmann, ÇEK, s.69.

¹³² Coşkun, ÖTG, s. 76; Buran, Alkaya, ÇTL, s. 141.

Sultân bu gâplârni eşitib dârğazâb bolibdi. (SPH, 115)

“Sultan, bu sözleri işitip sinirlenmişti.”

Qanaqa sigirlârni soryâpsân? (SPH, 73)

“Hangi sığırları soruyorsun?”

Ërtägâ kelib xâtinimni beräsân-dâ, öziñnikini âlib ketâveräsân! (SPG, 136)

“Yarın gelip hanımımı verirsin, kendininkini alıp gidersin!”

Bu xâtinniñ ismi Kengi, ikkinçisiniki – Güngâ ekân. (SPH, 7)¹³³

“Bu hanımın ismi Kengi, ikincisininiki Güнге imiş.”

▪ Özbek Türkçesinde “sen” ve “men” zamirleri yükleme hâli eki alınca ek başındaki -n düşer.

Älvîdâ, gâvmüşim, sen meni yigirmâ yil sût bîlân bâqdiñg. (SPH, 163)

“Elveda ineğim, sen beni yirmi yıl sût ile besledin.”

Qorqmâ, özim seni himâyâ qılâmân, __ deb ungâ tâskin beribdi Bää-gün. (SPH, 102)

“Korkma, seni korurum, deyip onu teselli etti Bää-gün.”

▪ İncelenen “Süleyman Padişah’niñ Hükmi” adlı eserde bazı cümlelerde, yükleme hâlinde bulunması gereken bazı kelimelerin bu eki almadıkları görülmektedir.

Bir kün ulâr dñnyâ kezmaççi bolışib, säfärgâ çıqışibdi. (SPH, 153)

“Bir gün onlar, dñnyayı gezecek olup, sefere çıkmış.”

Şundân keyin, ikkâvlâri hâkâm izläb ketişibdi. (SPH, 149)

“Bundan sonra, ikisi hâkimi izlemişler.”

▪ Özbek Türkçesinde yükleme hâli ekinin en önemli fonksiyonu, isimleri fiile bağlamasıdır¹³⁴.

¹³³ Sözlük sırasına uygun bir örnek bulunamamıştır.

¹³⁴ Ergin, TDB, s. 220.

Seniñ xâtiniñ hām şu işlärni qılädimi? (SPH, 136)

“Senin hanımın şu işleri de yapar mı?”

Şundä Tsyää ungä öziniñ käftini körsätibdi. (SPH, 194)

“Şu durumda Tsyëâ, ona kendisinin avuç içini göstermişti.”

Lekin qoylär tâkiñniñ meväsini yebdi. (SPH, 205)

“Fakat koyunlar ağacın meyvesini yemişti.”

▪ Yükleme hâli eki, cümle içinde isimleri, isimler bağlayarak, “söz birikmesi”¹³⁵ (kelime grubu) oluşturur. Ancak Özbekistan gramerciliğinde yükleme grubu, kelime grubu olarak değerlendirilmemiştir. (Ādāmni xurmät degän gäpniñ özi toğri. “İnsana saygı sözünün kendisi doğru.”)¹³⁶

L1.4. YÖNELME HÂLİ (Cönâliş Kelişigi¹³⁷)

Cümle içinde veya kelime gruplarında fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade eden hâl ekidir¹³⁸.

Yönelme hâli eki, Eski Türkçede **-qa/-kâ** (az. **-ä/-a**), ünlülerden sonra **-ya/-yâ**, oğullarqa “oğullara”, suwsamaqa “susamaka”; Karhanlı Türkçesinde **-ka /-ke, -ga /-ge, -a /-e** şeklindedir, ataka “ataya”, sözke “söze”, erge “ere”, bege “beye”¹³⁹.

Harezm Türkçesinde yönelme hâli ekleri **-qa /-ke, -ğa /-ge**, 2. şahıs iyelik eklerinden sonra **-qa /-ke, -ğa**, bazen de **-ñğa**, teklik 3. şahıs iyelik eklerinden sonra **-na/ne, -ñge/-ñğa, -nğa**’dır, mağrıbqa “batıya”, xalıfağa “halifeye”, yüzünğe /yüzünge “yüzüne”, qulınğa “kuluna”¹⁴⁰.

Çağatay Türkçesinde vokallerden sonra **-ğa /-ge**; sedâlı konsanantlardan sonra genellikle **-ğa /-ge** fakat b ve d’den sonra bazen de **-qa /-ke**; sedasız konsanantlardan sonra genellikle **-qa /-ke**, nadir olarak da **-ğa /-ge** yönelme hâli

¹³⁵ Yaman, **TTÖTSDBK**, s. 164.

¹³⁶ Yaman, **TTÖTSDBK**, s. 164-165.

¹³⁷ Coşkun, **ÖTG**, s. 76; Bu terimi, Emine Gürsoy-Naskali, “yöneliş kelişigi” olarak vermiştir; Gürsoy-Naskali, **TDGTK**, s. 84.

¹³⁸ Ergin, **TDB**, s. 221.

¹³⁹ Gabain, **ETG**, s. 63; Hacıeminoğlu, **KTG**, s. 30.

¹⁴⁰ Mehmet Akalın, **Tarih Türk Şiveleri**, Ankara 1988, s. 187.

ekleri kullanılır. Ayrıca; iyelik eklerinden sonra **-ğa /-ge**, şiiirde **-ğa /-ge** yanında **-a/-e**, teklik üçüncü şahısta **-na/-ne** yönelme hâli eki kullanılmaktadır, suğa “suya”, yolğa “yola”, quyaşqa “güneşe” başımğa /başıma “başıma” ayagina “ayağına”¹⁴¹

Özbek Türkçesinde ise yönelme hâli ekleri **-kâ**, **-gâ** ve **-qa** ekleridir. Sonu **-k** ve **-q** ile biten isimlere **-kâ** ve **-qa**; diğer isimlere **-gâ** eki gelir¹⁴².

Men bu bälägâ hämmâ äytgäniñizni berämän. (SPH, 211)

“Ben bu çocuğa bütün söylediğınızı veririm.”

... eşağiñizni nârirâqqa bağläñg. (SPH, 107)

“... eşeğinizi daha ileriye bağlayın.”

Sigir hām bu yaxşilikkā yâxşilik bilān cāvāb qaytāribdi: (SPH, 163)

“Sığır da bu iyiliğe iyilikle cevap vermiş.”

▪ **-kâ** ve **-qa** ekleriinin eklendiği kelimenin sonunda **g** ve **ğ** ünsüzleri varsa yönelme ekleri bu ünsüzleri gerileyici yakın tam benzeşme yoluyla **k** ve **q**'ya dönüştürür¹⁴³.

Ertäsi küni ertälāb Tszāu Tszin şāx-şābbā yığgāni yānā tāqqa ātlānibdi. (SPH, 126)

“Ertesi günü Tszāu Tszin erkenden dal-budak toplamak için dağa gitti.

Tāğ-qa >taqqa

▪ Yönelme hâli ekleri isimlerin teklik-çokluk şekillerine gelebilir.

Keyin xalifā Ābunüvāsgā söz beribdi. (SPH, 140)

“Sonra Halife Ābunüvās’a söz vermişti.

Mānā şu mäsälä kättä bähsgā sābāb bolibdi. (SPH, 33)

“İşte şu mesele, büyük konuya sebep olmuştu.”

Men bu bälägâ hämmâ äytgäniñizni berämän. (SPH, 211)

¹⁴¹ Eckmann, ÇEK, s. 66.

¹⁴² Coşkun, ÖTG, s. 76; Buran, Alkaya, ÇTL, s. 140.

¹⁴³ Coşkun, ÖTG, s. 76.

“Ben, bu çocuğa bütün söylediğinizi veririm.”

Qâzi münâzârâniñg sâbâbini sorâb bilgâç, bâlâlârgâ yüzlânbdi: (SPH, 109)

“Kadı, tartışmanın sebebini sorup öğrenince, çocuklara dönmüştü.”

Yigitlâr âtlârgâ minişib sârdârniñg qasri tãmân yol âlišipti. (SPH, 12)

“Yiğitler atlara binib serdarın olduğu tarafa doğru yol almışlar.”

Xân singlisi hikâyâsini tügätib, âkâ-ükâlârgâ yüzlânbdi vâ ortägâ şundây sâvâl tâşlâbdi: (SPH, 106)

“Han’ın kızkardeşi, hikayesini bitirince, kardeşlere dönmüştü ve ortaya şöyle soru atmıştı.”

- Yönelme hâli ekleri iyelik eki almış isimlere gelebilir.

Mânâvi âdâm mening âtimgâ egâ çıqmâqçı, ___ debdi ât egâsi. (SPH, 152)

“İşte bu adam benim atıma sahip çıkmakta, demişti at sahibi.”

Eşâkni bolsâ, men öz âğılxânâmgâ qoyâmân. (SPH, 191)

“Eşeği ise benim ahırıma koyarım.”

Lekin bu şum xabârni eşitib qâlgân bâlâniñg ânâsi xân qâşigâ yügürüb kelibdi. (SPH, 132)

“Lakin bu kötü haberi işiten çocuğun annesi Han karşısına gelmiş.”

- Aitlik ekinden sonra da yönelme hâli eki gelebilir.

Sen hâzır bây dostiñnikigâ bârib, puliñni yânâ sorâb kör. (SPH, 146)

“Sen şimdi zengin dostununkine varıp, paramı sor.”

Qandây qilib senikigâ kelib qâldi bu? (SPH, 87)

“Nasıl yapıp seninkine kaldı bu?”

U ğızıllâgânçâ pädâçi qoşnisinikigâ bâribdi. (SPH, 73)

“O, sinirlenince oduncu komşusununkine varmış.”

Soru eki -mi, daima yönelme hâli ekinden sonra gelir.

Sen qayâqdân biläsän, it seniñg bärgläriñgä täşlängänmi yâ menikigämi?
(SPH, 32)

“Sen nereden biliyorsun, köpek senin yapraklarına mı düşürmüş, yoksa benimkine mi?”

▪ Kelimeler arasında yaklaşıma, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, amaç, bedel, leh, aleyh, ilgi, kabul, gereklilik, uygunluk, konu, aitlik, vasıf, tarz, görüş, ayrılma, değişme, başkalaşma, yaptırma, tercih bakımından ilgi kuran yönelme (datif eki) hâli ekinin asıl fonksiyonu isimleri fiile bağlamaktır (Ätgä minibdi. “Ata binmiş.”)¹⁴⁴.

Öziñiz biläsiz, men qızımni ikkigä bölä älmäymän. (SPH, 43)

“Siz de bilirsiniz ki ben kızımı ikiye bölemem.”

Ämmâ báyniñg ätläriñgä tegişmädi. (SPH, 79)

“Ama zengin atlarına değmediler.”

Nihâyät nävbät sävdâgärgä kelibdi: (SPH, 124)

“Nihayet nöbet tüccara gelmişti.”

▪ Bu ek, aynı zamanda iki isim arasında da bir ilgi kurarak “yaklaşma grubu (cönâliş kelişigi formäsidadı sözlärni başqaruvçı ätlär¹⁴⁵ (Yaklaşma hâlindeki isimleri idare eden adlar)oluşturur (Bu sizgä bağlık deb qoydim. “Bu size bağlı deyiverdim.”)¹⁴⁶.

Ällähgä şükr! (SPH, 196) “Allah’a şükür!”

▪ Yönelme hâli eki, isimleri bazı edatlara da bağlar. Fakat bu edatlar da yönelme, yaklaşma ilgisini kuvvetlendirir ve bu şekilde ismi fiile bağlamış olur¹⁴⁷

Men täyinläydigän häkämlärni çaqırışıñizgä toğri kelädi.(SPH, 223)

“ (Vakit) Benim belirlediğim hakimleri çağırmanıza doğru geldi.”)

¹⁴⁴ Ergin, TDB, s. 222.

¹⁴⁵ Yaman, TTÖTSDBK, s. 166.

¹⁴⁶ Yaman, TTÖTSDBK, s. 166.

¹⁴⁷ Ergin, TDB, s.222.

▪ İncelenen eserdeki bazı ifadelerde yönelme hâli eki alması gerken bir kısım kelimelerin yükleme hâli eki aldığı görülmüştür.

İnsâfsizlikni qarâñgki, bu yıl dâraxtim hâsılğâ kirgânidâ, birdân qoşnim Keşäv ungâ köz âläytirib qâldi. (SPH, 17)

“İnsafsızlığa bakın ki, bu yıl ağacım ürün verecekken komşum Keşäv ona göz koydu.”

Siz bolsânğiz uni sâqâv deysiz-â! (SPH, 108)

“Siz ise ona sağır diyorsunuz.”

Fälâkätni qarâñgki, bir küni Zârâfşândân keçib ötâyâtğanimizdâ tüyämiz suvgâ çökib ketdi. (SPH, 35)

“Felakete bakın ki, bir gün Zerefşan’dan geçerken devemiz suya çöktü.”

▪ Bazı ifadelerde yönelme hâli eki alması gerken kelimelerin yalın hâlde oldukları görülmüştür.

Ulâr qayıqqa otirişib, miltıq bilân oqni otirğıçğâ qoyışipti-dâ, dâryâniñg yuqarı âqımı tãmân süzâ başlaşipti. (SPH, 14)

“Onlar, kayığa oturup silah ile oku oturağa koymuşlar, denizin yukarı akımına doğru yüzmeye başlamışlar.”

Bir küni bir âdâm kättâ yoldân eşäk mimib kelâyâtğân ekân. (SPH, 190)

“Bir gün bir adam, büyük yoldan eşeğe binip geliyormuş.”

▪ Çok az olmakla birlikte yönelme hâli yerine bulunma ve ilgi hâlleri de kullanılmıştır.

Bâr, ğızıllâb bârib, bu âdâmniñg urgâniñg üçün bir tângâ âlib kel, __ debdi. (SPH, 233)

“Var, sinirlenip bu adama vurduğun için bir para alıp gel, demiş.”

Sen bolsânğ, âdâmzâd, tüyânğni qıdirişdâ dâvâm et! (SPH, 110)

“Sen ise, insanoğlu, deveni aramaya devam et!”

▪ Eserdeki bazı ifadelerde ise yönelme hâli ekinin vasıta hâli eki yerine kullanıldığına rastlanmıştır.

Üçâviniñ hām niyāti sengä üyläniş. (SPH, 47)

“Üçünün de niyeti **seninle** evlenmek.”

Xudâniñ bergän küni uniñ dâsturxâni türli-tümän nâz-ne'mâtlärgä tolib turärkän. (SPH, 212)

“Allah’ın günü onun sofrası türlü türlü nimetlerle dolup taşarmış.”

L1.5. BULUNMA HÂLİ (Orin-Päyt Kelişigi¹⁴⁸)

Fiilde gösterilen iş ve oluşun ne durumda olduğunu, nerede yapıldığını belirten hâl ekidir¹⁴⁹.

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde kullanılan bulunma hâli eki **-da /-de, -ta /-te**, başta, ayada “avuç içinde” (ET); başta, kişide, çoğda “korda” (KT)¹⁵⁰; Eski Türkçede **d**’li ya da **t**’li şeklin kullanımı tam olarak ünsüz uyumuna bağlı değildi. Yani Kitabelerde **r, l, n**’den sonra ekin **d**’li şekli kullanılırdı ancak yazmalarda belirli bir kural gözetilmeksizin bazen **t**’li, bazen de **d**’li şekil gelirdi, başta, ıraқта “uzakta”, yolta “yolda”¹⁵¹.

Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki, **-da/-de, -ta /-te**, teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra **-nda/-nde** şeklindedir, ezelde, qarmında “karmında”, çaqmqıda “çakmağında” (HT); köñlümde “gönlümde”, başta, yolıda / yolında (ÇT)¹⁵².

Özbek Türkçesinde ise bulunma hâli eki **-dä**’dir. Ekin tek şekli mevcuttur Bunun sebebi Özbek Türkçesinin ötümsüzlük (benzeşme-sertleşme) uyumu bakımından daha çok uyumsuz olmasıdır (taşdä)¹⁵³.

¹⁴⁸ Coşkun, ÖTG, s. 76; Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 26.

¹⁴⁹ Coşkun, ÖTG, s. 76.

¹⁵⁰ Gabain, ETG, s. 64; Hacıeminoğlu, KTG, s. 30.

¹⁵¹ Gabain, ETG, s. 64.

¹⁵² Akalın, TTŞ, s. 187; Eckmann, ÇEK, s. 70.

¹⁵³ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 139.

▪ **Bulunma hâli eki iyelik eki almış isimlere gelebildiği gibi çoğul ve tekil isimlere de eklenebilir.**

Āslidā u āt özimniki. (SPH, 152)

“Aslında o at kendiminkidir.”

Vāzir, ādāmlārgā āvqat tārtilişi āldidān dāsturxān ātrāfidā otirgānlāriñg yüzigā bir-bir tikilib, hāmmāni āylānib çıqıbdı. (SPH, 94)

“Vezir, adamlara yemek dağıtılışının ardından sofranın etrafında oturanların yüzüne bir-bir bakıp hepsini incelemişti.”

Qarā, suv betidā yāğ cimirlāyāptı. (SPH, 117)

“Bak, su yüzünde yağ beliriyor.”

Buniñg üstigā, undāy yerlārdā hāsıl mol bolādi. (SPH, 160)

“Bunun üzerine öyle yerlerde mahsul bol olur.”

Bāşqa yurtlārgā bāş ālib ketib, oşā yāqlārdā özimgā iş tāpmāsām bolmāydigāngā oxşāydi. (SPH, 75)

“Başka yurtlara başımı alıp gidip, o taraflarda kendime iş bulmazsam olmayacağına benzer.”

Qadim zāmānlārdā künlārdān bir kün üçtā ādām yoldā uçrāşib qālibdi. (SPH, 30)

“Eski zamanlarda günlerden bir gün üç tane adam, yolda karşılaşmışlardı.”

Bālālāriñg uni bir zumdā quritişipti! (SPH, 71)

“Çocukların onu bir anda kurutmuşlardı.”

Hāmmā āyb ilāndā. (SPH, 195)

“Bütün suç yılanda.”

Oşā hāmyāndā qañçā pul bār ekān? (SPH, 139)

“O cüzdanda ne kadar para varmış?”

▪ **Aitlik eki, bulunma hâli ekinden önce de gelebilir, sonra da gelebilir.**

Demāk, bāltām siznikidā bolişi kerāk. (SPH, 126)

“Demek, baltam sizinkinde olmalı.”

Bir vaqt üydāgi sütünîḡ hāmmāsi içilib bolibdi. (SPH, 194)

“Bir vakit evdeki sütün hepsi içilmişti.”

Qırqınçı küngä ötgändä, üyimdāgilär nānuştāgä tuxum pişirib kelib, meni yeyişgä mācbur qılışdi. (SPH, 65)

“Kırkıncı küne geçtiğinde, evimdekiler kahvaltıda yumurta pişirip, beni yemeye mecbur bıraktılar.”

- Soru eki, bulunma hâli ekinden daima sonra gelir.

Şārtimiz yādiḡizdāmi? (SPH, 223)

“Şartımız hatırlınızda mı?”

- Bulunma hâli ekinin en önemli fonksiyonu, cümle içinde isimleri fiile bağlamasıdır¹⁵⁴.

Qayāqdā yürgän ekän? (SPH, 100) “Nerede yürümüş?”

- Bulunma hâli eki, aynı zamanda isimler arasında da ilgi kurarak Türkiye Türkçesinde “bulunma grubu” olarak adlandırılan, Özbek Türkçesinde ise “ätli söz birikmälari” içerisinde, “başqaruvli birikmälär¹⁵⁵” kapsamında değerlendirilen gruplar ortaya çıkar. Bu gruplar için “örin-päyt kelişigi formäsidedägi sözlärni başqaruvçi ätlär” (bulunma halindeki sözleri idare eden adlar) ifadesi kullanılır¹⁵⁶.

Vāzir, ādāmlārgä āvqat tārtilişi āldidān dāsturxān ātrāfidā otirgānlārning yüzigä bir-bir tikilib, hāmmāni āylānib çıqıbdi. (SPH, 94)

“Vezir adamlara yemek dağıtılmadan önce sofra etrafında oturanların yüzüne bir bir bakmış.”

Üyiḡdāgi mānāvi ādāmlār sengä kim bolādi? (SPH, 187)

¹⁵⁴ Ergin, TDB, s. 372.

¹⁵⁵ Yaman, TTÖTSDBK, s. 168.

¹⁵⁶ Yaman, TTÖTSDBK, s. 168.

“Evindeki bu adamlar sana ne olur?”

Ziyâfâtgâ qıslâqdâgi hâmmâ âdâmlârni tâklif qıl. (SPH, 121)

“Ziyafete köydeki bütün adamları davet et.”

▪ Bulunma hâli eki almış bir kelime veya kelime grubu, bulunma fonksiyonunun dışında yer, zaman, iş, devamlılık, müddet, tarz, şekil, durum, karşılaştırma, kesir, konu, vasıta, amaç, sebep, vasıf, miktar, belirtme, aitlik gibi ifadeler de içerebilmektedir¹⁵⁷. Bu durum, Özbek Türkçesinde de bu şekildedir.

Axır men şu âhvâldâ xalifämiz huzurigâ qandây bârämân? (SPH, 139)

“Ben şu durumda halifemizin huzuruna nasıl varırım?”

Şundâ çâl dälâgâ âdâm yubârib, yigitni üygâ çağirtiribdi. (SPH, 90)

“Şu durumda yaşlı adam, bir elçi gönderip, delikanlıyı eve çağirtmiş.”

Yuqarıdâ zikr etilgân hâlâtlârdân kelib çıqıb, hâkâmlâr bir âvâzdân şundây qarârgâ keldilâr. (SPH, 54)

“Yukarıda belirtilen durumları göz önünde bulundurarak hâkimler hep bir ağızdan şöyle bir karara vardılar.”

Biz yaqındâ turmuş qurgänmiz! (SPH, 168) “Biz yakın bir zamanda evleniyoruz.”

▪ Bulunma hâli eki, sıfat-fiil eki -gân ile doğrudan birleşerek veya sıfat-fiil ile arasına iyelik eki alarak zarf-fiil oluşturur.

Undâ qarz ikki ây bolgändâ tölänädi, deb yazılğan. (SPH, 147)

“Orada borç iki ay olduğunda ödenir, diye yazılmış.”

Şen körgäniñdâ, ulâr qaysi dâraxt tägidä suxbätläşib turgän edi? (SPH, 113)

“Sen gördüğünde onlar hangi ağaç altında sohbet ediyordu?”

¹⁵⁷ Ergin, TDB, s. 223.

L1.6. ÇIKMA HÂLİ (Çıqış Kelişigi¹⁵⁸)

Cümle içinde ve kelime gruplarında fiilde belirtilen hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade eden çekim ekidir¹⁵⁹.

Eski Türkçede çıkma hâli eki **-tın/-tin, -dın/-din**, n ağızlarında **-tan** şeklinde, balıqdın “balıktan”, ığaçtan “ağaçtan”¹⁶⁰; Karahanlı Türkçesinde **-da /-de, -ta /-te, -dın /-din, -tın /-tin, -dun /-dün** şeklindedir¹⁶¹, tılda çıq- “dilden çıkmak”, birinde birimiz “aramızdan biri”, yolındın kiter- “yolundan uzaklaştırmak”, taştın bar-“dışarıdan varmak”. Ayrıca **-dan /-den** ekinin de seyrek de olsa kullanıldığı belirtilmektedir, bilmemiş kişiden yeg “bilmemiş kişiden iyi”¹⁶².

Harezmi Türkçesinde çıkma hâli eki, **-dın/-din** (nadiren **-tın /-tin**), teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra **-ndın/-ndin** (nadiren **-dın /-din**), böridin “kurttan”, saçındın /saçındın “saçından”¹⁶³; Çağatay Türkçesinde de **-dın/-din, -tın/-tin**, teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra genellikle **-ndın/-ndin** şeklindedir, baştın “baştan”, yârdın “yardan”, közidin /közindin “gözünden”¹⁶⁴.

Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde dar vokalli olan çıkma hâli eki, Özbek Türkçesinde **-dän** şeklinde geniş ünlülüdür. Ekin başka şekli yoktur¹⁶⁵.

▪ Çıkma hâli eki, isimlerin teklik, çokluk, iyelik ve aitlik eki almış şekillerine eklenebilir. Ancak soru ekinden önce gelir.

Axır bu ädälätdän emäs-kü! (SPH, 180)

“Bu adaletten değil ki!”

Mänä şu ikki äyäldän qaysi biri gözälräq? (SPH, 63)

“İşte şu iki kadından hangisi daha güzel?”

¹⁵⁸ Gürşoy-Naskali, TDGTK, s. 30; Coşkun, ÖTG, s. 76.

¹⁵⁹ Ergin, TDB, s. 223.

¹⁶⁰ Gabain, ETG, s. 64.

¹⁶¹ Hacıeminoğlu, KTG, s. 30.

¹⁶² Akalın, TTS, s. 153-154.

¹⁶³ Akalın, TTS, s. 187.

¹⁶⁴ Eckmann, ÇEK, s. 72.

¹⁶⁵ Buran, Alkaya, ÇTL, s. 141.

Qızıñgıni şu yigitgä berışdän özgä ilâcınğ yoq! (SPH, 91)

“Kızımı şu delikanlıya vermektən başqa çaren yok!”

Tüyänğiz boğâzımdı? __ qızıqsınib bälälärdän biri. (SPH, 109)

“Deveniz hamile miydi, meraklanarak (sormuş) çocuklardan biri.

Bolmäsä, başqalärdän soräymiz? (SPH, 149)

“Olmazsa, başkalar(ın)dan soralım.”

Yolävçilärdän biri bundäy debdi: (SPH, 61)

“Yolculardan biri böyle dedi:”

Şundä xumçä içidän bir täläy pul tüşibdi. (SPH, 134)

“Şu durumda kavanoz içinden bir tomar para düşmüştü.”

Esegä-mälän küyävıdän soräbdı: (SPH, 78)

“Esege-melen damadından sormuş:”

Demäk ältınnı içimizdän bittämiz älgän. (SPH, 104)

“Demek altını içimizden bir tanemiz almış.”

Sizniñçä, şu bolışı ädälätdänmi, taqsir? (SPH, 234)¹⁶⁶

“Size göre böyle olması adâletten mi (adaletli mi)?”

Oşä tâqqa çıqsāñg, röpärāñgdä äldingisidän hām bäländräq yänä bir tâğ päydä bolädi. (SPH, 76)

“O dağa çıktığında karşında öncekisinden daha yüksek bir dağ görünür.”

▪ Özbek Türkçesinde çıkma hâli ekinin başlıca fonksiyonu, cümle veya kelime gruplarında fiilin gösterdiği iş ve oluşun kendisinden uzaklaştığını, çıktığını ifade etmektir¹⁶⁷. Yani çıkma hâli eki, isimleri fiile bağlamaktadır.

Şükürki, oğlim äsirlikdän qâçib kelipti, deb ävâzä qılāmän. (SPH, 11)

“Şükür ki, oğlum esirlikten kaçıp gelmiş, deyip seslenirim.”

¹⁶⁶ Alfabetik sıraya uygun bir örnek bulunamamıştır.

¹⁶⁷ Coşkun, ÖTG, s. 77.

Nihâyât pādşâ özining kiçik vâziridân sorâbdi: (SPH, 229)

“Sonunda padişah küçük vezirinden sormuş:”

▪ Çıkma hâli eki, isimler arasında da ilgi kurar. Böylece “uzaklaşma grubu (çıkış kelişigi formâsidägi sözlärni başqaruvçı ätlär, sıfâtlär¹⁶⁸...) olarak adlandırılan kelime grupları oluşur¹⁶⁹.

Şundâ bâhslâşüvçilärdän biri: __ Men ähmâqmän! __ debdi şâşâ-pişâ.
(SPH, 64)

“Konuşanlardan biri: __ Ben ahmağım! __ demiş.”

Tüyâñgiz boğâzmididi? __ qızıqsinib bälälärdän biri. (SPH, 109)

“Deveniz hamile miydi, diye meraklanmış çocuklardan biri.”

▪ Çıkma hâli eki, isimleri edatlara da bağlayabilir¹⁷⁰.

Şu bâhsdän keyin äyğirni snâb körışibdi. (SPH, 178)

“Bu konuşmadan sonra atı sınamış.”

Üç kündän keyin yänâ huzurimgä kel. (SPH, 102)

“Üç günden sonra yine huzuruma gel.”

▪ Bu ek, sıfat-fiil eki -mäs ile birleşerek zarf-fiil oluşturur.

Keyin, ulärgä sezdirmäsdän qulâq sâlib köringlär-çi, özläriçâ nimä deyişärkin. (SPH, 22)

“Sonra, onlara sezdirmeden kulak verin ki, kendilerince neler söylerler (acaba).”

Qani, qorqmäsdän kiräveringlär. (SPH, 95)

“Hadi, korkmadan giriveriniz.”

¹⁶⁸ Yaman, TTÖTSDBK, s. 170.

¹⁶⁹ Yaman, TTÖTSDBK, s. 170.

¹⁷⁰ Ergin, TDB, s. 224.

L1.7. VASITA HÂLİ (Vâsitâ Kelışigi¹⁷¹)

İsmin fiile bir vasıta olduğunu ifade eden hâl ekidir.¹⁷²

Eski Türkçede kullanılan vasıta hâli ekleri **-n, -ın, -in**; n ağzında bazen **-an/-ân** ve yuvarlak ünlülerden sonra yer yer **-un/-ün** şeklindedir. Kitabelerde vasıta hâli eki, genellikle ünlüsüz yazılır, özin “kendisi ile”, ödün “vaktiyle”temirân “demirle”, yadağ(ı)n “yayan”¹⁷³.

Karahanlı Türkçesinde vasıta hâli eki **-n, -la /-le**, küçin tut- “güçle tutmak”, tünle örten- “geceyle (geceleyin) kızışmak”¹⁷⁴; Harezmi Türkçesinde **-n, -ın/-in ve -la /-le**, kündüzin “gündüz ile”, tünle “gece ile”¹⁷⁵; Çağatay Türkçesinde **-n, -ın/-in, -un/-ün, -la/-le**’dir, birin birin “birer birer”, miñ qurla “binlerce vakit”¹⁷⁶.

Özbek Türkçesinde ise isimlerin vasıta hâli “**bilän**” edatı ile yapılır. Az da olsa “bilän” edatı yerine “birlä” veya “ile” ya da bunların ekleşmiş şekillerinin kullanıldığı görülür¹⁷⁷. Ancak incelenmiş olan “Süleyman Padişah’niñ Hükmi” adlı eserde böyle kullanımlara rastlanmamıştır.

▪ Bu ek, cümle içinde isimleri fiile bağlayan hâl ekidir. Fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için kullanılır¹⁷⁸.

Mäyli, ikkälä sävçi bir-biri bilän uçräşsin. (SPH, 42)

“İşte, iki görücü, birbiriyle karşılaştın.”

Pädsâ toplängän häyvänläriñ hâr birigä dıqqat bilän uzâq-uzâq tikilä başläbdi. (SPH, 96)

“Padişah, toplanan hayvanların her birine dikkatle bakmaya başlamış.”

Xoş, nimä iş bilän keldiñlär? (SPH, 152)

“Evet, ne iş ile geldiniz?”

¹⁷¹ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 82; Coşkun, ÖTG, s. 77.

¹⁷² Gülensoy-Naskali, TEK, s. 387.

¹⁷³ Gabain, ETG, s. 64.

¹⁷⁴ Akalın, TTŞ, s. 154.

¹⁷⁵ Toparlı, HHD, s. 38.

¹⁷⁶ Eckmann, CEK, s. 77.

¹⁷⁷ Coşkun, ÖTG, s. 77.

¹⁷⁸ Ergin, TDB, s. 225.

▪ Vasıta hâli ekinin başka bir fonksiyonu, ismi isme bağlamaktır. Özbek Türkçesinde vasıta hâli ekinin oluşturduğu kelime grupları örneklerine çok az rastlanmaktadır. Hatta Özbekistan gramerciliğinde “söz birikmâleri” kapsamına bile alınmamıştır¹⁷⁹.

Biz bilân bäsleşişni xâhläysänmi? (SPH, 176)

“Bizimle konuşmayı ister misin?”

Bir küni ertäläb uyğânib qarässhä, keçäsi bilân yâqqan qâr otävniñ hämmäyâğini bäsib qâlibdi. (SPH, 181)

“Bir gün erkenden uyanıp bakmış ki, keceleyn yağan kar, çadırın her yanını kaplamış.”

Yaxşiläb qarä, kim bilân ketäyâtgäniñni biläsänmi özi? (SPH, 168)

“İyice bak(düşün), kiminle gittiğini biliyor musun?”

▪ İncelemiş olduğumuz “Süleyman Padişah’niñ Hükmi” adlı eserde vasıta hâli eki yerine yönelme hâli ekinin kullanıldığı ifadeler rastlanmaktadır.

Xudâniñ bergän küni uniñ dästurxâni türli-tümän nâz-ne’mätlärgä tolib turärkän. (SPH, 212)

“Allah’ın günü onun sofrası türlü türlü nimetlerle dolup taşarmış.”

Yelle ölgän bolsä, bäsqa qızgä üylänaqälämän. (SPH, 48)

“Yelle ölmüş olsa, başka kızla evlenirim.”

L1.8. EŞİTLİK–BENZERLİK HÂLİ (Oxşätış Kelişigi¹⁸⁰)

Cümle içinde ve kelime gruplarında fiilin nasıl, ne şekilde gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılan hâl ekidir¹⁸¹.

Eşitlik–benzerlik hâli eki, Eski Türkçede, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde ça/-çe’dir, ayaçe “avuç içi kadar” (ET); ança “o kadar”, munça

¹⁷⁹ Yaman, TTÖTSDBK, s. 173-174.

¹⁸⁰ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 39; Coşkun, ÖTG, s. 78.

¹⁸¹ Ergin, TDB, s. 227.

“böyle, bu **kadar**” (KT); zerreçe “zerre **kadar**” (HT); tofracça “toprak **gibi**” (ÇT). Ayrıca Harezmi ve Çağatay Türkçesinde üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra **-nça/-nçe** şekli kullanılabilir, barınça “var olduğu **kadar**”¹⁸².

Özbek Türkçesinde eşitlik–benzerlik hâli ekleri ise **-çā, -dāy ve -dek**’dir¹⁸³. **-dek** eki, Eski Türkçedeki **tegi “kadar”** edatının ekleşmiş şeklidir.

▪ Bu ekler, isimlerin teklik, çokluk, iyelik ve aitlik eki almış şekillerine gelebilirler.

Xuddi äytgāniñgizdek qılāmān. (SPH, 48)

“Aynen söylediğiniz gibi yaparım.”

Äytişlāriçā, qadim zāmāndā bir bāyning bittā sigiri bār ekān. (SPH, 163)

“Söylediklerine göre eskiden bir adamın bir tane sığırı varmış.”

Hämmāsi risālādāgidāy bolādi. (SPH, 90)

“Hepsi risaledeki gibi olur.”

Hāzır yaxşilikçā cōnāb qāl bu yerdān. (SPH, 70)

“Şimdi iyilikle bu yerden git.”

Bārdi-yu qızimizni ungā bersāk, xudā körsātmāsin, Sāngbā birān xatā iş qilib qoysā, bu yigit heç kimniñg zār-ilticāsiga qulāq sālmay xātinini şāfqatsizlārçā döppāslāşi turgān gāp. (SPH, 58)

“Kızımızı ona versek, Allah göstermesin, Sāngbā hatalı bir iş yapsa, bu yigit hiç kimsenin yalvarışına bakmdan hanımını şefkatsizler gibi döver.”

Daha çok bir yapım eki özelliği gösteren eşitlik-benzerlik hâli eki¹⁸⁴, cümle içinde isimleri fiile bağlar¹⁸⁵.

Hämmāsi risālādāgidāy bolādi. (SPH, 90)

“Hepsi risaledeki gibi olur.”

¹⁸² Gabain, **ETG**, s. 65; Hacıeminoğlu, **KTG**, s. 154; Toparlı, **HHD**, s. 38; Eckmann, **ÇEK**, s. 76.

¹⁸³ Coşkun, **ÖTG**, s. 78.

¹⁸⁴ Ergin, **TDB**, s. 227-228.

¹⁸⁵ Ergin, **TDB**, s. 227.

▪ Bu ekler, cümle içinde ve kelime gruplarında iki isim arasında ilgi kurar.

Ulärniñ käftdek kelädigän otâvläri bolgän ekän. (SPH, 181)

“Onların avuç içi kadar gelen çadırları olmuşmuş.”

Neçä räkäät oqıladi? (SPH, 152)

“Kaç rekät kılınır?”

▪ Bu eklerin fonksiyonlarından biri eşitlik, benzerlik ifade etmektedir¹⁸⁶.

U siz oylägän bälälärdän emäs, __ cüdä başqaçä bälä. (SPH, 133)

“O sizin düşündüğünüz çocuklardan değil, çok başka bir (başkaca) çocuk.”

▪ Eşitlik–benzerlik ekleri, kelimeye “göre”lik anlamı yükler¹⁸⁷.

Eşitişimçä, oşä bázardä zâtdâr eçkilär bolib turärkän. (SPH, 198)

“İşittiğime göre, o pazarda keçiler varmış.”

▪ Bu ekler, kelimeye “kadar”lık anlamı katar.

Mengä zärräçä häm şikäst yetmägän. (SPH, 227)

“Ben zerre kadar kırılmadım.”

Ulärniñ käftdek kelädigän otâvläri bolgän ekän. (SPH, 181)

“Onların avuç içi kadar gelen çadırları varmış.”

▪ Eşitlik-benzerlik ekleri, “gibi”lik bildirir¹⁸⁸.

Änä, äy häm kälniñ başidek yäraqläb turibdi. (SPH, 80)

“Ay da kelin başı gibi parlıyormuş.”

Hämmäsi risälädägidäy bolädi. (SPH, 90)

“Hepsi risaledeki gibi olacak.”

▪ Bu ekler, durum bildirir¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Coşkun, ÖTG, s. 78.

¹⁸⁷ Salman, ÖT, s. 558.

¹⁸⁸ Salman, ÖT, s. 558.

Äksinçä, sen bizgä ellik tillä töläşiñg keräk. (SPH, 177)

“Aksi hâlde, senin bize elli tille ödemən gerek.”

- Eşitlik-benzerlik ekleri “üzere, gereğince” anlamı katar¹⁹⁰.

Yol-yoläkäy, u âdäti boyiçä, kârvânsârâygä kirib ötibdi vä ... bâzârgä tākāni emäs, yänä eçkini yetäkläb bāribdi. (SPH, 200)

“Yolda, o âdäti gereğince (âdäti olduđu üzere) kervansarayā girmiş...”

- İsimlerde miktar ve vasıf bakımından karşılaştırma görevi gören¹⁹¹ -çä eki, sıfat-fiil eki -gän ile birleşerek zarf-fiil oluşturur.

İt şu zähâti yügürgänçä nāri ketibdi, bāy bolsä häyrān bolib, baqrāyib turāveribdi. (SPH, 165)

“Köpek yürüyünce ileri gitmiş, zengin adam ise şaşırıp kalmış.”

- -çä eki, azlık-çokluk, soru, zaman ve nitelik zarfı oluşturur.

Sengä u neçä şäpälâq urdi? (SPH, 40)

“Sana o nasıl tokat attı?”

Biz şunçäki säyr qilib yürübmiz. (SPH, 135)

“Biz şu kadardır yürümüşüz.”

Hāzır yaxşilikçä cönāb qāl bu yerdän. (SPH, 70)

“Şimdi bu yerden iyilikle git.”

Bu rāsm bizdä hānüzgäçä saqlānib qālgän. (SPH, 84)

“Bu resim bizde şimdiye kadar saklanıp kalmış.”

- -çä eşitlik-benzerlik hāli eki, sıfat oluşturur.

Neçä rākāāt oqlādi? (SPH, 152)

“Kaç (ne kadar) rekat kılınır?”

¹⁸⁹ Salman, ÖT, s. 559.

¹⁹⁰ Salman, ÖT, s. 559.

¹⁹¹ Coşkun, ÖTG, s.ö78.

- -däy eki soru ve nitelik zarfı oluşturur.

Xoş, ne sâbâbdân bundäy dedinġ? (SPH, 174)

“Sen ne sebeple böyle dedin?”

Qandäy qilib bu âdâmninġ lâfzigä işândinġiz? (SPH, 152)

“Nasıl oldu da bu adamın sözüne inandınız?”

- -däy eki işaret ve soru sıfatı oluşturur.

Buninġ üstigä, undäy yerdä hâsıl mol bolâdi. (SPH, 160)

“Bunun üstüne, öyle yerde mahsul bol olur.”

Bârâ-bârâ, siz, mâilâr toġrisidä, âlâvning sizgä qandäy xızmat qılġanı haqıdâ mäysâzâr dâştlârdân tâ mâviy deñgizgäçä hämmä yerdä dâstânlâr toqılġân. (SPH, 163)

“Siz, alevin size nasıl hizmet ettiği hakkında çöllerden denizlere kadar her yerde destanlar yazılmış.”

L1.9. YÖN GÖSTERME HÂLİ (Yönâliş Körsâtiş Kelişigi¹⁹²)

Cümle içinde ve kelime gruplarında fiilde belirtilen hareketin kendi yönünde yapıldığını belirten hâl ekidir¹⁹³.

Eski Türkçede yön gösterme hâli eki, -ġaru/-ġârü, -karu/-kârü, Tabġaçġaru “Çin’e” küñġârü “güneye”¹⁹⁴; Karahanlı Türkçesinde -ġaru /-gerü, -ru /-rü, -ra /-re, -ar /-er, yaġıġaru kiriş qur- “düşmana kiriş kurmak”, berü “beri”, taşra çık- “dışarı çıkmak”, yoqar “yukarı”¹⁹⁵; Harezmi Türkçesinde -ġaru/-gerü, -qaru, -ra/-re, -ru /-rü, taşġaru “dışarı”, ilgerü “ileri”, içre “içeri”¹⁹⁶ ve Çaġatay

¹⁹² Coşkun, ÖTG, s. 78.

¹⁹³ Ergin, TDB, s. 229.

¹⁹⁴ Gabain, ETG, s. 65.

¹⁹⁵ Akalın, TTŞ, s. 154-155.

¹⁹⁶ Akalın, TTŞ, s. 187.

Türkçesinde **-ra/-re**, **-ğarı/-qarı**, **-geri/-keri** şeklindedir, ilgeri “ileri”, taşra “dışarı”¹⁹⁷.

Özbek Türkçesinde yön gösterme hâli ekleri **-ğari**, **-kâri**, **-qari** ve **-râ** olup bu ekler kalıplaşmıştır¹⁹⁸.

▪ Hâl ekleri olarak nitelendirildikleri hâlde kalıplaşmış olmalarından dolayı olsa gerek yön eklerinden sonra hâl ekleri gelebilir¹⁹⁹. Aslında bir isim, aynı anda iki farklı hâlde bulunamaz.

Keyin u otâvimizgâ sığmâgânidân, **tâşqaridâ** uxlâydigân boldi. (SPH, 182)

“Sonra o, çadırımıza sığmadığından **dışarıda** uyur oldu.”

▪ Yön gösterme hâli ekinden sonra çokluk ve iyelik ve aitlik ekleri gelebilir.

Änävi şâhâr **tâşqarisidâgi** âvlâq mäydândâ ösgân dâraxtniñ ildizi şifâbaxşmi? (SPH, 125)

“Şu şehrin **dışındaki** meydana yetişen ağacın kökü şifalı mı?”

Yön gösterme hâli ekinden sonra çokluk ve aitlik ekinin gelmesiyle ilgili bir örnek, incelenen eserde mevcut değildir.

▪ En önemli fonksiyonu fiilde belirtilen iş ve oluşun yönünü göstermek olan²⁰⁰ yön gösterme hâli ekleri, isimleri fiile bağlarlar²⁰¹.

Çâl **ıçkâri** kiribdi. (SPH, 77)

“Yaşlı adam **ıçeri** girmiş.”

Keyin u otâvimizgâ sığmâgânidân, **tâşqaridâ** uxlâydigân boldi. (SPH, 182)

“Sonra o, çadırımıza sığmadığından **dışarıda** uyur oldu.”

Keyin **ıçkâridân** u qızlarniñ qoñırâkdek cârângli külgisi eşitilibdi. (SPH, 176)

¹⁹⁷ Eckmann, ÇEK, s. 77.

¹⁹⁸ Coşkun, ÖTG, s. 78.

¹⁹⁹ Ergin, TDB, s. 230.

²⁰⁰ Coşkun, ÖTG, s. 78

²⁰¹ Ergin, TDB, s. 229.

“Sonra **ıçeriden** o kızların yüksek sesli gülmesi işitilmişti.”

I.1.10. SINIRLAMA HÂLİ (Çegäräläş Kelişigi²⁰²)

Fiilde belirtilen iş ve oluşu yer, zaman bakımından sınırlayan hâl ekidir. Sınırlama hâli ekleri **-gäçä, -käçä, -qaçä**’dir. Kelime sonundaki ünsüzlerin k veya q olmasına göre bu eklerden uygun olanı kelimeye eklenir²⁰³. Muhtemelen yönelme hâli eki ile eşitlik ekinin birleşmesi ile oluşmuştur.

U miñgäçä sänäbdi. (SPH, 215)

“O, bine kadar saymış.”

Küyäv häm ungäçä kütib tursin. (SPH, 202)

“Damat da ona kadar bekleyip dursun.”

Keyin men uni qışlâqqaçä küzätib qoydim. (SPH, 58)

“Sonra ben onu köye kadar takip ettim.”

▪ **-käçä** ve **-qaçä** ekleri, eklendikleri kelimenin sonunda bulunan g ve ğ ünsüzlerini gerileyici yakın tam benzeşme yoluyla k ve q ünsüzüne dönüştürür²⁰⁴.

İllä hâli şu çâqqaçä men çigälni yeçmägän cumbâq bolmägän. (SPH, 43)

“Şu çäğä kadar benim çözemediğim bilmece olmamış.”

Sınırlama hâli eki, iyelik ve çokluk eklerinden sonra gelebilir.

Deñizlärğäçä “denizlere kadar”, küniğäçä “gününe kadar” gibi.

▪ Sınırlama hâli ekinin fonksiyonu, ismi fiile bağlamaktır.

Keyin men uni qışlâqqaçä küzätib qoydim. (SPH, 58)

“Sonra ben onu köye kadar bıraktım.”

²⁰² Coşkun, ÖTG, s. 79.

²⁰³ Coşkun, ÖTG, s. 79.

²⁰⁴ Coşkun, ÖTG, s. 79.

İncelenmiş olan eserde örneğine rastlanmasa da sınırlama hâli eki, isimleri, isim-fiil, sıfat-fiil, bağ-fiil durumundaki kelimelere bağlayabilir. Aslında burada da bir fiil söz konusudur.

Üç künġaçä kelädigän ädäm (üç güne kadar gelecek olan adam)

Ayrıca topluluk hâli, küçültme ve sevgi hâli eklerinden de söz edilmektedir²⁰⁵.

Topluluk Hâli:

-älä: ikkälämiz (her ikimiz)

-äv: İkkâvi (her ikisi de)

Küçültme ve sevgi Hâli:

-ginä: ânämginä (anacıġım), âzginä (azıcık)

I.1.11. HÂL EKLERİNİN ÇAPRAZ KULLANIMI

I.1.11.1. Yalnız Hâlin İlgili Hali Yerine Kullanılması:

Qani, äytiñġlärçi, äsäl qançä vaqtgäçä buzılmäy turişi mümkün? (SPH, 135)

“Hadi söyleyin, **bal(im)** hangi vakte kadar bozulmadan duruşu mümkün?”

Mänä endi, __ debdi oġllärniñ kättäsi, __ **biz** bärrib ätämizniñ ältinini kävlab älişimiz mümkün. (SPH, 104)

“İşte, demiş oğulların büyüğü, **biz(im)** varıp babamızın altınını almamız mümkün.”

Bulär hämmäsi täbiyy hâl, älbättä. (SPH, 53)

“**Bunlar(im)** hepsi, doğal bir durum, elbette.”

Toġri, **dehqân** sengä tävân töläşi keräk. (SPH, 39)

“Doġru, **çiftçi(nin)** sana bedel ödemesi gerek.”

²⁰⁵ Salman, ÖT, s. 560.

Ulär e'tirâz bildirişib, gâp bälâniñ qayerdâ tuğlgänidâ emäs, bälki uni kim tuqqanligidâ, deyişibdi. (SPH, 9)

“Onlar itiraz edip, söz çocuğun nerede doğduğunda değil, belki onu kim(in) doğurduğunda demişler.”

Ât meniki ekânligini täsdiqläysän, __ debdi. (SPH, 151)

“At(in) benimki olduğunu onaylıyorsun, demiş.”

Men ulär çıqargän hükmgä sözsüz itâat etgäymän. (SPH, 223)

“Ben, onlar(in) çıkardığı hükme sözsüz itaat edeceğim.”

Fil meniki bolişi keräk. (SPH, 32)

“Fil(in) benimki olması gerek.”

Şu yerdän qoylär ötgänini körmädiñmi? (SPH, 228)

“Şu yerden koyunlar(in) geçtiğini görmedin mi?”

I.1.11.2. Yükleme Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması:

Buni nimä deydilär? (SPH, 145)

“Buna ne derler?”

İnsâfsızlıkni qarâñki, bu yıl dâraxtim hâsılğä kirgänidâ, birdän qoşnim Keşäv ungä köz âläytirib qâldi. (SPH, 17)

“İnsafsızlığa bakın ki, bu yıl ağacım ürün verdiğinde komşum Keşav ona göz koydu.”

Siz bolsäñgiz uni sâqâv deysiz-ä! (SPH, 108)

“Siz olşanız ona sağır dersiniz!”

Fäläkätni qarâñki, bir küni Zäräfşändän keçib ötäyâtgänimizdâ tüyämiz suvgä çökib ketdi. (SPH, 35)

“Felakete bakın ki, bir gün Zerefşan'dan geçerken devemiz suya çöktü.”

Lekin oğrını “oğrı” deyiş üçün isbât keräk. (SPH, 130)

“Fakat hırsıza “hırsız” demek için isbatlamak gerek.”

1.1.11.3. Yalın Hâlin Yönəlmə Hâli Yerine Kullanılması:

Ulār qayıqqa otirişib, miltıq bilən oqni otirğıçgä qoyışipti-dä, dāryāniñg yuqarı aqımı tāmān süzä başläşıpti. (SPH, 14)

“Onlar, kayığa oturup silah ile oku oturağa koymuşlar, denizin yukarı akımına doğru yüzmeğe başlamışlar.”

Bir küni bir ādām kättä yoldān eşäk minib kelāyātğān ekān. (SPH, 190)

“Bir gün bir adam uzun yoldan eşeğe binip geliyormuş.”

1.1.11.4. Yönəlmə Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması:

Yelle ölgān bolsä, başqa qızgā üylānaqālāmān. (SPH, 48)

“Yelle ölmüş ise başka kız ile evlenirim.”

Xudāniñg bergān küni uniñg dāsturxāni türli-tümān nāz-ne’mātlārgā tolib turārkan. (SPH, 212)

“Allah’ın günü onun sofrası türlü türlü nimetlerle dolup taşarmış.”

Oşälārdān birāntāsıgā āsānginā üylānā qālsām bolmāydimi? (SPH, 56)

“Onlardan bir tanesi ile kolayca evlensem olmaz mıydı?”

1.2.11.5. Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması:

Menimçä, eñg kāmıdä miñgkümüş tängä bersä toğri bolādi. (SPH, 214)

“Bana göre en azından bin gümüş tenge verse doğru olur.”

Äğār qızımğā üylānişni āstāytil xāhlāsāñg, __ debdi ātā, __ undä ävvāl men buyurgān işni bācārişniñg kerāk. (SPH, 89)

“Eğer kızım ile evlenmeyi gönülden istiyorsan, demiş baba, ondan evvel benim buyurduğum işi yapman gerek.”

1.1.11.6. Yükleme Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması:

Gāpimni rāstligini xudā āldıdä isbātlaşgā hām täyyārmān. (SPH, 172)

“Sözümün doğruluğunu Allah önünde ispatlamaya hazırım.”

Hâkâm ikkälâ tâmânni da'vâsini eşitibdi, songê aybdârni âqlâb yubâribdi.
(SPH,180)

“Hâkim iki tarafın davasını dinleyip, sonra suçluyu aklayıp göndermiş.”

Faqat üçinçi kungâ ötgândâginâ bân'yân nihâyât pul oğrısini ismini âytibdi.
(SPH, 121)

“Fakat üçüncü güne geçildiğinde, ağaç nihayet para hırsızının ismini söylemiş.”

L1.11.7. Yalın Hâlin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması:

Bir kün ulâr dünyâ kezmâqçı bolışib, sâfârgâ çıqışibdi. (SPH, 153)

“Bir gün onlar dünyayı gezecek olup sefere çıkmışlar.”

Qâzi Nâsriddin çağirtirib kelib, uni sorâqqa tutibdi. (SPH, 103)

“Kadı Nasreddin’i çağirtip gelip, ona soru sormuştu.”

Şundân keyin, ikkâvlâri hâkâm izlâb ketişibdi. (SPH, 149)

“Bundan sonra, her ikisi hâkimi izlemişler.”

L1.11.8. Bulunma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması:

Sen bolsânġ, âdâmnîġ, tûyânġni qıdirişdâ dâvâm et! (SPH, 110)

“Sen ise insanoğlu, deveni aramaya devam et!”

İncelenen eserde başka bir örneğe rastlanılmamıştır.”

L1.11.9. İlgi Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması:

Bâr, ġızillâb bârib, bu âdâmnîġ urgâniġ için bir tângâ²⁰⁶ âlib kel, ___
debdî. (SPH, 233)

“Sinirle var, bu adama vurduğun için bir tenge alıp gel.

İncelenen eserde başka bir örneğe rastlanılmamıştır.

L1.11.10. Çıkma Halinin Bulunma Hali Yerine Kullanılması:

Nihâyât uni dâryâ boyidân tâpişibdi. (SPH, 161)

²⁰⁶ Para birimi (demir)

“Sonunda onu deniz kenarında bulmuş.”

İncelenen eserde başka bir örneğe rastlanılmamıştır.

I.2. İSİM İŞLETME EKLERİ

I.2.1. ÇOKLUK EKİ (Köplük Qoşımçəsi²⁰⁷)

Çokluk eki, eklendiği ismin karşıladığı kavramın birden çok sayıda olduğunu ifade etmek için kullanılan ektir.

Çokluk eki, sonuna geldiği isimle diğer kelimeler arasında bir ilgi oluşturmaz. Söz konusu ilginin oluşabilmesi için diğer çekim eklerine ihtiyaç duyulur. Bu sebeptendir ki ek fonksiyonu bakımından yapım eklerine çok yakındır.²⁰⁸

Aslında çokluk eki almış bir kelimenin görevi eksiz hâlden hiç farklı değildir. Sadece aralarında teklik-çokluk bakımından bir fark vardır.

Eski Türkçede kullanılan çokluk ekleri çeşitlidir.²⁰⁹

-lar/-lär (taşlar)

-kün/-qun,-ğun/-gün (iniyigünüm “küçük kardeşlerim”) (kün“halk” kelimesinden çıktığı belirtilmektedir²¹⁰.)

-an/-än (ärän “erkekler”)

-t (tigit “beyler, prensler”)

İkilik bildiren **-z** arkaik bir unsurdur²¹¹, biz, siz, müyüz “boynuz”, tüz “diz”. A. Von Gabain, “Eski Türkçe’nin Grameri” adlı kitabında bu eki isimden isim yapan yapım eki olarak göstermiştir²¹². Verilen örneklere bakıldığında **-z** ekinin çokluk görevi gördüğü de düşünülebilir.

Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde çokluk eki, **lar /-ler** şeklindedir, yolçılar “yolcular” (KT); gülistânlar “gül bahçeleri” (HT); közler “gözler” (ÇT)²¹³.

Özbek Türkçesinde çokluk ifade eden ek **-lär** ekidir. Ekin tek şekli mevcuttur²¹⁴.

²⁰⁷ Gürşoy-Naskali, TDGTK, s. 31; Coşkun, ÖTG, s. 72.

²⁰⁸ Ergin, TDB, s. 123.

²⁰⁹ Gabain, ETG, s. 62.

²¹⁰ Akalın, TTŞ, s. 38.

²¹¹ Akalın, TTŞ, s. 38.

²¹² Gabain, ETG, s. 71.

²¹³ Eckmann, ÇEK, s. 61; Hacıeminoğlu, KTG, s. 31; Toparlı, HHD, s. 37.

▪ Çokluk eki, sadece kelimenin kök veya gövdesine ve **-ki, -gi** aitlik eki almış şekline eklenebilir. Ancak çokluk ekinden sonra bütün isim çekim ekleri gelebilir.

Ükâ hâkâmgâ ikki kişini, mânâ güvâhlâr, deb tanıştiribdi. (SPH, 154)

“Küçük erkek kardeş, hâkime iki kişiyi, işte şahitler, diye tanıştırmış.”

Säyyâhlâr hâmmâmgâ kiriş âldindân hâmmâ pullârni kâmpirgâ berişıpti. (SPH, 141)

“Gezginler hamama girmeden önce bütün paralarını yaşlı kadına vermişler.”

Qırqınçı küngâ ötgändâ, üyimdâgilâr nânuştâgâ tuxum pişirib kelib, meni yeyişgâ mâcbur qılışdi. (SPH, 65)

“Kırkıncı küne geçtiğinde, evimdekiler kahvaltıda yumurta pişirip, beni yemeye mecbur bıraktılar.”

▪ Çokluk ekinden sonra iyelik ekleri gelebilir.

Bu meniñg xâtin, qâlgânlâri bâlâlârim. (SPH, 187)

“Bu benim hanımım, diğerleri çocuklarım.”

Qani, âyt, şeriklâriñg kim edi? (SPH, 100)

“Hadi, söyle, ortakların kimdi?”

▪ Çokluk ekinden sonra hâl ekleri gelebilir.

Şundâ ayâllârdân biri şâhgâ yüzlänib bundây deydi: (SPH, 3)

“Şimdi kadınlardan biri şâha dönüp şöyle der:”

Şâhârdâgi bârçâ bâzârlârni äylänib çıqıñglâr. (SPH, 192)

“Şehirdeki bütün pazarları dolaşın.”

Şundâ qız ulârgâ öz bâşidân keçgân vâqeâlârni sözlâb beribdi. (SPH, 106)

“Şimdi kız, onlara başından geçen olayları anlatmış.”

²¹⁴ Coşkun, ÖTG, s. 72; Burañ-Alkaya, ÇTL, s. 140.

Özbek Türkçesinde “bu”, “u” zamirlerinden sonra çokluk eki gelince araya zamir -n-‘si gelmez.

... endi **bulär** meniñg bälälärim, **ulärni** sengä äslä bermäymän. (SPH, 5)

“...şimdi **bunlar** benim çocuklarım, **onları** sana asla vermem.”

I.2.2. İYELİK EKLERİ (Egälik Qoşimçaları²¹⁵)

İyelik ekleri, ismin karşıladığı kavramın hangi nesneye veya şahsa ait olduğunu gösteren çekim ekleridir²¹⁶.

Eski Türkçede iyelik ekleri şunlardır²¹⁷:

Teklik 1. şahıs: **-(I,İ,U,Ü)m**

2. şahıs: **-(I,İ,U,Ü)ñ** (kitabelerde) **-ıg/-uğ, -ig/-üğ**

3. şahıs: **-si, -i (-sı, -ı ?)**

Çokluk 1. şahıs: **-ımız/-imiz/-umuz/-ümüz**

2. şahıs: **-ıñız(lar)/-iñiz(lar)/-uñuz(lar)/-üñüz(lär)**

3. şahıs: **si, -i (-sı, -ı ?) -ları/-läri**

(babam, babañ, babası, babamız, babañız, babaları / babası)

Karahanlı Türkçesinde iyelik eklerinin bağlantı ünlüleri çoğunlukla Eski Türkçede olduğu gibidir²¹⁸:

Teklik 1. şahıs: **-m, -ım /-im, -um /-üm** (köñlüm “gönlüm”)

2. şahıs: **-ñ, -ıñ /-iñ, -uñ /-üñ** (köñlüñ “gönlün”)

3. şahıs: **-sı /-si, -ı /-i** (biri “biri”)

Çokluk 1. şahıs: **-mız /-miz, -muz /-müz, -ımız /-imiz, -umuz /-ümüz**

(köñlümüz “gönlümüz”)

²¹⁵ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 57.

²¹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 72.

²¹⁷ Gabain, ETG, s. 70.

²¹⁸ Akalın, TTŞ, s. 155.

2.şahıs: -ñız/-ñiz, -ñuz/-ñüz, -ıñız/-ıñiz, -uñuz/-üñüz

(köñlüñüz “gönlünüz”)

3.şahıs: -ları/-leri (köñülleri “gönülleri”)

Harezmi Türkçesinde kullanılan iyelik ekleri şunlardır²¹⁹:

Teklilik 1. şahıs: -ım/-im -um/-üm (közüm “gözüm”)

2. şahıs: -ñ, -ıñ/-ıñ, -uñ/-üñ (yüzüñ “yüzün”)

3. şahıs: -ı/-i, -sı/-si (qorqusı “korkusu”)

Çokluk 1. şahıs: -mız/-miz, -ımız/-imiz, -umuz/-ümüz (imkânımız)

2. şahıs: -ñız, -ıñız/-ıñız, -uñız/-üñüz (sırrıñız “sırrınız”)

3. şahıs: -ları/-leri (taqatları “güçleri”)²²⁰

Çağatay Türkçesindeki iyelik ekleri şunlardır²²¹:

Teklilik 1. şahıs: -m,-ım/-im, -um/-üm (atam”babam”)

2. şahıs: -ñ,-ıñ/ıñ, -uñ/-üñ (sözleriñ “sözlerin”)

3.şahıs: -sı/-si, -ı/-i (uyqusı”uykusu”, başı”başı”)

Çokluk 1.şahıs: -mız/-miz,-ımız/-imiz, -umuz/-ümüz (nâdiren: -umuz/-
ümüz)

2. şahıs: -ñız/-ñiz,-ıñız/-ıñız, -uñız/-üñiz

(nadiren: -uñuz/-üñüz) (közüñiz”gözünüz”)

3. şahıs: -ları/-leri (teklilik 3. şahıs gibi de olabilir.)

(sâgarları “kadehleri)

Özbek Türkçesinde de her şahıs için farklı bir iyelik eki kullanılır. Bu iyelik ekleri şunlardır²²²:

Teklilik 1. şahıs: -(i)m

²¹⁹ Toparlı, HHD, s. 38.

²²⁰ Akalın, TTŞ, s. 187-188.

²²¹ Eckmann, ÇEK, s. 62.

²²² Coşkun, ÖTG, s. 72.

2. şahıs: **-(i)ng̃ (nz. -(i)ng̃iz)**

3. şahıs: **-i, -si**

Çokluk1. şahıs: **-(i)miz**

2. şahıs: **-(i)ng̃iz**

3. şahıs: **-i, -si, -läri**²²³

Özbek Türkçesinde isimler arasında ilgi kuran iyelik ekleri, ismi fiile bağlamaz²²⁴.

Nimä, sen, qarıyâ, vâzirimning xâtiräsini yâmân deb oylâysänmi – deb sorâbdî hâqân. (SPH, 175)

“Yaşlı kadına, niçin sen vezirimin hatirasının kötü olduğunu mu düşünüyorsun, diye sormuş hakan.”

▪ İyelik ekleri, çokluk ekinden sonra; hâl, aitlik ve soru eklerinden önce gelirler. Çünkü iyelik ekleri, ancak hâl ve soru ekleri sayesinde cümle oluşturabilme fonksiyonunu yerine getirebilir. İyelik eki almış bir isimle filler arasında ilgi kurulabilmesi için hâl ve soru eklerine ihtiyaç duyulur. Aksi hâlde iyelik eki almış bir isim, yalın bir isimle aynı muameleyi görür²²⁵.

▪ İyelik ekleri, teklik isimlere gelebilir.

Demäk, bältäm siznikidâ bolışı keräk. (SPH, 126)

“Herhâlde baltam sizde olmalı.”

Ät seniki ekänligigä güvâhiñg bârmi? (SPH, 152)

“Atın seninki olduğuna şahidin var mı?”

Gäpür – nimä uning̃ ismi? (SPH, 185)

“Söyle, ne onun ismi?”

▪ İyelik eklerinin çokluk eki almış isimlere eklenebilir.

²²³ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 140.

²²⁴ Ergin, TDB, s. 123.

²²⁵ Ergin, TDB, s. 123.

Äyäl uyğānib, körgān tüşini kündāşlārigā sözlāb berdi. (SPH, 45)

“Kadın uyanıp, gördüğü düşü kumalarına söylemiş.”

Nimā qıldıñg pullāringni? (SPH, 120)

“Paralarını ne yaptın?”

Hākām bilān āqsāqāllār mengā, oşā yeyilgān üzüm üçün bağbāngā qoylāring bilān qozilāringni berāsān, deb hākām çiqarişdi. (SPH, 204)

“Hākīm ile bilgeler bana o yenilen üzüm için bahçivana koyunların ile kuzularını vereceksin, dediler.

- İyelik ekleri hāl eklerinden önce gelirler.

Meni sāvālmāñg, āybimni boynimgā ālāmān. (SPH, 20)

“Bana vurmayın, suçumu itiraf ediyorum.”

Mānā, men vātānimgā qaytib keldim. (SPH, 67)

“İşte, vatanıma geri döndüm.”

Bu ādām tāş ātib ātimniñg közini çiqardi. (SPH, 221)

“Bu adam, taş atıp atımın gözünü çıkardı.”

- Özbek Türkçesinde -i ve -si iyelik ekleri ile hāl ekleri arasında zamir -n-‘ si gelmez.²²⁶

Dehli şāhridā bir bāy yāşāgān ekān. (SPH, 81)

“Dehli şehrinde bir zengin yaşamış.”

- İyelik ekleri, sıfat-fiil eki -gān ve hāl ekleri ile birleşerek zarf-fiil eki yapar.

Men bolmāgānimdā senlār heç nimā qilāālmāsdiñglār! (SPH, 16)

“Ben olmadığım da sizler hiçbir şey yapamazsınız!”

Kelgānidā, men hām körgān bolārdim-kü! (SPH, 98)

“Geldiğinde, ben de görmüş olurdum!”

²²⁶ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 140.

U t y sini qıdırıb y rg nid , yold  u t  b l ni u ratıb q libdi. (SPH, 108)

“O devesini aramak için y r d g nde yolda  c tane  ocuġa rastlamıř.”

▪ Sıfat-fiil eki -g n ekinden sonra teklik  c nc  řahıs iyelik ekinin gelmesiyle de zarf oluřturulur.

Endi ung  h dy  qılġan s vġal ri gizni qaytib  li ġlar, __ deb  ytg ni  d m yub ribdi. (SPH, 48)

“řimdi ona getirdiġiniz hediyelerinizi geri alın, dediġi için adam göndermiř.”

U  d ml r bil n birg  iřl ng ni d l g   ıqıbdı. (SPH, 159)

“U adamlar ile  alıřtıġı için tarlaya çıkmıř.”

I.2.3. AİTLİK EKİ (Qar řlilik qořim si²²⁷)

İsimlere gelerek zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapan ve bu  zelliġiyle yapım eklerine çok benzeyen bir isim çekim ekidir²²⁸.

Aitlik eki hem yapım eki hem de çekim eki özelliklerine sahip bir ektir. Bu ek, isimlerden sıfat, zamir olarak kullanılan isimler yaptıġı için bir yapım eki karakteri tařımaktadır²²⁹.

B y gi b hsl g nl r y n  keliřibdi. (SPH, 138)

“Deminki tartıřanlar yine gelmiřti.”

Kim ic z t berdi sizl rg  meni ġ d l md gi h silni yıġıp  liřg ? (SPH, 27)

“Benim tarlamdaki ürünü yıġıp almak için size kim izin verdi?”

B ribir, k zg d gi t sviri  zig  oxř b tur veribdi. (SPH, 82)

“Bununla beraber aynadaki görüntüsü kendine benzeyip duruvermiřti.”

²²⁷ Cořkun,  TG, s. 74.

²²⁸ Cořkun,  TG, s. 74.

²²⁹ Ergin, TDB, s. 152.

Diğer taraftan çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı ses almak, iyelik fonksiyonu taşımak bakımından da çekim eki karakterindedir²³⁰.

Sen hâzır bây dostıñnikigä bârib, पुलिंgni yänä sorâb kör. (SPH, 146)

“Sen, şimdi zengin dostununkine varıp, parayı sor.”

Künlärdän bir kün bây kâmbağalnikigä kirib kelibdi. (SPH, 205)

“Günlerden bir gün zengin, fakirinkine girip gelmişti.”

U ğızılğänçä pädäçi qoşnisinikigä bâribdi. (SPH, 73)

“O, sinirlenince sığırcı komşusununkine varmış.”

Eski Türkçede aitlik eki **-ki**, **-qı**, **tünki** “geceki”, **ayqı** “her ay”²³¹; Karahanlı Türkçesi döneminde **-qı** /**-ki**, **asraqı** “alttaki”, **kiçeki** “geceki”²³²; Harezmi Türkçesinde **-ki**, **-ğı**, **burunğı** “önceki”²³³; Çağatay Türkçesinde ise **-qı/-ki**, **-ğı** şeklindedir, **tünki** “dünkü, geceki” içreki”içteki, içerdeki”²³⁴.

Özbek Türkçesinde kullanılan aitlik eki ise **-gi** veya **-ki**’dir. Ünlülerden, tonlu ünsüzlerden, **-dâ** bulunma hâli ekinden sonra **-gi** eki; tonsuz ünsüzlerden ve ilgi hâli ekinden sonra ise **-ki** eki gelir²³⁵.

Pädşâning ävvälgi cähälätidän äsâr häm qâlmâbdi. (SPH, 225)

“Padişahın evvelki cehaletinden eser de kalmamış.”

Undä başımdägi sällä häm senikidir. (SPH, 140)

“O zaman başımdaki şapka da seninkidir.

- Aitlik ekinin en önemli fonksiyonu, içinde bulunma, aitlik ve bağlılık bildirmektir²³⁶.

- Aitlik eki, isimlerin kök veya gövdelerine doğrudan gelebildiği gibi bulunma ve ilgi hâli eki almış şekillerine de eklenebilir.

²³⁰ Ergin, TDB, s. 214.

²³¹ Gabain, ETG, s. 47.

²³² Hacıeminoğlu, KTG, s. 32.

²³³ Toparlı, HHD, s. 35.

²³⁴ Eckmann, ÇEK, s. 45.

²³⁵ Coşkun, ÖTG, s. 74.

²³⁶ Coşkun, ÖTG, s. 74.

Pâdşâniñg ävvälgi cähälätidän äsâr hâm qâlmâbdi. (SPH, 225)

“Padişahın evvelki sinirinden eser de kalmamıştı.”

Eşik âldidâ keçägi ikki da’vâgâr hâm qâziniñg kelişini kütib turgân ekân.
(SPH, 221)

“Kapı önünde geceki iki davacı da kadının gelişini bekliyormuş.”

Hâzır sen Keşävnikigä bâr, undân keyin Pempläniñg üyigä öt. (SPH, 18)

“Şimdi sen Keşav’ınkine var, ondan sonra Pemla’nın evine geç.”

İye, bolmäsâ kimniki u eşäk? (SPH, 140)

“Tamam, olmazsa kiminki o eşek?”

Xoş, yänâ äytiñçi, siz sävdägärnikidâ ävqat pişâyâtgänidâ, uniñg üyigä kirgänmisiz? (SPH, 214)

“Evet, yine söyleyin, siz tüccarınkine yemek pişerken onun evine girmiş misiniz?”

U üydägilär pinäkkä ketgünçâ pây läb turib, içkäri kiripti vä öziniñg eñg zârur buyumlârini âlib, bu yerdän baş âlib cönâb ketipti. (SPH, 10)

“O, evdekiler pikniğe gidince içeri girmiş ve en gerekli eşyalarını alıp bu yerden gitmiş.”

-gi ve -ki aitlik ekinden sonra hâl, çokluk ve soru ekleri gelebilir.

Sen hâzır bây dostiñnikigä bârib, puliñni yänâ sorâb kör. (SPH, 146)

“Sen bugün zengin dostununkine varıp, paranı sor.”

Qırqınçi künğä ötgändâ, üyimdägilär nânuştagä tuxum pişirib kelib, meni yeyişgä mäcbur qılışdi. (SPH, 65)

“Kırkinci küne geçtiğinde, evimdekiler kahvaltıda yumurta pişirip, beni yemeye mecbur bıraktılar.”

Üyiñgdägi mänävi ädâmlâr sengâ kim bolâdi? (SPH, 187)

“Evindeki adamlar sana ne olur?”

Ulär qayıqdägi tört äğa-inigä qaräb baqırä başlaşıbdı. (SPH, 15)

“Onlar, kayıkdaki dört arkadaşına bakıp bağırmağa başlamışlardı.”

Änbäh menikimidiki, mehnätimgä küysäm? (SPH, 19)

“Ağaç benimkiydiki, emeğime yanayım?”

▪ -ki aitlik eki -niñ ilgi hâlimden sonra gelince ilgi hâli ekindeki -ñ düşer, ek -ni şeklinde kalır²³⁷.

Demäk, bältäm siznikidä bolişi keräk. (SPH, 126)

“Demek, baltam sizinkinde olmalı.”

Siz – niñ – ki – dä > siz – ni – ki – dä (siznikide “sizinkinde”)

▪ İsimlerin -de bulunma hâli eki almış şekillerine -gi aitlik eki eklenince yer gösterir²³⁸.

Yelkäm dägi qızıl dağları köryäpsizlärimi? (SPH, 227)

“Omzumdaki kırmızı lekeleri görüyor musunuz?”

▪ -gi aitlik eki, isimlerin kök ya da gövdesine eklenince o ismi sıfat yapar²³⁹.

Mänä şuniñ üçün men kündüzgi oğrını qamäb, tünge oğrını boşätib yubärgän edim. (SPH, 179)

“İşte bunun için ben gündüzki hırsızı yakalayıp, geceki hırsızı serbest bırakmışım.”

▪ Kelime kök ve gövdelerinden sonra çok sık kullanılmayan -ki aitlik eki, genellikle eklendiği isimleri zamir yapar²⁴⁰.

Bu xätinniñ ismi Kengi, ikkinçisiniki – Güngä ekän. (SPH, 7)

“Bu hanımın ismi Kengi, ikincisinininki Güngä imiş.”

²³⁷ Coşkun, ÖTG, s. 74.

²³⁸ Coşkun, ÖTG, s. 74.

²³⁹ Coşkun, ÖTG, s. 74.

²⁴⁰ Coşkun, ÖTG, s. 74.

L2.4. SORU EKİ (Qarâşlilik qoşimçâsi²⁴¹)

İsimlerin ve fiillerin sonuna gelerek onları, soru şeklinde fiile bağlayan ektir.

Soru eki, hem isimlerin hem de fiillerin sonuna gelen, onları soru hâline getiren bir ektir. Bu ek çekimli fiillerin sonuna da gelse, isimlerin sonuna da gelse kelimeyi daima fiile bağlar²⁴².

... “hâp senimi”, deb yâniḡ qoydim. (SPH, 103)

“...hep seni **mi**, diyerek yandım.”

Sen yânâ bârdiḡ**mi** bu âdâmniḡ üyigâ? (SPH, 71)

“Sen yine vardın **mı** bu adamın evine?”

Eski Türkçede soru eki **mu**'dur. Kitabelerde ve bazı Çağdaş Türk lehçelerinde **-ḡu/-ḡü** soru edatı kullanılır, Açığ bolur **mu**? “Acı olur **mu**?”, Bu sabımda igid bar **ḡu**? “Bu sözümde yanlış var **mı**?”²⁴³.

Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde de soru eki **mu /mü**'dür, kerek **mü** kereksiz **mü**? “gerekli **mi**, gereksiz **mi**?” (KT); topraq **mu**? “toprak **mı**?” (HT); kilgey **mü**? “gelecek **mi**?”²⁴⁴.

Özbek Türkçesinde kullanılan soru eki ise **-mi** ekidir. Ekin tek şekli mevcuttur. Soru eki **-mi**, Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak kelimelere daima bitişik yazılır²⁴⁵.

Aslında **mu** edatından gelen soru eki, Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde sadece yuvarlak vokalliydi. Özbek Türkçesi, eki yalnız **-mi** şeklinde kullanılmaktadır²⁴⁶.

▪ Fiillerin soru şekillerini yaparken **kin** şüphe bildiren ek gelebilir²⁴⁷.
–**kin** bağlama zamiri ile kullanıldığında şüphe ifade eder.

²⁴¹ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 74; Coşkun, ÖTG, s. 81.

²⁴² Ergin, TDB, s. 231.

²⁴³ Gabain, ETG, s. 106.

²⁴⁴ Hacıeminoğlu, KTG, s. 105-106; Akalın, TTS, s. 183; Eckmann, ÇEK, s. 144.

²⁴⁵ Coşkun, ÖTG, s. 79.

²⁴⁶ Ergin, TDB, s. 231-232.

... mäsälän, bämädäd nāmâzi neçä rākâät oqılışını bilärmikin? (SPH, 152)

“...mesela, sabah namazının kaç rekat kıldığını bilir **mi ki**?(bilir mi acaba)”

Râzi bolmâsmikin, yâ yoqmi? (SPH, 176)

“Râzi olmaz **mı ki**?”

▪ Soru ekinden sonra şahıs ekleri, bildirme eki, gelebilir.-Bazı durumlarda –**mi** soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir.

Vâqeä şundäy bolgänmidi? (SPH, 142)

“Olay şöyle **mi olmuşt**?”

Hämyâniñdä yüz yigirmä tillä bolgänidä äniq işänäsänmi? (SPH, 208)

“Cüzdanında yüz yirmi tille olduğuna inanıyor **musun**?”

Râstini äyting, mänä bu yigiddän saqlab turış üçün tillälärini älgänmisiz? (SPH, 97)

“Doğrusunu söyleyin, bu yiğitten saklamak için paralarımı aldınız **mı**?”

▪ Bazı durumlarda soru eki eklendiği kelimedede (kelime ister fiil ister isim olsun) soru anlamı oluşturmaz, Anlamı pekiştirir, kuvvetlendirir veya zaman anlamı oluşturur.

Şuniñ üçün, hākāmlār adālätlimi, adālätsizmi, qānungä riâyä qılışädimi, yoqmi – mengä bāribir. (SPH, 187)

“Bunun için, hakemleri adaletli **mi**, adaletsiz **mi**, kanuna uyarlar **mı** uymazlar **mı** benim için farketmez.”

▪ Soru eki, zarf-fiil göreviyle kullanılabilir.

İkkitā tängä äldiñmi–ikkitā tängä qaytār! (SPH, 196)

“İkki tane para aldığın zaman–iki tane para geri ver.”

▪ Soru eki isimlere eklendiđi zaman kendisinden sonra ancak bir fiil şeklinin kısalması bildirme ekleri gelebilir ki bu da bir fiilin gelmesi demektir.²⁴⁸

Bir közi körmidi? (SPH, 109)

“Bir gözü kör müydü?”

Şu gâp tođrimi? (SPH, 109)

“Şu sözün dođru mu?”

Yaxşimisän, xâtincân? (SPH, 199)

“İyi misin hatuncan?”

²⁴⁸ Ergin, TDB, s. 231.

II. FİİL ÇEKİM EKLERİ (Fe'linġ Tuslávĉi Qoşımĉaları²⁴⁹)

Fiil çekim ekleriyle kastedilen ekler, şahıs ekleri, şekil ve zaman ekleri sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri ve soru ekidir. Bu ekler içinde en önemli göreve sahip olan yani fiil çekimini gerçekleştiren ek şahıs ekleridir. Daha sonra sırayı şekil ve zaman ekleri alır²⁵⁰.

II.1. ASIL FİİL ÇEKİM EKLERİ

II.1.1.ŞAHIS EKLERİ (Şaxs Qoşımĉäläri²⁵¹)

Fiilin gösterdiği hareketin kim tarafından gerçekleştirildiğini ifade eden, fiil kiplerine bir çekim şekli veren eklerdir²⁵². Başka bir deyişle şekil ve zaman ekleriyle birlikte fiillerin çekimini yapan en önemli göreve sahip olan fiil çekim ekidir.

Şahıs ekleri, fiilde şekil ve zaman eklerinden sonra gelirler. Bu eklerden sonra sadece soru eki gelebilir. Bazı durumlarda soru eki şahıs eklerinden önce de gelebilir.

Özbek Türkçesinde üç grup şahıs eki vardır²⁵³.

II.1.1.1. Birinci Tip Şahıs Ekleri:

Birinci gruptaki şahıs ekleri, şahıs zamiri menşelidir²⁵⁴. Bu ekler, Eski Türkçeden günümüze kadar birçok değişikliklere uğramıştır.

Eski Türkçede birinci grup şahıs ekleri şu şekildeydi²⁵⁵:

Teklik 1. şahıs eki: **b(ä)n, m(ä)n**, (çok nadir olarak) **min** (qazğanur **män** “kazanırım”)

2. şahıs eki: **s(ä)n, sin** (qazğanur **sän** “kazanırsın”)

3. şahıs eki: Eksiz / **bo, ol, o** (qazğanur / **ol** “kazanır”)

Çokluk1. şahıs eki: **biz, m(i)z** (qazğanur **biz** “kazanırız”)

²⁴⁹ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 41.

²⁵⁰ Ergin, TDB, s. 124-127.

²⁵¹ Coşkun, ÖTG, s. 125.

²⁵² Ergin, TDB, s. 126.

²⁵³ Coşkun, ÖTG, s. 125.

²⁵⁴ Ergin, TDB, s. 268.

²⁵⁵ Gabain, ETG, s. 69.

2. şahıs eki: **siz, sizlär**, (qazğanur siz “kazanırsınız”)

3. şahıs eki: Eksiz / **bo, ol, olär** (qazğanur / olär “kazanırlar”)

Karahanlı Türkçesinde birinci grup şahıs zamirleri şu şekildedir²⁵⁶.

Teklik 1. şahıs eki: **men** (barır men “varırım”)

2. şahıs eki: **sen** (tilemesen “dilemesen”)

3. şahıs eki: Eksiz / **ol** (kelmiş turur ol “gelmiş”)

Çokluk 1. şahıs eki: **miz** (qılır miz “kılacağız”)

2. şahıs eki: **siz** (qılır siz “yaparsınız”)

3. şahıs eki: **-lar /-ler** (qılurlar “yapacaklar”)

Harezm Türkçesinde zamir menşeli şahıs ekleri şu şekildedir²⁵⁷:

Teklik 1. şahıs eki: **men** (körer men “görürüm”)

2. şahıs eki: **sen** (körer sen “görürsün”)

3. şahıs eki: Eksiz / **ol, turur** (körer / körer ol “görür”)

Çokluk 1. şahıs eki: **miz, biz** (körer miz “görürüz”)

2. şahıs eki: **siz(ler)** (körer siz(ler) “görürsünüz”)

3. şahıs eki: Eksiz / **-lar /-ler** (körer / körerler “görürler”)

Çağatay Türkçesinde kullanılan birinci grup şahıs ekleri şu şekildedir²⁵⁸:

Teklik 1. şahıs eki: **mén** (köre mén “görüyorum”)

2. şahıs eki: **sén** (köre sén “görüyorsun”)

3. şahıs eki: Eksiz / **dur, tur, durur, turur** (köre dur “görüyor”)

Çokluk 1. şahıs eki: **biz** (köre biz “görüyoruz”)

2. şahıs eki: **siz** (köre siz “görüyorsunuz”)

²⁵⁶ Hacıeminöğlu, **KTG**, s. 33-41.

²⁵⁷ Akalın, **TTŞ**, s. 193.

²⁵⁸ Akalın, **TTŞ**, s. 233.

3. şahıs eki: **-lar /-ler** (köreler “görüyorlar”)

Özbek Türkçesinde bu gruptaki şahıs ekleri, şimdiki zamanın bütün tiplerinde, öğrenilen geçmiş zamanın bütün tiplerinde, gelecek zamanın üçüncü tipi dışındaki tüm tiplerinde, geniş zamanda, geniş zamanın rivayetinde, öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinde ve gelecek zamanın rivayetinde kullanılır²⁵⁹

Teklik 1. şahıs: **-mān**

2. şahıs: **-sān, -siz(nz.)**

3. şahıs: **__**

Çokluk1. şahıs: **-miz**

2. şahıs: **-sānlār, -siz(lār) (nz.)**

3. şahıs: **-lār**

Men sizlārgā dāim kāmbağal bilān bāyni bir-biridān fārq qilinglār, deb āytāmān, sizlār bolsāngiz āksini qilāsiz. (SPH, 79)

“Ben, sizlere daima zengin ile fakiri birbirinden ayırın, diye söylerim, sizler ise tersini yaparsınız.”

Qānunni sen bilāsānmi yā men bilāmānmi? (SPH, 71)

“Kanunu sen mi bilirsin, ben mi bilirim.”

Lekin qoylār tākniᅡ faqat mevāsini yebdi. (SPH, 205)

“Fakat koyunlar ağacın sadece meyvesini yemiş.”

Nimā üçün “kōrmāyāpmiz”, deb şāvqın sālyāpsiz? (SPH, 198)

“Niçin “gōrmüyoruz”, diye ışık tutuyorsunuz?”

Keyin qarıyālār öz hūklārini şundāy sözlār bilān yākunlābdilār: (SPH, 81)

Sonra yaşlı kadınlar, kendi hükümlerini şu sözlerle toparlamışlar:”

²⁵⁹ Coşkun, ÖTG, s. 125-126.

II.1.12. İkinci Tip Şahıs Ekleri:

İkinci grup şahıs ekleri iyelik menşeli şahıs ekleridir.

Eski Türkçede kullanılan iyelik menşeli şahıs ekleri şu şekildedir²⁶⁰:

Teklik 1. şahıs eki: **-(ı,i,u,ü)m** (aştım)

2. şahıs eki: **-(ı,i,u,ü)ñ** (aştıñ “aştın”)

3.şahıs eki: Eksiz (aştı)

Çokluk1.şahıs eki: **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz** (aştımız “aştık”)

2.şahıs eki: **-ıñız, -iñiz, -uñuz, -üñüz** (aştıñız “aştınız”)

3.şahıs eki: **-lar , -ler** (aştılar)

Karahanlı Türkçesinde kullanılan ikinci grup şahıs ekleri şu şekildedir²⁶¹:

Teklik 1. şahıs eki: **-ım,-im, -um,-üm** (keldim “geldim”)

2. şahıs eki: **-ıñ, -iñ,-uñ,-üñ** (keldiñ “geldin”)

3. şahıs eki: Eksiz (keldi “geldi”)

Çokluk1.şahıs eki: **-(ı,i,u,ü)mız** (keldimiz “geldik”)

2.şahıs eki: **-(ı,i,u,ü) ñız** (keldiñiz “geldiniz”)

3.şahıs eki: **-lar,-ler** (keldiler “geldiler”)

Harezmi Türkçesindeki ikinci grup şahıs ekleri şu şekildedir²⁶²:

Teklik 1. şahıs eki: **-m** (bardım “vardım”)

2. şahıs eki: **-ñ** (bardıñ “vardın”)

3. şahıs eki: Eksiz (bardı “vardı”)

Çokluk1. şahıs eki: **-k, miz, biz, -ımız** (bardık “vardık”)

2. şahıs eki: **-ñız** (bardıñız “vardınız”)

3. şahıs eki: **-lar , -ler** (bardılar “vardılar”)

²⁶⁰ Gabain, ETG, s. 70.

²⁶¹ Hacıeminoğlu, KTG, s. 184-185.

²⁶² Akalın, TTŞ, s. 193.

Çağatay Türkçesinde kullanılan iyelik menşeli şahıs ekleri şu şekildedir²⁶³:

Teklik 1. şahıs eki: **-m** (aldım “aldım”)

2. şahıs eki: **-ŋ** (aldıŋ “aldın”)

3. şahıs eki: Eksiz (şart), **-ı,-i** (görülen geçmiş zaman), **-sı, -si** (belirli gelecek zaman) (alsa)

Çokluk1. şahıs eki: **-q, -k** (aldıq “aldık”)

2. şahıs eki: **-ŋız** (aldıŋız “aldınız”)

3. şahıs eki: **-lar, -ler** (aldılar)

Özbek Türkçesinde bu gruptaki şahıs ekleri, görülen geçmiş zamanın birinci tipinde, şart kipinde, geniş zamanın hikâyesinde, şimdiki zamanın hikâyesinin bütün tiplerinde, öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinde, gelecek zamanın hikâyesinin bütün tiplerinde, şart kipinin hikâyesinde, şart kipinin rivayetinde, geniş zamanın şartında ve gelecek zamanın şartında kullanılır²⁶⁴.

Teklik 1. şahıs: **-m**

2. şahıs: **-ŋ, ŋiz(nz.)**

3. şahıs: **__**

Çokluk1. şahıs: **-k**

2. şahıs: **-ŋlär, -ŋiz, -ŋizlär(nz.)**

3. şahıs: **-lär**

Mänä, endi bildim nimä qılışimni, __ debdi u nihâyät özigä özi. (SPH, 226)

“İşte, şimdi bildim ne yaptığını, demiş o kendi kendine.”

Negä hämmäsini bir öziŋ yediŋ? (SPH, 181)

“Niye hepsini kendin yedin?”

Hâzır özini sâqâv qilib körsätyäpti. (SPH, 116)

²⁶³ Akalm, TTŞ, s. 233.

²⁶⁴ Coşkun, ÖTG, s. 125-126.

“Şimdi kendisini sağır gibi gösteriyor.”

Şuniñg üçünäm biz râzi bolmâdik. (SPH, 202)

“Şunun için biz razı olmadık.”

Uniñg ornidâ siz bolgâniñgizdâ kimni öldirâr ediñgiz: (SPH, 14)

“Onun yerinde siz olduğunuzda kimi öldürürdünüz.”

Şu zâhâti şâhgâ şâmsir âlib kelib tutqazdilâr. (SPH, 4)

“Şu durumda Şah’a kılıç alıp gelip tuttular.”

II.1.3. Üçüncü Tip Şahıs Ekleri:

Bu şahıs ekleri, emir ekleridir. Hem şahsı hem de emir kipini ifade ederler²⁶⁵.

Eski Türkçede emir ekleri şunlardır²⁶⁶:

Teklik 1. şahıs: **-ayın/-äyin, -äyn/-ayn, -yin/-yın, (n ağızlarında) -ayan/-äyän, -yan/-yän** (bolayın “olayım”, tiläyn dileyeyim”, bolayan “olayım”)

Teklik 2. şahıs: **-ğıl/-gil, -qıl/-kil** veya sadece fiil tabanı (ayağıl “hizmet et”)

Teklik 3. şahıs: **-zun/-zün, -çun/-çün** (kitabelerde) (bolmazun “olmasın”, bolçun “olsun”)

Çokluk 1. şahıs: **-alım/-älim, (n ağızında) -alam/-äläm, (ünlü ile biten fiillerden sonra)-lum/-lim.** (bolalım “olalım”, ayalım “hizmet edelim”)

Çokluk 2. şahıs: **-(ı,i,u,ü)ñ(nz. -ıñlâr)** (bolıñ “olunuz”)

Çokluk 3. şahıs: **-zunlar/-zünlâr** (bolzunlar “olsunlar”)

Karahanlı Türkçesinde kullanılan emir ekleri şu şekilde sıralanabilir²⁶⁷:

Teklik 1. şahıs: **-ayın /-eyin, -yın /-yin, -ay /-ey, -ayı /-eyi, -yı /-yi, -eyim** (barayın “varayım”, sözleyin “söyleyim”, keley “geleyim”, küleyi “güleyim”)

²⁶⁵ Coşkun, ÖTG, s. 126.

²⁶⁶ Gabain, ETG, s. 79.

²⁶⁷ Hacıeminoğlu, KTG, s. 190-193.

Teklik 2. şahıs: Eksiz, **-gıl /-gil, -gın /-gin** ekleri, ünlem edatları ile: (eşit “işit”, körmegil “görme”, oqıgın “oku”, bile “bil” -ünlem edatı ile kullanılmasına örnek-)

Teklik 3. şahıs: **-su /-sü, -sun /-sün, sunı /-süni** (bilmesü “bilmesin”, alsun “alsın”, kelsünü “gelsin”)

Çokluk 1. şahıs: **-alıñ /-eliñ, -alım /-elim, -lım /-lim** (baralım “varalım”, oqılım “okuyalım”, kireliñ “girelim”)

Çokluk 2. şahıs: **-ñ, -ñlar** (alıñ “alın”, tutuñlar “tutun”)

Çokluk 3. şahıs: **-sular /-süler, -sunlar /-sünler** (bilmesünler “bilmesinler”, öğrensüler “öğrensinler”)

Harezmi Türkçesinde emir ekleri şu şekildedir²⁶⁸:

Teklik 1. şahıs: **-ayım/-eyim, -ayın/-eyin, ğayım /-geyim, -ğayın /-geyin** (qılayım “yapayım”, yitişebileyin “yetişebileyim”, eylegeyim “eyleyeyim”, birmegeyim “vermeyeyim”)

Teklik 2. şahıs: Eksiz, **-ğıl/-gil, -ğul /-gül** (bar “var”, eylegil “eyle”, sewgül “sev”)

Teklik 3. şahıs: **-sun/-sün, -su /-sü** (qılsun”yapsın”, bolsu “olsun”)

Çokluk 1. şahıs: **-alım/-elim, -alıñ /-eliñ, -ğalıñ /-geleñ** (bolalım “olalım”, eylegeleñ “eyleyelim”)

Çokluk 2. şahıs: **-ñ, -(ı,i,u,ü)ñ, -ñiz, -ıñgız/-ıñiz, -uñuz/-üñüz,** (eyleñ “eylen”, körüñ “görün”, körüñüz “görünüz”,)

Çokluk 3. şahıs eki: **-sunlar /-sünler, (dilesünler “dilesinler”)**

Çağatay Türkçesinde emir, sadece ikinci ve üçüncü şahıslar için geçerlidir²⁶⁹.

Teklik 2. şahıs: **__ -ğıl/-gil, -gın/-gin** (kılgin “gül”, urğul “vur”)

²⁶⁸ Toparlı, HHD, s. 49.

²⁶⁹ Eckmann, CEK, s. 113.

Teklík 3. şahıs: **-sun/-sün, dék** (körsün “görsün”, kirsün “girsin”, kördék “görsün”)

Çokluk 2. şahıs: **-ñ,-ıñ /-iñ, -uñ/-üñ,-ıñız/-iñiz, -uñgız, -üñiz, -ñlar, -ıñızlar** (almanñ “almayın”, körüñ “görün”, salıñız “salın”, soruñızlar “sorunuz”)

Çokluk 3. şahıs: **-sunlar/-sünler, -dékler** (körsünler “görsünler”, sordekler “sorsunlar”)

Özbek Türkçesinde kullanılan üçüncü grup şahıs ekleri ise şu şekildedir²⁷⁰:

Teklík 1. şahıs: **-äy**

2. şahıs: **__, -gin**

3. şahıs: **-sin**

Çokluk1. şahıs: **-äylik**

2. şahıs: **-(i)ñgiz**

3. şahıs: **-sinläär**

Men bolsäm üyimgä bäräy. (SPH, 21)

“Ben ise evime varayım.”

Gäpir – nimä uniñg ismi? (SPH, 185)

“Söyle – ne onun ismi?”

Häli şunaqa degin! (SPH, 28)

“Şimdi şöyle söyle!”

U yolgä ketäversin. (SPH, 19)

“O, yola gidiversin.”

Kel, xätin, cänivärni üyimizgä äläylik, __ debdi u kämpirigä. (SPH, 163)

“Gel, hanım, hayvanı evimize alalım, demiş o yaşlı kadına.”

Öziñgiz täñgläñg, debdi änäsi. (SPH, 47)

²⁷⁰ Coşkun, ÖTG, s. 126-127.

“Hepiniz dinleyin, demiş anası.”

...qay köz bilân âtaläriniñ yüzigä bâqsınlar²⁷¹. (SPH, 59)

“Hangi gözle bābalarının yüzüne baksınlar.”

²⁷¹ Sözlük sırasına uygun bir örnek eserde mevcut değildir.

IL.1. 2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ

IL.1.2.1. BASİT ÇEKİM(Sâddâ Mâyli²⁷²)

IL.1.2.1.1. BİLDİRME (HABER) KIPLERİ(Xabâr Mâyli²⁷³)

Bir oluşun, bir kılışın yapıldığını, yapılmakta olduğunu veya yapılacağını haber veren, bildiren kiplere bildirme kipleri denir. Bunlar; geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve gelecek zaman kipleridir²⁷⁴.

IL.1.2.1.1.a. GENİŞ ZAMAN (Hâzırđi-Kelâsi Zâmân²⁷⁵)

Fiilde belirtilen iş ve oluşun geçmişte yapıldığını, şu anda yapılmakta olduğunu, gelecekte de yapılmasının mümkün olduğunu ifade eden zamandır.

Eski Türkçede geniş zaman ekleri **-ur-**, **-ür-**, çok seyrek olmakla birlikte **-ar-**, **-âr-**, **-ır-**, **-ir-** dir. Ayrıca ünlü ile biten fiillere **-yur-**, **-yür-**, **-r-** ekleri eklenir. Bu ekler zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir, tâginür “erişir”, tartar “çeker”, barır”varır”, başlar, tiyür”der²⁷⁶.

Geniş zaman çekimi, Karahanlı Türkçesinde **-r-**, **-ur /-ür-**, **-ır /-ir-**, **-ar /-er** ekleriyle, küser men “küserim”, ölür men “ölürüm”, kelir men “gelirim”, baqar men “bakarım”²⁷⁷; Harezmi Türkçesinde **-r-**, **-ar /-er-**, **-ur /-ür-**, **-yur /-yür** ekleriyle, eyler sen “yaparsın”, qılır sen “yaparsın”, tileyür men “dilerim”, içer men “içerim”²⁷⁸; Çağatay Türkçesinde **-r** ve olumsuzu **-mas** eki ile yapılır, âlur mén “alırım”, bilmes mén “bilmem”²⁷⁹.

Özbek Türkçesinde kullanılan geniş zaman ekleri ise **-r-**, **-âr-**, **-ur-**, **-ür-** ekleridir. Ünlü ile biten fiillere **-r-**, ünsüzle biten fiillere **-âr-**, **-ur-**, **-ür-** ekleri getirilir²⁸⁰.

²⁷² Coşkun, ÖTG, s. 127.

²⁷³ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 24; Coşkun, ÖTG, s. 127.

²⁷⁴ Coşkun, ÖTG, s. 127.

²⁷⁵ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 45; Coşkun, ÖTG, s. 127.

²⁷⁶ Gabain, ETG, s. 80.

²⁷⁷ Hacıeminoğlu, KTG, s. 182.

²⁷⁸ Toparlı, HHD, s. 46-47.

²⁷⁹ Eckmann, ÇEK, s. 119.

²⁸⁰ Rıdvan Öztürk, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara 1997, s. 143; Coşkun, ÖTG, s. 127.

Keyin, ulärgä sezdimäsdän qulâq sâlib körinġlär-çi, özläriçä nimä deyişärkin. (SPH, 22)

“Sonra, onlara sezdirmeden kulak verin, ne konuşurlarki.”

Qayerdän kelürsän? (SPH, 10)

“Nereden gelirsin?”

U xänniġ bäläläri bilän oynar,... (SPH, 132)

“O, Han’ın çocukları ile oynar.”

Geniş zamanın çekimi, birinci grup şahıs ekleriyle yapılır. Çokluk ikinci şahıs çekiminde **-siz(lär)** eki kullanılır²⁸¹.

Geniş zamanın olumsuzu, diğer zamanlardan farklı olarak **-mäs** eki ile yapılır²⁸². Olumsuz şekil, Rıdvan Öztürk’ün “Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil” adlı kitabında ayrı bir geniş zaman çekimi olarak ele alınmıştır²⁸³.

Olumlu

qıl-är-män (yaparım), qıl-är-sän, qıl-är, qıl-är-miz, qıl-är-siz(lär), qıl-är-lär (qıl-iş-är)²⁸⁴

Men ulärni älähidä-älähidä sorâq qilürmän. (SPH, 113)

Men onları tek tek sorgularım.”

Bälki täpärsän... (SPH, 208)

“Belki bulursun...”

Er ticârät işi bilän şugullänär: (SPH, 118)

Adam, ticaretle uğraşır.”

Bizlär häm siz, ä'lâ häzrätleriniġ bu âdilänä fikrinġizgä qoşilürmiz, __ deyişipti bir ävâzdän ällämälär. (SPH, 7)

“Bizler de, siz a'lâ hazretlerinin bu âdilâne fikrinize katılırız, demişler.”

²⁸¹ Öztürk, UÖTF, s. 143.

²⁸² Coşkun, ÖTG, s.127; Öztürk, UÖTF, s. 147.

²⁸³ Öztürk, UÖTF, s. 147.

²⁸⁴ Coşkun, ÖTG, s. 128.

Olumsuz

yâz-mäs-män (yazmam), yâz-mäs-sän, yâz-mäs, yâz-mäs-miz, yâz-mäs-siz(lär), yâz-mäs-lär (yâz-iş-mäs)²⁸⁵

▪ Geniş zaman, geçmişte yapılmış, şu anda yapılmakta olan, gelecekte de gerçekleşme ihtimali yüksek olan iş ve oluşların ifadesinde kullanılır.

Yani her üç zamanı da kapsayan geniş bir zamanı ifade eder²⁸⁶.

▪ Geçmiş zaman ve şimdiki zaman ifadelerinde bir devamlılık söz konusudur. Çünkü geçmişte gerçekleşmeye başlamış, şu anda devam eden bir işin, oluşun gelecekte de gerçekleşeceği ihtimali vardır. Görülüyor ki geçmiş ve şimdiki zamanlardaki devamlılık ve kesinlik gelecek zamanda yerini bir olasılığa ve biraz da belirsizliğe bırakmaktadır.²⁸⁷ Yani geniş zaman ifadelerinde tam bir kesinlik değil, bir olasılık söz konusudur.

Özbek Türkçesinde geniş zamanın soru şekillerinde çoğunlukla -kin veya -kän şüphe eklerinin kullanılması²⁸⁸ da bu zamanda tam bir kesinliğin olmadığına işaret olabilir.

Säbr qilinglär-çi, közi açıqqa ävqat älib bäränlär nimä gäp täpib kelişärkin, (SPH, 22)

“Sabredin, açık göze yemek getirenler ne söz bulup gelirlerki?”

▪ Geniş zaman ekleri kapsadıkları üç zaman içinde daha çok gelecek zamanı ifade etmektedirler.²⁸⁹

İşänmäsängiz, änä bämädäm nämäzi neçä räkäät oqıladi deb soräb köring-çi, nimä cävab qılärkin. (SPH, 151)

“İnanmazsanız, sabah namazının kaç rekat kılındığını sorun, ne cevap verecek/ verir?”

▪ Geniş zaman ekleri şimdiki zamanı da ifade ederler.

²⁸⁵ Öztürk, UÖTF, s. 147.

²⁸⁶ Öztürk, UÖTF, s. 150.

²⁸⁷ Öztürk, UÖTF, s. 151.

²⁸⁸ Coşku, ÖTG, s. 127.

²⁸⁹ Ergin, TDB, s. 276.

Sen hâli mânâvi xâtinimgâ hâmi egâ çıqarsân? (SPH, 190)

“Sen, şimdi benim eşime sahip mi çıkıyorsun/ çıkarsın?”

▪ Aşağıdaki geniş zamanın olumsuzuyla ifade edilmiş atasözünde ise tam bir geniş zaman anlamı vardır.

Lekin, el ağzığâ elâk tutib bolmâs, ... (SPH, 230) “El ağzına elek tutmak olmaz...”

II.1.2.1.1.b. ŞİMDİKİ ZAMAN (Hâzırgi Zâmân²⁹⁰)

Hareketin şimdiki zamanda ortaya çıktığını belirten kiptir²⁹¹.

Özbek Türkçesinde dört ayrı şekli olan şimdiki zaman çekimi, Eski Türkçede -ur/-ür, -ar/-är, -ır/-ir, -yur/-yür geniş zaman ekleri ile²⁹², tartar “çekiyor”, kâlır “geliyor”, başlar /başlayur “başlıyor”²⁹³; Harezmi Türkçesinde -e /-a dur /turur, -u /-ü dur /turur, -yu /-yü dur /-turur ekleriyle yapılır, çekedür men “çekiyorum”, bara turur sen “gidiyorsun”²⁹⁴. Ayrıca Harezmi Türkçesinde geniş zaman şekli de şimdiki zaman ifade edebilir (Bu kün seni inen qadguluğ körer men. “Bu gün seni kaygılı görüyorum. /görürüm.”)²⁹⁵.

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman -a/-e, -y (+ dur) eklerinin birinci grup şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle oluşur, aladurmén “alıyorum”, körebiz “görüyoruz”²⁹⁶.

Şimdiki zaman eki olan -adur /-edur, Çağatay Türkçesinin önemli bir özelliğidir. Eskiden şimdiki zaman eki yoktu. Batı Türkçesi, yorır yardımcı fiilini ekleştirip şimdiki zaman eki olarak kullanılan -yor ekini yapmıştır. Buna karşılık Çağatay Türkçesinde de -a turur / -e turur birleşik çekiminden şimdiki zaman

²⁹⁰ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s.77; Coşkun, ÖTG, s. 129.

²⁹¹ Ergin, TDB, s. 279.

²⁹² Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 142-192.

²⁹³ Gabain, ETG, s. 80.

²⁹⁴ Eckmann, HT, s. 1-38; Toparlı, HHD, s. 50.

²⁹⁵ Akalın, TTŞ, s. 203.

²⁹⁶ Eckmann, ÇEK, s. 127-128.

meydana getirilmiştir. Daha sonra da **turur** yardımcı fiili ekleşerek zarf-fiil eki ile de birleşerek şimdiki zaman eki ortaya çıkmıştır²⁹⁷.

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman çekiminin dört ayrı tipi vardır²⁹⁸. Birinci grup şahıs ekleriyle çekime giren bu dört tipin yapılış şekilleri ve fonksiyonları şu şekildedir:

Birinci Tip

Şimdiki zamanın birinci tipi, **-yâp** ve **-yâtib** ekleriyle yapılır²⁹⁹. Kimi zaman **-yâp** ekinden önce **-â (-y)** ekinin geldiği de görülür. (oqu-y-yâp-miz, kel-â-yâp-miz) Ancak Özbek Türkçesinde **-yâp** ekinden önce gelen **-a(-y-)** zarf-fiil ekini yazmamak genel kuraldır³⁰⁰.

▪ Birinci grup şahıs ekleriyle çekimlenen bu tipin teklik üçüncü şahıs çekiminde şimdiki zaman ekinden sonra **-ti** getirilir³⁰¹.

Qarıyâ toqri äytyäpti! (SPH, 175)

“İhtiyar doğru söylüyor.”

Nimâ bolyäpti özi? (SPH, 167)

“Ne oluyor kendisi.”

Endi ulärni egäsigä bergim kelmäyäpti. (SPH, 114)

“Şimdi onları sahibine veresim gelmedi.”

▪ Çokluk ikinci şahıs çekiminde daha çok **-siz** eki tercih edilir, **-siz(lär)** eki seyrek olarak kullanılır.

İkkâvinġiz hām nâhaq gäpiryäpsiz. (SPH, 32)

“İkiniz de haksız konuşuyorsunuz.”

Nimâ meniġ âlâv sultâni ekänligimni körmäyäpsizlärmi? (SPH, 162)

“Ne, benim alev sultanı olduğumu görmüyor musunuz?”

²⁹⁷ Muharrem Ergin, “Doġu Türkçesi”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 291-296.

²⁹⁸ Öztürk, UÖTF, s. 129-143.

²⁹⁹ Öztürk, UÖTF, s. 129.

³⁰⁰ Öztürk, UÖTF, s. 129.

³⁰¹ Öztürk, UÖTF, s. 130.

▪ Çokluk üçüncü şahıs çekimi, **-lär** ve **-ş-** fiilden fiil yapma eki ile yapılır³⁰².

Şimdiki zamanın birinci tipinin olumsuzu, fiil tabanına **-mä** olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır³⁰³:

Fiil tabanı + olumsuzluk eki + şimdiki zaman eki + şahıs eki

▪ Bu tipin soru şeklinde ise soru eki **-mi**, şahıs ekinden sonra yer alır ve kelimedен ayrı yazılmaz³⁰⁴.

Yelkäm dägi qızıl dâğläрни köryäpsizläрми? (SPH, 227)

“Omzumdaki kırmızı lekeleri görüyor musunuz?”

Olumlu

Men sigirmni üyimdän älib kelyäpmän. (SPH, 118)

“Ben sığırımı evimden alıp geliyorum.”

Qayâqqa ketyäpsän? (SPH, 114)

“Nereye gidiyorsun?”

Hâzır özini säqâv qilib körsätyäpti. (SPH, 116)

“Şimdi kendisini sağır gibi gösteriyor.”

Biz hâzır күnimizni zorğa ötkäzyäpmiz. (SPH, 29)

“Biz, şimdi günümüzü zorlukla geçiriyoruz.”

Hây, bälälär, nimä qilyäpsizläр? (SPH, 65)

“Hey çocuklar, ne yapıyorsunuz?”

Üyini älyäptilär (älişyäпти). “Evini alıyorlar.”

Olumsuz

Ämmä källäni körmäyäpmän! (SPH, 145)

³⁰² Öztürk, UÖTF, s. 130.

³⁰³ Öztürk, UÖTF, s. 130; Coşkun, ÖTG, s. 129.

³⁰⁴ Coşkun, ÖTG, s. 129.

“Ama başı görmüyorum.”

Qani yür men bilän, körmäyäpsänmi, axır bu muttähäm vâ qallâb âdâm-kü!
(SPH, 168)

“Hadi, yürü benim ile, görmüyor musun, bu düzenbaz adam!”

Bu yerdä heç âmädim yürışmäyäpti, __ debdi öziçä kambağal dehqân.
(SPH, 75)

“Bu yerde şansım hiç olmuyor, demiş kendince fakir köylü.”

Nimä üçün “körmäyäpmiz”, deb şavqın sâlyäpsiz? (SPH, 198)

“Niçin görmüyoruz, deyip ışık sâlyorsunuz?”³⁰⁵

kör-mä-yäp-siz(lär)

kör-mä-yäp-ti-lär (kör-iş-mä-yäp-ti)

▪ Yaygın olarak kullanılan bu çekim, gelecekte gerçekleşmesi mümkün olan hareketi ifade etmektedir³⁰⁶.

İkinci Tip

Şimdiki zamanın bu tipi, **-maqdä** eki ile yapılır. Ek tek şekilli olup birinci grup şahıs ekleriyle çekime girer³⁰⁷. Çokluk ikinci şahıs çekiminde **-siz** eki, çokluk üçüncü şahıs çekiminde **-lär** ve **-ş-** ekleri kullanılır³⁰⁸.

Şimdiki zamanın ikinci tipinin olumsuzu “**emäs**” olumsuzluk edatı³⁰⁹ ve **-mä** olumsuzluk eki³¹⁰ ile yapılır. Soru şeklinde ise **-mi** soru eki kullanılır³¹¹.

Olumlu

âl-mâqdä-män (alıyorum), âl-mâqdä-sän, âl-mâq-dä, âl-mâqdä-miz, âl-mâqdä-siz, âl-mâqdä-lär (âl-iş-mâqdä)³¹²

³⁰⁵ Örneklerin yetersizliğinden dolayı sözlük sırasına uyulamamıştır.

³⁰⁶ Öztürk, UÖTF, s. 134.

³⁰⁷ Öztürk, UÖTF, s. 134; Buran, Alkaya, ÇTL, s. 145; Coşkun, ÖTG, s. 131.

³⁰⁸ Öztürk, UÖTF, s. 135.

³⁰⁹ Öztürk, UÖTF, s. 135.

³¹⁰ Coşkun, ÖTG, s. 132.

³¹¹ Coşkun, ÖTG, s. 132.

³¹² Coşkun, ÖTG, s. 131.

Olumsuz

kel-mâqdâ emäs-män (gelmiyorum), kel-mâqdâ emäs-sän, kel-mâqdâ emäs, kel -mâqdâ emäs-miz, kel-mâqdâ emäs-siz, kel-mâqdâ emäs-lär³¹³

âl-mä-mâqdâ-män (almıyorum), âl-mä-mâqdâ-sän, âl-mä-mâqdâ, âl-mä-mâqdâ-miz, âl-mä-mâqdâ-siz, âl-mä-mâqdâ-lär, âl-iş-mâqdâ³¹⁴

▪ Şimdiki zamanın ikinci tipinin fonksiyonu hareketin geçmişte başlayıp, şu anda da devam ettiğini belirtmektir. Genellikle kitabî üslûpta, ifadeye daha bir edbîlik katmak için tercih edilir.³¹⁵

“Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eserde ikinci tip ile ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

Meniñ oğlim tirik, seniki ölgän demâqdâ. (SPH, 4)

“Benim oğlum diri, seninki ölmüş diyor.”

Quyâş bütün härâratini äyämäy, royi zämingä sâçmâqdâ. (SPH, 225)

“Güneş bütün sıcaklığını etrafa saçıyor.”

Men faqat ikki äydän beri qorıqçilik qılmâqdämän. (SPH, 17)

“Ben sadece iki aydan beri korumacılık yapıyorum.”

Üçüncü Tip

Şimdiki zamanın üçüncü tipi, **yât-, tur-, yüri-, otir-** yardımcı fiilleri ile yapılır. **-(i)b** zarf-fiil ekini almış fiillerin sonuna öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipi ile çekimlenmiş söz konusu yardımcı fiillerimiz getirilerek yapılır. Bu tip, birinci grup şahıs ekleriyle çekime girer³¹⁶.

Bu fiiller, öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipinden başka bir kiple çekimlendikleri zaman şimdiki zamanı ifade etmezler; daha çok, o kip ekinin ifade ettiği mânâyâ süreklilik katarlar. (Yığlab turdı. “Bir süre ağladı.”)³¹⁷

³¹³ Öztürk, UÖTF, s. 135.

³¹⁴ Coşkun, ÖTG, s. 135.

³¹⁵ Öztürk, UÖTF, s. 137.

³¹⁶ Öztürk, UÖTF, s. 138.

³¹⁷ Öztürk, UÖTF, s. 138.

Şimdiki zamanın üçüncü tipinin olumsuzu **-mä** olumsuzluk eki ile soru şekli, şahıs eklerinden sonra **-mi** soru ekinin getirilmesiyle yapılır.

Olumlu

Men bolsäm bu yerdä “tık” etsä eşikkä qaräb, seni intizâr bolib **kütib otiribmän!** (SPH, 120)

“Ben ise bu yerde “tık” etse kapıya bakıp, sena intizar ederek bekliyorum!”

İye, öz köziñg bilän **körib turibsän-kü**, yänä negä men bilän bähsläşäsän?
(SPH, 149)

“Kendi gözün ile görüyorsun ki, yine neden benimle tartışıyorsun?”

Xädä üyni **kötärib turibdi**, uni älsäm, üy yıqıladi-kü. (SPH, 218)

“Ağaç evi kaldırıyor, onu alsam ev yıkılır da.”

Biz şunçäki **säyr qilib yüribmiz!** (SPH, 135)

Biz şimdilik **geziyoruz!**”

“Neçün xämuşsiz, nimälärni **oyläb otiribsiz?** (SPH, 104)

“Niçin suskunsunuz, neleri düşünüyorsunuz?”

Bu yerdä **nimä qilib otiriblär?** (**qilib otirişibdi**)

“Bu yerde ne yapıyorlar?”

Olumsuz

körib tur-mä-b-män (görmüyorum), **körib tur-mä-b-sän**, **körib tur-mä-b-di**, **körib tur-mä-b-miz**, **körib tur-mä-b-siz(lär)**, **körib tur-mä-b-di-lär**

Quşlär bu da’vâni eşitib **çidäb turâlmäbdilär.** (SPH, 34)

“Kuşlar, bu davayı işitince **dayanamıyorlar.**”

Şimdiki zamanın üçüncü tipinin fonksiyonu şu şekilde açıklanabilir:

yât- yardımcı fiili ile gerçekleşen şimdiki zaman çekiminde, içinde bulunulan zamanda yapılan iş ve oluş kastedilir ki bu iş ve oluş geçmişte başlamış, gelecekte de devam edebilme olasılığına sahiptir.³¹⁸

Öziñiz bugün qañça mäy içibsizki, insânlık qıyâfâsini yoqâtib tongız kâbi bälçiqqa bâtib yâtibsiz. (SPH, 192)

“Siz, bugün ne kadar şarap içmişsiniz ki, insanlıktan çıkıp domuz gibi çamura batıp yatıyorsunuz.”

Tur- yardımcı fiili ile kurulan şimdiki zaman çekiminde devamlılığı olan bir iş ve oluştan bahsedilir.³¹⁹

Lekin körüb turibsizlär: (SPH, 227)

“Fakat görüyorsunuz.”

Yüri- yardımcı fiili ile kurulan şimdiki zaman çekiminde çoğunlukla hareket anında veya yer değiştirirken meydana gelen alışılmış iş ve oluşlar söz konusudur.³²⁰

Sinnä särdärniñ üyidä xuddi uniñ oğlidek yaşab yüräveribdi. (SPH, 13)

“Sinna, serdarın evinde tıpkı onun oğlu gibi yaşıyor.”

Otir- yardımcı fiili ile gerçekleşen şekillerde ise “yavaş bir hızla yapılan bir iş ve oluştan söz edilir.”³²¹

Bârib qaräsä bälälär, haqqatân hâmiñ äsäl yeb otirişibdi. (SPH, 71)

“Gidip baksa çocuklar, gerçekten de bal yiyorlar.”

Dördüncü Tip

Bu çekim, **-yâtir** eki ile yapılır. Ek, birinci grup şahıs ekleriyle çekimlenir. Sonu ünlü ile biten fiillere **-yâtir** eki doğrudan doğruya eklenirken, sonu ünsüzle biten fiillerde önce **-ä** zarf-fiil eki, daha sonra **-yâtir** eki gelir³²².

³¹⁸ Coşkun, ÖTG, s. 132.

³¹⁹ Coşkun, ÖTG, s. 133.

³²⁰ Coşkun, ÖTG, s. 133.

³²¹ Coşkun, ÖTG, s. 133.

Bu tipin olumsuzu **-yâtir** ekinen önce **-mâ** olumsuzluk ekinin gelmesiyle yapılır³²³:

İncelenen “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eserde şimdiki zamanın dördüncü tipi ile ilgili bir örneğe rastlanmamıştır.

II.1.2.1.1.c. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (Anıq Ötgän Zāmân³²⁴)

Söylenilen andan kısa bir süre öncesine kadar yapılan hareketi anlatan kiptir. Bu hareket, söyleyen tarafından kesin olarak bilinmektedir veya hareket gerçekleşirken tanık olunmuştur.³²⁵

Görülen geçmiş zaman, Eski Türkçede **-dı/-di**, **-tı/-ti** eklerinin iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi şeklinde yapılmakla beraber az kullanılan ve kitabelerde hiç olmayan **-yuq** **/-yük** eki ile de gerçekleştirilmektedir, **aştı**, **indi**, **qarıyuq biz** “ihtiyarladık.”³²⁶. Eski Türkçede yukarıda da belirtildiği gibi iyelik menşeli şahıs eklerinin yanında çokluk birinci şahısta önceleri **-q** **/-k** yerine **-mız** **/-miz** eki kullanılmaktaydı, **indik** < **indimiz**³²⁷.

Eski Türkçede belirli bir dönem **-duq/-dük** sıfat-fiil eki de görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır. Ancak **-duq/-dük** ekinin Oğuzların bir bölümü tarafından benimsendiği sanılmaktadır, **qurduq** “kurdük /kurdum”³²⁸.

Karahanlı Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi, **-dı** **/-di**, **-du** **/-dü**, **-tı** **/-ti**, **-tu** **/-tü** ekleri ile yapılmaktadır. Ancak Karahanlı Türkçesinde teklik üçüncü şahıs çekiminde sadece **-dı** **/-di**, **-tı** **/-ti** ekleri kullanılmaktadır. Bu ekler, iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girmektedir

³²² Öztürk, UÖTF, s. 140; Coşkun, ÖTG, s. 130; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1, Ankara 1991, s. 1080; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 145.

³²³ Öztürk, UÖTF, s. 140.

³²⁴ Gürsoy-Naskali, TDGK, s. 47; Coşkun, ÖTG, s. 133.

³²⁵ Öztürk, UÖTF, s. 115.

³²⁶ Gabain, ETG, s. 80-81.

³²⁷ Ergin, TDB, s. 283.

³²⁸ Zeynep KORKMAZ, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Ankara 1995, s. 208-216.

bilmedim, boldiñ “oldun”, uçtum, qıldımız “yaptık”,(KT); “boldum “oldum” sewdük “sevdik”, bardılar “vardılar”,(HT)³²⁹.

Çağatay Türkçesinde kullanılan görülen geçmiş zaman ekleri iyelik menşeli şahıs ekleriyle şu şekilde çekime girer³³⁰:

Teklik 1. şahıs: **-dım/-dim, -dum /-düm, -tım /-tim, -tum/-tüm** (aldım, oqudım, uçtum)

Teklik 2. şahıs: **-dıñ/-diñ, -duñ /-dün, -tıñ /-tiñ, -tuñ /-tün** (aldıñ, oquduñ)

Teklik 3. şahıs: **-dı /-di, -tı /-ti** (aldı, oqudı)

Çokluk 1. şahıs: **-duq/-dük** (alduq, oquduq)

Çokluk 2. şahıs: **-dıñız/-diñiz, -duñuz/-dünüz, -tıñız /-tiñiz, -tuñuz/-tünüz** (aldıñız, oquduñuz)

Çokluk 3. şahıs: **-dılar /-diler, -tılar/-tiler** (aldılar, uçtılar)

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipi, iki şekilde gerçekleştirilir:

Birinci Tip

Görülen geçmiş zamanın birinci tipi, **-di** eki ile yapılır. Ekin tek şekli mevcuttur, kalın ünlülü ve yuvarlak ünlülü şekiller yoktur³³¹; iyelik kökenli (ikinci grup) şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Çokluk ikinci şahıs çekiminde **-ñiz** ekinden başka **-ñlär, -ñizlär, -läring, -läringiz** şekilleri de kullanılmaktadır. Ayrıca nezaket ifade etmek için çokluk ikinci ve üçüncü şahısların, teklik ikinci ve üçüncü şahıslar yerine kullanıldığı görülmüştür³³². Çokluk üçüncü şahıs çekiminde **-lär** eki yoğun olarak kullanılmakla birlikte **-ş-** fiilden fiil yapma eki de az da olsa görev almıştır³³³.

³²⁹ Hacıeminoğlu, **KTG**, s. 184-185; Bozkurt, **TD**, s. 221.

³³⁰ Eckmann, **ÇEK**, s. 114-115.

³³¹ Coşkun, **ÖTG**, s. 133; Öztürk, **UÖTF**, s. 109; Buran-Alkaya, **ÇTL**, s. 144.

³³² Öztürk, **UÖTF**, s. 109.

³³³ Öztürk, **UÖTF**, s. 109.

▪ Görülen geçmiş zamanın birinci tipinin fonksiyonu, yakın bir zamana kadar gerçekleşmiş olduğu kesin olarak bilinen veya görülen hareketleri ifade etmektir.

Görülen geçmiş zamanın birinci tipinin olumsuzu, **-mâ** olumsuzluk eki (fiilden fiil yapan yapım eki) ile gerçekleştirilir. Soru şekli ise **-mi** soru eki ile yapılır. (İye, hâli şunçâ tärîqpâyâ sındimi? (SPH, 90) “Bu kadar tahıl kırıldı mı?”)

Olumlu

Mänä, endi bildim nimä qılışimni, __ debdi u nihâyät özigä özi. (SPH)

“İşte, şimdi bildim ne yaptığımı, demiş o sonunda kendi kendine.”

Neçün üyiñni tärk etdiñg? (SPH, 10)

“Evini niçin terk ettin?”

Bu ädäm taş ätib ätimniñ közini çıqardi. (SPH, 221)

“Bu adam, taş atıp atımın gözünü çıkardı.”

Uni körgäni ikkävimiz birgä taşqarigä çıqdıq...(SPH, 144)

“Onu görünce ikimiz birlikte dışarı çıktık.

...äcizän İsrâilni ölimgä hükm etdiñgiz? (SPH, 113)

“Aciz bir şekilde İsrail’i ölüme mahkum ettiniz.”

Yuqâridä zikr etilgän hâlâtlärdän kelib çıqıb, häkâmlär bir ävâzdän şundäy qarârgä keldilär. (SPH, 54)

“Yukarıda belirtilen durumlardan sonra hâkimler hep birlikte şu karara vardılar.”

Ulär şundäy qılışdi häm: (SPH, 46)

“Onlar şöyle yaptılar:”

Olumsuz

Bilmädim, __ debdi kâmpir, __ u mendän pul sorädi. (SPH, 141)

“Bilmedim, demiş yaşlı kadın, o benden para sorar.”

Sen h m bilm d ng, __ debdi u. (SPH, 195)

“Sen de bilmedin, demiŐ o.”

Lekin Őorv d n d r k b lm di. (SPH, 91)

“Fakat  orbadan haber gelmedi.”

Őuniŕg  u t n m biz r zi b lm dik. (SPH, 202)

“Őunun için biz razı olmadık.”

B l l r, m b d  bir urĖaçi t y ni u r tm d ngl rmi? (SPH, 108)

“ ocuklar, diŐi bir deveye rastlamadınız mı?”

a madil r (a iŐm di) “açmadılar”³³⁴

 kinci Tip

Fazla yaygın olmayan, örneklere en çok   nc  Őahısta rastlanan görülen geçmiŐ zamanın ikinci tipi, olumsuz çekimlerde kullanılır³³⁵.

Bu tip, fiil kök veya gövdesine getirilen -g n ekinden sonra Őahsa uygun olan bir iyelik eki, daha sonra “yoq” kelimesinin getirilmesiyle yapılır. -g n eki tek Őekillidir. “Fiil tabanı+-gan+iyelik eki+yok”³³⁶

▪ Görülen geçmiŐ zaman kipi. geçmiŐte kesin olarak gerçekleŐmemiŐ, yakın bir zamana kadar da gerçekleŐmediĖi kesin olarak bilinen hareketler için kullanılır. Bu hareketin gerçekleŐmediĖi, Ő yleyen tarafından kesin olarak bilinmektedir.

Yoq, taqsir, men und y deg nim yoq. (SPH, 37)

“Yok, hayır, benim öyle dediĖim yok.”

de-gün-iŕg  yoq “dediĖin yok.”

³³⁴ CoŐkun,  TG, s. 134.

³³⁵  zt rk, U TF, s. 113.

³³⁶ CoŐkun,  TG, s. 135;  zt rk, U TF, s. 113.

Birinçi gäl siz, yigit häli teräkkä yetib bārgāni yoq, deb cāvāb qıldıñgiz, ...
(SPH, 98)

“Birinci kez siz, delikanlı henüz kavağın yanına varmış değil, deyip cevap verdiniz...”

Biz heç qanaqa fil-pilni kōrgānimiz yoq. (SPH, 25)

“Bizim hiç fili gördüğümüz yok.”

Kör-gān-inğiz yoq. “gördüğünüz yok.”

Kör-gān-lāri yoq (kör-iş-gān-i yoq) “gördükleri yok.”

Görülen geçmiş zamanın bu çekimi, Stefan Wurm’un “Özbekçe” adlı makalesinde “öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz şekli olarak gösterilmiştir. (kōrgān-im yoq “görmüşlüğüm yoq.”)³³⁷

II.1.2.1.1.ç. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

(Ötgān Zāmān Eşitilgānlik Şakli³³⁸)

Geçmişte yapılmış olan, yapıldığı anda görmediğimiz, sonradan öğrendiğimiz hareketlerin ifadesinde kullanılan bir çekimdir³³⁹.

Öğrenilen geçmiş zaman Eski Türkçede **-mıŝ/-miŝ**; n ağzında yer yer **-maŝ/-māŝ**; yuvarlak ünlülerden sonra seyrek de olsa **-muŝ/-mūŝ** ekleri ile, yaratmış³⁴⁰; Karahanlı Türkçesinde **-mıŝ /-miŝ** eklerinin zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile, beklemiş sen “beklemişsin”, kötürmüş “götürmüş”³⁴¹; Harezmi Türkçesinde **-mıŝ/-miŝ**, bolmuş men “olmuşum”³⁴² ve Çağatay Türkçesinde **-mıŝ** ekinin zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile yapılır, bolmuş biz “olmuşuz”³⁴³.

³³⁷ Wurm, a.g.m., s. 1075.

³³⁸ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 66; Coşkun, ÖTG, s. 136.

³³⁹ Öztürk, UÖTF, s. 120.

³⁴⁰ Gabain, ETG, s. 81.

³⁴¹ Hacıeminoğlu, KTG, s. 186.

³⁴² Toparlı, HHD, s. 46.

³⁴³ Eckmann, ÇEK, s. 122.

Ekin Eski Türkçeden beri gelişimine baktığımızda sadece **-mış /-miş** şeklinin kullanıldığını, yuvarlak vokalli şekillerinin olmadığını görmekteyiz.

Özbek Türkçesinde ise öğrenilen geçmiş zaman, üç şekilde çekimlenir.³⁴⁴

Birinci Tip

Öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipi, fiillere **-(i)b** zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapılır. Ünlü ile biten fiillere **-b**, ünsüzle biten fiillere **-(i)b** şeklinde eklenir. “i” ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz³⁴⁵.

- Öğrenilen geçmiş zaman kipinin fonksiyonu, geçmişte meydana gelen fakat söyleyen kişi tarafından görülmeyen veya yaşanmayan hareketleri ifade etmektir.

Olumsuz şekil, **-mã** olumsuzluk ekinin **-(i)b** zarf-fiil ekinden önce getirilmesiyle yapılır³⁴⁶.

Fiil tabanı + olumsuzluk eki +zarf-fiil eki +şahıs eki

Soru şekli **-mi** soru ekinin şahıs ekinden sonra getirilmesiyle yapılır³⁴⁷. Fiil tabanı +zarf-fiil eki +şahıs eki + soru eki

Men va'dāñizni tođri tüşinibmānmi? (SPH, 148)

“Ben sözünüzü doğru düşünmüş müyüm?”

Birinci grup şahıs ekleriyle çekime giren birinci tipin olumlu ve olumsuz şekilleri şu şekilde örneklendirilebilir:

Olumlu

Qoylirim otláb yürib, mendān uzâqlâşib ketibdi, keyin mănâvi âdāmniñ bağgā kirib üzümlärini yeb qoyibdi – men bundān bexabār qâlibmān. (SPH, 204)

“Koyunlarım otlarken benden uzaklaşmış, sonra bu adamın bağına girip üzümlerini yemiş – ben bundan habersiz kalmışım.”

³⁴⁴ Öztürk, UÖTF, s. 116; Coşkun, ÖTG, s. 136.

³⁴⁵ Öztürk, UÖTF, s. 121; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 144; Coşkun, ÖTG, s. 136; KTLS, s. 1079.

³⁴⁶ Coşkun, ÖTG, s. 136; Öztürk, UÖTF, s. 122.

³⁴⁷ Coşkun, ÖTG, s. 137.

Kämbağalning bittäginä tayı bär ekän, oşanı häm äyämäy yeb yubâribsänlär. (SPH, 79)

Fakir adamın bir tane tayı varmış, onu da yemişsiniz.”

Lekin qoylär tåkniñ faqat meväsini yebdi. (SPH, 205)

“Fakat koyunlar ağacın sadece meyvesini yemiş.”

Râst-dä, turmuş qurgänimizgä on säkkiz yil bolib, on ikkitä fârzänd köribmiz, ... (SPH, 76)

“Doğru da, on sekiz yıl önce evlenip, on iki tane evlat görmüşüz...”

Keçä üyimgä qoşnim bâyni yubâribsiz-kü, __ debdi këmbağal. (SPH, 206)

“Gece evime zengin komşumu göndermişsiniz de, demiş fakir adam.”

Âqsâqällär küyâvni çağırıp kelgäni âdäm yubârişibdi. (SPH, 80)

“Yaşlı adamlar, damadı çağırmaq için adam göndermişler.”

Keyin qarıyälär öz hükmlärini şundäy sözlär bilän yâkunläbdilär: (SPH, 81)

Sonra yaşlı kadınlar, kendi hükümlerini şu sözlerle toparlamışlar:”

Olumsuz

...qaynâtämnikidä birän märtä häm mehmân bolmäbmän-ä... (SPH, 76)

Kayınpederime hiç misafir olmamışım.”

Bu bäläniñ gäpigä qarägändä, __ debdi u sävdâgärgä, va'dä qılğäniñ xızmat haqını tölämäbsän. (SPH, 210)

“Bu çocuğun sözüne bakıldığında, demiş o tüccar, söz verdiğin hizmet hakkını ödememişsin.”

Lekin u şundä häm uyğänmäbdi. (SPH, 66)

“Fakat o uyanmamış.”

âl-mä-b-miz “almamışız”

âl-mä-b-siz(lär) “almamışsınız”

âl-mâ-b-di-lâr (âl-iş-mâ-b-di) “almamışlar”³⁴⁸

İkinci Tip

Sonu yumuşak ünsüzle biten kelimelerden sonra **-gân**; sert ünsüzle biten kelimelerden sonra **-kân**, **-qan** sıfat-fiil eklerinin gelerek birinci gurup şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle oluşur³⁴⁹.

Fâydälängänmân, __deb cävâb qılıbdi tâbib. (SPH, 125)

“Faydalanmışım, diye cevap vermiş doktor.”

Undân keyin, xâtin âliş üçün tirik buğu tutib beriş âdâti qayâqdân çıqqan özi? (SPH, 56)

“Ondan sonra, evlenmek için canlı hayvan tutmak âdeti nereden çıkmış?”

Demäk, tüyâ yükniñg âğırlıgıdân emäs, öz väzniniñg sälmâğıdân suvgâ çökkân, __deb xuläsâ çıkarıbdi âfândi. (SPH, 35)

“Demek, deve, yükün ağırlığından değil, kendi vezninin (tartı, ağırlık³⁵⁰) ağırlığından suya çökmüş, diye sonuca varmış efendi.”

Öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipi, bazı kaynaklarda görülen geçmiş zaman olarak gösterilmiştir (bârgänmân “vardım”). “İncelediğimiz “Süleyman Padişah’niñg Hükmi” adlı eserde yer alan örneklerin büyük bir çoğunluğu öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmektedir³⁵¹.

▪ Teklik ikinci şahıs eki **-sân** olmakla birlikte nezaket ifade etmek için **-siz** eki kullanılır.³⁵²

Bundâ siz hâzırgı qıyâfâñgızdâ äks ettiirilgänsiz. (SPH, 83)

“Burada siz bugünkü görüntünüzle yansıtılmışsınız.”

³⁴⁸ Coşkun, ÖTG, s. 136-137.

³⁴⁹ Coşkun, ÖTG, s. 137; Öztürk, UÖTF, s. 116; Wurm, a.g.m., s. 175.

³⁵⁰ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1993, s. 1150.

³⁵¹ KTLS, s. 1079; Buran-

Alkaya, ÇTL, s. 144.

³⁵² Öztürk, UÖTF, s. 117.

▪ Teklik üçüncü şahıs çekiminde **-gän, -kän, -qan** eklerinden sonra hiçbir ek gelmez³⁵³. Şekil ve zaman, eki diğer teklik üçüncü şahıslarda olduğu gibi şahıs eki fonksiyonu da üstlenir.

Undä qarz ikki äy bolgändä tölänädi, deb yâzilgän. (SPH, 147)

“Orada borç, iki ay olduğunda ödenecek yazılmış.”

Çokluk ikinci şahıs eki, **-siz'**dir³⁵⁴.

▪ Öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipinin olumsuzu **-mä** olumsuzluk eki ve “**emäs**” olumsuzluk edatı ile yapılır³⁵⁵.

Fiil tabanı + **-gän(-kän,-qan)** + **emäs** + şahıs eki

Fiil tabanı + **-mä** + **-gän (-kän, -qan)** şahıs eki

Soru şekli ise **-mi** soru eki ile yapılır.

Râstingni äyt, __debdi u ükäsiga, __äkängning báyligini yängänggä álib kelib bergänmisän yâ yoqmi? (SPH, 154)

“Doğruyu söyle, demiş o kardeşine, ağabeyinin malını yangene vermiş misin?”

▪ Bu çekim, uzak geçmişte yapılmış, yapılırken görülmemiş, sonradan öğrenilmiş veya farkına varılmış hareketlerin ifadesinde kullanılır.

Olumlu

Neçä märtä äytgänmän: (SPH, 78)

“Kaç kez söylemişim:”

Demäk, mehmängä sen faqat bir bürdäginä nän bergänsän. (SPH, 36)

Demek, misafire sen sadece bir parça ekmek vermişsin.”

Bu cänivâr, dârhaqıqat, tuğlgänidä eçki bolgän... (SPH, 202)

“Bu hayvan, gerçekten de doğduğunda keçi olmuş...”

³⁵³ Öztürk, UÖTF, s. 117; Wurm, a.g.m., s. 175.

³⁵⁴ Öztürk, UÖTF, s. 117.

³⁵⁵ Öztürk, UÖTF, s. 117; Coşkun, ÖTG, s. 137.

Qorıqçini biz ikkälämiz yällägänmiz. (SPH, 17)

“Korucuyu biz ikimiz işletmişiz.”

Bilişimizçä, ikkäviniğiz bu yergä birgä kelgänsiz, ... (SPH, 57)

“Bildigime göre, ikiniz bu yere birlikte gelmişsiniz, ...”

Bâgdâdgä qaytâyâtgänläridä ulär şu xurmâni yeb kün keçirgänlär. (SPH, 41) “Bağdat’a geri döndüklerinde onlar, şu hurmayı yiyerek gün geçirmişler.”

Mänävi âdämniñ qoyläri seniñ faqat üzümläriñni yeyişgän, tâk nâvdäläriyu bârgläriğä tegişmägän. (SPH, 205)

“Bu adamın koyunları, senin sadece üzümelerini yemiş, ağacın gövdeleri ile yapraklarına dokunmamış.”

Olumsuz

ber-mä-gän-män (bermemişim), ber-mä-gän-sän, ber-mä-gän, ber-mä-gän-miz, ber-mä-gän-siz, ber-mä-gän-lär (ber-iş-mä-gän)³⁵⁶

ber-gän emäs-män (vermemişim), ber-gän emäs-sän, ber-gän emäs, ber-gän emäs-miz, ber-gän emäs-siz, ber-gän emäs (ber-iş-gän emäs)

Taqşir, men qoylärimgä, bu âdämniñ üzümni yeñglär, deb buyurmägänmän. (SPH, 204)

“Hayır, ben, koyunlarıma bu adamın üzümünü yiyin, diye buyurmamışım.”

Men sendän heç qaçân heç qanaqa pul âlgän emäsmän. (SPH, 145)

“Ben senden hiçbir zaman para almış değilim.”

Sizlär qızimni sevmägänsiz. (SPH, 49)

“Sizler, kızımı sevmemişsiniz.”

Heç qaçân âtimniñ közigä âq tüşgän emäs! (SPH, 26)

“Hiçbir zaman atımın gözüne ak düşmüş değil!”

Sen mengä heç nimä qâldirmägänsän, __ debdi ungä çäl. (SPH, 97)

³⁵⁶ Coşkun, ÖTG, s. 137-138.

“Sen, bana hiçbir şey bırakmamışsın, demiş ona yaşlı adam.”

Üçüncü Tip

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi, ikinci tipte kullanılan **-gän**, (**-kän**, **-qan**) ekinden sonra **-dir** ekinin getirilmesiyle yapılır. Şahıs eklerinin kullanılış şekilleri ikinci tipte aynıdır. **-mä** olumsuzluk eki ile olumsuz şekli, **-mi** soru eki ile de soru şekli yapılır³⁵⁷. Rıdvan Öztürk’ün “Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil” ve Ahmet Buran ile Ercan Alkaya’nın “Çağdaş Türk Lehçeleri” adlı kitaplarda bu çekim, ayrı bir tip olarak alınmamış, birinci tip içerisinde değerlendirilmiştir³⁵⁸.

Olumlu

âl-gän-dir-män (almışımdır), **âl-gän-dir-sän**, **âl-gän-dir**, **âl-gän-dir-miz**, **âl-gän-dir-siz**, **âl-gän-dir-lär** (**âl-iş-gän-dir**)³⁵⁹

Ehtimäl cinni bolib qalgändirmän. (SPH, 167)

“İhtimâl ki deli olmuşum.”

Mänä, endi işängändirsän gäpimniñ rästligini? (SPH, 148)

“İşte, şimdi inanmışımdır sözümün doğruluğuna.”

Bälki u yergä kirib ketgändir? (SPH, 186)

“Belki, u yere girip gitmiştir.”

Olumsuz

âl-mä-gän-dir-män (almamışımdır), **âl-mä-gän-dir-sän**, **âl-mä-gän-dir**, **âl-mä-gän-dir-miz**, **âl-mä-gän-dir-siz**, **âl-mä-gän-dir-lär** (**âl-iş-mä-gän-dir**)

Aqıllı bir märtäyäm eslämägändirsän meni? (SPH, 120)

“Akıllı, bir kez hatırlamamışsındır beni.”

Öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü tipinin fonksiyonu, geçmişte meydana gelen şüpheli, belirsiz hareketleri ifade etmektir. Ayrıca bu tipte çekimlenmiş fillerde bir tahmin etme söz konusudur.

³⁵⁷ Coşkun, ÖTG, s. 139.

³⁵⁸ Öztürk, UÖTF, s. 121; Buran, Alkaya, ÇTL, s. 144.

³⁵⁹ Coşkun, ÖTG, s. 139.

Öğrenilen geçmiş zamanda çekimi **-miş** eki ile de yapılır. Ancak yaygın olmayan bir çekimdir. Daha çok teklik üçüncü şahıs çekiminde kullanılır³⁶⁰.

“Süleyman Padişahın Hükümü” adlı eserde böyle bir kullanıma rastlanılmamıştır.

II.1.2.1.1.d. GELECEK ZAMAN (Kelâsi Zâmân³⁶¹)

İş ve hareketin gelecekte meydana geleceğini anlatan kiptir³⁶².

Gelecek zaman, Eski Türkçede **-ğay/-gäy**, **-taçı/-teçi**, **-daçı/-däçi**, **_cı/-çi**, **-ça/-çä** ekleriyle, **tägingäy män** “erişeceğim”, **öltäçi sän** “öleceksin”, **bulunçi ol** “yetişecek”³⁶³; Karahanlı Türkçesinde **-ga /-ge**, **-gay /-gey** ve **-gu /-gü** ekleriyle, **bargay men** “varacağım”, **kelge sen** “geleceksin”, **kelgü** “gelecek”³⁶⁴; Harezmi Türkçesinde **-ğay /-gey**, **-qay /-key**, **-qa /-ke**, **-ğa/-ge**, **-ası/-esi**, **-iser /-isar** ekleriyle, **qılabılgey men** “yapabileceğim”, **bolısar** “olacak”, **sevgemiz** “seveceğiz”, **bolası men** “olacağım”³⁶⁵; Çağatay Türkçesi döneminde ise **-gey/ -ğay** eki ile sedasız konsonantlardan sonra genellikle **-qay/-key**, özellikle şiirde **-ğa/-ge**, **-qa/-ke** ekleri ile yapılır, **körgey** “görecek”, **tapqay biz** “bulacağız”³⁶⁶. Bu ekler zamir kökenli şahıs ekleri ile çekime girer.

Ayrıca Çağatay Türkçesinde “Mutlak gelecek zaman” çekimi, Özbek Türkçesinin üçüncü tip çekimi gibidir. (**kélgüm(-dür)** “geleceğim”)³⁶⁷.

Özbek Türkçesinde ise gelecek zaman beş şekilde yapılır³⁶⁸.

Birinci Tip

Gelecek zaman çekiminin en yaygın kullanılan bu tipi, ünlü ile biten fiillere **-ä-**, ünsüzle biten fiillere **-y-** ekinin gelmesiyle yapılır³⁶⁹. Teklik ikinci şahıs eki **-sän**

³⁶⁰ Coşkun, ÖTG, s. 140; Öztürk, UÖTF, s. 126.

³⁶¹ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 43; Coşkun, ÖTG, s. 140.

³⁶² Öztürk, UÖTF, s. 154.

³⁶³ Gabain, ETG, s. 81-82.

³⁶⁴ Hacıeminoğlu, KTG, s. 187-188.

³⁶⁵ Toparlı, HHD, s. 47-48.

³⁶⁶ Eckmann, ÇEK, s. 117-118.

³⁶⁷ Öztürk, UÖTF, s. 165; Eckmann, ÇEK, s. 126.

³⁶⁸ Öztürk, UÖTF, s. 152; Coşkun, ÖTG, s. 140.

³⁶⁹ Öztürk, UÖTF, s. 152; Coşkun, ÖTG, s. 140.

ekidir. Ancak nezaket şekillerinde **-siz**, çok seyrek olarak da **-sānlār** eki kullanılmaktadır³⁷⁰. Teklik üçüncü şahıs çekiminde **-di** eki getirilir³⁷¹.

▪ Gelecek zamanın birinci tipinin olumsuzu **-mā** olumsuzluk eki ile, soru şekli de **-mi** soru eki ile oluşturulur³⁷².

Olumlu

Nimā, men āsālīmdān āyrilib qālāverāmānmi? (SPH, 72)

“Ne, ben balımdan mı ayrılacağım?”

Şu gāpni āytāsānū, keyin üyiṅgā ketāverāsān. (SPH, 18)

“Şu sözü söyleyeceksin, sonra evine gideceksin.”

Yānā, eṅ mühimi pul hisāblāşni bilādi. (SPH, 196)

“Yine, en mühimi para hesabını bilecek.”

Undā kelāyātḡān dūşānbā kūni qırālning āldigā bārāmiz! (SPH, 218)

“Gelecek Perşembe günü kıralın önüne varacağız.”

Kim bolāsizlār, bu yerdā nimā qilib otiribsizlār? (SPH, 62)

“Kim oluyorsunuz, bu yerde ne yapıyorsunuz?”

Buni nimā deydilār? (SPH, 145)

“Buna ne diyecekler?”

... hāmmālāri şu kūṅgāçā hām cūdā sāddā kiyinişādi: (SPH, 158)

“Hepsi şu güne kadar da çok sade giyinecekler.”

Olumsuz

... endi bulār meniṅ bālālārim, ulārni sengā āslā bermāymān. (SPH, 5)

“Şimdi bunlar benim çocuklarım, onları sana asla vermeyeceğim.”

Xātiniṅni bermāysānmi? (SPH, 187)

³⁷⁰ Öztürk, UÖTF, s. 152.

³⁷¹ Öztürk, UÖTF, s. 152.

³⁷² Coşkun, ÖTG, s. 140-141; Öztürk, UÖTF, s. 152.

“Eşini vermeyecek misin?”

Âdamlâr yaxşilikni bilmäydi,... (SPH, 209)

Adamlar, iyiliği bilmez,...

... lakin ânâvi bizni tutib bergän âdâmni tanimäyimiz. (SPH, 101)

“Fakat, işte bize tutup veren adamı tanımıyoruz.”

Endi aql mäsäläsigä kelsäk, mendän aqlirâq âdâmni heç qayerdän tâpâ âlmäysiz. (SPH, 164)

“Şimdi akıl meselesine gelirsek, benden daha akıllı adamı hiçbir yerde bulamazsınız.”

Cäydäri eçkilâr buzâq tuğa âlmäydilâr âlbättä. (SPH, 149)

“Keçiler, buzağı doğurmayacaklar elbette.”

▪ Gelecek zamanın birinci tipi, fiilde belirtilen iş ve hareketin yakın bir gelecekte gerçekleşeceğini bildirir³⁷³.

Xop desänġ, oşâ xädänġ üçün pul töläymän, yâ bolmäsä ornigä orın başqa xädä tâpib berämän. (SPH, 218)

“Olur dersen, o ağacın için para ödeyeceğim, yoksa yerine başka ağaç vereceğim.”

Bu yaxşiligiñni sirâyâm unutmäymän. (SPH, 8)

“Bu iyiliğini asla unutmayacağım.”

▪ İş ve hareketin geniş bir zaman içerisinde gerçekleşeceğini ifade etmek için kullanılır³⁷⁴.

Qânunni sen biläsänmi yâ men bilämänmi? (SPH, 71)

“Kanunu sen mi iyi bilirsin, ben mi bilirim?”

Üç kündän keyin oġrı tutilädi, __ debdi u. (SPH, 121)

“Üç günden sonra hırsız yakalanır, demişti o.”

³⁷³ Öztürk, UÖTF, s. 156.

³⁷⁴ Öztürk, UÖTF, s. 156.

Menimçä, enġ kämüdä miġg kümüş tängä bersä **toġri bolädi**. (SPH, 214)

“Bana göre, en azından bin gümüş tenge verse **doġru olur**.”

▪ İş ve hareketin, içinde bulunulan zamanda yapıldığını ifade etmek için kullanılır³⁷⁵.

Men bunaqa küyâvdän vâz keçämän. (SPH, 80)

“Ben böyle damattan vaz geçiyorum./vaz geçerim.”

Hämyâniġdä yüz yigirmä tillä bolġanıġä äniq işânäsänmi? (SPH, 208)

“Cüzdanında yüz yirmi tille olduğuna inanıyor **musun**?”

Xâhlämäymän sâqâlimni sâtişni. (SPH, 93)

“İstemiyorum sakalımı satmayı.”

▪ Bazı durumlarda bu tiple çekimlenmiş fiillerde bir istek ifadesi bulunmaktadır³⁷⁶.

Kel, endi sigirlärni böläşämiz. (SPH, 115)

“Gel, şimdi sığırları paylaşalım./paylaşacağız.”

Keliġlär uni kölgä täşläb çöktirämiz! (SPH, 227)

“Gelin, onu göle atıp çöktelim.”

İkinci Tip

İkinci tip -**mâqçi** ekinin zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi sonucu oluşur. Ekin tek şekli mevcuttur³⁷⁷.

▪ Olumsuz şekli, şahıs eklerinden önce “**emäs**” olumsuzluk edatı getirilerek yapılır. Az da olsa -**mä** olumsuzluk eki de kullanılabilir³⁷⁸.

▪ Bu tipin fonksiyonu, iş ve hareketin şu andan itibaren geleceğe yönelik bir zaman dilimi içerisinde meydana geleceğini veya gerçekleşmesinin istenildiğini belirtmektir³⁷⁹.

³⁷⁵ Öztürk, UÖTF, s. 157.

³⁷⁶ Öztürk, UÖTF, s. 157.

³⁷⁷ Öztürk, UÖTF, s. 157-158.

³⁷⁸ Öztürk, UÖTF, s. 158.

Olumlu

Men faqat öz peşanä terim bilän bälä-çaqamni bāqmāqçimän. (SPH, 187)

“Ben alınımın teri ile çocuklarıma bakacağım.”

Endi zorävänlik qilib ikinci buzağımdän häm cudâ qılmāqçimisän meni?
(SPH, 87)

“Şimdi zorla ikinci buzağımdan da ayıracak mısınız?”

Kimdä kim bu işni bęcärsä, rācä uni vāziri a’zām etib täyinlämāqçi! (SPH,
213)

“Kim bu işi yaparsa, onu veziei a’zam tayin edecek!”

Biz mänä şu körgänlärimizgä xudâ vā bändälär äldidä şahädät
bildirmāqçimiz. (SPH, 112)

“Biz işte şu gördüklerimize Allah önünde yemin ederiz.”

Uni yaşirmāqçisiz. “Onu gizleyeceksiniz.”

Uni yaşirmāqçilär. “Onu gizleyecekler.”

Olumsuz

Men ätänğizgä bizniğ bu yerdä nimä bilän māşğul bolgänimizni äytmāqçi
emāsmän. (SPH, 177)

“Ben babanıza bu yerde ne ile meşgul olduğumuzu söylemeyeceğim.
(söyleyecek değilim)”

âl-māqçi emäs-män (almayacağım), âl-māqçi emäs-sän, âl-māqçi emäs, âl-
māqçi emäs-miz, âl-māqçi emäs-siz, âl-māqçi emäs-lär (âl-iş-māqçi emäs)

Üçüncü Tip

Az kullanılan bir gelecek zaman şeklidir. –ğū/-gū eki ile yapılır. İyelik
ekleri, bu tipin çekimi sırasında şahıs ekleri gibi kullanılır³⁸⁰.

³⁷⁹ Öztürk, UÖTF, s. 161.

³⁸⁰ Coşkun, ÖTG, s. 144; Öztürk, UÖTF, s. 165.

▪ Gelecek zamanın üçüncü tipinin fonksiyonu, gelecekte gerçekleşmesi zorunlu olan, hareketi ifade etmektir.

Bu tipin olumsuzu iki şekilde gerçekleştirilir³⁸¹:

a. Olumsuz fiil tabanı + -gu+şahıs eki (dir) (täyinlämägüm “belirlenmeyeceğim”)

b. Olumlu fiil tabanı + gu+şahıs eki yoq (dir) (sorâq qıl-gü-si yoq. “sormayacak”)

Olumlu

ber-gü-m(-dir) (vereceğim), ber-gü-ñg(-dir), ber-gü-si(-dir), ber-gü-miz(-dir), ber-gü-ñgiz(-dir), ber-gü-läri(-dir)³⁸².

Olumsuz

kel-gü-m yoq(-dir) (gelmeyeceğim), kel-gü-ñg yoq(dır), kel-gü-si yoq(-dir), kel-gü-miz yoq(-dir), kel-gü-ñgiz yoq(-dir), kel-gü-läri yoq(-dir)³⁸³

kel-mä-gü-m(-dir), kel-mä-gü-ñg(-dir), kel-mä-gü-si(-dir), kel-mä-gü-miz(-dir), kel-mä-gü-ñgiz(-dir), kel-mä-gü-läri(-dir)

U çalni özüm sorâq qılğüm! (SPH, 174)

“O yaşlı adamı kendim sorgulayacağım.”

Kimdä-kim-xâh u äslzâdä bolsin, xâh ävâm fuqarâ, sävdâgâr bilän qaşşâq er-xâtin mâcârâsini hâlâl äcrim qilib berä âlsä, men uni özimgä väzir etib täyinlägüm! (SPH, 213)

“İster asilzade, ister sıradan bir halk, ister tüccar ister fakir olsun, kim bana karı-koca macerasını anlatırsa, ben onu kendime vezir tayin edeceğim.”

³⁸¹ Öztürk, UÖTF, s. 165.

³⁸² Coşkun, ÖTG, s. 144.

³⁸³ Öztürk, UÖTF, s. 165.

Dördüncü Tip

“Aslında tur- yardımcı fiiliyle teşkil edilen birleşik fiillerin öğrenilen geçmiş zaman eki ile (-gān) çekimlenmiş şeklidir.”³⁸⁴ Bu nedenle öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tip çekimindeki şahıs eklerinin özellikleri bu tipte de aynen görülmektedir.

Gelecek zamanın dördüncü tipi, ünsüz ile biten fiillere -ādigān, ünlü ile biten fiillere -ydigān ekinin getirilmesi ve bunların zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi şeklinde oluşur³⁸⁵.

Ayrıca -āyātgān ekinin de kullanıldığı belirtilmektedir. Ancak bizim incelediğimiz kitapta böyle bir örneğe rastlanılmamıştır. (ket-āyātgān-mān “gideceğim”)³⁸⁶.

Olumsuz şekli, -mā fiilden fiil yapma ekiyle ve “emās” olumsuzluk edatıyla yapılır³⁸⁷.

▪ Başlıca fonksiyonu, çok istenen ve gelecek zamanda gerçekleşmesi gereken hareketleri ifade etmek olan bu tipin “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eserde sadece bir örneğine rastlanmıştır.

Sāmāviy ālāv tāngṛisi qarāsā, qız hāzır bu tāklifgā rāzi bolādigān, ... (SPH, 161)

“Ruhanî ateş tanrısı baksa, kız bu teklife razı olacak...”

Beşinci Tip

Ünsüz ile biten fiillere -ecek, ünlü ile biten fiillere -y-ecek şeklinde gelerek birinci grup şahıs ekleriyle çekimlenmesi şeklinde yapılır -mā olumsuzluk eki ile olumsuzlaştırılır Ekin tek şekli mevcuttur. Teklik üçüncü şahıs çekiminde -dir ekinin kullanılması yaygın değildir³⁸⁸.

³⁸⁴ Öztürk, UÖTF, s. 168.

³⁸⁵ Öztürk, UÖTF, s. 168.

³⁸⁶ Coşkun, ÖTG, s. 145.

³⁸⁷ Öztürk, UÖTF, s. 168.

³⁸⁸ Öztürk, UÖTF, s. 162.

- Gelecek zamanın beşinci tipinin fonksiyonu, gelecek zamanda gerçekleşeceği kesin gözüyle bakılan iş ve hareketleri ifade etmektedir³⁸⁹. “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eserde örneğine rastlanmamıştır.

³⁸⁹ Öztürk, UÖTF, s. 164.

II.1.2.1.2. TASARLAMA KİPLERİ

(Xabâr Mâyliidân Bâşqa Mâyllâr³⁹⁰)

Fiilde belirtilen iş, oluş ve hareketin yapılış şeklini belirten kiplerdir. Zaman kavramı taşımazlar. Emir, şart, istek ve gereklilik olmak üzere dört tasarlama kipi mevcuttur³⁹¹.

II.1.2.1.2.a. EMİR KİPİ (Buyruq Mâyli³⁹²)

Tasarlama kiplerinden biri olan emir kipinde, tasarlanan hareketin emirle yapılmasını belirtir³⁹³.

Eski Türkçedeki emir ekleri şunlardır³⁹⁴:

Teklik 1. şahıs: -ayın/-äyin, -äyn/-ayn, -yin/-yın, (n ağızlarında) -ayan/-äyän, -yan/-yän (bolayın “olayım”, tiläyn dileyeyim”, bolayan “olayım”)

Teklik 2. şahıs: -ğıl/-gil, -qıl/-kil veya sadece fiil tabanı (ayağıl “hizmet et”)

Teklik 3. şahıs: -zun/-zün, -çun/-çün (kitabelerde) (bolmazun “olmasın”, bolçun “olsun”)

Çokluk 1. şahıs: -alım/-älim, (n ağızında) -alam/-äläm, (ünlü ile biten fiillerden sonra)-lım/-lim. (bolalım “olalım”, ayalım “hizmet edelim”)

Çokluk 2. şahıs: -(ı,i,u,ü)ñ(nz. -ıñlâr) (bolıñ “olunuz”)

Çokluk 3. şahıs: -zunlar/-zünlâr (bolzunlar “olsunlar”)

Karahanlı Türkçesinde kullanılan emir ekleri şu şekilde sıralanabilir³⁹⁵:

Teklik 1. şahıs: -ayın /-eyin, -yın /-yin, -ay /-ey, -ayı /-eyi, -yı /-yi, -eyim (barayın “varayım”, sözleyin “söyleyim”, keley “geleyim”, küleyi “güleyim”)

³⁹⁰ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 78; Coşkun, ÖTG, s. 146.

³⁹¹ Coşkun, ÖTG, s. 146.

³⁹² Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 38; Coşkun, ÖTG, s. 146.

³⁹³ Ergin, TDB, s. 288.

³⁹⁴ Gabain, ETG, s. 79.

³⁹⁵ Hacıeminoğlu, KTG, s. 190-193.

Teklik 2. şahıs: Eksiz, **-gıl /-gil, -gın /-gin** ekleri, ünlem edatları ile: (eşit “**işit**”, körmeğil “**görme**”, oqıgın “**oku**”, bile “**bil**” -ünlem edatı ile kullanılışına örnek-)

Teklik 3. şahıs: **-su /-sü, -sun /-sün, sunı /-süni** (bilmesü “**bilmesin**”, alsun “**alsın**”, kelsünü “**gelsin**”)

Çokluk 1. şahıs: **-alıñ /-eliñ, -alım /-elim, -lım /-lim** (baralım “**varalım**”, oqılım “**okuyalım**”, kireliñ “**girelim**”)

Çokluk 2. şahıs: **-ñ, -ñlar** (alıñ “**alın**”, tutuñlar “**tutun**”)

Çokluk 3. şahıs: **-sular /-süler, -sunlar /-sünler** (bilmesünler “**bilmesinler**”, öğrensüler “**öğrensinler**”)

Harezmi Türkçesinde emir ekleri şu şekildedir³⁹⁶:

Teklik 1. şahıs: **-ayım/-eyim, -ayın/-eyin, ğayım /-geyim, -ğayın /-geyin** (qılayım “**yapayım**”, yitişebileyin “**yetişebileyim**”, eylegeyim “**eyleyeyim**”, birmegeyim “**vermeyeyim**”)

Teklik 2. şahıs: Eksiz, **-ğıl/-gil, -ğul /-gül** (bar “**var**”, eylegil “**eyle**”, sewgül “**sev**”)

Teklik 3. şahıs: **-sun/-sün, -su /-sü** (qılsun”yapsın”, bolsu “**olsun**”)

Çokluk 1. şahıs: **-alım/-elim, -alıñ /-eliñ, -ğalıñ /-geliñ** (bolalım “**olalım**”, eylegeliñ “**eyleyelim**”)

Çokluk 2. şahıs: **-ñ, -(ı,i,u,ü)ñ, -ñiz, -ıñgız/-ıñiz, -uñuz/-üñüz**, (eyleñ “**eyle**”, körüñ “**görün**”, körüñüz “**görünüz**”,)

Çokluk 3. şahıs eki: **-sunlar /-sünler**, (tilesünler “**dilesinler**”)

Çağatay Türkçesinde emir, sadece ikinci ve üçüncü şahıslar için geçerlidir³⁹⁷.

Teklik 2. şahıs: __ **-ğıl/-gil, -gın/-gin** (külgin “**göl**”, urğıl “**vur**”)

³⁹⁶ Toparlı, HHD, s. 49.

³⁹⁷ Eckmann, ÇEK, s. 113.

Teklik 3. şahıs: **-sun/-sün, dék** (körsün “görsün”, kirsün “girsin”, kördék “görsün”)

Çokluk 2. şahıs: **-ŋ,-ıŋ /-iŋ, -uŋ/-üŋ,-ıŋız/-iŋiz, -uŋız, -üŋiz, -ŋlar, -ıŋızlar** (almaq “almaym”, körüŋ “görün”, salıŋız “salın”, soruŋızlar “sorunuz”)

Çokluk 3. şahıs: **-sunlar/-sünler, -dékler** (körsünler “görsünler”, sordekler “sorsunlar”)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, her şahıs için ayrı bir emir eki kullanılmaktadır. Bu da emir ekinin aynı zamanda bir şahıs ifade etmesi anlamına gelir. Bu nedenle emir ekleri yanlarına ayrıca bir şahıs eki almazlar. Kendileri de bir şahıs eki konumundadırlar. Böylece birinci grup (zamir menşeli) şahıs ekleri ve ikinci grup (iyelik menşeli) şahıs eklerine üçüncü tip şahıs ekleri olarak emir ekleri eklenmektedir³⁹⁸.

Özbek Türkçesinde de emir çekiminde her şahıs için farklı bir ek kullanılır. Olumsuzu **-mā** fiilden fiil yapma ekiyle, soru şekli **-mi** soru eki ile yapılır. Ancak teklik ve çokluk ikinci şahısların soru şekli yoktur³⁹⁹.

... men qol qavuştirib otiräveräymi? (SPH, 19)

“...ben el kavuşturup oturayım mı?”

Teklik 1. şahıs: **-(ā)y, -(ā)yin**

Teklik 2. şahıs: Eksiz, **-gin**

Teklik 3. şahıs: **-sin**

Çokluk 1. şahıs: **-(ā)ylik**

Çokluk 2. şahıs: **-(i)ŋ(lär)**

Çokluk 3. şahıs: **-sinlär**

Olumlu

Ämäki, eşägiŋizni qayergä bağläy? (SPH, 89)

³⁹⁸ Ergin, TDB, s. 288.

³⁹⁹ Coşkun, ÖTG, s. 146-148; KTLS, s. 1083.

“Amca, eşeğinizi nereye bağlayayım?”

Gäpir – nimä uniñ ismi? (SPH, 185)

“Söyle – ne onun ismi?”

Häli şunaqa degin! (SPH, 28)

“Şimdi şöyle söyle!”

Mäyli, äytiñ ulärgä, ortâqlärini tâpib, uçâvläri birgä kelişsin. (SPH, 142)

“Tamam, söyleyin onlara, ortaklarını bulup üçü birlikte gelsinler.”

Kel, xâtin, cänivârni üyimizgä âläylik, __ debdi u kâmpirigä. (SPH, 163)

“Gel, hanım, hayvanı evimize alalım, demiş o yaşlı kadına.”

Faqat uni çâp qol bilän silänğlär. (SPH, 95)

“Fakat onu sol el ile okşayınız.”

...qay köz bilän âtäläriniñ yüzigä bâqsınlar⁴⁰⁰. (SPH, 59)

“Hangi gözle babalarının yüzüne baksınlar.”

Olumsuz

bâr-mä-y (varmayım), bâr-mä(gin), bâr-mä-ñgiz, bâr-mä-sin, bâr-mä-ylik, bâr-mä-ñgiz (bâr-mä-ñglär), bâr-mä-sinlär⁴⁰¹

...illâ bu dârdiñni heç kimsägä äytä körmä. (SPH, 125)

“Bu derdini hiç kimseye söyleme.”

Xudâ körsätmäsin, bu gäpiñgiz väzirniñ qulağigä yetsä, bârmi – källäñgiz ketädi-yä! (SPH, 173)

“Allah göstermesin, bu sözünüz vezirin kulağına gitse başınız gider!”

Meni sävälätmäñg, ... (SPH, 20)

“Bana vurmayın,...”

⁴⁰⁰ Sözlük sırasına uygun bir örnek eserde mevcut değildir.

⁴⁰¹ Coşkun, ÖTG, s. 147.

- Asıl fonksiyonu emir olan bu kipin özellikle teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinde istek anlamı da söz konusudur.

Men bolsäm üyimgä bäräy. (SPH, 21)

“Ben ise evime varayım.”

- İncelenen eserde emir ekinden sonra anlamı daha da kuvvetlendirmek için -çi ekinin kullanıldığı da görülmüştür.

Qani bir çoqqığä çıqıb qaräyçi. (SPH, 167)

“Bir zirveye çıkıp bakalım.

II.1.2.1.2.b. ŞART KİPİ (Şart Mäyli⁴⁰²)

Fiilde belirtilen iş, oluş veya hareketin yapılmasının şart olduğunu anlatan kiptir.

Şart kipi Eski Türkçede -sar/-sär, ekleriyle yapılır, inmäsär “inmese”⁴⁰³.

Karahanlı Türkçesinde şart eki -se /-sa’dır. Çok nadir olarak -say /-sey ekinin de kullanıldığı görülmüştür. Bu ekler, Karahanlı Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleri ile de çekimlenir. Ancak birinci ve üçüncü çokluk çekimlerinde zamirler ekleşerek -mız /-miz, -lar /-ler şekline girmiştir, barsa men “varsam”, kelse sen /kelsen “gelsen”, berse “verse”, öğrensemiz “öğrensek”, sevseler⁴⁰⁴.

Harezm ve Çağatay Türkçesinde şart kipi, -sa /-se ekinin iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılır, aytsam “söylesem”, birmese “vermese”(HT) barsa “varsa”, körseler “görseler” (ÇT)⁴⁰⁵.

Özbek Türkçesinde ise şart çekimi, fiil kök veya gövdesine -sä ekinin getirilmesiyle yapılır⁴⁰⁶.

⁴⁰² Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 77; Coşkun, ÖTG, s. 148.

⁴⁰³ Gabain, ETG, s. 91.

⁴⁰⁴ Hacıeminoğlu, KTG, s. 188-189.

⁴⁰⁵ Toparlı, HHD, s. 48; Eckmann, ÇEK, s. 116.

⁴⁰⁶ Coşkun, ÖTG, s. 148; Öztürk, UÖTF, s. 170.

İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime giren şart kipinin olumsuzu **-mâ** olumsuzluk ekiyle, soru şekli de **-mi** soru ekiyle gerçekleştirilir⁴⁰⁷. **-mi** soru eki şahıs eklerinden sonra gelir. Fakat çokluk üçüncü şahıs çekiminde şahıs ekinden önce de gelebilir⁴⁰⁸.

Olumlu

Oşandâ tâbibgâ, luncimdâ tuxum bâr, deb âytaqâlsâm, nimâ, âsmân üzilib yergâ tüşârmidi? deb özimni özim kâiyimân. (SPH, 65)

“O zaman doktora ağzımda yumurta var, diye söylesem, gökyüzü yerinden kopup yere düşer miydi?”

Ägâr şu vâzifâni bâcârâ âlsâñg, mâyli, seni küyâv qılây. (SPH, 89)

“Eğer şu görevi yerine getirirsen, seni damat yapayım.”

Menimçâ, enğ kâmidâ minğ kûmüş tângâ bersâ toğri bolâdi. (SPH, 214)

“Bana göre en azından bin gümüş tângâ verse doğru olur.”

Şâyâd âmâdimiz yürüb, biz hâm bâyib ketsâk. (SPH, 29)

“Şansımız olsa da biz de zengin olsak.

Ägâr uni qatl etsâñgiz, âtü eşâklârîñgizni kim taqalâydi? (SPH, 183)

“Eğer onu katlederseniz, at ve eşeklerinizi kim yaşatırır?”

Ulârni qançâ qıdırışsâ hâm tâpişââlmâbdi. (SPH, 94)

“Onları ne kadar arasalar da bulamamışlar.

Olumsuz

oqı-mâ-sâ-m (okumasam), oqı-mâ-sâ-ñg, oqı-mâ-sâ, oqı-mâ-sâ-k, oqı-mâ-sâ-ñgiz, oqı-mâ-sâ-lâr (oqı-ş-mâ-sâ)⁴⁰⁹

Bolmâsâm-çi, cüdâ toğri bolgân, ___ debdi. (SPH, 234)

“Olmasam, çok doğru olmuş, demiş.”

⁴⁰⁷ Öztürk, UÖTF, s. 170.

⁴⁰⁸ Coşkun, ÖTG, s. 148.

⁴⁰⁹ Coşkun, ÖTG, s. 149.

Ägär yoq demäsänġ, meniġ umr yoldâşım bolıŷni tãklif etmãqçı edim sengä, __ debdi. (SPH, 161)

“Eđer yok demesen, benim hayat arkadaşım olmayı teklif edecektim sana, demiş.”

Ägär bãrdiyu birãntãnġiz hãm mendãn vãz keçiŷni istãmãsã, undã bu cumbãqni, icãzãtiġiz bilãn, özim heç biriġizgã ziyãn yetmãydigãn qilib hãl etãy. (SPH, 51)

“Eđer biriniz de benden vaz geçmeyi istemese, bu bilmeceyi, izninizle hiçbirinize zarar gelmeden hãlledeyim.”

- Şart kipi, hareketin gerçekleşmesinin bir şarta veya isteğe bağlı olduğunu bildiren çekimdir.⁴¹⁰ Hareketin meydana gelebilmesi için başka bir hareketin gerçekleşmiş olması gerekir.

- Eđer şarta bağlanmış asıl hareketin gerçekleşme zamanı, geçmiş zaman değilse şart kipi şimdiki veya gelecek zamanı ifade eder⁴¹¹.

Ägär mengä rãstiġizni äytsãġiz, öldirmãymãn! (SPH, 154)

“Eđer bana doğrunuzu (doğrusunu) söylemeniz (söyleyecekseniz) öldürmeyeceğim!”

Bilsãġ äyt. (SPH, 152)

“Biliyorsan söyle.”

- Eđer şartlı cümle asıl cümle hãlinde ise hareket şarttan çok bir istek ifade eder⁴¹².

Şãyäd âmãdimiz yürib, biz hãm bãyib ketsãk. (SPH, 29)

“Şâyet şansımız yürüyüp, biz de zenginleşip gitsek.”

Zãrã-mãrã mengä baxt külib bãqsã. (SPH, 75)

“Keşke baht bana gülse.”

⁴¹⁰ Coşkun, ÖTG, s. 148.

⁴¹¹ Öztürk, UÖTF, s. 174.

⁴¹² Öztürk, UÖTF, s. 174.

• **-çi** kuvvetlendirme edatı ile kullanılırsa ifade edilen emir veya istek anlamı da kuvvetlenir⁴¹³.

Bolmäsäm-çi, cüdä toğri bolgän, __ debdi.(SPH, 234)

“Olmasam, çok doğru olmuş, demiş.”

• Şart eki **-sâ**, “**keräk**” kelimesiyle birlikte kullanıldığı zaman, gereklilik anlamı verir⁴¹⁴.

Şuniñg üçün, men u tüyäniñg bir közi kör bolsä **keräk**, deb oylädim. (SPH, 110)

“Bu nedenle, ben o devenin bir gözü kör olsa **gerek**, diye düşündüm.”

Ådamlär bu mürüvvätimni **maqtässhä keräk-ä?** (SPH, 163)

“Adamlar, bu yaptığım işi övmeli (övse **gerek**)”

Şundä Tänkâ, endi Äli **qaytib kelmäsä keräk**, deb oyläb, xumçädä nimä bärliğini tekşirib bolibdi. (SPH, 134)

“Tenka, artık Ali **gelmemeli** (gelmez) diye düşünüp, küpün içinde ne olduğuna bakmış.”

II.1.2.1.2.c. İSTEK KİPİ (İstāk Mäyli⁴¹⁵)

Tasarlanan hareketin istendiğini belirten kiptir⁴¹⁶.

Eski Türkçede istek (temennî) değişik şekillerde ifade edilir⁴¹⁷:

–**ğay**: yarağay “yarasın”

ğay ärdi: Tägimlig bolğay ärdi. “Lâyık olsa idi.”

–**tı ärdi**: Üstürti qodı inmäsär,... üküş tälimtinlığlar bultı ärti. “Üstten aşağıya inmeseydiniz,... pek çok canlı bulmuş olacaktınız.”

⁴¹³ Öztürk, UÖTF, s. 175.

⁴¹⁴ Öztürk, UÖTF, s. 175.

⁴¹⁵ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 56; Coşkun, ÖTG, s. 150.

⁴¹⁶ Ergin, TDB, s. 296.

⁴¹⁷ Gabain, ETG, s. 92.

–**taçı ärdi**: Türk bodun öltäçi ärdi. “Türk milleti ölecekti.”

–**taçı bolğay**: Biznitä adın kim bolğay muña yarağlıg aş içgü bälğürtdäçi.
“Bizden başka, buna uygun yiyecek ve içeceği kim gösterecekti?”

–**(ı,i,u,ü)r ärti, -mâz ärti**: Unaqaya ölgäli yatur ärti. “Neredeyse ölecekti.”

İstek şekli ve ärgäy veya ärti: Körmäyin ärti munı tåg uluğ açığ ämgäkig!
“Bunun gibi büyük acı ızdırıp görmeseydim!”

–**mış ärgäy, -tı ärgäy**: Yäklär tägirmiläyü awlap, iltilär ärgäy. “Şeytanlar etrafını çevirerek avlayıp, yakalamış olacaklar.”

Harezmi Türkçesinde istek eki **-a/-e**’dir, köresen, “göresin” qılasen
“yapasın”⁴¹⁸.

Çağatay Türkçesinde sadece birinci tekil ve çoğul şahısta bulunan istek çekimi şu eklerle yapılır⁴¹⁹:

Teklik 1. şahıs: **-(a)y /-(e)y, (a)tın /-(e)yin, (a)yım /-(e)yim, -(a)y /-(e)y mën** (Bitiy “yazayım”, neyleyin “neyleyeyim”, qılay mën “kılrayım”)

Çokluk 1. şahıs: **-(a)lı /-(e)li, -(a)lıñ /-(e)liñ, -(a)lım /-(e)lim (olturalı “oturalım”, içeliñ “içelim” içelim “içelim”)**

Özbek Türkçesinde ise istek çekimi, **-gäy (-ğay, -qay, -käy)** ekinin zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi sonucu oluşur. Olumsuz, fiil tabanından sonra **-mâ** olumsuzluk eki getirilmesiyle yapılır⁴²⁰.

Fiil tabanı + olumsuzluk eki + istek eki + şahıs eki

Soru şekli **-mi** soru eki ile yapılır. Ek, şahıs eklerinden sonra getirilir, qıl-
gäy-män-mi “yapayım mı”⁴²¹.

Olumlu

yâz-gäy-män (yazayım), yâz-gäy-sän (nz. yâz-gäy-siz), yâz-gäy, yâz-gäy-
miz, yâz-gäy-siz(lär), yâz-gäy (yâz-gäy-lär)⁴²²

⁴¹⁸ Toparlı, HHD, s. 49-50.

⁴¹⁹ Eckmann, ÇEK, s. 114.

⁴²⁰ Öztürk, UÖTF, s. 175; Coşkun, ÖTG, s. 150.

⁴²¹ Coşkun, ÖTG, s. 150.

Olumsuz

qıl-mä-gäy-män (yapmayayım), qıl-mä-gäy-sän, qıl-mä-gäy, qıl-mä-gäy-miz, qıl-mä-gäy-siz(lär), qıl-mä-gäy(lär)⁴²³

- İstek kipinin en önemli fonksiyonu, istek, niyet ifade etmesidir⁴²⁴.

... binäbärin, ungä berilädigän cüzä, häm şu günähigä yäräşä nihâyätdä ağır bolgäy. (SPH, 225)

“Ona verilen ceza, günahına yaraşacak kadar ağır olsun.”

- İstek kipiylr çekimlenmiş fiiller, gelecek zaman da ifade edebilir.⁴²⁵

...u qānun āldidä cāvāb bergäy vā cüzāgä tārtilgäy. (SPH, 25)

“...o, kanun önünde cevap verecek (cevap versin) ve cezalanacak (cezalansın).”

Men ulär çıqargän hükmgä sözsiz itâāt etgäymän. (SPH, 223)

“Ben onların çıkardığı hükme sözsüz itaat edeceğim.(itaat edeyim)”

- Aslında geniş zaman ifade eden istek kipi ile çekimlenmiş fiiller de vardır.⁴²⁶

Ällähniñ kārāmi keñg, u elbättä sizgä mädäd bergäy. (SPH, 156)

“Allah’ın keremi geniş, O elbette size yardım eder.”

⁴²² Öztürk, ÖTG, s. 175.

⁴²³ Coşkun, ÖTG, s. 150.

⁴²⁴ Öztürk, UÖTF, s. 179.

⁴²⁵ Öztürk, UÖTF, s. 179.

⁴²⁶ Öztürk, UÖTF, s. 180.

II.1.2.1.2.ç. GEREKLİLİK KİPİ (Kerâklik Mâyli⁴²⁷)

Gereklilik kipi, tasarlama kiplerinden biridir. Tasarlanan hareketin gerekliliğini bildirir⁴²⁸.

Eski Türkçede gereklilik, genellikle **-miş** ekini almış bir fiile “**kergek**” getirilerek yapılır. Bazı metinlerde bunun yerine **-ğu** eki kullanılır, **bilmiş kârgâk** “**bilmek gerek**”, qamağqa ayağuluq bolğaylar “herkes tarafından hürmet edilen (insan) olmalılar”⁴²⁹.

Karahanlı Türkçesinde gereklilik çekimi, **-gu /-gü** eki ile yapılmaktadır. Ayrıca **-gu /-gü kerek** ve **kerek + -sa /-se** şekilleri de bulunmaktadır, sözlemegi **kerek** “söylememelsin”, algu “almalı”, **kerek** sözlese “söylemek gerek”⁴³⁰.

Harezm Türkçesinde kullanılan gereklilik ekleri **-ğu /-gü**, **üzgü sen** “koparmalısın”⁴³¹; **-maq kerek/-mek kerek**, **maqlıq kerek/-meklik kerek**’tir, **sewmek kerek** “sevmeli”, **qılmaqlıq kerek** “kılmalı, yapmalı”⁴³².

Harezm ve Çağatay Türkçesindeki gelecek zaman eki **-ğa(y) /-ge(y)**, aynı zamanda gereklilik de ifade eder, **bolğay men** “olacağım,/ olmalıyım” (HT)⁴³³; **qalğay** “kalacak /kalmalı (ÇT)”⁴³⁴. Ayrıca Çağatay Türkçesinde **-ğu /-gü** eki gereklilik ifade eden diğer bir ektir, **yığlağum** “ağlamalıyım”⁴³⁵.

Özbek Türkçesinde bu kip için belli bir ek yoktur. **Keräk**, **lâzım** ve **şârt** kelimelerinin yardımıyla yapılır⁴³⁶.

▪ Beş değişik tipi olan gereklilik kipinin fonksiyonu, fiilde bildirilen hareketin gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmektir.

⁴²⁷ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 46; Coşkun, ÖTG, s. 152.

⁴²⁸ Ergin, TDB, s. 296.

⁴²⁹ Gabain, ETG, s. 57-81.

⁴³⁰ Hacıeminoğlu, KTG, s. 93-94.

⁴³¹ Akalın, TTŞ, s. 205.

⁴³² Toparlı, HHD, s. 49.

⁴³³ Akalın, TTŞ, s. 203.

⁴³⁴ Akalın, TTŞ, s. 241.

⁴³⁵ Akalın, TTŞ, s. 233.

⁴³⁶ Öztürk, UÖTF, s. 180; Coşkun, ÖTG, s. 152.

Birinci Tip

Yaygın olarak kullanılan bu tip, fiil tabanına **-(i)ş** eki ve şahsa uygun iyelik eki getirildikten sonra **“keräk”** kelimesinin eklenmesiyle oluşturulur⁴³⁷. Az da olsa **“lâzım”** ve **“şârt”** kelimeleri de kullanılabilir.

Fiil tabanı + (i)ş + iyelik eki + keräk

Birinci tipin olumsuzu **emäs** edatıyla yapılır. **Emäs** edatı, **keräk** kelimesinden sonra gelir. **-mi** soru ekiyle soru şekline dönüştürülür⁴³⁸.

Olumlu

bil-iş-im keräk (bilmeliyim), **bil-iş-inġ keräk**, **bil-iş-i keräk**, **bil-iş-imiz keräk**, **bil-iş-inġiz keräk**, **bil-iş-läri keräk**⁴³⁹

Men iş yüzäsüdän üç-tört künġä ketişim keräk. (SPH, 176)

“Ben iş nedeniyle birkaç günlüğüne gitmeliyim.”

Yetti bürdä nân üçün şerigini yetti rupiyä, bir bürdä nâninġ üçün sen bir rupiyä âlişinġ keräk! (SPH, 36)

Yedi ekmek için ortaġına yedi rupiye vermelisin), bir ekmek için sen bir rupiye almalısın.”

Därhaqiqat bir vaqtlär här bir cänzäd özigä oxşägän mähluqni tuġşi lâzım, degän qânun bolär edi. (SPH, 150)

“Bir zamanlar, her bir canlı, kendine benzeyen bir mahluk doğurmalı, şeklinde bir kanun vardı.”

Filni tezrâq nârigi sâhilġä âlib ötib yaşirişimiz keräk, ... (SPH, 15)

“Fili acele olarak ileriki sahile götürüp saklamamız gerek...”

⁴³⁷ Coşkun, ÖTG, s. 152; Buran, Alkaya, ÇTL, s. 147; Öztürk, UÖTF, s. 182.

⁴³⁸ Coşkun, ÖTG, s. 152–153.

⁴³⁹ Coşkun, ÖTG, s. 152.

İkinci Tip

Gereklilik kipinin bu tipi, fiil tabanından sonra **-(i)ş** eki ve **kerāk** kelimesinin getirilmesiyle yapılır. **Emās** edatı ile olumsuzlaştırılıp **-mi** soru eki ile soru şekline getirilir⁴⁴⁰.

Şuni äytiş **kerākki**, bu bāy cüdā hām maqtānçaq ekān. (SPH, 163)

“Şunu söylemeli **ki**, bu zengin adam, çok da övünürmüş.”

Gülxandā yāndiriş **kerāk** uni! (SPH, 227)

“Ateşte yakmalı onu!”

Oğrını baştan äyāq kiyintiriş **kerāk**,... (SPH, 229)

“Hırsızı baştan ayağa giyindirmeli...”

Xoş, nimä qılış **kerāk**? (SPH, 15)

“Peki, ne yapmalı?”

Lekin kimläрни timsāhniñ qārındaşı deb hisāblāş **kerāk**? (SPH, 33)

“Lâkin, kimleri tinsahın kardeşi diye hesaplamalı?”

Üçüncü Tip

Gereklilik kipinin üçüncü tipi, fiilin şart çekiminden sonra **“kerāk”** kelimesinin getirilmesiyle yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girer. Şahıs ekleri, şart ekinden sonra gelir⁴⁴¹.

Gereklilik kipinin bu tipinde tahmin anlamı da söz konusudur⁴⁴².

Olumlu

bol-sā-m **kerāk** (olmalıyım), bol-sā-ñg **kerāk**, bol-sā **kerāk**, bol-sā-k **kerāk**, bol-sā-ñlār **kerāk**, bol-sā(lār) **kerāk** (bol-iş-sā **kerāk**)⁴⁴³

Bu cumbāqni men yeçā ālsām **kerāk**, __ debdi. (SPH, 104)

⁴⁴⁰ Öztürk, UÖTF, s. 187.

⁴⁴¹ Öztürk, UÖTF, s. 180.

⁴⁴² Coşkun, ÖTG, s. 153.

⁴⁴³ Coşkun, UÖTF, s. 180.

“Bu bilmeceyi ben çözmeliyim, demiş.”

Şuniñg üçün, men u tüyäniñg bir közi kör bolsä keräk, deb oylädim. (SPH, 110)

“Bunun için ben o devenin bir gözü kör olmalı (kör olsa gerek) diye düşündüm.”

Ädämlär bu mürüvvätimni maqtäşsä keräk-ä? (SPH, 163)

“Adamlar, bu yaptığım işi övmeli (övse gerek)”

Olumsuz

bol-mä-sä-m' keräk (olmamalıyım), bol-mä-sä-ñg keräk, bol-mä-sä keräk, bol-mä-sä-k keräk, bol-mä-sä-ñglär keräk, bol-mä-sä-lär keräk

“Bu yurtniñg häkämi adälätsiz bolgändä häm här haldä, xätiniñgni qoşniggä beräsän, deb hüküm çıqarmäsä keräk”, __ deb köñglidän ötkäzibdi äilä başlığı vä şu ümid bilän qoşnisi ikkâvi häkäm huzurigä yol älibdi. (SPH, 187)

“Bu memleketin häkimi adaletsiz olduğunda da herhâlde, hanımını komşuna vereceksin, diye hüküm çıkarmamalı, diye gönlünden geçmiş aile reisinin ve bu ümitle komşusu ile birlikte häkime gitmiş.”

Şundä Tänkä, endi Äli qaytib kelmäsä keräk, deb oylab, xumçädä nimä bärliğini tekşirib bolibdi. (SPH, 134)

“Tenka, artık Ali gelmemeli (gelmez) diye düşünüp, küpün içinde ne olduğuna bakmış.”

Dördüncü Tip

Fiil tabanından sonra -mäq ekinin ve keräk kelimesinin getirilmesiyle yapılır. Keräk kelimesi yerine lâzım kelimesi de gelebilmektedir⁴⁴⁴.

Oğrını qandäy cäzälämäq lâzım? (SPH, 229)

“Hırsızı nasıl cezalamalı?”

Bu gäpiñgni qandâq tüşünmäq keräk? (SPH, 68)

⁴⁴⁴ Coşkun, ÖTG, s. 153-154.

“Bu sözünü nasıl düşünmeli?”

Beşinci Tip

Fiil tabanından sonra **-mäslik** eki ve şahsa uygun iyelik ekinin, daha sonra da **keräk** kelimesinin getirilmesiyle yapılır⁴⁴⁵. Olumsuz bir durumu ifade etmek için kullanılır.

Fiil tabanı + **-mäslik** + iyelik eki + **keräk**

bil-mäslik-im käräk (bilmemeliyim), **bil-mäslik-inġ keräk**, **bil-mäslik-i keräk**, **bil-mäslik-imiz keräk**, **bil-mäslik-inġ(iz) keräk**, **bil-mäslik-i keräk** (bil-mäslik-läri keräk)⁴⁴⁶

Lekin ulärniġ kimliġini heç kim bilmäsliġi **keräk**. (SPH, 82)

“Fakat onların kimliġini hiç kimse bilmemeli”

“Siz göşt häm, tuxum häm yemäsliġinġiz **keräk**, qırq küngäçä faqat yävġan ävqat iste'mäl qılıġ”, __ dedi. (SPH, 65)

“Siz et ve yumurta yememelisiniz, kırk gün sadece yağsız yemek yiyin, demiş.”

Men hüküm çıkarayâtġan çağdä heç kim külmäsliġi **keräk**! (SPH, 124)

“Ben hüküm çıkarırken hiç kimse gülmemeli.”

⁴⁴⁵ Coşkun, ÖTG, s. 153.

⁴⁴⁶ Öztürk, UÖTF, s. 185.

II.1.2.2. BİRLEŞİK ÇEKİM (Mürakkâb Mâyillär⁴⁴⁷)

Haber ve dilek kipleri ile anlatılan hareketlerin görülen geçmiş zamanda, öğrenilen geçmiş zamanda ve şart şeklinde ortaya çıktığını ifade eden çekimlere birleşik çekim adı verilir. Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya gelmesiyle oluşur. Birleşik çekimin görülen geçmiş zamanına hikâye, öğrenilen geçmiş zamanına rivayet denir. Şart şekli ise yine şart olarak adlandırılır⁴⁴⁸.

II.1.2.2.1. HİKÂYE (Hikâyâ⁴⁴⁹)

Hikâye çekimi ek-fiilin (e->i-) görülen geçmiş zaman çekimi ile yapılır. Emir kipi dışındaki tüm kiplerin hikâyesi mevcuttur⁴⁵⁰.

II.1.2.2.1.a. GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

(Hâzırgi-Kelâsi Zâmân Hikâyâ Fe'li⁴⁵¹)

Geniş zaman kipinin belirttiği hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan etmiş olduğunu bildiren birleşik çekimdir⁴⁵².

Geniş zamanın hikâyesi, Eski Türkçede “fiil tabanı + -ur /-ür -âr -ti + iyelik menşeli şahıs eki” kalıbıyla, qıl-ur âr-ti-m “kılar idim, yapar idim.”⁴⁵³; Karahanlı Türkçesinde “fiil tabanı + geniş zaman eki + erdi + iyelik menşeli şahıs eki” kalıbıyla, körür erdi “görürdü”, tiler erdim “dilerdim”⁴⁵⁴; Harezmi Türkçesinde -r, -ar /-er, -ur /-ür erdi /idi eklerinin iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılır. Olumsuzu -maz /-mas erdi /idi ekleriyle yapılır, oynar idim “oynardım”, bilür erdiñ “bilirdin” bolmas idi “olmazdı”⁴⁵⁵.

⁴⁴⁷ Coşkun, ÖTG, s. 154.

⁴⁴⁸ Ergin, TDB, s. 302-304.

⁴⁴⁹ Coşkun, ÖTG, s. 154.

⁴⁵⁰ Coşkun, ÖTG, s. 154.

⁴⁵¹ Coşkun, ÖTG, s. 154. Bu terim, Emine Gürsoy-Naskali tarafından “hâzırgi-kelâsi zâmân lâzım fe'li” olarak bildirilmiştir; Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 45.

⁴⁵² Ergin, TDB, s. 304.

⁴⁵³ Gabain, ETG, s. 110.

⁴⁵⁴ Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

⁴⁵⁵ Akalın, TTŞ, s. 203.

Çağatay Türkçesinde ise geniş zamanın hikâyesi, **-r é(r)dim, (3. çokluk şahıs) -rlar é(r)di / é(r)diler şeklindedir.** (olumsuzu **-mas, -maslar**) (Tefekkürde turur érdim... “Sabah vakti düşünceler içinde idim...”)⁴⁵⁶

Özbek Türkçesinde fiil kök veya gövdesinden sonra geniş zaman ekleri (**-r, -är, -ur /-ür**), daha sonra görülen geçmiş zaman eki almış **e-** ek-fiili gelerek geniş zamanın hikâyesi yapılır⁴⁵⁷. Geniş zaman, zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenirken, geniş zamanın hikâyesi, iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girer.

▪ Geniş zamanın hikâyesi, geçmişte olmuş ama artık devam etmeyen bir oluş veya hareketin geçmişte çok geniş bir zaman kavramına sahip olduğunu belirten birleşik zamandır⁴⁵⁸.

Geniş zamanın hikâyesinin olumsuzu, **-mäs** eki ile; soru şekli **-mi** soru eki ile yapılır. Ek, geniş zaman ekinden hemen sonra gelir⁴⁵⁹.

Bolmäsä, üç tängä turädigän otingä on tängä berärmidim? (SPH, 88)

“Yoksa, üç tengelik oduna on tenge verir miydim?”

Olumlu

Ägär sen däraxtgä çıqıb, pişgän bänänläрни mengä üzib täşläsäñg, hâsilniñg yärmini sengä berärdim, __ debdi. (SPH, 226)

“Eğer sen ağaca çıkıp pişen “benen”leri bana atmasan (atmasaydın), ürünün yarısını sana verirdim.”

... yük täşib täpgän pulimizniñg üç hissäsini öziñg älib, mengä faqat bir hissäsini berärdiñg-kü dâim. (SPH, 35)

“...yük taşıyarak kazandığımız paramızın üç hissesini sen alıp bana sadece bir hissesini verirdin daima.”

Birinçi xâtinniñg ismi Ndázäntü bolib, bu “Uyqusidä haqıqatni körüyçi” degän ma'nâni bildirärdi. (SPH, 44)

⁴⁵⁶ Eckmann, ÇEK, s. 121.

⁴⁵⁷ Coşkun, ÖTG, s. 154-155; Öztürk, UÖTF, s. 198; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 149.

⁴⁵⁸ Coşkun, ÖTG, s. 154.

⁴⁵⁹ Coşkun, ÖTG, s. 154-155.

“Birinci hanımın ismi Ndazentü olup, bu “uykusunda hakikati gören” anlamını bildirirdi.”

Ägär ämr etsänġiz hükmni e’lân qılârdik. (SPH, 225)

“Eğer emretseniz hükmü ilân ederdik.”

Uniġ ornidä siz bolġaniġizdä kimni öldirär edinġiz: (SPH, 14)

“Onun yerinde siz olsanız, kimi öldürürdünüz?

kel-är e-di-lär (kel-är-di-lär)⁴⁶⁰ “gelirlerdi”

Olumsuz

Ägär qaynâtäm meni birinçi bolib tãhırlâmägändä, men hãm bu gäpni äytmägän bolârdim. (SPH, 80)

“Eğer kayın pederim beni aşağılamasaydı ben de bu sözü söylememiş olurum. (söylemezdim)”

Gärçi sen, Ndázantü, meni tüşindä körgän bolsänġ hãm, tã meni tãpmägünläriġçä, gøşt pişirib berä âlmäsdiġ. (SPH, 46)

“Aslında sen Ndazentü, beni düşünde görmüş olsan da beni bulmadıkça et pişirip veremezdin.”

Râst gäpirsänġ bolmâsmidi, ähmâq? (SPH, 155)

“Doğru söylesen olmaz mıydı ahmak?”

kel-mäs e-di-k (kel-mäs-di-k)⁴⁶¹ “gelmezdik”

Men bolmägänimdä senlär heç nimä qılââlmäsdiġlär! (SPH, 16)

“Ben olmasaydım sizler hiçbir şey yapamazdınız.”

kel-mäs e-di-lär (kel-mäs-di-lär)⁴⁶² “gelmezlerdi”

⁴⁶⁰ Coşkun, ÖTG, s. 155.

⁴⁶¹ Coşkun, ÖTG, s. 155.

⁴⁶² Coşkun, ÖTG, s. 155.

II.1.2.2.1.b. ŞİMDİKİ ZAMANIN HİKÂYESİ

(Hâzırđi Zâmân Hikâyâ Fe'li⁴⁶³)

Şimdiki zaman kipinin belirttiđi hareketin görülen geçmiş zamanda meydana geldiđini ifade eden birleşik çekimdir⁴⁶⁴.

Araştırılan kaynaklarda Eski Türkçede şimdiki zamanın hikâyesi ile ilgili bir bilgi bulunmamıştır. Ancak şimdiki zamanı ifade etmek için geniş zaman eklerinden faydalanıldığına göre şimdiki zamanın hikâyesi de geniş zamanın hikâyesi şekliyle yapılabileceđi düşünölmüştür, qıl-ur är – ti- m “yapardım / yapıyordum”.

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi, -adur é(r)dim, (çokluk 3. şahısta) -adurlar é(r)di; olumsuzu -maydur é(r)dim şeklinde yapılır, Bir meclisde qarlıđınıň meşaqatleri bâbıda söz ötedür érđi. “Bir mecliste yaşlılıđın zorlukları konusunda sözler geçiyordu.”⁴⁶⁵

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi, -(ä)yâtğân, -(ä)yâtir, mâqdä⁴⁶⁶ ve -yâtüv ekleri kullanılarak ek-fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır⁴⁶⁷.

İncelenmiş olan “Süleyman Padişah'niň Hükmi” adlı eserde sadece -(ä)yâtğân ve -(ä)yâtüv⁴⁶⁸ ekleriyle yapılmış şekiller mevcuttur. Bu cümleler de sınırlı sayıdadır.

▪ Şimdiki zamanın hikâyesinin fonksiyonu, geçmişte uzun süre devam etmiş iş ve oluşları ifade etmektir⁴⁶⁹.

Olumlu

bil-äyâtğân e-dim (biliyordum), bil-äyâtğân e-diň, bil-äyâtğân e-di, bil-äyâtğân e-di-k, bil-äyâtğân e-di-ňiz, bil-äyâtğân e-di-lär⁴⁷⁰

⁴⁶³ Coşkun, ÖTG, s. 156.

⁴⁶⁴ Ergin, TDB, s. 304.

⁴⁶⁵ Eckmann, ÇEK, s. 129.

⁴⁶⁶ Coşkun, ÖTG, s. 156

⁴⁶⁷ Coşkun, ÖTG, s. 156.

⁴⁶⁸ Öztürk, UÖTF, s. 197.

⁴⁶⁹ Coşkun, ÖTG, s. 156.

⁴⁷⁰ Coşkun, ÖTG, s. 156.

Ä'lâ hazretlari, __ debdi u, __ men sigirimni üyimdän âlib kelâyâtgân edim. (SPH, 118)

“Âlâ hazretleri, demiş o, ben sığırımı evimden alıp geliyordum.

Bugün xâtinimniñg âtä-ânâsinikigä ketâyâtgân edik. (SPH, 168)

“Bugün hanımımın anne-babasıninkine gidiyorduk.”

Olumsuz

bil-mâ-yâtgân e-di-m (bilmiyordum), bil-mâ-yâtgân e-di-ñg, bil-mâ-yâtgân e-di, bil-mâ-yâtgân e-di-k, bil-mâ-yâtgân e-di-ñgiz, bil-mâ-yâtgân e-di-lâr⁴⁷¹

“-(â)yâtüv” ekiyle yapılan çekimi şu şekildedir:

kel-â-yâtüv-di-m (geliyordum), kel-â-yâtüv-di-ñg, kel-â-yâtüv-di, kel-â-yâtüv-di-k, kel-â-yâtüv-di-ñgiz, kel-â-yâtüv-di-lâr⁴⁷²

Keçä men kün boyi öz uyämdä heç qayâqqa çıqmây yâtüvdim! (SPH, 96)

“Gece ben evimden hiç çıkmadan yatıyordum.”

Bir küni men eşägingä minib şähärgä kelâyâtüvdim. (SPH, 174)

“Bir gün ben eşëgime binip şehre geliyordum.”

Mänävi âdäm bir bağ otın ârçalâb ketâyâtüvdi... (SPH, 215)

“Şu adam bir bağ odun sırtlayıp geliyordu...”

-mâqdä ve -(â)yâtir ekleriyle yapılan birleşik çekim örnekleri de şu şekildedir:

qıl-mâqdä e-di-m (yapıyordum), qıl-mâqdä e-di-ñg, qıl-mâqdä e-di, qıl-mâqdä e-di-k, qıl-mâqdä e-di-ñgiz, qıl-mâqdä e-di-lâr⁴⁷³

bâr-âyâtir e-di-m (gidiyordum), bâr-âyâtir e-di-ñg, bâr-âyâtir e-di, bâr-âyâtir e-di-k, bâr-âyâtir e-di-ñgiz, bâr-âyâtir e-di-lâr⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Coşkun, ÖTG, s. 157.

⁴⁷² Öztürk, UÖTF, s. 197.

⁴⁷³ Öztürk, UÖTF, s. 197.

bâr-mâ-yâtir e-di-m (gitmiyordum), bâr-mâ-yâtir e-di-ñg, bâr-mâ-yâtir e-di, bâr-mâ-yâtir e-di-k, bâr-mâ-yâtir e-di-ñgiz, bâr-mâ-yâtir e-di-lâr⁴⁷⁵

II.1.2.2.1.c. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

(Ötgän Zâmân Hikâyâ Fe'li⁴⁷⁶)

Öğrenilen geçmiş zaman kipinde anlatılan hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan ettiğini ifade eden çekimdir.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, Eski Türkçede “fiil tabanı + -mış /-miş (öğrenilen geçmiş zaman eki) + âr -ti + iyelik menşeli şahıs eki” kalıbı ile, qıl-mış âr-tim “kılmışım.”⁴⁷⁷; Karahanlı Türkçesinde -mış /-miş ekleri ve erdi ek fiili ile, eşitmiş erdim “işitmişim”⁴⁷⁸; Harezmi Türkçesinde -mış idi / -miş idi, -mış irdi / -miş irdi şeklinde, tutmuş idim “tutmuşum”, tüşmiş irdi “düşmüştü”⁴⁷⁹; Çağatay Türkçesinde -mış é(r)dim, -ğan é(r)dim (olumsuzu -ğan émes é(r)dim), -(i)p érdim (olumsuzu -maydur é(r)dim) ekleriyle çekimlenir, tutmuş é(r)dim “tutmuşum”, yığılgan é(r)di “toplanmış idi.”, Her né ki qılıp édim, peşimân boldum. “Yaptığım her şey için pişman oldum.”⁴⁸⁰.

Özbek Türkçesinde ise öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, iki şekilde yapılır⁴⁸¹:

Birinci Tip

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin birinci tipi, -gän, -qan, -kän sıfat-fiil ekleri ve ek-fiil yardımıyla yapılır⁴⁸².

⁴⁷⁴ Coşkun, ÖTG, s. 157.

⁴⁷⁵ Coşkun, ÖTG, s. 157-158.

⁴⁷⁶ Coşkun, ÖTG, s. 159.

⁴⁷⁷ Gabain, ETG, s. 109.

⁴⁷⁸ Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

⁴⁷⁹ Toparlı, HHD, s. 50.

⁴⁸⁰ Eckmann, ÇEK, s. 123-131.

⁴⁸¹ Öztürk, UÖTF, s. 196.

⁴⁸² Coşkun, ÖTG, s. 159.

Olumlu

bil-gän e-dim (bilmişim), bil-gän e-di-ñg, bil-gän e-di, bil-gän e-di-k, bil-gän e-di-ñgiz, bil-gän e-di-lär⁴⁸³

Men hām ungä şundäy deb äytgän edim. (SPH, 108)

“Ben de ona şöyle demiştim.”

Qanaqa cäydä bergän ediñg puliñgni? (SPH, 97)

“Hangi yerde vermiştin pulunu?”

Şundäy bolgänmidi? (SPH, 219)

“Şöyle olmuş muydu?”

Hä, biz yalgän güvählik bergän edik! ___ deyişibdi. (SPH, 154)

“Evet, biz yalancı şahitlik yapmıştık.”, demişler.”

Olumsuz

bil-mä-gän e-di-m (bilmemişim), bil-mä-gän e-di-ñg, bil-mä-gän- e-di, bil-mä-gän e-di-k, bil-mä-gän e-di-ñgiz, bil-mä-gän e-di-lär⁴⁸⁴

Biz bundäy kelişmägän edik! (SPH, 92)

“Biz böyle anlaşmamıştık!”

İkinci Tip

İkinci tip, “fiil tabanı + (ü,u)v + di + (iyelik menşeli) şahıs eki” kalıbıyla yapılır. Olumsuzu -mä olumsuzluk eki ile, soru şekli -mi soru eki ile gerçekleştirilir.

Qoşniñg xâtiniñgni sorägändä bermävdiñg. (SPH, 189)

“Komşun hanımını sorduğunda vermemiştin.”

Keçä sen hävliñgdän bir hämyân pul tâpib âlüvdiñgmi? (SPH, 139)

“Gece sen bahçende bir cüzdan pul bulup almış mıydın?”

⁴⁸³ Coşkun, ÖTG, s. 159.

⁴⁸⁴ Coşkun, ÖTG, s. 159.

Olumlu

qıl-üv-di-m (yapmışım), qıl-üv-di-ñg, qıl-üv-di, qıl-üv-di-k, qıl-üv-di-ñgiz, qıl-üv-di-lär⁴⁸⁵

Hä, boynimgä âlämän, äytüvdim. (SPH, 37)

“Evet, itiraf ediyorum, demiştim.”

Xoş, sen üyiñgdä sigiriñggä nimä berüvdiñg? (SPH, 118)

“Peki, sen evde sığırına ne vermiştin?”

Endi közim ilinüvdi-yä! (SPH, 66)

“Şimdi gözüm takılmıştı ya!”

Ayrıca öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi **-miş** ve **-(i)b** zarf-fiil eklerinin yardımıyla da yapılabilir. –miş eki ile yapılan çekimin sadece teklik üçüncü şahıs için örneğine rastlanmıştır. (muvaflaq bolmiş edi “başarmıştı”)⁴⁸⁶

-(i)b zarf-fiil eki ile yapılan örneği şu şekildedir⁴⁸⁷:

äyt-ib e-di-m (söylemişim), äyt-ib e-di-ñg, äyt-ib e-di, äyt-ib e-di-k, äyt-ib e-di-ñgiz, äyt-ib e-di-lär

II.1.2.2.1.ç. GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ

(Kelâsi Zâmân Hikâyâ Fe’li⁴⁸⁸)

Gelecek zaman kipiyle anlatılan hareketin görülen geçmiş zamanda gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılan birleşik çekimdir⁴⁸⁹.

Eski Türkçede gelecek zaman, “fiil tabanı + -ğay + är –ti + (iyelik menşeli) şahıs eki” kalıbıyla yapılır, qıl-ğay är-tim “kılacaktım”⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵ Öztürk, UÖTF, s. 196.

⁴⁸⁶ Öztürk, UÖTF, s. 197.

⁴⁸⁷ Coşkun, ÖTG, s. 161.

⁴⁸⁸ Coşkun, ÖTG, s. 163. Bu terim, Emine Gürsoy-Naskali tarafından “kelâsi zâmân lâzim fe’li” olarak belirtilmiştir; Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 44.

⁴⁸⁹ Ergin, TDB, s. 304.

⁴⁹⁰ Gabain, ETG, s. 110.

Ayrıca “fiil tabanı + -teçi erti + şahıs eki” ve “fiil tabanı + -teçi bolğay men” kalıpları da bu birleşik çekimin ifadesinde kullanılır, kelteçi ertim “gelecektim”, kelteçi bolğay men “gelecektim”⁴⁹¹.

Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesi, “fiil tabanı + -gay /-gey + er-di +iyelik menşeli şahıs eki” kalıbıyla, bilgey erdiñ “bilecektin”, turmagay erdi “turmayacaktı”⁴⁹²; Harezmi Türkçesinde -ğay idi /-gey idi, -qay idi, -ğay irdi /-gey irdi, -qay irdi ekleriyle, bilgey idiñğ “bilecektin”, tutğay irdilär “tutacaklardı”⁴⁹³; Çağatay Türkçesinde mutlak gelecek zamanın hikâyesi, -ğum érdi ekiyle yapılır, yibergüm érdi. “gönderecektim.”⁴⁹⁴. Ekler iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekime girer.

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesi, -mâqçı⁴⁹⁵ ve -âcäk⁴⁹⁶ ekleriyle yapılır.

▪ -mâqçı eki ile yapılan çekimde bir niyet ifadesi, -âcäk ekiyle yapılan çekimde ise bir kesinlik ifadesi söz konusudur⁴⁹⁷.

Men tâhârât qilib, pâklängâni dâryâ boyigâ bârmâqçı edim. (SPH, 67)

“Ben temizlenmek için deniz kenarına gidecektim.”(gitmek niyetindeydim)

-âcäk eki ile ilgili bir örnek, incelenen eserde bulunmamaktadır.

Birinci Tip

Bu çekim, -mâqçı ekinin e- ek-fiili ile birleşmesi ile oluşur. Emäs olumsuzluk edatı ile olumsuzlaştırılır. “-mi” soru eki ile soru şekli yapılır, (de-mâqçı-mi-di-m “diyecek miydim”⁴⁹⁸).

Olumlu

qıl-mâqçı e-di-m (yapacaktım), qıl-mâqçı e-di-ñğ, qıl-mâqçı e-di, qıl-mâqçı e-di-k, qıl-mâqçı e-di-ñgiz, qıl-mâqçı e-di-lär⁴⁹⁹

⁴⁹¹ Tekin, a.g.m., s. 170.

⁴⁹² Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

⁴⁹³ Toparlı, HHD, s. 51.

⁴⁹⁴ Eckmann, ÇEK, s. 127.

⁴⁹⁵ Coşkun, ÖTG, s. 163; Öztürk, UÖTF, s. 199.

⁴⁹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 164.

⁴⁹⁷ Coşkun, ÖTG, s. 163-164.

⁴⁹⁸ Coşkun, ÖTG, s. 163.

Olumsuz

de-mâqçi emäs-di-m (demeyecektim), de-mâqçi emäs-di-ñg, de-mâqçi emäs-di, de-mâqçi emäs-di-k, de-mâqçi emäs-di-ñgiz, de-mâqçi emäs-di-lär⁵⁰⁰

Şuniñg üçün sendän iltimäs qılmâqçi edim. (SPH, 176)

“Bunun için senden rica edecektim.”

Ägär yoq demäsâñg, meniñg umr yoldâşim bolışni täklif etmâqçi edim sengä, __ debdi. (SPH, 161)

“Eğer yok demeysen sana hayat arkadaşım olmanı teklif edecektim.”

Esege-mälän, __ debdi u, __ men küyâviniñg kelişigä şirin-şirin âvqatlar pişirib, uni xuddi äziz mehmândeک qarış älmâqçi edim. (SPH, 78)

“Esege-melen, demiş o, ben damadının gelişine tatlı tatlı yemekler pişirip, onu aziz misafir gibi karşılayacaktım.”

İkinci Tip

-äcäk ekinin e- ek-fiili ile birleşmesi sonucu oluşur. Ünlüyle biten fiillerde fiil ile -äcäk eki arasına -y- ünsüzü gelir. “Süleyman Padişah’niñg Hükmi” adlı eserde örneğine rastlanmayan bu tipin olumsuz şekli yoktur⁵⁰¹.

de-y-äcäk e-di-m (diyecektim), de-y-äcäk e-di-ñg, de-y-äcäk e-di, de-y-äcäk e-di-k, de-y-äcäk e-di-ñgiz, de-y-äcäk e-di-lär⁵⁰²

II.1.2.2.1.d. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

(Anıq Ötgän Zämân Hikâyä Fe’li)

Araştırılan kaynaklarda görülen geçmiş zamanın hikâyesi ile ilgili yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bir kaynakta Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın ikinci tipinin hikâyesine rastlanılmıştır⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Öztürk, UÖTF, s. 199.

⁵⁰⁰ Coşkun, ÖTG, s. 163.

⁵⁰¹ Coşkun, ÖTG, s. 164.

⁵⁰² Coşkun, ÖTG, s. 164.

kel-gän-im yoq edi (gelmediydim), kel-gän-inġ yoq edi, kel-gän-i yoq edi, kel-gän-imiz yoq edi, kel-gän-inġiz yoq edi, kel-gän-läri yoq edi⁵⁰⁴.

Eski Türkçede görülen geçmiş zamanın hikâyesi, “fiil tabanı + -tı /-ti + (iyelik menşeli) şahıs eki + erdi” kalıbıyla yapılır, qıltum erdi “kıldı idim”. Ayrıca “qılyuq erdim” “kıldı idim” örneği de kullanılır⁵⁰⁵.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zamanın hikâyesi, fiile getirilen görülen geçmiş zaman ekleri ve “erdi” şekli ile yapılır, sevdim erdi “sevdiydim” (KT); bardım erdi “vardım idi” (HT)⁵⁰⁶.

II.1.2.2.1.e. İSTEK KİPİNİN HİKÂYESİ

(İstāk Mâyli Hikâyä Fe’li⁵⁰⁷)

İstek ekini almış fiilin görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiş i- ek fiili ile birleşmesi sonucu oluşan birleşik çekimdir.

Eski Türkçede istek kipinin hikâyesi “qıl-ayın är-ti” ve “qıl-ayın är-gäy” (kılardım) örneklerindeki kalıbıyla çekimlenir⁵⁰⁸.

Özbek Türkçesinde istek kipinin hikâyesi, istek anlamlı -sin eki ve e->i- ek-fiili ile teşkil edilir⁵⁰⁹.

Cüdä çidämäy ketsä indämäsini, mengä qaräb miyığıdä bir külsindi şu häm yetib ärtärdi. “Çok katlanamazsa konuşması, bana bakıp bir gülümsesindi, bu da yetip artardı.”⁵¹⁰

İstek kipinin hikâyesinin fonksiyonu istek şeklinde tasarlanan hareketin görülen geçmiş zamanda gerçekleştiğinin ifade etmektir.

“Süleyman Padişah’niġ” Hükmi adlı eserde örneğine rastlanmamıştır.

⁵⁰³ Öztürk, UÖTF, s. 196.

⁵⁰⁴ Öztürk, UÖTF, s. 196.

⁵⁰⁵ Gabain, ETG, s. 109.

⁵⁰⁶ Hacıeminoğlu, KTG, s. 195; Akalın, TTŞ, s. 200.

⁵⁰⁷ Coşkun, ÖTG, s. 165.

⁵⁰⁸ Gabain, ETG, s. 110.

⁵⁰⁹ Coşkun, ÖTG, s. 165.

⁵¹⁰ Coşkun, ÖTG, s. 165.

II.1.2.2.1.f. ŞART KİPİNİN HİKÂYESİ

(Şart Mâyli Hikâyâ Fe'li⁵¹¹)

Şart ekiyle çekimlenmiş fiilin görülen geçmiş zaman ile çekimlenmiş i- ek fiili ile birleşmesi sonucu oluşan birleşik çekimdir.

Şart kipinin hikâyesi, Harezmi Türkçesinde **-se idi /-sa di, -se irdi /-sa irdi**, çeksem idi “çekseydim”, kitse irdi “gitseydi”⁵¹²; Çağatay Türkçesinde “-sa é(r)di”, kılmasa é(r)di “kılmasaydı”⁵¹³ eklerinin iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılır.

Özbek Türkçesinde şart kipinin hikâyesi, şart eki **-sâ** ve **e-** ek-fiili ile yapılır. “Süleyman Padişahın Hükümü” adlı eserde sadece bir örneğine rastlanan bu kipte iyelik menşeli şahıs ekleri, **-sâ** şart ekinden sonra gelir⁵¹⁴.

Lekin ağardâ siz ilgârirâq, ya'ni Lâkşmi-devi sizlârdân özârâ murâsâgâ kelişni iltimâs qılğânidâ bizgâ mürâcâât qılsânğiz edi, bekârgâ bunçâlik âzâb çekmâgân bolâr ediñgiz. (SPH, 53)

“Lekşmi-devi sizlerle anlaşmaya yanaştığında bize müracaat etseydiniz, boş yere bu kadar azap çekmemiş olurduz.”

Şart kipinin hikâyesinin olumsuz, **-mâ** eki ile yapılır. Ek, fiil tabanından hemen sonra gelir. (eşitmâsâm edi “işitmese ydim”)⁵¹⁵

Soru şekli, **-mi** soru eki ile yapılır. **-mi** eki, şahıs eklerinden hemen sonra gelir. (eşitmeseñgimidi? “işitmese miydin?”)⁵¹⁶

▪ Şart kipinin hikâyesinin fonksiyonu, şart olarak tasarlanan hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan ettiğini ifade etmektir.

⁵¹¹ Coşkun, ÖTG, s. 165.

⁵¹² Toparlı, HHD, s. 52.

⁵¹³ Eckmann, ÇEK, s. 117.

⁵¹⁴ Coşkun, ÖTG, s. 165-166; Öztürk, UÖTF, s. 199; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 149-150.

⁵¹⁵ Coşkun, ÖTG, s. 166.

⁵¹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 166.

Olumlu

eşit-sâ-m e-di (işitseydim), eşit-sâ-ñg e-di, eşit-sâ e-di, eşit-sâ-k e-di, eşit-sâ-ñgiz e-di, eşit-sâ-lâr e-di⁵¹⁷

Olumsuz

eşit-mâ-sâ-m e-di (işitmeseydim), eşit-mâ-sâ-ñg e-di, eşit-mâ-sâ e-di, eşit-mâ-sâ-k e-di, eşit-mâ-sâ-lâr e-di⁵¹⁸

II.1.2.2.1.g. GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

(Kerâklik Mâyli Hikâyâ Fe'li⁵¹⁹)

Gereklilik kipini almış fiilin görülen geçmiş çekimlenmiş i- ek fiili ile birleşmesiyle oluşmuş bir birleşik çekimdir.

Gereklilik kipinin hikâyesi Eski Türkçede -miş ve -ğu /-gü ekleri ve kergek kelimesi ile, “kelmişim kergek” (gelmeliydim), “kelmiş kergek”, “kelgü kergek”, “kelgülük ermiş”⁵²⁰; Karahanlı Türkçesinde “gu erdi” ile, barmagu erdiñ “varmamalıydım”⁵²¹; Harezmi Türkçesinde -ğay /-gey erdim ile (-ğay /-gey eki aslında gelecek zaman ekidir), bolmağay erdiñ “olmamalıydım”⁵²²; Çağatay Türkçesinde ise -ğay é(r)dim, 3. çoğul şahıs -ğay é(r)dilâr veya -ğaylar é(r)di ile yapılır, On üç on dört yaşta bolğaylar édi. “On üç on dört yaşlarında olmalıydılar.”⁵²³

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin hikâyesi, fiil kök veya gövdesine -(i)ş eki ve şahsa uygun iyelik eklerinin ve kerâk kelimesinin getirilmesiyle yapılır. Kerâk yerine lâzım kelimesi de kullanılabilir.⁵²⁴

Gereklilik kipinin hikâyesinin olumsuz şekli -mâslik ekiyle iyelik eklerinin birlikte kullanılmasıyla oluşur, kel-mâs-lik-im kerâk e-di “gelmemeliydim”. Ancak

⁵¹⁷ Coşkun, ÖTG, s. 165-166.

⁵¹⁸ Coşkun, ÖTG, s. 166.

⁵¹⁹ Coşkun, ÖTG, s. 166.

⁵²⁰ Tekin, a.g.e., s. 170.

⁵²¹ Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

⁵²² Akalın, TTŞ, s. 204.

⁵²³ Akalın, TTŞ, s. 241-242.

⁵²⁴ Coşkun, ÖTG, s. 166.

incelenmiş olan eserde bu tipin olumsuz örneğine rastlanılmamıştır. Bu tipin soru şekli, **-mi** soru ekiyle yapılır. Ek, **keräk** kelimesinden sonra getirilir, **kel-iş-im keräk-mi-di** “gelmeli-miydim”⁵²⁵.

▪ Bu birleşik çekimin fonksiyonu, gereklilik şeklinde tasarlanmış hareketin görülen geçmiş zamanda gerçekleştiğini ifade etmektir.

Olumlu

kel-iş-im keräk e-di (gelmeliydim), **kel-iş-inġ keräk e-di**, **kel-iş-i keräk e-di**, **kel-iş-imiz keräk e-di**, **kel-iş-inġiz keräk e-di**, **kel-iş-läri keräk e-di**⁵²⁶

Sengä bälä keräk ekän ulärni qıyın päytdä täşläb ketmäy, ölib-tirilib bolsä häm bäqışinġ, tävbiyäläşinġ lâzım edi. (SPH, 6)

“Sana çocukların gerkmış, onlara zor zamanda bakmalı eğitmeliydin.”

Zerä dostläri ni süt bilän mehmän qılışdän äldin u süt ni cäriyägä içirib körüşü keräk edi. (SPH, 195)

“Zira dostlarını süt ile ağırlamadan önce o sütü cariyeğe içirip görmeliydi.”

Olumsuz

kel-mäs-lik-im keräk e-di (gelmemeliydim), **kel-mäs-lik-inġ keräk e-di**, **kel-mäs-lik-i keräk e-di**, **kel-mäs-lik-imiz keräk e-di**, **kel-mäs-lik-inġiz keräk e-di**, **kel-mäs-lik-läri keräk e-di**⁵²⁷

Bu birleşik çekim, aynı zamanda fiil tabanına **-(i)ş** eki yerine **-mâq** ve **-sä** eklerinin getirilmesiyle de yapılabilir, **kelsäm keräk edi** “gelmeliydim”, **kelmâq keräk edi** “gelinmeliydi”⁵²⁸. Ancak incelenen eserimizde bu eklerle yapılan örneklere rastlanılmamıştır.

⁵²⁵ Coşkun, ÖTG, s. 166.

⁵²⁶ Coşkun, ÖTG, s. 167.

⁵²⁷ Coşkun, ÖTG, s. 167.

⁵²⁸ Öztürk, UÖTF, s. 200.

II.1.2.2.2. RİVAYET (Eşitilgänlik⁵²⁹)

Fiillerin rivayet birleşik çekimi, fiil kiplerine ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanının getirilmesi ile yapılır. Ancak burada ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanının fonksiyonu zaman ifade etmek değildir. Öğrenilen geçmiş zamanla çekimlenmiş ek-fiil, sonradan farkına varış ifade etmektedir. Yani ek-fiil, asıl fiil kipinin belirttiği hareketi rivayet eder. Oysa hikâye birleşik çekiminde ek-fiilin görülen geçmiş zamanı bir zamanı anlatmaktadır⁵³⁰.

Özbek Türkçesinde fiil kiplerinin rivayeti **e-miş (-miş)** ve **ekän** kullanılarak yapılır. Bu tür fiillerde belirtilen iş ve oluşları sonradan farketme, şüphe söz konusudur⁵³¹.

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın ve emir kipinin rivayeti yoktur. Bazı gramer kitaplarında⁵³² emir kipinden sonra ekän kelimesinin kullanıldığı belirtilmektedir. Bu tür çekimlerde emir anlamından çok istek, gereklilik anlamı bulunmaktadır, bitirib âläy ekän. “bitirmeliyim”⁵³³.

“Süleyman Padişah’niñ Hükmi” adlı eserde görülen geçmiş zamanın rivayeti şeklinde bir cümleye rastlanılmıştır. Ancak burada fiil, zaman bildirmeyip soru sorma anlamı taşımaktadır.

Bâğdän dâd säsi kelgänini eşitgän üydägi ädämlär, sâhibimizgä nimä boldi ekän, deb xavâtirlänib bâğniñ yän eşikläridän kirib kelädilär. (SPH, 111)

“Bağdan gelen sesi işiten evdeki adamlar, sahibimize ne oldu diye meraklanıp bağın yan kapılarından girip gelirler.

⁵²⁹ Coşkun, ÖTG, s. 168.

⁵³⁰ Ergin, TDB, s. 306.

⁵³¹ Coşkun, ÖTG, s. 168.

⁵³² Öztürk, UÖTF, s. 203.

⁵³³ Öztürk, UÖTF, s. 203.

II.1.2.2.2.a. GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

(Hâzırgi Kelâsi Zâmân Eşitilgânlik⁵³⁴)

Bu birleşik çekim, geniş zaman ekini almış asıl fiil kipine öğrenilen geçmiş zaman eki almış **i- (e-)** ek-fiilinin getirilmesiyle yapılır.

Geniş zamanın rivayeti, Eski Türkçede “**fiil tabanı + geniş zaman eki + ār-miş + (zamir menşeli) şahıs eki**” kalıbıyla, **qıl-ur ār – miş mân** “kılarmışım, yaparmışım”⁵³⁵; Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eki ve “ermiş” ile, **tiler ermiş** “dilermiş”⁵³⁶; Harezmi Türkçesinde geniş zaman ekleri ile “**imış**” kullanılarak, **ayt-ur imiş** “söylermiş”⁵³⁷; Çağatay Türkçesinde **-r (olumsuz: -mās) é(r)miş mén**, üçüncü çokluk **şâhus _r (olumsuz: -mas) é(r)miş ler veya -rlar (olumsuz: -maslar) é(r)mişler** ekleriyle yapılır, **aytur é(r)miş sên** “söylermişsin”⁵³⁸.

Özbek Türkçesinde geniş zamanın rivayeti, geniş zaman ekleri **-r, -ār** ile **ekân** ve **e-miş(-miş)** yardımıyla yapılır. Olumsuzu **-mās** ekiyle, soru şekli de **-mi** soru ekiyle gerçekleştirilir⁵³⁹.

Men dâmlânġizmân-kü! ___ desâm ölärkân mânmi? (SPH, 65)

“Ben öğretmeninizim ki, desem ölür müymüşüm?”

▪ Geniş zamanın rivayetinin fonksiyonu, geniş zamanda gerçekleşen hareketin sonradan farkına varıldığını ifade etmektir⁵⁴⁰.

Olumlu

bil-ār-ekân-mân (bilirim), **bil-ār ekân-sân**, **bil-ār ekân**, **bil-ār ekân-miz**, **bil-ār ekân -siz**, **bil-ār ekân-lär**⁵⁴¹

Negä endi berärkân mân sengä buzaġni? (SPH, 86)

“Niye şimdi verir mişim sana buzağıyı?”

⁵³⁴ Coşkun, ÖTG, s. 168; Gürsoy-Naskali, TDGK, s. 45.

⁵³⁵ Gabain, ETG, s. 109.

⁵³⁶ Hacıeminoğlu, KTG, s. 196.

⁵³⁷ Toparlı, HHD, s. 52.

⁵³⁸ Eckmann, ÇEK, s. 121.

⁵³⁹ Coşkun, ÖTG, s. 168; Öztürk, UÖTF, s. 206.

⁵⁴⁰ Ergin, TDB, s. 306.

⁵⁴¹ Coşkun, ÖTG, s. 168.

Mengä bir möndi äsäl berärkäsän. (SPH, 69)

“Bana bir kovan bal vermişsin.”

Bu ädämlär özi ne yaxşilikni bilärkän, nä insäfü diyänätini. (SPH, 209)

“Bu adamlar ne iyiliği bilirmiş, ne insaf ve vicdanı.”

Negä endi baqqälni ündirär ekänmiz? (SPH, 183)

“Neden şimdi bakkalı çağırılmışız?”

Siz sävdägärniñ äşxänäsidadan qävürilgän göşt vä säbzävâtlärniñ isi kelgän päytdä tüşlik qılär emişsiz. (SPH, 214)

“Siz tüccarın mutfağında kavrulan et ve sebzelerin kokusu geldiği zaman tüş kurarmışsınız.”

Olumsuz

bil-mäs ekän-män (bilmezmişim), bil-mäs ekän-sän, bil-mäs ekän, bil-mäs ekän-miz, bil-mäs ekän-siz, bil-mäs ekän-lär⁵⁴²

Negä endi bermäs ekänmän qızimni? (SPH, 42)

“Niye şimdi vermezmişim kızımı?”

Negä endi bermäs ekänsän? (SPH, 73)

“Niye şimdi vermezmişsin?”

... lekin bäribir, başqa sigir sätib âlişgä pul yetmämiş. (SPH, 102)

“...lâkin, başka sığır almaya para yetmezmiş.”

⁵⁴² Coşkun, ÖTG, s. 169.

II.1.2.2.2.b. ŞİMDİKİ ZAMANIN RİVAYETİ

(Házırgı Zámán Eşitilgänlik Fe'li⁵⁴³)

Bu birleşik çekim, şimdiki zaman eki almış asıl fiil kipine öğrenilen geçmiş zaman eki almış ek-fiilin getirilmesiyle yapılır.

Eski Türkçede şimdiki zamanı ifade etmek için geniş zaman eklerinden yararlanıldığına göre şimdiki zamanın rivayeti de geniş zamanın rivayeti gibi olmalıdır. Yani “fiil tabanı + geniş zaman eki + är-miş + (zamir menşeli) şahıs eki” kalıbıyla yapılır qıl-ur är – miş män “kılarmışım / kılıyormuşum”⁵⁴⁴.

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın rivayetinde kullanılan ekler - (ä)yätgän, -(ä)yätir, -mäqdä, -yöp ve -yöpiti ekleridir. Bu ekler ekän ve emiş yardımıyla birleşik zaman oluştururlar⁵⁴⁵. Ancak incelenmiş olan “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eserde sadece -(ä)yätgän eki ile kurulan örneklere rastlanmıştır.

▪ Şimdiki zamanın rivayetinin fonksiyonu, asıl fiil kipinin şimdiki zamanda gerçekleşen bir hareketi ifade ettiğinin sonradan farkına varıldığını belirtmektir⁵⁴⁶.

Künlärniñ biridä u yelkäsigä kitâb qutisi ärtmäqläb ormândän ötib bäräyätgän ekän. (SPH, 208)

“Günlerden bir gün o, omzuna kitap kutusu alıp ormandan geçip gidiyormuş.”

Bir küni bir ädäm kättä yoldän eşäk minib keläyätgän ekän. (SPH, 190)

“Bir gün bir adam büyük yolda eşeğe binip geliyormuş.”

Bir vaqt közini açsä, sigirini biräv yetäkläb ketäyätgänmiş. (SPH, 117)

“Bir zaman gözünü açtığında birisi sığırını götürüyormuş.”

⁵⁴³ Coşkun, ÖTG, s. 169.

⁵⁴⁴ Gabain, ETG, s. 109.

⁵⁴⁵ Coşkun, ÖTG, s. 169-170.

⁵⁴⁶ Ergin, TDB, s. 306.

Bu âdâmlâr qazâ qılğân bir gözâl qızniñg cäsâdi üstidâ közyâş tókâyâtğân ekânlâr. (SPH, 60)

“Bu adamlar kaza yaptıkları güzel bir kız için ağlıyorlarmış.”

II.1.2.2.2.c. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

Bu birleşik çekim, öğrenilen geçmiş zamanı gösteren asıl fiil kipine yine öğrenilen geçmiş zaman eki almış ek-fiilin getirilmesi ile yapılır.

Eski Türkçede bu çekim, “fiil tabanı +öğrenilen geçmiş zaman eki + är – miş+(zamir menşeli)şahıs eki” şeklinde, qıl-mış är-miş mân “kılmışımışım”⁵⁴⁷; Çağatay Türkçesinde -ğan é(r)miş mén yardımı ile yapılır, körmegen é(r)miş “görmemiş imiş”⁵⁴⁸.

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivâyeti, -kân, -qan, -gân sıfat-fiil eklerinin ekân ve emiş kelimeleriyle oluşturduğu birleşik zaman çekimidir⁵⁴⁹.

Ulârniñg kâftdek kelâdigân otâvlâri bolğân ekân. (SPH, 181)

“Onların avuç içi kadar çadırları olmuşmuş.”

U câzirâmâ ıssıqdâ uzâq yol yürib tâlıqqan ekân... (SPH, 123)

“O, sıcak havada uzun yol yürüyünce susamışmış.”

Ayrıca SPH’de -(i)b zarf-fiil ekinin ekân kelimesiyle oluşturduğu birleşik zamanlı fiil çekimi örneğine rastlanmıştır.

U cüdâ qaşşâq bolib, tâğdân otın terib kelib sâtib, şu bilân tirikçiligini ötkâzib ekân. (SPH, 126)

“O çok fakir adam olup, dağdan topladığı odunlarla geçimini sağlamışmış.”

⁵⁴⁷ Gabain, ETG, s. 109.

⁵⁴⁸ Eckmann, ÇEK, s. 124-125.

⁵⁴⁹ Coşkun, ÖTG, s. 170.

Olumlu

âç-gân ekân-mân (açmışmışım), âç-gân ekân-sân, âç-gân ekân, âç-gân ekân-miz, âç-gân ekân-siz, âç-gân ekân-lâr⁵⁵⁰

Bu âdâmniñ gâpigâ qarâgândâ, __ debdi Âbunüvâs, __ göyâ men uning pulini âlgânmişmân. (SPH, 140)

“Bu adamın sözüne bakıldığında, demiş Ebunüvas, güyâ ben onun parasını almışmışım.”

Çopânniñ bittâ buzâğini âlgân emişsân – şu râstmi? (SPH, 87)

“Çobanın bir tane buzağını almışmışsın, bu doğru mu?”

U âtni ârqağâ qaytarmâqçi bolib, ungâ tâş âtgân ekân, ... (SPH, 220)

“O, atı arkaya götürüp ona taş atmışmış...”

Öziñiz râzi bolgân ekânsizü, endi negâ âyniyâpsiz? (SPH, 202)

“Siz razı olmuşmuşsunuz, şimdi neden vaz geçiyorsunuz?”

Şuniñ için bu sâltânâtdâ iğvâğârlâr, firibgârlâr, oğrîlâr bütünlây yoqâlib, hâkâmlâr huzur-hâlâvâtdâ yâşây bâslâgân ekânlâr. (SPH, 170)

“Bunun için bu ülkede düzenbazlar, hırsızlar tamamen yokolup, hâkimler huzur içinde yaşamaya başlamışlar mı.”

Olumsuz

âç-mâ-gân ekân-mân (açmamışmışım), âç-mâ-gân ekân-sân, âç-mâ-gân ekân, âç-mâ-gân ekân-miz, âç-mâ-gân ekân-siz, âç-mâ-gân ekân-lâr⁵⁵¹

Çâl bilân kâmpirniñ heç qaçân heç qandây mâli bolmâgân ekân. (SPH, 163)

“Yaşlı adam ve yaşlı kadının hiçbir zaman malı olmamışmış.”

Sizlâr oşâ urğaçi tüyâni körmâgân ekânsiz, (SPH, 109)

“Sizler o dişi deveyi görmemişsiniz.”

⁵⁵⁰ Coşkun, ÖTG, s. 170.

⁵⁵¹ Coşkun, ÖTG, s. 170-171.

▪ Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti ile çekimlenmiş bazı fiiller cümlede zarf-fiil görevi görür.

Lekin át egäsi säl närigä ketgän ekän, oğrı şu âdämniñğ äldigä kelib ungä ikki tängä beribdi-dä: (SPH, 151)

“Fakat at sahibi biraz ileri gidince (gitmişmiş) hırsız bu adamın önüne geçip ona iki tenge vermiş.”

Keyin u sigiriniñğ ağzini açib qarägän ekän, ağzi laxtä-laxtä qanmış, ämmâ tili körinmäsmiş. (SPH, 101)

“Sonra o, sığırın ağzını açıp bakınca (bakmışmış) ağzının kan içinde olduğunu görmüş, dili görünmüyormuş.”

II.1.2.2.2.ç. GELECEK ZAMANIN RİVAYETİ

(Keläsi Zämân Eşitilgänlik Fe’li⁵⁵²)

Gelecek zamanın rivayeti, gelecek zamanı anlatan asıl fiil kipine öğrenilen geçmiş zaman ekini almış ek-fiilin getirilmesi ile yapılır.

Eski Türkçede gelecek zamanın rivayeti, “kelmiş bolur men”, “kelmiş bolğay men”, kelteçi bolğay men”, kelgey ertim” (gelecekmişim) örneklerinde görüldüğü gibi yapılmıştır⁵⁵³.

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın rivayeti, -mäqçi⁵⁵⁴, -ä/-y⁵⁵⁵, -ä-digän, ekleri ve ekän, emiş kelimelerinin yardımıyla çekimlenir.

SPH’de -mäqçi ekiyle yapılan bir örneğine rastlanmıştır.

Bir köñli, bermäqçiyäm emäs ekänü, lekin bu dânişmändniñğ näyräng işlätişidän qorqıbdi. (SPH, 96)

“Bir gönlü verecekmiş, ama bu bilginin hile yapacağından korkmuş.”

⁵⁵² Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 44; Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁵³ Tekin, a.g.e., s. 170.

⁵⁵⁴ Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁵⁵ Coşkun, ÖTG, s. 171; Öztürk, UÖTF, s. 207.

Zamir menşeli şahıs ekleri, **-mâqçı** ve **-â-digân** ekleriyle yapılan şekillerinde **ekân** kelimesinden sonra gelir. **-â-**, **-y-** ekiyle yapılan şekillerde ise bu ekden sonra yer alır, **ket-â-mân ekân** “gidecekmiş”, **ket-mâqçı ekân-mân** “gidecekmişim”, **ket-â-digân ekân-mân** “gidecekmişim”⁵⁵⁶.

Olumsuz şekli **-mâqçı** ile çekime giren şekillerde **emäs** edatıyla, diğer şekillerde **-mä** ekiyle yapılır. **ket-mä-y-mân** (gitmeyecekmişim), **ket-mâqçı emäs-mân**, **ket-â-digân emäs-mân**

Olumlu

ket-mâqçı ekân-mân (gidecekmişim), **ket-mâqçı ekân-sân**, **ket-mâqçı ekân**, **ket-mâqçı ekân-miz**, **ket-mâqçı ekân-siz**, **ket-mâqçı ekân-lär**⁵⁵⁷

kel-â-mân ekân-mân (gelecekmişim), **kel-â-sân ekân**, **kel-â-di ekân**, **kel-â-miz ekân**, **kel-â-siz ekân**, **kel-â-di-lär ekân**⁵⁵⁸

Olumsuz

ket-mä-y-mân ekân (gitmeyecekmişim), **ket-mä-y-sân ekân**, **ket-mä-y ekân**, **ket-mä-y-miz ekân**, **ket-mä-y-siz ekân**, **ket-mä-y-dilär ekân**⁵⁵⁹

▪ Gelecek zamanın rivayetinin fonksiyonu, gelecek zamanda gerçekleşen hareketin sonradan farkına varıldığını ifade etmektir⁵⁶⁰.

▪ Bu tip cümlelerde bir istek söz konusudur⁵⁶¹.

Sultânhan ertägä mehmân çağirtmâqçı ekân⁵⁶².

“Sultanhan yarına misafir çağıracaktı. (çağırma istiyormuş)”

▪ Gelecek zamanın rivayeti bazen bir hayret bir şaşkınlık ifade eder⁵⁶³.

Nimä deb oylâşdi ekân⁵⁶⁴?

⁵⁵⁶ Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁵⁷ Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁵⁸ Öztürk, UÖTF, s. 207.

⁵⁵⁹ Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁶⁰ Ergin, TDB, s. 306.

⁵⁶¹ Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁶² Coşkun, ÖTG, s. 171.

⁵⁶³ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁶⁴ Coşkun, ÖTG, s. 172.

“Ne diye düşünceklermiş?”

İncelenen eserde bu çekimle ilgili örnekler sınırlı sayıdadır.

II.1.2.2.2.d. İSTEK KİPİNİN RİVAYETİ

(İstāk Mâyli Eşitilgänlik Fe’li⁵⁶⁵)

Özbek Türkçesinde bu kip, istek anlamlı **-sin** eki ve **e->i-** fiiliyle teşkil edilir. Bu şekil çok nadir kullanılır⁵⁶⁶.

Eski Türkçede istek kipinin rivayeti “keleyn ergey” (geleymişim) örneğindeki gibi çekimlenir⁵⁶⁷.

İstek kipinin rivayetinin fonksiyonu, istek şeklinde tasarlanan hareketin sonradan farkına varıldığını anlatmaktadır⁵⁶⁸.

İncelenmiş olan “Süleyman Padişah’niñ Hükmi” adlı eserde bu çekimin örneğine rastlanılmamıştır.

II.1.2.2.2.e. ŞART KİPİNİN RİVAYETİ

(Şart Mâyli Eşitilgänlik Fe’li⁵⁶⁹)

Şart eki getirilmiş fiil, öğrenilen geçmiş zaman eki almış ek-fiil yardımı ile bu birleşik çekimi gerçekleştirir.

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin rivayeti, şart eki **-se /-sa** ve **ermiş** yardımı ile yapılır, sevse **ermiş** “sevse imiş”⁵⁷⁰.

Özbek Türkçesinde şart kipinin rivayeti, şart eki **-sā** ve **ekān** kelimesinin yardımıyla yapılır⁵⁷¹. İyelik menşeli şahıs eklerinin kullanıldığı bu çekimde şahıs ekleri, şart ekinden sonra gelir.

⁵⁶⁵ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁶⁶ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁶⁷ Tekin, a.g.e., s. 170.

⁵⁶⁸ Ergin, TDB, s. 307.

⁵⁶⁹ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁷⁰ Hacıeminoğlu, KTG, s. 196.

“-mä” olumsuzluk eki ile olumsuz şekli, “-mi” soru ekiyle de soru şekli yapılı⁵⁷². SPH’de sadece bir örneğine rastlanılmıştır

Nimä qılsäm ekän? (SPH, 84)

“Ne yapsaymıšım?”

▪ Şart kipinin rivayetinin fonksiyonu, şart şeklinde tasarlanmış hareketin sonradan farkına varıldığını ifade etmektir⁵⁷³. Ayrıca bu tip cümlelerde bir istek ifadesi de söz konusudur⁵⁷⁴.

Olumlu

yâz-sâ-m ekän (yazsaymıšım), yâz-sâ-ñg ekän, yâz-sâ ekän, yâz-sâ-k ekän, yâz-sâ-ñgiz ekän, yâz-sâ-lär ekän⁵⁷⁵

Olumsuz

yâz-mâ-sâ-m ekän (yazmasaymıšım), yâz-mâ-sâ-ñg ekän, yâz-mâ-sâ ekän, yâz-mâ-sâ-k ekän, yâz-mâ-sâ-lär ekän⁵⁷⁶

1.2.2.2.f. GEREKLİLİK KİPİNİN RİVAYETİ

(Kerâklik Mâyli Eşitilgänlik Fe’li⁵⁷⁷)

Gereklilik kipinin rivayeti, gereklilik eki almış asıl fiile öğrenilen geçmiş zaman eki almış ek-fiilin getirilmesi ile yapılır.

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin rivayeti, fiil kök veya gövdesine -(i)ş -sâ (kel-sâ-m keräk ekän)⁵⁷⁸ ve mâq (kel-mâq keräk ekän)⁵⁷⁹ eklerinden biri getirilip keräk veya lâzım kelimelerinden sonra ekän eklenerek yapılır⁵⁸⁰.

⁵⁷¹ Coşkun, ÖTG, s. 172; Öztürk, UÖTF, s. 209.

⁵⁷² Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁷³ Ergin, TDB, s. 306.

⁵⁷⁴ Ergin, TDB, s. 307.

⁵⁷⁵ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁷⁶ Coşkun, ÖTG, s. 172.

⁵⁷⁷ Coşkun, ÖTG, s. 173.

⁵⁷⁸ Öztürk, UÖTF, s. 209.

⁵⁷⁹ Öztürk, UÖTF, s. 209.

⁵⁸⁰ Coşkun, ÖTG, s. 173.

Olumsuz şekil, emäs olumsuzluk edatı veya -mäshlik olumsuzluk ekiyle yapılır⁵⁸¹.

▪ Gereklilik kipinin rivayetinin fonksiyonu, gereklilik şeklinde tasarlanmış bir hareketin sonradan farkına varıldığını ifade etmektedir⁵⁸².

Olumlu

kel-iş-i-m keräk ekän (gelmeliymişim), kel-iş-i-ñg keräk ekän, kel-iş-i keräk ekän, kel-iş-i-miz keräk ekän, kel-iş-i-ñgiz keräk ekän, kel-iş-läri keräk ekän⁵⁸³

Men undän faqat bittäginä qoy äldim, nimägä endi hämmä qoylärimni ungä berişim keräk ekän? (SPH, 206)

“Ben ondan sadece bir tane koyun aldım, şimdi neden bütün koyunlarımı ona vermeliymişim?”

Sen ungä öz qoyıñni berişing keräkmiş. (SPH, 205)

“Sen ona kendi koyunlarımı vermeliymişsin.”

Nimägä endi qaytarişim keräk ekän? (SPH, 139)

“Neden şimdi ona geri vermeliymişim?”

Olumsuz

kel-iş-i-m keräk emäs ekän (gelmemeliymişim), kel-iş-i-ñg keräk emäs ekän, kel-iş-i keräk emäs ekän, kel-iş-i-mşiz keräk emäs ekän, kel-iş-i-ñgiz keräk emäs ekän, kel-iş-läri keräk emäs ekän⁵⁸⁴

kel-mäs-lig-i-m keräk ekän, kel-mäs-lig-i-ñg keräk ekän, kel-mäs-lig-i keräk ekän, kel-mäs-lig-i-miz keräk ekän, kel-mäs-lig-i-ñgiz keräk ekän⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Coşkun, ÖTG, s. 173.

⁵⁸² Ergin, TDB, s. 306.

⁵⁸³ Coşkun, ÖTG, s. 173.

⁵⁸⁴ Coşkun, ÖTG, s. 173.

⁵⁸⁵ Coşkun, ÖTG, s. 173-174.

II.1.2.2.3. ŞART (Şart⁵⁸⁶)

Birleşik çekimin şart kipi, asıl fiil kiplerinin belirttiği hareketi şart şeklinde ifade eder⁵⁸⁷. Özbek Türkçesinde Şart çekimi, bol- yardımcı fiilinin şart eki almış hâliyle yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır⁵⁸⁸.

II.1.2.2.3.a. GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

(Hâzırđi-Kelâsi Zâmân Şart Fe'li⁵⁸⁹)

Geniş zamanın şartı, her zaman için geçerli olan hareketin şart şeklinde ifade eden birleşik çekimdir⁵⁹⁰.

Geniş zamanın şartı, Eski Türkçede “qılır mân ârsâr” (kılar isem) örneğindeki kalıbyla yapılır⁵⁹¹. Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eklerine “erse” getirilerek, bulur erse sen “bulursan, barmaz erse “varmazsa”⁵⁹²; Harezmi Türkçesinde “erse” veya “bolsa” getirilerek, alur ersen “alırsan”, qaytur bolsaq “geri dönersek”⁵⁹³; Çağatay Türkçesinde ise -r é(r)sem, -rsam, -r bolsam /olsam; olumsuzu -mas é(r)sem /bolsam /olsam yardımıyla çekimlenir, séver ésen “seversen”, sađınur bolsam “düşünürsem”, kirer olsađ “girersen”⁵⁹⁴.

Özbek Türkçesinde bu birleşik çekim, geniş zaman eki -r, -âr ekleri ve şart eki almış bol- yardımcı fiiliyle yapılır⁵⁹⁵.

Olumlu

bâr-âr bol-sâ-m (varırsam), bâr-âr bol-sâ-ñg, bâr-âr bol-sâ, bâr-âr bol-sâ-k, bâr-âr bol-sâ-ñgiz, bâr-âr bol-sâ-lâr⁵⁹⁶

⁵⁸⁶ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 77; Coşkun, ÖTG, s. 174.

⁵⁸⁷ Ergin, TDB, s. 307.

⁵⁸⁸ Coşkun, ÖTG, s. 174.

⁵⁸⁹ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 46; Coşkun, ÖTG, s. 174.

⁵⁹⁰ Ergin, TDB, s. 307.

⁵⁹¹ Gabain, ETG, s. 109.

⁵⁹² Hacıeminođlu, KTG, s. 196.

⁵⁹³ Akalın, TTŞ, s. 201-202.

⁵⁹⁴ Eckmann, ÇEK, s. 122.

⁵⁹⁵ Coşkun, ÖTG, s. 174; Öztürk, UÖTF, s. 213.

⁵⁹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 174.

Olumsuz

bâr-mäs bol-sä-m (varmazsam), bâr-mäs bol-sä-ñg, bâr-mäz bol-sä, bâr-mäz bol-sä-k, bâr-mäz bol-sä-ñgiz, bâr-mäz bol-sä-lär⁵⁹⁷

▪ Yukarıda da belirtildiği üzere, geniş zamanın şartının fonksiyonu, geniş zamanda gerçekleşen hareketi şart şeklinde ifade etmektedir⁵⁹⁸.

Bu birleşik çekimin SPH’de bir örneğine rastlanmamıştır.

II.1.2.2.3.b. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

(Ötgän Zämân Eşitilgänlik Şakli Şart Fe’li⁵⁹⁹)

Fonksiyonu geçmiş zamanda gerçekleşmiş ve sonradan fark edilmiş hareketi şart ekinde ifade etmek olan bu birleşik çekim, Karahanlı Türkçesinde -miş /-miş erse yardımıyla yapılır, bolmuş erse “olmuşsa”⁶⁰⁰.

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı, Harezmi Türkçesinde “-miş bolsam”, “-miş ersem” ve “-miş bolsa erdim” terkipleri kullanılarak, kelmiş bolsa “gelmişse”, bolmuş erseñ “olmuşsan”, kelmiş bolsa erdiñ “gelmişsen”⁶⁰¹; Çağatay Türkçesinde “-miş bolsam /olsam” yardımıyla çekimlenir, körmüş bolsañ /olsañ “görmüşsen”⁶⁰².

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın şartı -gän, -qan ve -kän sıfat-fiil ekleri ve şart eki almış bol- yardımcı fiili ile yapılır⁶⁰³.

Olumlu

bâr-gän bol-sä-m (varmışsam), bâr-gän bol-sä-ñg, bâr-gän bol-sä, bâr-gän bol-sä-k, bâr-gän bol-sä-ñgiz, bâr-gän bol-sä-lär⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ Coşkun, ÖTG, s. 175.

⁵⁹⁸ Ergin, TDB, s. 307.

⁵⁹⁹ Coşkun, ÖTG, s. 175.

⁶⁰⁰ Hacıeminoğlu, KTG, s. 196.

⁶⁰¹ Akalın, TTŞ, s. 201.

⁶⁰² Eckmann, ÇEK, s. 123.

⁶⁰³ Coşkun, ÖTG, s. 175-176; Öztürk, UÖTF, s. 212.

⁶⁰⁴ Coşkun, ÖTG, s. 175-176.

Gərçi sən, Ndâzântü, meni tüşîngdâ körgän bolsänġ hām, tâ meni âpmägünläriñçä, göşt pişirib berä âlmäsdiñġ. (SPH, 46)

“Gərçi sen Ndâzentü, beni düşüñde görmüşsen de beni bulmadıkça et pişirip getiremezdin.”

Yelle ölgän bolsä, başqa qızgä üylänaqälämän. (SPH, 48)

“Yelle ölmüşse başka kızla evlenirim.”

Kimdâ-kim pul oġırlägän bolsä, ertägä uniñġ täyâġı bir enli uzâyib qälädi! (SPH, 94)

“Kim para çalmışsa, yarın onun dayaġı bir hayli uzayıp kalacak.”

Olumsuz

bâr-mä-gän bol-sä-m (varmamışsam), bâr-mä-gän bol-sä-ñġ, bâr-mä-gän bol-sä, bâr-mä-gän bol-sä-ñġiz, bâr-mä-gän bol-şä-lär⁶⁰⁵

Ägär mengä turmuşgä çıqışni xâhlämägän bolsänġ, negä bu haqdä mengä âldinrâq äytmädiñġ? (SPH, 105)

“Eğer benimle evlenmeyi istememişsen, neden bunu bana daha önce söylemedin?”

Ayrıca fiil kök veya gövdesine **-(i)b** zarf-fiil eki getirilerek de yapılır.⁶⁰⁶

kör-ib bol-sä-m (görmüşsem), kör-ib bol-sä-ñġ, kör-ib bol-sä, kör-ib bol-sä-k, kör-ib bol-sä-ñġiz, kör-ib bol-sä-lär

İncelenen eserde böyle kullanıma rastlanılmamıştır.

⁶⁰⁵ Coşkun, ÖTG, s.176.

⁶⁰⁶ Coşkun, ÖTG, s.176.

II.1.2.2.3.c. GELECEK ZAMANIN ŞARTI

(Kelâsi Zâmân Şart Fe'li⁶⁰⁷)

Gelecek zamanda gerçekleşecek olan hareketin şart olduğunu ifade eden birleşik çekimdir.

Harezmi Türkçesinde gelecek zamanın şartı “-ğaysa, -ğay ise, -ğay irse” yardımıyla yapılır, alğaysa “alacaksa”, bolğay ise “olacaksa”, bolğay irse “olacaksa”⁶⁰⁸.

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın şartı, “mutlak gelecek zamanın şartı” olarak adlandırılır. “-ğum bolsa” yardımıyla çekimlenir, “bolğum bolsa “olacaksam”, bolğum bolsa “olacaksan”⁶⁰⁹.

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın şartı, -mâqçi ve -âdigân ve -mâq (qıl-mâq lâzım “yapmalı”)⁶¹⁰ ekleri ve şart eki almış bol- yardımcı fiili ile yapılır⁶¹¹.

Olumlu

bâr-âdigân bol-sâ-m (varacak olsam /varacaksam), bâr-âdigân bol-sâ-ñg, bâr-âdigân bol-sâ, bâr-âdigân bol-sâ-k, bâr-âdigân bol-sâ-ñgiz, bâr-âdigân bol-sâ-lâr⁶¹²

kel-mâqçi bol-sâ-m, kel-mâqçi bol-sâ-ñg, kel-mâqçi bol-sâ, kel-mâqçi bol-sâ-k, kel-mâqçi bol-sâ-ñgiz, kel-mâqçi bol-sâ-lâr⁶¹³

▪ Bu tür birleşik çekimli fiillerin en önemli fonksiyonu niyet ifade etmektir⁶¹⁴.

Äğâr şartimizdân vâz keçâdigân bolsâñg, meniñ miñg somimgä yänä miñg som qoşib berişiñg keräk. (SPH, 93)

⁶⁰⁷ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 44; Coşkun, ÖTG, s.176.

⁶⁰⁸ Toparlı, HTG, s.54.

⁶⁰⁹ Eckmann, ÇEK, s. 127.

⁶¹⁰ Öztürk, UÖTF, s. 214.

⁶¹¹ Coşkun, ÖTG, s. 176; Öztürk, UÖTF, s. 213.

⁶¹² Coşkun, ÖTG, s. 177.

⁶¹³ Öztürk, UÖTF, s. 213.

⁶¹⁴ Coşkun, ÖTG, s. 176.

“Eğer şartımızdan vazgeçecek olursan, benim bin somuma karşılık yine bin som vermelisin.”

Olumsuz

bâr-mâ-ydigân bol-sâ-m (varmayacaksam), **bâr-mâ-ydigân bol-sâ-ñg**, **bâr-mâ-ydigân bol-sâ**, **bâr-mâ-ydigân bol-sâ-k**, **bâr-mâ-ydigân bol-sâ-ñgiz**, **bâr-mâ-ydigân bol-sâ-lâr**⁶¹⁵

Ägâr bungä âlâv ta'sir qılmäydiğän bolsä, __ debdi mäymunlär särdâri cähl bilän, __ uni qıymäläymiz. (SPH, 227)

“Eğer buna alev tesir etmeyecek olursa, demiş maymunların başkanı, sinirle onu kıymalarız.”

kel-mâ-mâqçi bol-sâ-m, **kel-mâ-mâqçi bol-sâ-ñg**, **kel-mâ-mâqçi bol-sâ**, **kel-mâ-mâqçi bol-sâ-k**, **kel-mâ-mâqçi bol-sâ-ñgiz**, **kel-mâ-mâqçi bol-sâ-lâr**

Bu çekimle ilgili örnekler, incelenen eserde sınırlı sayıda bulunmaktadır.

⁶¹⁵ Coşkun, ÖTG, s. 177.

II.1.2.3. İMEK FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

(Ätlärdä Kesimlik⁶¹⁶)

Özbek Türkçesinde ek-fiil (tolıqsız fe'l), e-'tir. "bol-" yardımcı fiili de ek-fiil görevinde kullanılabilir. İsimlerin cümle içinde yüklem olarak görev yapmasını sağlayan ve fiillerin birleşik zamanlı çekimlerini yapan ek-fiilin Özbek Türkçesinde dört kipi kullanılmaktadır⁶¹⁷.

II.1.2.3.1. EK-FİİLİN GENİŞ ZAMANI (Hâzırgı Zâmân⁶¹⁸)

İsimlerde şimdiki (geniş) zaman, cümlede yüklem olarak kullanılan ismin sonuna şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır⁶¹⁹.

Ek-fiilin Eski Türkçedeki şekli "er-" şeklindedir. (men erür men "benim")

Karahanlı Türkçesinde kullanılan ek-fiil de "er-" şeklindedir⁶²⁰. Ek-fiilin şimdiki zamanı, şahıs zamirleri ile yapılır, men ök men "ben oyum", sen artaq sen "sen mahvolmuşsun", yoq ol "yoktur", bir qaç kişilerimiz "birkaç kişiyiz", kimlär sizler "kimsizsiz", yöqlar "yoklar". Olumsuzu "ermes /z" ile yapılır. Ayrıca tur- ve bol- yardımcı fiilleri de "er-" yardımcı fiili yerine kullanılabilir⁶²¹.

Harezmi Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zamanı Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi şahıs ekleri ile yapılır, sen kim sen "sen kimsin", 'İşq tili bir 'acab til turur. "Aşk dili bir başka dildir.", biz uya biz "biz akrabamız", Bular ol kimerseler tururlar "Bunlar o kimselerdir."⁶²²

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin geniş zamanı şu şekilde çekimlenir: 1. mén érür mén, dur (tur) mén, bar mén, bar dur mén, quluñ mén "kulunum", biçâra dur mén "biçareyim"; 2. sén, bar dur sén perî "sen bir perisin"; 3. dur, tur, érür, durur, turur, biçâre dur "biçareler"; 1. (çokluk) biz, biçâre biz "biçareyiz; 2. siz

⁶¹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 79.

⁶¹⁷ Salman, ÖT, s. 590.

⁶¹⁸ Coşkun, ÖTG, s. 80.

⁶¹⁹ Salman, ÖT, s. 590.

⁶²⁰ Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

⁶²¹ Akalın, TTŞ, s. 158-159.

⁶²² Akalın, TTŞ, s. 192.

(bîçâre siz “biçareyiz”; 3. durlar, turlar, érürler, bîçâre durlar “biçareler”. Olumsuzu é(r)mäs (tur /dur) mén “değilim” şeklinde yapılı⁶²³.

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanda isimden sonra teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahıslarda zamir menşeli şahıs ekleri, üçüncü şahıslarda ise -dir bildirme eki getirilir⁶²⁴.

Şimdiki zamanın olumsuzu “emäs” olumsuzluk edatı ile yapılı⁶²⁵.

Ek-fiilin geniş zamanının fonksiyonu, birleştikleri ismin şimdiki (geniş) zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını ve devam edecek olduğunu bildirmektir⁶²⁶.

▪ Ek-fiilin geniş zamanının fonksiyonu, birleştikleri ismin şimdiki (geniş) zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını ve devam edecek olduğunu bildirmektir⁶²⁷.

Olumlu

bälä-män (çocuğum), bälä-sän, bälä-dir, bälä-miz, bälä-siz, bälä-dirlär⁶²⁸

Men äslzädä kişilär färzändimän. (SPH, 185)

“Ben asilzadeyim.”

Nimä, mämläkätimizniñ qânun vä udumläridän bexabärmisän? (SPH, 188)

“Ne, memleketimizin kanunundan habersiz misin?”

Mälü дәvlätiniñiz behisáb. (SPH, 206)

“Mal varlığınız hesapsızdır.”

Ngändäniñ qarındaşlari bizmiz, ...(SPH, 33)

“Ngendâ'nin kardeşleri biziz.”

Ulär sizniñ adälätli hükm çiqarişiniñizdän ümidvârlär. (SPH, 6)

“Onlar, sizin adaletli hüküm çıkaracağınızdan ümitliler.”

⁶²³ Akalın, TTS, s. 232.

⁶²⁴ Coşkun, ÖTG, s. 80.

⁶²⁵ Coşkun, ÖTG, s. 81.

⁶²⁶ Ergin, TDB, s. 298.

⁶²⁷ Ergin, TDB, s. 298.

⁶²⁸ Coşkun, ÖTG, s. 80.

Olumsuz

bâlâ emäs-män (çocuk değilim), bâlâ emäs-sän, bâlâ emäs-dir, bâlâ emäs-miz, bâlâ emäs-siz, bâlâ emäs-dirlär⁶²⁹

Bu dünyâda heç nimä **bâqıy emäs.** (SPH, 67)

“Bu dünyada hiç kimse **kalıcı değildir.**”

Lekin ulâr âräsidadâ “bundây bolışı **mümkün emäs**”, deb şübhälängänlär häm tâpilâdi. (SPH, 11)

“Fakat onlar arasında “böyle olması **mümkün değil**”, diye şüphelenenler var.”

Yoq, bu **sârdârzâdâ emäs**, __ deyişârmış. (SPH, 11)

“Yok, bu **başkanın oğlu değil**, demişler.”

II.1.2.3.2. EK-FİİLİN GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANI

(Anıq Ötgän Zâmân⁶³⁰)

Ek-fiilin hikâyesi de diyebileceğimiz bu çekim, görülen geçmiş zaman eki almış ek-fiilin isimlerin sonuna getirilmesiyle yapılır.

Eski Türkçede ek-fiilin görülen geçmiş zamanı, **-di** eki almış “er-“ yardımcı fiilinin isimlerin sonuna getirilmesiyle yapılır, bar **erdi** “var idi /vardı”. **er-** yardımcı fiili yerine bazen **böl-** ve **tur-** yardımcı fiilleri de kullanılabilir⁶³¹, inisi qağan **boldi**. “küçük kardeşi kağan oldu.”

Karahanlı Türkçesinde ek-fiilin görülen geçmiş zamanı, görülen geçmiş zaman eki almış **er-** yardımcı fiilinin isimlerin sonuna getirilmesiyle yapılır, kerek **erdi** “gerekti”⁶³².

Harezmi ve Çağatay Türkçesinde de bu çekim Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibidir, men bay **erdim** taqı bu oğlum **çıgay erdi**. “ben zengin

⁶²⁹ Coşkun, ÖTG, s. 80.

⁶³⁰ Coşkun, ÖTG, s. 81.

⁶³¹ Gabain, ETG, s. 109.

⁶³² Hacıeminoğlu, KTG, s. 195.

idim ve bu oğlum **fakir idi.**”, anañ yawuz qılıqlıǵ **ermes erdi**, “annen kötü karakterli **deǵildi.**”, (HT); biçäre **é(r)dim** “biçareydim”, biçäre **é(r)mes é(r)dim** “çaresiz **deǵildim**” (ÇT)⁶³³.

Özbek Türkçesinde şimdiye kadar gördüğümüz **er-** yardımcı fiilinde **r** düşmüş **e-** şekline dönüşmüştür.

Ek-fiilin görülen geçmiş zamanı, **e-** ek-fiiline **-di** eki getirilerek yapılır. “**emäs**” edatı ile olumsuzlaştırılır⁶³⁴.

▪ Ek-fiilin görülen geçmiş zamanının fonksiyonu, birleştikleri ismin geçmiş zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını ve bunun söyleyen kişi tarafından fark edildiğini ifade etmektedir.

Olumlu

toq **e-di-m** (tok **idim**), toq **e-di-ñg**, toq **e-di**, toq **e-di-k**, toq **e-di-ñgiz**, toq **e-di-lär**⁶³⁵

Bây ätä, men bir qaşşâq dehqân edim. (SPH, 29)

Zengin baba, ben bir fakir köylü idim.”

Meniñ niyätim bundäy edi: (SPH, 70)

“Benim niyetim böyle idi.”

Bizlär yetti äkä-ükä edik,... (SPH, 181)

“Bizler yedi kardeş idik...”

Olumsuz

toq **emäs e-di-m** (tok **deǵildim**), toq **emäs e-di-ñg**, toq **emäs e-di**, toq **emäs e-di-k**, toq **emäs e-di-ñgiz**, toq **emäs e-di-lär**⁶³⁶

İncelenen metinde ek-fiilin olumsuz şekli ile ilgili bir örneğe rastlanamamıştır.

⁶³³ Akalın, **TTŞ**, s. 192, 232-233.

⁶³⁴ Salman, **ÖT**, s. 593.

⁶³⁵ Coşkun, **ÖTG**, s. 81-82.

⁶³⁶ Coşkun, **ÖTG**, s. 81-82.

II.1.2.3.3. EK-FİİLİN ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANI

(Ötgän Zāmân Eşitilgänlik Şakli⁶³⁷)

İsimlerde öğrenilen geçmiş zaman, cümlede yüklem olarak kullanılan ismin sonuna **-miş** eki almış ek-fiilin getirilmesiyle yapılır. Bu çekim “ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı” veya “ek-fiilin rivayeti” olarak da adlandırılabilir.

Eski Türkçede, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı, **-miş** eki almış **er-** yardımcı fiilinin isimlerin sonuna getirilmesiyle yapılır, **bar ermiş** “varmış /var imiş” (ET); **kerek ermiş** “gerek imiş” (KT); **baqar bir abuşqa ermiş** “bakar bir ihtiyarmış o.” (HT); **bahadur émiş siz** “siz bir yiğitmişsiniz” (ÇT)⁶³⁸.

Özbek Türkçesinde ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı **e-** yardımcı fiilinin sonuna **-kän** veya **-miş** ekinin getirilmesiyle yapılır⁶³⁹. **Emäs** edatı ile olumsuzlaştırılır⁶⁴⁰.

▪ Ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanının fonksiyonu, birleştikleri ismin geçmiş zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını ve bunun söyleyen kişi tarafından sonradan fark edildiğini ifade etmektir.

Olumlu

toq ekän-män (toq emiş-män) (tokmuşum), toq ekän-sän, toq ekän, toq ekän-miz, toq ekän-siz, toq ekän-lär⁶⁴¹

İye, sen cüdäyäm yaxşi ädäm ekänsän, __ debdi ikkinçi hämräh. (SPH, 62)

“Sen gerçekten iyi adammışsın, demiş ikinci yol arkadaşı.”

Ulärniñ färzändi yoq ekän. (SPH, 118)

“Onların evladı yokmuş.”

Ähä, köpçilik ekänsizlär! __ debdi xän istehzâ bilän. (SPH, 182)

⁶³⁷ Coşkun, ÖTG, s. 83.

⁶³⁸ Gabain, ETG, s. 109; Hacıeminoğlu, KTG, s. 196; Akalın, TTŞ, s. 192, 232.

⁶³⁹ Salman, ÖT, s. 592.

⁶⁴⁰ Coşkun, ÖTG, s. 83.

⁶⁴¹ Coşkun, ÖTG, s. 83.

“Kalabalıkmışsınız, demiş kinaye ile.”

Tağın bu kişim **muällimmiş**. (SPH, 200)

“Galiba bu kişi **öğretmenmiş**.”

Olumsuz

toq emäs ekän-män (toq değilmişim), toq emäs ekän-sän, toq emäs ekän, toq emäs ekän-miz, toq emäs ekän-siz, toq emäs ekän-lär⁶⁴²

İncelenen eserde ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı ile ilgili bir örneğe rastlanılmamıştır.

II.1.2.3.4. EK-FİİLİN ŞARTI (Şart Mäyli⁶⁴³)

Ek-fiilin şartı, isimlerin sonuna şart eki almış yardımcı fiilin getirilmesiyle yapılır.

Eski Türkçede bu çekim, **-ser /-sar** şart ekini almış **er-** yardımcı fiili ile yapılır, **bar erser** “var ise /varsa”, **kergek erser** “gerek ise /gerekse”⁶⁴⁴.

Karahanlı Türkçesinde ek-fiilin şartı, isimlerin sonuna **-se /-sa** ekini almış olan **er-** yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır. (kim erse “kim ise”)⁶⁴⁵

Harezmi ve Çağatay Türkçesinde ek-fiilin şartı, **-se /-sa** ekini almış **er-** ve **bol-** yardımcı fiili ile yapılır, **rast erse / rast bolsa** “doğru ise” (HT); **bîçâre é(r)sem** “çaresizsem”, **bîçâre bolsañ** “çaresizsen”⁶⁴⁶.

Özbek Türkçesinde ek-fiilin şartı, **-sä** eki almış olan **bol-** ve **e-** yardımcı fiillerinden birinin isimlerin sonuna getirilmesiyle yapılır⁶⁴⁷.

yigit **esä-m /bolsä-m** (yigit isem), yigit **esä-ñg**, yigit **esä**, yigit **esä-k**, yigit **esä-ñgiz**, yigit **esä-lär**

Ägär şu gäpim **yälğän bolsä** güväh körsät! (SPH, 157)

⁶⁴² Coşkun, ÖTG, s. 83.

⁶⁴³ Coşkun, ÖTG, s. 84.

⁶⁴⁴ Gabain, ETG, s. 109.

⁶⁴⁵ Hacıeminoğlu, KTG, s. 196.

⁶⁴⁶ Akalın, TTŞ, s. 192, 233.

⁶⁴⁷ Coşkun, ÖTG, s. 84.

“Eğer şu sözüm **yalan ise** şahit göster.”

Yigit esä, şahniñ hükmünü quş tilidä qarğalärgä tärcimä qilib beribdi. (SPH, 7)

“**Yigit ise**, şahın hükmünü kuş dilinde kargalara tercüme etmiş.”

Gärçi äträfdä boy yetgän qızlar **köp bolsä** häm, Yelle men üçün dünyädä yägänä edi. (SPH, 49)

“Gerçi etrafta boyu yeten kızlar **çoksa** da benim için Yelle bir tane idi.”

Mendä bolsä, nân bär, lekin göşt yoq, __ debdi ikkinçi yolävçi nânini ortägä qoyärkän. (SPH, 31)

“**Bende ise** ekmek var fakat et yok, demiş ikinci yolcu, ekmeğini ortaya koyarken.”

1.2.4. YETERLİK

Özbek Türkçesinde yeterlik için **âl-** fiili kullanılır. Yeterlik şekli için şu formül uygulanır: “fiil tabanı + (ä) + **âl** + (olumsuzluk eki) + kip eki + şahıs eki”⁶⁴⁸

-**mâqdâ** ekiyle yapılan şimdiki zamanın ve -**mâqçi** ekiyle yapılan gelecek zamanın yeterlik şekli yoktur⁶⁴⁹.

Şundäy qilib, xân ikki âvçiniñ işini **âcrim qılâ âlmâbdi**. (SPH, 131)

“Şunun gibi yapıp, han, iki avcının işine **tahammül edememiş**.”

Qâhirä dânişmändläridän birântäsi häm mehmänläriñ zähärli süt içib nâbud bolışigä kim äybdâr ekänligini **âniqlâb berä âlmädilär**. (SPH, 195)

“Kahire alimlerinin hiçbirisi de misafirlerin zehirli süt içip ölmesinden kimin suçlu olduğunu **anlayamadılar**.”

Siz **hâl qılâ âlärmiñiz** bu bähсни? (SPH, 34)

“Siz **halledebilir miydiniz** bu konuyu?”

⁶⁴⁸ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 147.

⁶⁴⁹ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 148.

II.2. FİİL İŞLETME EKLERİ

II.2.1. SIFAT-FİİL (Sifâtdâş⁶⁵⁰)

Fiil çekimine girmeyen, aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştıran, böylece hem sıfat hem de fiil özelliği taşıyan fiil şekline sıfat-fiil denir⁶⁵¹.

Özbek Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri, geniş zaman sıfat-fiil ekleri ve gelecek zaman sıfat-fiil ekleri olmak üzere üç ana başlık altında toplanır⁶⁵².

II.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiili:

▪ **-miş:** Geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Ekin tek şekli kullanılır. İşlek bir ek değildir⁶⁵³.

Günga öz qılmişü üçün kündâşidân uzr sorâpti...(SPH, 7)

“Günge, yaptıkından dolayı kumasından özür dilemiş.”

-miş sıfat-fiil eki **-lik**, **-li** isimden isim yapan eklerle birleşerek kalıcı isimler yapar⁶⁵⁴.

İncelenen eserde böyle bir örneğe rastlanmamıştır.

II.2.1.2. Geniş Zaman Sıfat-fiilleri:

▪ **-gän, -kän, -qan:** Yaygın olarak kullanılan bu ek, geniş zaman ifade eder. Bu sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki **-an**, **-en** ve **-duk**, **-dük** sıfat-fiilini karşılar⁶⁵⁵.

Lekin quşläрни açlık äzâbidân, ölimdân äsrâb qâlgän qarğa bemehr änäqarğagä cävâbân bundäy debdi: (SPH, 6)

⁶⁵⁰ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 73; Coşkun, ÖTG, s. 190.

⁶⁵¹ Coşkun, ÖTG, s. 190.

⁶⁵² Öztürk, UÖTF, s. 221; Salman, ÖT, s. 595.

⁶⁵³ Coşkun, ÖTG, s. 192; Öztürk, UÖTF, s. 221, Buran-Alkaya, ÇTL, s. 158.

⁶⁵⁴ Öztürk, UÖTF, s. 221.

⁶⁵⁵ Öztürk, UÖTF, s. 222.

“Lâkin kuşları açlık azabından, ölümden esirgeyen karga merhametsiz ana kargaya cevap olarak şöyle demiş:”

Tikilibråq qaräsäm, u men tuqqan bälä emäs...(SPH, 3)

Doğrulup baksam ki o, benim doğurduğum çocuk değil.”

▪ -gän, -kän, -qan sıfat-fiil eki bulunma ve eşitlik hâli ekleriyle birleşerek zarf-fiil oluşturur⁶⁵⁶.

Undä qarz ikki äy bolgändä tölänädi, deb yazılğan. (SPH, 147)

“Orada borç iki ay olunca ödenir, diye yazılmış.”

Sen körgäniñdä, ulär qaysi däraxt tägidä suxbätläşib turgän edi? (SPH, 113)

“Sen gördüğünde onlar hangi ağaç altında sohbet ediyordu?”

İt şu zähâti yügürgänçä näri ketibdi, bây bolsä häyrân bolib, baqräyib turäveribdi. (SPH, 165)

“Köpek yürüyünce ileri gitmiş, zengin adam ise şaşırıp kalmış.”

▪ İsimden isim yapan -lik eki ile birleşerek fiil ismi gibi vazife görür⁶⁵⁷.

Bärçä ailä ä'zäläri toy taräddüdidä işgä kömilib ketgänlikläri säbäbli, bāfurcā otirib suhbätläşişgä hām qolläri tegmābdi. (SPH, 50)

“Bütün aile üyeleri, düğün telaşında işe gömülüp gittikleri için birlikte oturup sohbet etmeye elleri değmemişti.”

Bu bilän ulär ekinzārgä tez-tez kelib turgänlikläri bildirmāçı bolibdilär-dä.(SPH, 27)

“Onlar tarla sahibine sık sık gelip durduklarını bildirecek olmuşlar.”

⁶⁵⁶ Öztürk, UÖTF, s. 222.

⁶⁵⁷ Öztürk, UÖTF, s. 222.

▪ **-r, -är, -mäs:** -r ve -är ekleri olumlu geniş zamanı, -mäs eki ise olumsuz geniş zamanı ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. **-lik, -li** ekleriyle birleşerek kalıcı isimler yapar⁶⁵⁸.

U otın âräsidadän çıqqan ötkir vâ yältirâq bältäni körıbdıyu xâtin bilän til biriktirib, uni egäsigä bermäslikkâ ähd qılıb, yaşirib qoyıbdı. (SPH, 126)

“O, odun arasından çıkan keskin baltayı görmüş, hanımı ile sözleşip, onu sahibine **vermemeye** yemin edip gizlemiş.”

▪ **Hâl** ekleriyle birleşerek zarf-fiil yaparlar⁶⁵⁹.

Keyin, ulärgä sezdirmäsdän qulâq sâlib körinğlär-çi, özläriçä nimä deyişärkin. (SPH, 22)

“Sonra, onlara sezdirmeden kulak verip görün, kendilerince ne derlermiş.”

Ägär häbinğdä yänä oşä tüşni körsänğ, uyğänmäsdän mening äldimgä yügürüb kel, oşändä qarziñni ündirib berämän. (SPH, 212)

“Eğer uykunda o rüyayı gör(ür)sen, uyanmadan benim önüme gel, o zamanda borcunu veririm.”

Qani, qorqmäsdän kiräverinğlär. (SPH, 95)

“Hadi, korkmadan giriveriniz.”

▪ **-(ä)yâtğän:**Uzun zaman devam eden, sık sık tekrarlanan iş ve hareketleri ifade eder.İş ve hareket şimdiki zamanda devam ettiği için, bu ekte şimdiki zaman ifadesi hâkimdir⁶⁶⁰.

Künlärniñ biridä, ävqat pişiräyâtğän Güngägä bir äşli lâviyâ keräk bolib qalıptı. (SPH, 7)

“Günlerden bir gün, yemek pişirmekte olan Güнге’ye bir yemeklik fasülye lâzım olmuş.”

⁶⁵⁸ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 158; Öztürk, UÖTF, s. 224.

⁶⁵⁹ Öztürk, UÖTF, s. 224.

⁶⁶⁰ Coşkun, ÖTG, s. 191.

II.2.1.3. Gelecek Zaman Sıfat-fiilleri:

▪ **(ä)digän, -(y)digän, -(ä)dirğan:** Gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir⁶⁶¹.

Zerâ şu dälilimniñ özi häm kündâşim äytä**digän** hämmä gäplärdän sälmâqlırâqdir. (SPH, 9)

“Zira şu delilim, kumamın söyleyeceği bütün sözlerden daha önemlidir.”

Buni pâyqab qâlgän Kenginiñ câni çıqıb ketibdi vä Güngäni qayâqdägi küräkdä turmäy**digän** gäplär bilän haqârät qılâ başläbdi. (SPH, 7)

“Bunu sezen Kengi sinirlenip Günge’ye kayıkta durmayan sözler ile hakaret etmeye başlamış.”

▪ **-güdek, -küdek, -qudek:** Bu sıfat-fiil eki –gü,-kü ve –qu eklerinin –dek eşitlik-benzerlik hâli ekiyle birleşmesinden oluşur⁶⁶².

Künlärdän bir kün bu xânädändä hüsnü lätâfât vä fâzlä kâmâlâtdä ottız ikkitä âlicänâb fâzilât sâhibäsi bolmış ma’budä Läkşmigä qıyâs qılsä ärzigüdek qız tuğlibdi. (SHP, 49)

“Günlerden bir gün bu hanedanda güzellikte ve olgunlukta Lekşmi’ye kıyaslanacak bir kız doğmuş.”

Qoşni, keksäyib qâlgän moysäfid bolsä häm, ölgüdek qurımsâq vä diyânätsiz âdäm ekän. (SPH, 100)

“Komşu, yaşlanmakta olan bir ihtiyar ise de ölecek kadar cimri ve vicdansız adammış.”

▪ **-ğusi, -güsi, -küsi, -qusi:** -gu ekiyle –si iyelik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu ek “kel-“ yardımcı fiili ile kullanıldığında istek ifade eder⁶⁶³.

⁶⁶¹ Coşkun, ÖTG, s. 191; Burân-Alkaya, ÇTL, s. 157; Öztürk, UÖTF, s. 226.

⁶⁶² Öztürk, UÖTF, s. 228; Coşkun, ÖTG, s. 192.

⁶⁶³ Öztürk, UÖTF, s. 227.

...ulärniň bolgusi bälälärini häm öziçä täsävür qılär, quvânär edi.

“...onların olacak çocuklarını da kendince hayâl eder, sevinirdi.”⁶⁶⁴

▪ **-äcäk:** Gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir⁶⁶⁵. Az görülen bir ektir. Yazı dilinde nadiren görülür, konuşma dilinde Türkmenleşmiş ağızların dışında hiç kullanılmaz⁶⁶⁶.

Qılınäcäk işlär häli köp. “Yapılacak işler hayli çok.”⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ Coşkun, ÖTG, s. 192.

⁶⁶⁵ Coşkun, ÖTG, s. 191; Öztürk, UÖTF, s. 228; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 157.

⁶⁶⁶ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 157.

⁶⁶⁷ Öztürk, UÖTF, s. 228.

II.2.2. ZARF-FİİL (Rävişdâş⁶⁶⁸)

Zarf-fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kelimelerdir⁶⁶⁹.

Bu ekler, bir nesnenin bir hareketi yaparken nasıl hareket ettiğini, hareketin nasıl yapıldığını gösterir⁶⁷⁰.

Zarf-fiiller iki şekildedir⁶⁷¹:

II.2.2.1. Asıl Zarf-fiiller:

- **-ä, -y:** Yalnız başına kullanılmayan bu zarf-fiiller, ünsüzle biten fiillere **-ä**, ünlü ile biten fiillere **-y** getirilmesiyle yapılır⁶⁷². Bu zarf-fiil ekine en çok tekrar gruplarında ve birleşik fiillerde rastlanır. (qarây qarây “baka baka”⁶⁷³).

Şundän keyin küyäv öz dârdini äytâ başlâbdi. (SPH, 80)

“Bundan sonra damat kendi derdini söyleyerek başlamış.”

Vâzir nutqını tükâtişgâ ülgürmäy, bu yerdä otirgänlârdän on kişi birdänigä boyinlârini qısib oğrıncâ sâqâllârini tutâmlây başlâbdilâr. (SPH, 94)

“Vezir sözünü bitirmeden, bu yerde oturanlardan on kişi birden boyunlarını kısıp gizlice sakallarını tutamlayarak başlamış.”

- **-gâç, -kâç, -qaç:** Daha çok yazı dilinde kullanılır. Konuşma dilinde “-gändän keyin” şekliyle karşılaşılır⁶⁷⁴. Türkiye Türkçesine “-inca, -ince” şeklinde aktarılır⁶⁷⁵.

Ulâr bâr nânniḡ hämmâsini yeb bolışgâç, yigit mezbânlârgä säkkiz rupiyä pul berib, minnâdârçilik izhâr qilibdi-dä, yänä öz yolidä ketâveribdi. (SPH, 36)

⁶⁶⁸ Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 86; Coşkun, ÖTG, s. 193.

⁶⁶⁹ Coşkun, ÖTG, s. 193.

⁶⁷⁰ Ergin, TDB, s. 129.

⁶⁷¹ Öztürk, UÖTF, s. 229; Coşkun, ÖTG, s. 193.

⁶⁷² Coşkun, ÖTG, s. 193; Öztürk, UÖTF, s. 229.

⁶⁷³ Öztürk, UÖTF, s. 230.

⁶⁷⁴ Öztürk, UÖTF, s. 231.

⁶⁷⁵ Coşkun, ÖTG, s. 195.

“Onlar ekmeğin hepsini yiyince, delikanlı, ev sahiplerine sekiz rupiye para verip teşekkür etmiş, yine yoluna devam etmiş.”

Keyin ulär käyfläri tärqab, huşlärini yıgıb âlişgäç, cüdä kättä günâhgä bätgänlärini tüşinibdilär. (SPH, 210)

“Sonra, onlar, keyfleri kaçınca, çok büyük günaha battıklarını düşünmüşlerdi.”

Ulär kambağalnikigä yetib kelişgäç, âşnäsı debdi: (SPH, 115)

“Onlar fakirinkine gelince, dostu demişti.”

▪ **-gäli,-käli,-qali /-gäni,-käni, -qani:** Bu ekler, Türkiye Türkçesine –**mak için,-mek için, -meye,-maya** şeklinde aktarılır⁶⁷⁶.

Nimägä endi uni dâfn qılğäni bärğän ädämlärgä qarşılık qılädi. (SPH, 189)

“Neden şimdi onu gömmeye varan adamlara karşılık veriyor?”

Ertäsi küni ikkinçi tänbäl uxlägäni üyigä ketibdi. (SPH, 66)

“Ertesi gün ikinci tembel, **uyumak için** evine gitmiş.”

▪ **-günçä:** “-incaya kadar” anlamı verir⁶⁷⁷.Ekin iyelik ekleriyle genişlemiş şekilleri de bulunmaktadır⁶⁷⁸.

İt şu zähäti yügürgänçä näri ketibdi, bây bolsä häyrân bolib, baqräyib turäveribdi. (SPH, 165)

“Köpek yürüyünceye kadar ileri gitmiş, zengin adam ise şaşırıp kalmış.”

Esiñdämi, sen “Älläh äğär mengä toqqız yüz toqsân toqqız reäl bersä, tå uni miñg reäl qılmägünimçä, bir çaqasını häm särflämägän bolärdim”,__deydiñg. (SPH, 139)

⁶⁷⁶ Coşkun, ÖTG, s. 195.

⁶⁷⁷ Buran-Alkaya, ÇTL, s. 159.

⁶⁷⁸ Öztürk, UÖTF, s. 234.

“Aklında mı, sen “Allah bana dokuz yüz doksan dokuz reel para verse, onu bin reel yapıncaya kadar bir çakasını bile harcamamış olurum”, demiştin.”

▪ **-mäy, -mäyin:** En çok kullanılan zarf-fiil eklerindedir⁶⁷⁹. Olumsuz zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı **-meden, -madan, -maksızın, -meksizin**’dir⁶⁸⁰.

“Å bāni İsrāil, şunçalik nādānmisizlārki, haqıqatni teqşirib körmäy, ānıqlāmäy turib, ācizān İsrāilni ölimgä hükm etdiñgiz? (SPH, 118)

“A beñi İsrāil, şu kadar pişman mısınız ki, hakikati anlayıp görmeden, öğrenmeden aciz bir şekilde İsrāil’i ölüme mahkum ettiniz.”

Ådāmlār uniñ negä küläyätgānini tüşünmäy häyrān bolışibdi. (SPH, 159)

“Adamlar onun neden güldüğünü düşünmeden şaşırmişlar.”

▪ **-(i)b /-(i)p:** Çok işlek bir zarf-fiil ekidir. Olumsuz şekli **-mäy** zarf-fiili ve **-mäsdān** bulunma hâlindeki sıfat-fiil ile karşılanır. Ayrıca **-mäb** şeklinde de olumsuz şeklinin yapıldığı belirtilmektedir⁶⁸¹.

__ Ägār sen __ debdi pādşā yigitgä yüzlänib, __ haqıqatān hām quşlār tilini bilsāñg, ānāvi qarğalārniñg ne haqdā münāzārā qılāyätgānini mengä sözlāb ber. (SPH, 5)

“Eğer sen, demiş padişah delikanlıya dönüp, gerçekten kuş dilini(bilsen) biliyorsan, şu kargaların ne konuda tartışmakta olduklarını bana söyle.”

Sengä bālā kerāk ekān ulārni qıyın pāytdā taşlāb ketmäy, ölib __ tirilib bolsā hām bāqışiñg, tävbiyäläşiñg lâzım edi.” __ deyāpti. (SPH, 6)

“Sana çocukların gerek iken, onları zor zamanda atıp gitmeyerek, ölse de dirilse de beslemeliydin.”

⁶⁷⁹ Öztürk, UÖTF, s. 235.

⁶⁸⁰ Coşkun, ÖTG, s. 196.

⁶⁸¹ Öztürk, UÖTF, s. 236; Coşkun, ÖTG, s. 194.

Lekin qarz bergän âdâm hâli müddät kelmäsdän sizgä üstimdän şikâyet yâzib kelibdi. (SPH, 147)

“Lâkin borç vëren adam henüz zaman gelmeden size benim hakkımda şikâyetle bulunmuş.”

▪ Bu zarf-fiil eki, iki hareketin aynı anda veya art arda tekrarlandığını gösterir⁶⁸².

Künlärniñ biridä qâplân bilän çiyäböri âvgä çıqışib, bir qışlâq çekkäsığä bârışibdi. (SPH, 148)

“Günlerden bir gün kaplan ile çakal ava çıkıp, bir köy yakınına varmışlar.”

▪ -(i)b zarf-fiil eki, birleşik fiiller oluşturur⁶⁸³.

__ Bu quşçälär __ meniñ bälälärim, ulärni mengä qaytârib berişing keräk! __ debdi. (5)

“Bu kuşçuklar benim çocuklarım, onları bana geri vermen gerek!”

▪ Bu zarf-fiil eki tekrar grupları oluşturur⁶⁸⁴.

Sengä bälä keräk ekän ulärni qıyın päytdä täşläb ketmäy, ölib tirilib bolsä häm bâqışing, tävbiyäläşing lâzım edi.” __ deyäpti. (SPH, 6)

“Sana çocukların gerek iken, onları zor zamanda atıp gitmeyerek, ölüp dirilip beslemeliydin.”

▪ -(i)b zarf-fiil eki, aynı zamanda öğrenilen geçmiş zaman ekidir.

Künlärniñ biridä âtä-bälä ikkâv ormängä âv qılgäni bârışipti. (SPH, 10)

“Günlerden bir gün baba-oğul, birlikte avlanmak için varmışlar.”

Men va’däñizni toğri tüşinibmänmi? (SPH, 148)

“Ben sözünüzü doğru düşünmüş müyüm?”

Âqsâqällär küyävni çağırıp kelgäni âdâm yubârışibdi. (SPH, 80)

“Yaşlı adamlar, damadı çağırmaq için adam göndermişler.”

⁶⁸² Öztürk, UÖTF, s. 237.

⁶⁸³ Öztürk, UÖTF, s. 237; Coşkun, ÖTG, s. 194.

⁶⁸⁴ Öztürk, UÖTF, s. 237.

II.2.2.2. i-Fiilin Meydana Getirdiği Zarf-fiiller:

Özbek Türkçesinde bu şeklin, olumlu geniş zamana getirilmiş örnekleri dışında bir kullanılışı tespit edilmemiştir. i- fiilinin zarf-fiili –kän eki ile yapılır. Bu zarf-fiil şekli genellikle i- fiilinin düşürüldüğü kaynaşmış durumlarda görülür⁶⁸⁵.

Üy endiginä bitgän ekän, nâtäniş bir kişi kelib undän başpänä soräbdi.
(SPH, 24)

“Ev bitince, yabancı bir kişi gelip, ondan kalacak yer sormuş.”

Lekin ât egäsi sâl nârigä ketgän ekän, oğrı şu âdämniñ âldigä kelib ungä ikki tängä beribdi-dä: (SPH, 151)

“Fakat at sahibi biraz ileri gidince hırsız bu adamın önüne geçip ona iki tenge vermiş.”

Keyin u sigiriniñ ağzını açib qarägän ekän, ağzi laxtä-laxtä qanmış, ämmâ tili körinmäsmiş. (SPH, 101)

“Sonra o, sığırın ağzını açıp bakınca ağzının kan içinde olduğunu görmüş, dili görünmüyormuş.”

- **-bän:** Az kullanılan bir ektir⁶⁸⁶. Şiirde kullanılır⁶⁸⁷.

Toxtä debän ikki kişi tosdı yol. “Dur diyerek iki kişi yol kesti.”⁶⁸⁸

II.2.2.3. Sıfat-fiil Ekleriyle Hâl Eklerinin Birleşmesinden Meydana Gelen Zarf-fiiller:

-ärdä: Bu ek, **-dığında, -dığı zaman,-ken** anlamlarını verir. Geniş zaman sıfat-fiil eki –är ve –dä bulunma hâli ekinin birleşmesinden meydana gelir⁶⁸⁹.

Qaträ qaträ yaş tökärä

⁶⁸⁵ Öztürk, UÖTF, s. 238.

⁶⁸⁶ Coşkun, ÖTG, s. 195; Öztürk, UÖTF, s. 236.

⁶⁸⁷ Coşkun, ÖTG, s. 195.

⁶⁸⁸ Coşkun, ÖTG, s. 195.

⁶⁸⁹ Öztürk, UÖTF, s. 239; Coşkun, ÖTG, s. 197.

Misli bir Lâylä kädäh

“Damla damla yaş dökerken

Bir Leyla misali kadeh.”⁶⁹⁰

▪ **-ärgä:** Yaygın bir kullanımı yoktur. “-maya, -mak için” anlamında kullanılır⁶⁹¹.

Men yetişdim, cäng qılärgä Özbekistänim için

“Ben yetiştim, savaşmaya Özbekistan’ım için.”⁶⁹²

▪ **-mäsdän:** Yaygın bir kullanımı olmayan bu ek, “-madan, -meden” anlamını verir⁶⁹³.

Lekin qarz bergän ädäm häli müddät kelmäsdän sizgä üstimdän şikâyet yâzib kelibdi. (SPH, 147)

“Lâkin borç veren adam henüz zaman gelmeden size benim hakkımda şikâyette bulunmuş.”

Keyin, ulärgä sezdirmäsdän qulâq sâlib körinğlär-çi, özläriçä nimä deyişärkin. (SPH, 22)

“Sonra onlara sezdirmeden kulak salıp görün, kendilerince ne derlermiş.”

Qani, qorqmäsdän kiräverinğlär. (SPH, 95)

“Hadi korkmadan giriverin.”

▪ **-gänçä, -gänimçä:** “-ınca, -dığı zaman, -dığımca, -arak” anlamlarında kullanılan bir zarf-fiil ekidir.

⁶⁹⁰ Öztürk, UÖTF, s. 239.

⁶⁹¹ Öztürk, UÖTF, s. 239.

⁶⁹² Öztürk, UÖTF, s. 239.

⁶⁹³ Coşkun, ÖTG, s. 200; Öztürk, UÖTF, s. 240; Buran-Alkaya, ÇTL, s. 159.

Esingdami, sen “Allâh âgâr mengâ toqqız yüz toqsân toqqız reâl bersâ, tâ uni miñg reâl qılmâgünimçâ, bir çaqasını hâm sârlâmâgân bolârdim”, __devdiñg. (SPH, 139)

“Aklında mı, sen “Allah bana dokuz yüz doksan dokuz reel para verse, onu bin reel yapmadıkça bir çakasını bile harcamamış olurum”, demiştin.”

Qoşnilâr buni eşitib yelkâlarını qısgâñçâ häyrân bolib qâlišibdi: (SPH, 164)

“Komşular bunu işitip omuzlarını kısıñca şaşırıp kalmışlar.”

▪ **-gändä, -gänimdä:** En çok kullanılan zarf-fiil eklerindedir. İyelik ekleriyle birlikte kullanılmış şekilleri de vardır. “-dığı zaman, -ınca” anlamlarında kullanılır⁶⁹⁴.

U tüyäsini qıdırib yürgänidä, yoldä üçtä bälâni uçratib qâlibdi. (SPH, 108)

“O, devesini arayarak yürüdüğünde, yolda üç çocuğu görmüş.”

U kün boyi bir lâhzâ hâm dâm âlmây qâlgänidä, quyâş bätib ketibdi. (SPH, 74)

“O, gün boyu bir an dinlenmeden kaldığında güneş batıp gitmişti.”

Bu âdâmiñgä gâpigâ qarâgändä, __ debdi Äbunüvâs, __ göyâ men uniñg pulini âlgänmişmân. (SPH, 140)

“Bu adabın sözüne bakınca, demiş Ebunüvas, sözde ben, onun parasını almışmışım.”

▪ **-gängä, -kängä, -qangä:** “-ınca, -dığı zaman” anlamlarında kullanılan bir zarf-fiil ekidir⁶⁹⁵.

...âdâtdägi kältä sözläridän bittäsini äräng äğzidän çıqardi, lekin çıqargängä yârâşâ bäräkây qilib-câhl bilân baqırıp çıqardi. “...her zamanki büyük sözlerinden

⁶⁹⁴ Öztürk, UÖTF, s. 241.

⁶⁹⁵ Öztürk, UÖTF, s. 242; Coşkun, ÖTG, s. 199.

birisini güç bela ağzından çıkardı, lâkin çıkardığı zaman kendine yakışır bir şekilde – öfkeyle bağırarak çıkardı.”⁶⁹⁶

II.2.3. SORU EKİ (Sorâq Yüklämäsi⁶⁹⁷)

İsimlerin ve fiillerin sonuna gelerek onları, soru şeklinde fiile bağlayan ektir.

Soru eki, hem isimlerin hem de fiillerin sonuna gelen, onları soru hâline getiren bir ektir. Bu ek fiillerin sonuna da gelse, isimlerin sonuna da gelse kelimeyi daima fiile bağlar⁶⁹⁸.

Kämpir toğri äytdimi? (SPH, 142)

“Yaşlı kadın doğru söyledi mi?”

İye, ikkitä qoygä buzâq berämänmi? (SPH, 84)

“Tamam, iki tane koyuna buzağı veremem mi?”

Nimä deysiz, âtä, yigit teräk turgän yergä yetib bårdimikin? (SPH, 97)

Ne diyorsunuz, baba, delikanlı, kavağın durduğu yere yetişip vardı mı ki?

⁶⁹⁶ Coşkun, ÖTG, s. 199.

⁶⁹⁷ Coşkun, ÖTG, s. 81; Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 74; Ayrıca adı geçen eserde “sorâq yuklamasi” olarak da bildirilmiştir.

⁶⁹⁸ Ergin, TDB, s. 231.

SONUÇ

Bu çalışmada, Doğu (Karluk) Türkçesi kapsamında değerlendirilen ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen Özbek Türkçesi, isim ve fiil çekim ekleri bakımından incelenmiştir. Kadir Mirmuamedav tarafından Özbek Türkçesiyle yazılmış “Süleyman Padişah’ning Hükmi” adlı eser esas alınarak yapılan incelemede eklerin Eski Türkçe, Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçelerindeki şekilleri gösterildikten sonra bugün kullanılan şekil ve fonksiyonları verilmiş ve çalışma sonunda ortaya çıkan sonuçlar aşağıda değerlendirilmiştir.

Özbek Türkçesi dönemindeki ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli ve eşitlik-benzerlik hâli ekleri Eski Türkçe döneminde de görülmektedir. Ancak Eski Türkçede söz konusu eklerin farklı şekilleri de kullanılmakta, Özbek Türkçesinde ise tek şekli bulunmaktadır. Ayrıca Özbek Türkçesinde eşitlik-benzerlik hâli için **-çā** eki dışında **-dāy** ve **-dek** ekleri de mevcuttur.

Çıkma hâli, vasita hâli, yön gösterme hâli ekleri için durum değişmektedir. Eski Türkçede çıkma hâli eki **-tın/-tin**, **-dın/-din**, n ağızlarında **-tan**; Özbek Türkçesinde ise **-dān** şeklindedir. Vasita hâli ekleri, Eski Türkçede **-n**, **-ın**, **-in**; n ağzında bazen **-an/-ān** ve yuvarlak ünlülerden sonra yer yer **-un/-ün** şeklinde iken; Özbek Türkçesinde isimlerin vasita hâli “**bilān**” edatı ile yapılır. Eski Türkçede yön gösterme hâli ekleri, **-garu/-gārū**, **-karu/-kārū**; Özbek Türkçesinde **-gāri**, **-kāri**, **-qari** ve **-rā** olup bu ekler kalıplaşmıştır. Özbek Türkçesinde isimlerin sınırlama hâli mevcuttur ve bu hâl, **-gāçā**, **-kāçā**, **-qaçā** ekleri ile karşılanmaktadır. Eski Türkçede ise isimlerin böyle bir hâli yoktur.

Özbek Türkçesi döneminde çokluk, iyelik ve aitlik ekleri Eski Türkçe dönemindeki şeklini korumuş; ancak Eski Türkçedeki aitlik ekinin **-qı**’lı şekli Özbek Türkçesi döneminde yok olmuştur. Soru eki, Eski Türkçede **mu** şeklinde iken Özbek Türkçesinde ek **-mi** şekline dönüşmüştür.

Özbek Türkçesi fiil çekim ekleri bakımından Eski Türkçe ile kıyaslandığında iki dönem arasında farklılıkların olduğu görülür. Şahıs ekleri ve geniş zaman ekleri bakımından önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak Özbek Türkçesindeki şimdiki zaman ekleri Eski Türkçeden farklılık göstermektedir. Eski

Türkçede şimdiki zaman çekimi için de geniş zaman ekleri kullanılırken Özbek Türkçesinde bu çekim **-yâp**, **-yâtib**, **-maqdâ**, **-yâtir** ekleriyle ve **yât-**, **tur-**, **yüri-**, **otir-** yardımcı fiilleri ile yapılır.

Özbek Türkçesinde de Eski Türkçede de görülen geçmiş zaman çekimi **-di** eki ile yapılır. Ayrıca Özbek Türkçesinde fiil kök veya gövdesine getirilen **-gân** ekinden sonra şahsa uygun olan bir iyelik eki, daha sonra **“yoq”** kelimesinin getirilmesiyle yapılan ve olumsuz anlam ifade eden bir görülen geçmiş zaman çekimi de bulunmaktadır.

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi, Eski Türkçeden Özbek Türkçesine kadar **-miş /-miş** ekleriyle yapılmış; ancak Özbek Türkçesi döneminde durum değişmiş; bu çekim, **-(i)b** zarf-fiil eki ve **-gân**; **(-kân, -qan)** sıfat-fiil ekleri ile yapılmıştır. **-miş** ekiyle yapılan şekli ise yaygın değildir.

Gelecek zaman çekimi, Özbek Türkçesinde **-â(-y-)**, **mâqçi**, **ğu/-gü**, **-gân**, **-ecek** ekleriyle yapılırken; Eski Türkçede **-ğay/-gây**, **-taçı/-teçi**, **-daçı/-dâçi**, **_cı/-çi**, **-ça/-çâ** ekleri kullanılmıştır.

Özbek Türkçesi, emir ekleri bakımından da Eski Türkçeden farklılıklar göstermektedir. Teklik ikinci şahıs eki Eski Türkçede **-ğıl/-gil**, **-qıl/-kil** iken Özbek Türkçesinde **-gin**'dir. Teklik üçüncü şahıs eki Eski Türkçede **-zun/-zün**, **-çun/-çün** Özbek Türkçesinde **-sin**'dir. Çokluk birinci şahıs Eski Türkçede **-alım/-âlim**, (n ağzında) **-alam/-âlâm**, (ünlü ile biten fiillerden sonra) **-lım/-lim**; Özbek Türkçesinde **-(â)ylık**'dir. Çokluk üçüncü şahıs Eski Türkçede **-zunlar/-zünlär**, Özbek Türkçesinde **-sinlär**'dir. Diğer şahıslarda bir değişiklik yoktur.

Şart kipi Eski Türkçede **-sar/-sâr**, Özbek Türkçesinde **-sâ** eki ile yapılır.

İstek ve gereklilik kipi her iki dönemde de aynı şekilde yapılmaktadır. İstek çekimi için **-gây** (**-ğay**, **-qay**, **-kây**) eki; gereklilik kipi için ise Özbek Türkçesinde **“kerâk**, **lâzım** ve **şârt**”; Eski Türkçede **“kergek”** kullanılır. Eski Türkçede bazı metinlerde **-ğu** eki de görülür.

Fiillerin birleşik zamanlı çekimleri, Eski Türkçede de Özbek Türkçesinde de genellikle aynı kalıpla yapılır. Fiil kök veya gövdesinden sonra zaman ekleri ve ek-fiil gelir. Ancak bazı farklılıklar da söz konusudur:

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi için Özbek Türkçesinde Eski Türkçe döneminden farklı olarak “fiil tabanı + (ü,u)v + di + (iyelik menşeli) şahıs eki” kalıbı da kullanılmaktadır.

Eski Türkçede gelecek zamanın rivayeti, “kelmiş bolur men”, “kelmiş bolğay men”, kelteçi bolğay men”, kelgey ertim” (gelecekmişim) örneklerinde görüldüğü gibi yapılmıştır.Özbek Türkçesinde bu çekim, -mâqçi, -â/-y, -â-digän, ekleri ve ekän, emiş kelimelerinin yardımıyla çekimlenir.

Geniş zamanın şartı, Özbek Türkçesinde, geniş zaman eki -r, -är ekleri ve şart eki almış bol- yardımcı fiiliyle yapılır.

Her iki dönemde ek fiilin geniş zamanı, görülen geçmiş zamanı, öğrenilen geçmiş zamanı ve şartı bakımından bir farklılık yoktur.

Bu çalışma sonunda Eski Türkçe döneminden Özbek Türkçesi dönemine kadar bazı isim ve fiil çekim eklerinin değişikliğe uğradığı, bazılarının ise ilk dönemki şeklini koruduğu görülmektedir.

Bugün farklı yazı dilleri kullanan, bağımsızlıklarını tam olarak kazanmış veya başka ülkelerin himâyesinde yarı bağımsız olarak varlıklarını sürdürmeye çalışan pek çok Türk topluluğu mevcuttur. Türk milletinin varolabilmesi, Türk dünyasının bir ve bütün olarak yaşaması için öncelikle dil birliğinin bulunması gerekir. Bu amaçla hazırlanan bu tür çalışmalar, daha da çoğaltılmalıdır.

KAYNAKLAR

- AKALIN, Mehmet, Tarihi Türk Şiveleri, Ankara 1988.
- BÖZKURT, Fuat, Türklerin Dili, Ankara 1999.
- BURAN, A., E. ALKAYA, Çağdaş Türk Lehçeleri, Elazığ 1999.
- COŞKUN, Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, Ankara 2000.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1993.
- ECKMANN, Janos Çağatayca El Kitabı, Ankara 2003.
- ECKMANN, Janos, “Harezmi Türkçesi”, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay
Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996, s.1-38.
- ECKMANN, Janos, “Küçük Çağatay Grameri”, Harezmi, Kıpçak ve
Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996, s.41-64.
- ERCİLASUN, A. Bican, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara 1993.
- ERCİLASUN, A. Bican, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara 1993.
- ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1990.
- ERGİN, Muharrem “Doğu Türkçesi”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976,
s.291-296.
- GABAİN, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, Ankara 2000.
- GÜLENSOY, Tuncer, Türkçe El Kitabı, Ankara 2000.
- GÜRSOY-NASKALI, Emine, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu,
Ankara 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara, 1996.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1, Ankara 1991.
- KOCAOĞLU, Timur “Çağdaş Özbek Şiiri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat
Dergisi, Bahar 1996, s.3-53.
- KORKMAZ, Zeynep, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, Türk Dili
Üzerine Araştırmalar, Ankara 1995, s. 208-216.
- ÖZBAY, Hüseyin, “Özbek Türklerinin Edebiyatı”, Türk Dünyası
Edebiyatları, İstanbul 1998, s.489-545.
- ÖZKAN, Nevzat, Türk Dünyası (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat), Kayseri
1997.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara 1997.

- SALMAN, Ramazan, *Özbek Türkçesi, Doktora Tezi, Malatya 1997.*
- SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul 1993.*
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 1996.*
- SEVÜK, İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz, İstanbul 1932.*
- TEKİN, Şinasi “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.142-192.*
- TOKATLI, Suzan, “Özbek Alfabesi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 3, Bahar 1997, s. 100-105.*
- TOPARLI, Recep, *Hârezmlî Hâfız’ın Divanı, Ankara 1998.*
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. 7.*
- WURM, Stefan, “Özbekçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları, 62. Sayı, İstanbul 1989, s.140-147.*
- YAMAN, Ertuğrul, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara 2000.*
- YAMAN, Ertuğrul, Nizamiddin, Mahmut, *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, Ankara 1998.*

BÄHSLÄR VÄ DA'VÄLÄR HAQIDÄ HİKÂYÄTLÄR

BÄLÄLÄR HÄQIDÄ BÄHSLÄŞUVLÄR

SÜLÄYMÄN PÄDŞÄNİŒ HÜKMİ

(Qadimgi Yähudüyä xalqı rivâyati. "Bibliyä"dän.)

...Älqıssä künlärdän bir kün ikki bädaxlâq äyäl ärz qilib Süläymän Pädşä qâşigä kelädi.

Şundä äyällärdän biri ärz qilib bundäy deydi:

__ Ä sähibi дәvlät! Mänävi äyäl bilän ikkävimiz bir üydä turämiz. Yaqındä şu üydä meniŒ közim yâridi. Ärädän üç kün ötgäç, bu hämxänäm häm bälä tuğdı. Vâ şundän keyin häm ikkävimiz oşä üydä öz oğılçälärimiz bilän birgä yaşäyverdik. Özimizdän başqa biräntä häm begänä ädäm yoq edi üyimizdä...

Xulläs kälâm, keçä keçäsi bu xätin uyqusidä bäsinqıráb öz çaqalâğını bäsib öldirib qoygänü, men __faqr çöriŒiz mäst uyqudä yätgänimdä, oğılçämni imicimidä kökregimdän yulib älib, öz köksigä bäsğan, öziniŒ ölik bäläsinä bolsä, meniŒqoynimgä yätqızğan.

Men__ ğäfil bändä buni ertäläb uyğängänimdä sezdim. Oğılçämni emizmâqçı bolib, unğä kökräk bersäm,.. u ölib yätipti. Tikilibraq qaräsäm, u men tuqqan bälä emäs...

Şundä ikkinçi äyäl şällaqlık qilib bundäy deydi:

(4)

__Yoq, yoq, meniŒ bäläm tirik. Ölgän __ seniŒ bäläng!

__Bekârlärni äytibsän, __ deydi unğä cävâbän birinci äyäl. __ SeniŒ oğliŒ ölgän. MeniŒ oğlim tirik!

Xulläs, bu ikki äyäl şah huzuridä dähänäki cäng qilib, sârâyni başlärigä kötarä başläydilər.

Äqibät, Süläymän pädşä mäcärägä bärhäm berib, bundäy deydi:

__ Bul zäifä: Meniñ oğlim tirik, seniki ölgän, demäqdä. Unisi bolsä: Yoq, seniñ oğlın ölgän, meniñ bäläm tirik, deydi. Qani, mehğä bir şamşir keltiriñglärçi!

Şu zähäti şahğä şamşir älib kelib tutqazdilär.

Süläymän pädşä öz hükmini şundäy bayän qıladi:

__ Mänävi şamşirni älihglärdä tirik qalgän bäläni ikki nimtä qilib çäpiñglär. Soñ bir nimtäni bir äyälgä, ikkinçi nimtäni ikkinçi äyälgä berinğlär! Şundä ärä açıq bolädi!

Älqissä, bäläsi tirik äyäl bu hükmi eşitib, qattıq iztiräbgä tüşädi, öz cigär-päräsigä rähmi kelib, Süläymän pädşägä şundäy ilticä qılä başläydi:

__ Ä muäzzäm şah! Mäyli, bäläni öldirmäy mänävi xätingä beraqalıñ. Men rüzimän.

Ämmä ikkinçi äyäl bolsä:

__ Mäyli, çäpib täşläşsin, __ deydi, __ mengä häm bolmäydi, sengä häm.

Şu gäpdän keyin, pädşä birinçi äyälni körsätib:

__ Bäläni mänävi äyälgä berinğlär. Zerä gödäkniñ änäsi şudir! __ deb ämr etädi.

Şahniñ bu ädil hükmi bütün İsrail dövlätigä tärälibdi vä bärçä xalq undän häyiqadigan bolibdi. Zerä Süläymän pädşäniñ adälätli hüm çıqarmığı üçün pärvändigäri älämdän ungä ilähiy zäkävät ädä etilgänigä endi bütün bänİ İsrail şahid bolgän ekän...

QUŞLÄR TİLİNİ BİLUVÇİ YİĞİT VÄ PÄDŞÄ

(Äsetin ertägi)

Bir mämläktä bir yili açarçilik bolib, açlıkdän näfaqat ädämlär, hättä pärändäyü därrändälär häm qırılä başlägän ekän.

(5)

Oşâ pâyrt bir qarğa beştâ bälâ açğan ekân. Ämmâ bu ânâ-qarğa pälâpânlarını açlık äzâbidân äsrâşgâ, ulärni bâqışgâ äcizlik qılıpti-yu, temirqanât bälâçälärini öz hâligâ täşläb, açarçilikdân cân saqlaş maqsädidâ, özi uzâq yurtlärgâ uçib ketipti. Taqdirniñ taqâzasini qarâñgki, başqa bir begânâ qarğa beçärâ pälâpânläriñ ähvâligâ açinib, ulärni bâhâli qudrât pârvâriş qilâ başläbdi. Kün-uzzu kün tinim bil-mây pır-pır uçib, birân uşâq yâ bittäverpti. Şu zâyldâ u köp mâşaqatlâr çekib, pälâpânläri ölimdân äsrâb qalıpti.

Mänâ, açarçilik dâvri türâb, cämiki zirâatlâr hâsilgâ kiripti, yänâ ma'murçilik dâvri başlänipti. Şundâ ânâ-qarğa begânâ yurtdân uçib kelibdi-dâ, pälâpânläri bâqıb pârvâriş qılğan qarğagâ qarâb:

__ Bu quşçälâr __ meniñ bälälärim, ulärni mengâ qaytarib berişiñg keräk! __ debdi.

Lekin quşläri açlık äzâbidân, ölimdân äsrâb qılğan qarğa bemehr ânâ-qarğagâ cävâbân bundây debdi:

__ Sengâ bäläläriñg keräk ekân, negâ ulärni täşläb qaçib ketdiñg, negâ öziñg bâqıb pârvâriş qilmädiñg ulärni? Men bu quşçäläri ne häsrätdâ açlık äzâbidân äsrâb bâqıb kättâ qıldim, endi bulâr – meniñ bälälärim, ulärni sengâ äslâ bermäymän.

İkki qarğa ortâsidägi bu bâhs hädegändâ tugäyvermäbdi. Ulâr ikkâvi här küni pâdşâ qasrigâ uçib kelib, dârvâzâ başigâ qonib âlärmiş-dâ bir-biriniñg üstidân şâhgâ şikâyât qilib, tinmäy qağıllâşarmiş, bütün qasrni başlärigâ kötârib, äyyuhân-nâs sâlişarmiş. Ämmâ pâdşâ bu qarğäläriñg ne sâbâbdân şâvqın sâlâyâtğanini heç tüşünâ älmäbdi.

Nihâyât, künläriñg biridâ şâh bütün sârây a'yânläri özi qaşigâ çârlâb, ulärgâ vâqeäni bâyân qılıpti.

__ Kimdâ-kim dârvâzâm başidâ tinimsiz qağıllâb yâtgân ânâvi ikki qarğaniñg nimâ demâqçı bolğanini mengâ äytib bersä, oşâ ädämniñg başidân zârüdür sâçür-män... __ debdi ü.

A'yânlar özarâ mäslähätläşib, şâh huzurigâ quşlar tilini bilüvçi bir yigitni başläb kelişipti.

__ Ağar sen __ debdi pādşā yigitgā yüzlänb, __ haqiqatān hām quşlār tilini bilsānġ, ānāvi...

(6)

...qarġalārniġ ne haqdā münāzārā qılāyātġānini mengā sözlāb ber.

__ Bāş üstigā, şāhim, __ debdi yigit şāhgā ta'zim qilib.

U ānçā vaqtġaçā qarġalārniġ qaġıllāşigā qulāq şalib turib, axiri şāhgā yüzlänb şundāy debdi:

__ Ä'lā hāzrātlāri, qarānġ, ānāvi bir yerdā ġuc bolib otirġān beştā qarġa __ pālāpānlār. Ulārdān sāl ācrālib otirġān qarġa esā, quşçālārni bāqqan enāgā __ qarġa. Endi bu yāqdā bir özi şöppāyib otirġān qarġagā qarānġ. Bu __ pālāpānlārniġ ānāsi. Ğāp şundāki, ötgān āçārçilik yili ānā-qarġa bālālārini ānāvi begānā qarġa kelib bāqıb, ulārni ölimdān āsrāb qālgān. Endi hāmmā yāq tōkin –sāçin bolib, toqçilik zāmāni bāşlāġāndā, ānā-qarġa qaytıb kelib, enāgā __ qarġadān bālālārini qaytārib berişni tālāb qılmaqdā. Lekin pālāpānlārni ne māşaqatlār bilān bāqıb āçlik dāvridā ölimdān āsrāb qālgān qarġa ānā-qarġagā: “Pālāānlārni men bāqıb östirdim. Demāk endi ulār meniġ bālālārim boldi. Sengā bālā kerāk ekān ulārni qıyın pāytdā tāşlāb ketmāy, ölib __ tirilib bolsā hām bāqışniġ, tāvbiyalāşniġ lāzım edi.” __ deyāpti. Ulār sizniġ ādālātli hükm çıqarışniġizdān ümidvārlār: Pālāpānlār qaysi qarġa bilān bolışlāri kerāk __ ulārni bāqıb kättā qılġān enāgā __ qarġa bilānmi, yā ulārni tuxumdān çıqarıb, keyin, qıyın pāytdā tāşlāb ketġān ānā-qarġa bi-lānmi? _ Şuni bilişmāqçı.

Bu ġāpni eşitġān pādşā öz sāltnātidāġi cāmiki ālimu fāzillārni çaqırtirib, ulārgā māslāhāt sālibaldi.

__ Biz ādilānā hükm çıqarmāġımız lāzım, __ debdi u; __ Xoş, äytiġlār-çi, pālāpānlārgā qaysi qarġa ānālik qılsā ādālātdān bolādi?

Şundā āhli füzālā birinçi bolib fikr äytmaġni pādşāniġ özidān iltimās qılıp-ti.

__ Bizniġ hükmimiz bundāy __ deb ġāp bāşlābdi. Pādşā, __ öz bālālārini qıyın pāytdā tāşlāb ketġān qarġāni ölgān deb, pālāpānlārni āçlik pāytidā...

(7)

...ölimdən əsrəb qalğan qarğani ulärniñg haqıqıyânəsi deb hisâblâmâq lâzım.

___ Bizlär hăm siz, ä'lâ hâzrätläriñg bu âdilânâ fikriñgizgä qoşılırmız, ___ deyişipti bir âvâzdän ällämälär.

Şundän keyin pâdşâ sârâydän çıqıb, ikki qarğagä öz hükmini e'lân qılıbdi. Yigit esä, şâhniñg hükmini quş tilidä qarğalärgä tärcimä qilib berbdi. Pâdşâ hük-mini eşitgän şu zâhâti qanât qâqışib uçib ketişipti: Änä-qarğa yâlgız özi bir tãmangä, enägä-qarğa pälâpânlär bilän birgä ikkinçi tãmangä uçib közdän ğâyib bolışipti...

ÇAQALAQ KİMNİKİ?

(Liberiyä vâ Gvıyenädä yâşâvçi LÄMA eläti ertägi)

Bir qışlâqdä Mävüñgü iisimli bir âdäm yâşâr ekän. U qandây işgä qol urmâsin, nimä nârsägä câzm qılmâsin, dâim işi bärâridän kelär ekän. U qışlâqniñg âldi bâyleridän bolib, ikkitä xâtini bâr ekän. Bittä xâtiniñg ismi Kengi, ikkinçisini-ki ___ Güngä ekän. Mävüñgü ikkälä xâtiniğä hăm öz yeridän tãmârqa äcrätib beripti. Xâtinlär öz tãmârqaläridä coxâri, lâviyâ vâ başqa ekinlär ekişâr vâ ulärgä özläri işlâv berişâr ekän. Xulläs, ikkälä kündâş heç nârsägä muhtâclik sezmây, râhätä, fârâğatdä yâşâr ekän. Gärçi ulär birgä yâşâssä, bittä qâzândän âvqat yeyişsä hăm, hâr qaysisi öz tãmârqasını cänidän ârtıq yaxşı körär vâ u yerdä ünädigän hâsılını yerü kökkä işänmäs ekän.

Künlärniñg biridä, âvqat pişirâyâtgän Güngägä bir âşli lâviyâ keräk bolib qalıpti. Lakin oşâ pâyıt öz üyidä bir dänâ hăm lâviyâ yoq ekän, şuniñg üçün kündâşiniñg tãmârqasıgä kirib, bir sıqım lâviyâ terib çıqıbdı. Buni pâyqab qalğan Kenginiñg câni çıqıb ketibdi vâ Güngäni qayâqdägi küräkdä turmäydigän gäplär bilän haqârät qılâ başlâbdi. Güngä öz qılmişi üçün kündâşidän uzr sorâpti vâ:

___ Äytgülik kättä günâh qılmâdim şekilli? ___ depti. ___ İkkâvimizniñg erimiz bittä bolsä, undän keyin, qâzânimiz hăm, dâsturxânimiz hăm bir bolsä, lâviyâni qaysi tãmârqadän âlib pişiriş bäribir emâsmi?

(8)

Lekin Kengi kündâşiniñg izâhini eşitişni hăm istämâbdi. Axırı bolmâgâç, ulär: bundän buyân hâr birimizniñg tãmârqamızdä nimä ünsä, qandây hâsıl dünyâgä

kelsä, unğä faqat şu tāmārqa sâhibäsi egä bolädi, deb ähdläşişipti. Şu bitimdän sonğ kundâşlär yänä tinç-tätuv yaşâyverişipti, başqa birän märtä häm cäncälläşmişädi.

Künlärniñ biridä, här ikkalä kundâş öz tāmārqasidä ğivirsib yürgän ekän birdänigä Kengäniñ hāmiläsi bezâvtälänib, uni tolğaq tutä başläbdi. U zärä dâr-dim yenğilläşsä, deb öyläb tāmäki çekmäçqi bolibdi, lekin açiq yüz bilän kütib älibdi, otirib däm älgäni unğä cây körsätibdi, tāmäki beribdi. Täsädifni qaränğki, şu yerdä Kenginiñ dârdi tutib közi yärib oğl köribdi.

Unğä Güngäniñ özi dâyalik qilibdi, çaqalâqniñ kindigini kesibdi, bädänini mayläbdi __ xulläs, yänği tuğlgän çaqalâqqa qilinädigäh bärçä räsrm-rüsmälärni häfsälä bilän bəcäribdi. Közi yärigän änä biräz huşini yığb, tili kälimägä kelğaç, kundâşigä minnädärçilik bildiribdi.

__ Vây, miñ rähmät-e sengä, Güngä binâyidek dâyalik qıldıñğ. Yaxşiyäm sen bär ekänsän. Bälämni xuddi öz bälänğdäy mehr bilän yuvis tärädiñğ. Bu yaxşiliginiñni sirâyäm unutmäymän.

__ Vây, öz bäläm bolğändän keyin, negä axır undän mehrimni äyär ekänmän, __ deb cävâb qilibdi Güngä. __ Nimä, şartimiz esiñgdän çıqdimi? Oğılçä meniñ tāmārqamdä dünyägä keldi, demäk u meniñ bäläm. Men uni sengä bermäçqi emäsmän.

Kundâşiniñ bu gäpini eşitgän Kengi aççıq-äççıq köz yaş tökipti, xudäniñ zârini qilib unğä yälinib – yälväribdi, ämmâ Güngä kundâşiniñ ähu näläsigä pärvä häm qilmäbdi. U faqat bittä näsägä __ bu məcäräni äcrim qılış üçün şähärgä, qabilä särdäri Mänilämbi huzurigä barişgä räzi bolibdi. Särdär Mänilämbiniñ äqilü ädilligi haqidägi ävâzä bütün elgä tärälgän ekän; şungä körä här ikkalä äyäl häm, särdär meniñ fäydämğä hükm çıqarädi, degän ümid bilän yolgä rävnä bo-libdi.

Mänä, ulär Mänilämbi huzurigä kirib, özläri älib kelgän sävğälärni unğä täpşiriptilär.

(9)

Şundän keyin, särdär ikki kundâşdän: mübähäsänğizniñ bāisi ne, deb soräpti.

Birinçi bolib Kengi öz dârdini âytibdi:

__ Yâqındâ meniñg közim yâridi. Ämmâ mânâvi kündâşim Güngä bälâmni mendän târtib âlmâqçı. Men cigärgöşämni toqqız ây kökrâgim âstidâ âsrâb yürgän, tolğaq tutgän päytlärdä ne-ne äzâblärgä çidâgän bolsämu, oğıl meniki bolmäy, uniki bolsinmi? Bundän ârtıq gâpni gâpiriş nä hâcät? Zerâ şu dâلیلimniñg özi hâm kündâşim äytâdigän hâmmâ gâplärdän sâlmâqlırâqdir. İlticâ qılâmân siz-dân: Faqat âdâlatlihükm çıqariñg.

Şundän keyin Güngä gâp başlâbdi

__ Bälâ meniki, buniñg sâbâbi bâr. Bir küni men Kenginiñg tâmârqasidän bir sıqımgınâ lâviyâ tâlgânimdâ, u mendän cüdâ qattıq râncigän edi. Şundâ ikkâvimiz, bundän buyân meniñg tâmârqamdâ üngän, vâyâgâ yetgän, dünyâgâ kelgän hâmmâ nârsâ meniki, uniñg tâmârqasidâ hâsıl bolgän nârsâ uniki bolâdi, deb âhdlâşib âlgän edik. Kengini men tâmârqamgâ çaqırgânim yoq, u öz âyâğı bilân kirib keldi, keyin uniñg çaqalâğı meniñg tâmârqamdâ tuğıldı; demâk, kelişilgän âhdimizgâ körâ, bälâ meniki bolışı kerâk, kündâşimniñg esâ bälâni âlişgâ heç qandây haqqı yoq.

Qabilâ sârdâri Mânilâmbi ikkâlâ tâmânnig dâلیلini hâm dıqqat bilân tiñglâbdi vâ Güngâniñg tâlâbini toğri deb tâpib, bälâni şu âyâlgâ hükm qilibdi.

Lekin mâhkâmâdâ hâzır bolgânlârniñg köpçiligi Mânilâmbiniñg hükmidän nârâzı bolışıpti. Ulâr e'tirâz bildirişib, gâp bälâniñg qayârdâ tuğılğânidâ emâs, bâlki uni kim tuqqanligidâ, deyişibdi. Çünki sârdâr çıqargän hükm ulârgâ şübhâli bolib tuyulibdi-dâ.

Xoş, siz qandây hükm çıqargän bolârdiñgiz?

ÂVÇI VÂ UNIÑG OĞLI

(Nigeriyâ, Niger, Çâd, Gânâ vâ başqa Fârbiy Äfrıqa mâmlâkâtlâridâ yaşâvçı xausâ xalqı hikyâti)

...Endi âvçi vâ uniñg oğli haqqidâ hikâyât eşidiñg.

(10)

Bir âvçi bolib, uning Sinnâ ismli ođli bâr ekân. Künlarning biridâ âta-bâlâ ikkâv ormangâ âv qılgâni barişipti. Ulâr qançâ yügürüb – yelişmäsin, heç ävlâri bârâridân kelmâbdi __ âtigi bittâginâ cinqarçâ quyânni âtib öldirişipti. Âtâ bu quyânni âlib yürişni ođıl Sinnâgâ buyuribdi, lekin ođıl, şu sâriq çaqagâ ârzimâgân olcâni hâmi kôtârib yürâmânmi deb quyânni butâlâr ârâsigâ âtib yubâribdi. Oşâ küni ulâr bâşqa heç nimâ ävlây âlişmäbdi. Çâşgâhgâ bârib qârnları açipti.

__ Qani, ođlim, bâyâgi quyânni pişir-çi, __ debdi âtâ Sinnâgâ. __ Sâlgînâ bol-sâyâm bıqınni çiqarib âlâylik.

Lekin ođıl quyânni butâlâr ârâsigâ taşlâb yubârgânini âytibdi. Buni eşitgân âvçiniñ fiğâni çiqıb ketipti. U câhl üstidâ Sinnâni bältâ bilân uribdi, ođıl huşı-dân ketib yıqilibdi, ämmâ âtâ ođlınıñ behuş yâtgâniğâ pârvâ hâmi qılmây, üyigâ cönâb ketpti.

Sinnâ uzâq vaqt behuş yâtipti, axiri qâş qârâyib, vaqt âllâmâhâl bolgânidâ, huşigâ kelibdi-dâ bir âmâllâb ornidân turib üyigâ yol âlibdi. U üydâgilâr pinâkkâ ketgünçâ pâyılâb turib, içkâri kiripti vâ öziniñ enğ zârur buyumlârini âlib, bu yerdân bâş âlib cönâb ketipti. U Kvende âtaluvçi ülkân qıslâq tãmangâ râvânâ bolibdi vâ yârim keçädâ qabilâ sârdâriniñ üyigâ yetib baripti.

Sârdâr uyğaq ekân. U begânâ yigitni körüb:

__ Qayerdân kelürsân? __ deb sorâpti.

Sinnâ cävâb beripti.

__ Neçün üyiñni târk etdiñ? __ deb sâvâl beripti sârdâr.

Sinnâ ormândâ âtâsi bilân bolgân vaqeâni birmâbir sözlâb beripti.

Şuni âytib otiş kerâkki, bundân bir neçâ yil muqaddâm sârdâr uruşdâ öziniñ yâkkâyü yâgânâ ođlidân cudâ bolgân edi. Bâlâni düşmânlar âsir âlib ketib, öldirib yubârişgân ekân. Hâzır sârdâr Sinnâgâ tikilib qarârkân, köñligâ bir fikr kelibdi.

__ Sen, bâlâ, sır saqlây âlâsânmi? __ deb sorâbdi u.

__ Qanaqa sır ekân? __ debdi Sinnâ.

Meniñ oğlim yoq, __ debdi qabilä särdâr. __ Yalğızgına bittä oğlim bâr edi, lekin uni uruş päytidä...

(11)

...äsir âlib ketişgän. Sengä äytädigän sırım şuki, ertäläb tãñg ätgändä men âdam-lärni yıgıb, seni hämmägä, oğlim, deb tänitämän. Şükriki, oğlim äsirlikdän qaçıb kelipti, deb ävâzä qılămän. Râzimisän şungä?

Sinnä râzi bolibdi vä:

__ Buniñg heç qıyın tãmâni yoq __ debdi.

Şu gäpdän keyin särdâr üyigä kirib miltıq âlib çıqıbdı-dä, âsmãngä qarätib oq uzıbdı. Gümbrilägän oq ävâzidän çöçib uyğanıb ketgän särdârniñg xâtini hävligä yügürüb çıqıbdı.

__ Ä buzrük särdârim, ne hâl yüz berdiki, siz yârim tündä oq üzdiñgiz? __ deb soräbdi u eridän.

__ Oğlimiz qaytib keldi, ânâsi! __ deyä çävâb qılıbdi särdâr.

Bu xuşxabârni eşitib xâtin häm sävingänidän bärällä çinqırıp yubâribdi. Oq ävâzidän bütün qıslâq uyğanıb ketipti.

__ Särdârniñg üyidä bir gäp bolgãngä oxşaydiyâv! __ deyişipti ädâmlär. __ Bol-mäsä, yârim keçädä hämmâni bezâvtä qilib paqıllätib oq üzärmidi?

Ulâr nimä bolgânini bilib keliş üçün särdârniñg üyigä âdam yubârişipti. U âdam zumdä qaytib kelib, yãñgilikni xabâr qılıbdi:

__ Särdârimizniñg uruş päytidä äsir âlingän oğıl kütilmägändä qaytib kelibdi, __ debdi u.

Buni eşitgän qıslâq ähli quvãnib ketibdi. Lekin ulâr âräsidadä “bundäy bolışı mümkün emäs”, deb şübhälängänlär häm tãpılıbdi.

Yigitçä ertäläb tãñg âtişi bilän yuvınıb-täränibdi, becirim şâhãnâ libâslär ki-yipti, särdâr bergän äntıqa sävğälär-taqınçâqlârni taqıbdı. Şundän keyin Sinnä kö-çägä çıqıp qıslâqni äylänibdi, hämmä yerdä ädâmlär uni açiq çehrä bilän qutlıy

bəşləbdilər. Lakin qışlaqniñ ayrim sarak aqsaqallari yigitgə tikilib qarşarkən, şübhä biläh başlarını sarak-sarak qılışib:

__ Yoq, bu sardar emäs, __ deyişärmış.

Başqa adamlar bolsä, ulärgä e'tiraz bildirib:

__ Yoq, bu sardarzadäniñ özginäsi! __ deyişärmış.

Adamlarñ şübhäsi kün sayın arta baripti və nihayät künlärniñ biridä oşa şübhälängän adamlardan qaysiyäm biri:

(12)

__ Keliñlar, bir tekşirib körämiz __ balä haqiqatän häm sardarñiñ oğlimikin yä yoqmi, __ deb təklif kiritibdi.

Şundan keyin aqsaqallar öz oğllarigä yäsänib, kiyinib, atgä minişni buyurişipti. Sonğ ulärgä şunday deyişipti:

__ Həzir həmməñiz at minib sardarnikigä bərəsiz-dä, uniñ oğlini ulaq çapib sayr qılışgä təklif etäsiz. Bir az vaqt at çaptirib yürgäniñizdən keyin atdan tüşäsiz-dä, hər qaysiñiz öz atıñizni qılıç bilän şartta çapib təşläysiz. Keyin, gö-yä heç nimä bolmägəndäy üygä qaytib keläveräsizlər.

Hər bir aqsaqal öz oğligä ötkir qılıç tutqazibdi. Yigitlər atlärgä minişib sardarñiñ qasri tāmān yol alişipti.

Təsədifni qarāñki, aqsaqallarñiñ bu şum niyätini bir adam eşitib turgän ekän. U sardarñiñ huzurigä yügürüb kelib, həmmä eşitgänlərini aqızmay-tamızmäy unğä aytib beribdi. Çaqımçiniñ bu xəbəri sardarñi pänd yeb qalışdan əsrəbdi. U aqsaqallar sınavigə ay bolib turibdi.

__ Həy, körämiz, __ debdi u, __ senlər şaxidä yürsälärniñ, men bərgidä yürä-män.

U Sinnəni yänigə çağırıp şunday təyinləbdi:

__ Sen aqsaqalzadalər bilän bolgäniñdä, ulärniñ hər bir hərəkätini küzätib bär, ulär nimä iş qılışsə, sen häm əynän ulärgə oxşab iş tut.

Şu pəyt əqsəqəlzədələr həm yetb kelişipti. Ulər sərdərniŋ oğlini özləri bilən birgə səyr qılğani çağırıştı. Sinnə razi bolibdi və yigitlərgə qoşilib at çaptirib ketibdi. Əqsəqəllərniŋ bələləri bu yergə yetgəndə taqqa toxtaşıpti-də, atlardan tüşüb, hər biri öz atını qilç bilən ayaməy çapib təşləbdi. Sinnə buni körüb, özi həm süyükli atını şartta çapib təşləbdi.

Bəyvəççə yigitlər üylərigə qayıb bərib həmmə bolgən vəqəni atələrigə söz-ləb beribdilər, şundə əqsəqəllər Sinnəniŋ sınavdən ötgəninini və uniŋ haqiqatən sərdərzədə ekənligini e'tiraf etişipti.

__ Faqat sərdərdek uluğ zətniŋ oğlinə öz bebəhə tulpərini şundəy bəpərvəlik bilən çapib təşləşi mümkün, __ deyişipti ulər.

(13)

Lekin bu fikrgə qat'iy işəniş üçün ulər sərdərzədəni yənə bir märtə sınav körməçisi bolıştı.

Ertəsi künü əqsəqəllər oğillərigə şundəy deb təyinləşibdi:

__ Bələni yənə bir märtə səyrgə əlib çiqınlər. Hər biriniŋizgə bittədən enğ gözəl kənizək berəmiş. Sizlər ormangə bərib, sərdərzədəniŋ közi əldidə kənizəginiŋizniŋ niyətidən əgəh qilibdi. Sərdər Sinnəni çağırub, unğə bir eməs, ikkitə kənizək beribdi və şundəy debdi:

__ Sen yigitlər bilən bərəsən. Yədiŋdə bolsin: Ulər nimə qılışsə, sen həm əynən şundəy qıl.

Bu səfər həm ə yigitlərgə taqlid qilib iş körübdi. Ənə şundən keyin əqsəqəllər Sinnəniŋ çindən həm sərdərzədə ekənligigə bətəməm işənişipti.

__ Hə, u çindən həm sərdərniŋ oğli __ deb tənəlişipti ulər. __ Faqat sərdərniŋ oğlinə bəylikni şundəy pisənd qılməsliqi mümkün.

Şundən keyin, əradən ənçə vaqt ötipti. Sinnə sərdərniŋ üyidə xuddi uniŋ oğlidek yaşəb yürəveribdi. Lekin künlərniŋ biridə bu Kvende qışlāğıgə Sinnəniŋ atəsi __ əvçisi dəyib kelib qalıpti. Bu yerdə u təsadifən öz oğlini körüb qalıbdi-yu, ədəmlərdən sorəb-suriştirib, həmmə bolgən vəqəni bilib əlibdi. Keyin u sərdərniŋ üyigə kirib bəribdi. Qarəsə, oğli Sinnə sərdər bilən yənmə-yən gürünləşib

otirgänmiş. Ävçi dästävval särdärgä ta'zim qilib u bilän salämläşibdi, song yigitgä qarab bundäy depti:

__ Qani, oğlim, yür, ketdik. Birgä äv qılmägänimizgä hämänçä boldi. Sağnib qalgändirsän ävni?

Sinnä çurq häm etmäy otiräverpti. Şundä särdär ävçigä yüzlänib:

__ Ä müsäfir, sırımni aşkär qilmä. Köngliñg nimäni tūsäsä hämmäsini berämän, faqat, iltimäs, Sinnäni mengä qaldır, __ deydi

Biräq ävçi särdärniñg ilticäsigä qulâq salmäbdi, öz söziđä äyâq tiräb turib älibdi.

Şundä särdär nävkärlärini çağırıp, üçtä ät egärläşni vä Sinnäniñg qoligä şämsir tutqazişni buyuribdi. Keyin üçävläri: Ävçi, särdär vä Sinnä...

(14)

...ätlärgä minişib, orman tämängä şämäldek yelib ketişipti. Ulär ormängä yetib bärüb bir säyhänlikdä toxtaşıpti. Song särdär Sinnägä bundäy deydi:

__ Gäplärimgä qulâq sâl, Sinnä. Ätäñg bilän men __ ikkävimiz qurâlsızımız. Faqat seniñg qoliñgdä şämsir bär. Bizni äcrim qilädigän yol faqat bittä: Yä meni öldiräsänü bütün mälü dävlätimni öziñgä älib, ätäñg bilän öz yurtiñgä qaytib ketäsän, yä bolmäsä, ätäñgni öldirib, men bilän qäläsän. Änä undä biz yänä äv-välgidäy ätä-bälä bolib huzurhälävätdä yaşäyverämiz.

Yigit nimä qılarini bilmäy, säräsimädä qalıbdi.

Uniñg ornidä siz bolgäniñgizdä, kimni öldirär ediñgiz: Ävçinimi yä särdärni-mi?

Källäpoşni yergä qoyib bir öylär köriñg-çi!

MÄL, MERÄS VÄ OLCÄ DA'VALÄRİ

TÖRT ÄĞÄ-İNİNİŒ FIL ÄVİGÄ BÄRGÄNİ

(Senegäl, Gämbiyä vä Nigär däryäläriniñg yuqäri äqimidä istiqämät qiluvçi

mädinyi xälqi ertägi)

Bir zâmânlâr trt âĝa-ini tgn ekn. Ulrdn biriniĝ ismi Mergn, ikkinçisiniki __ tkirkz, çinçisiniki __ Uzunqol v trtinçisiniki __ Ketiktt ekn.

Knlrniĝ birid trtvlnn fil vig tlnibdi. Lrniĝ faqat bitt miltıĝı v bittĝih oqı br ekn. Őundy bols hm Mergn klrig dld berib:

__ Heç tŐviŐ qılmnĝlr, men Őu bitt oq biln hm filni tib ldirmn, knĝliĝiz toq bolsin, __ depti.

Ulr qayıqqa otiriŐib, miltıq biln oqni otirĝiçĝ qoyiŐipti-d, dryniĝ yu-qri qimi tmn sz bŐlŐipti. Ulr uzq sziŐipti. Bir vaqt Ketiktt behsdn qımirlb yubrgn ekn, qayıq çyqalib ketipti. Őund otirĝiçĝ qoyilĝn oq dumlb brib, “Őlp” etib suvg tŐib ketibdi. Buni faqat tkirkz sezibdi.

(15)

__ Toxtnĝlr! __ debdi u ĝa-inilrig. __ Oqımız dryĝ tŐib ketdi. n, krypmn: U suv tbid ytipti.

ĝa-inilr drrv qayıqni toxtŐipti. XoŐ, nim qiliŐ kerk? Fikr tkirkzdn çiqıbdı:

__ Uzunqol, __ depti u, __ bu seniĝ vzifnĝ! Qanı, qoliniĝni çzib oqni suv tgidn l-çi! Oq blms qandy v qilmiz?

Őund Uzunqol qolini suvg tıqıb, dry tbid ytgn oqni libdi. Uni puf-lb tzlb, quritĝni ftbg tutıpti. ĝa-inilr yn eŐkk eŐib szib ketiŐipti.

Bir vaqt tkirkz birdn çinqirib yubribdi:

__ ĝaynilr, qarnĝlr! Hov, n nrigi qırĝqd, butlr rsid bir fil tu-ripti.

Mergn miltıqni oqlb, qondĝını yelksig tirbdi, niŐnni molçlg lib oq zibdi. Fil “ĝrs” etib qulbdi-yu, cn beribdi.

Őu mhl tkirkz begn qabilniĝ bir ĝl vçilrini krib qlibdi. Ulr nyzlrini silkitib, bir nimlr deb hyqriŐĝnç, oq yegn fil tmn ygrib briŐytgn emiŐ.

__ Birädärlär! __ debdi Mergän. __ Fil tezrâq nârigi sâhilgä âlib ötib yaşırışi-miz keräk, yoqsä, BnBvi âvçilär olcämizni târtib âlişädi. Uzunqol, bu sening väzifäng!

Uzunqol, ornidän turib, çâp qoli bilän filning härtumidän uşläb, uni qayıq turgän qırğaqqa südräb kelibdi-dä, öng qoli bilän nârigi qırğaqqa itqıtbıdı.

Lekin begänä qabilä âvçiläri bu päyt äncä yaqın kelib qalışgän ekän. Ulär qayıqdägi tört äğa-inigä qaräb baqırä başlaşıbdı:

__ Hây! Fil bizniki bolış keräk, negäki u biz âv qılädigän hududdä yaşardı! Sizlär oğrısızlär, bizning filimizni öldirib, öz sâhilingizgä âlib ketdinglär!

__ Qanaqa fil? __ deb baqırıbdı ketikättä. __ qayerdä kördinglär filni? Biz heç qanaqa fil-pilni körgimiz yoq. Ägär işänmäsänglär, däryädän süzib ötib, özläring qıdırib köringlär.

Lekin u âvçilär tâ däryädän süzib ötişgünçä, äğa-inilär sâhilgä çıqşıptı. Uzunqol filni butälär äräsidägi bir çuqurgä tüşiriptı, Ketikättä bolsä, ...

(16)

...şu çuqur üstigä otirib, keti bilän çuqurnı häm, filni häm berkitiptı.

Begänä qabilä âvçiläri teväräk-âtrâfdä räsä izğşıptı. Filni mänä şu äğa-inilär âtib öldirgänini ulär yaxşı bilişardı, lekin qançä qıldirişsä häm, bärıbir uni tâpişä älmäbdı. Ketikättäning âtrâfini öräb âlgän äkä-ükälär bolsä, pinäkläri büzmäy miyıqläridä külib otiräverişıptı.

Nihâyät, begänä âvçilär izğıyverib çärçäşibdi vä öz sâhillärigä quppä-quruq qayıb ketişiptı...

Tört äğa-ini öz qıslâğıgä qayıb bärıbdı. Änä şundä ulär fil göştining enğ mähäl bölägini täläşib, mähäräläşib qalışıbdı.

__ Oqning däryägä tüşib ketgänini men päyqadım, nârigi sâhildän bu sâhilgä ötläb yürgän filni häm, begänä qabilä âvçiläri häm men kördim, __ debdi Ötkir-köz. __ Men bolmägänimdä senlär heç nimä qılâalmäsdinglär!

Oşa oqni daryâ tübidän men âldim, ölik filni u sâhildän bu sâhilgä men âlib ötdim, __ debdi Uzunqol! __ Mensiz senlârgä heç vaqâ hâm tegmäski.

__ Filni kim âtib öldirdi? Bir dânäginä oq bilän äkâñg öldirdi, __ debdi Mergän. __ Men bolmägänimdä qollâriñgdän heç nimä kelmäski.

__ Men bolsâm otirib âlib, ketim bilän, filni yaşirdim, __ debdi Ketikättä. __ Men bolmägänimdä oşa begänä qabilä âvçilâri âlbättä olcämizni târtib âlişgän bolârdi. Änä undä Ötkirközniñg sezgirligi hâm, Uzunqolniñg urinişlâri hâm, Mergänniñg pâylâğıçlığı hâm bir pul bolârdi!

Äğa-inilâr şu zâyldä uzâq bâhslâşişibdi vâ nihâyät, mâcârâni âcrim qılğani qabilä sârdâri huzurigä bârişgä qarâr qılışipti. Sârdâr huzuridä ulârniñg hâr biri öziniñg haqligini isbâtlâşgä hârakât qilibdi. Sârdâr tört äğa-ininiñg dâlillâri tinqlab bolgâç, şundây xulâsâ çıqaribdi:

__ Hâmmâñgiz hâm âv pâytidä qoliñgizdän kelgän işni bâcârgânsiz. İllâ fil yer yüzidä eñg kättä cânivâr hisâblânâdi. Şungä körä, fil üstigä otirib, öz keti bilän uni âvçilâr közidän yaşirâ âlgän âdâm __ başqalârdän köprâq vâ mühimrâq işni bâcârgän. Bunaqa iş hâmmâniñg qolidän kelâvermäydi.

(17)

ÄNBÄH DÄRÄHTİ KİMNİKİ?

(Hîndistân)

Vâziri a'zâm Birbâlniñg huzurigä bir küni Keşäv ismli dehqân ârz bilän kelibdi.

__ Ä vâzir cänâblâri! __ debdi u. __ Men bundBn bir neçä yil burun bir tûp änbâh köçâti ötkâzib, uni tinim bilmây pârvârişlab, suğârib vâygä yetkâzgän edim. Mänâ, nihâyät, Ällâhniñg irâdâsi bilän, bu yil dâraxtim birinçi märtâ hâsıl berdi. Meniñg Pemplâ degän bir qoşnim bâr. U dâraxtniñg hâsılğâ kirgânini kördi-yu, xasisligi tutib, dâraxtni tâlâşâ başlâdi. U: dâraxt meniki, deb da'vâ qılmâqdâ. Ä mârhâmâtlî cänâb, âdâlâtlî hükm çıqarib, âçköz qoşnimni câzâgâ müstâhîq etürsiz, deb ümid qılsâm bolâdimi sizdän?

Vəzir Birbəl dehqanınḡ arzini zor e'tibār bilān tinḡlābdi vā, ertāgā kelāsān, deb uni üyigā cōnātib yubāribdi. Keyin u dārḡhāl dehqān Pemplāni çağırub kelişni buyuribdi.

__ Pemplā! Ānāvi sāyxānlikdāgi ānbāh dāraxti kimgā qarāşli? Bu yil u birinçi märtā ḡsıl beribdi şekilli?

__ Zāti şāriflāri! __ debdi Pemplā. __ U meniḡ dāraxtim. Men uni yetti yildān beri müttāsıl pārvārişlāb, suḡārib östiryāpmān. Īnsāfsizlikni qarāḡki, bu yil dāraxtim ḡsılḡā kirgānidā, birdān qoşnim Keşāv ungā köz ālāytirib qāldi __ dāraxtgāegā çıqmāqçı u. Siz, zāti şāriflāri, bizniḡ pādāri buzrūkvārimizsiz, xudā ḡyriḡizni bersin, işimizni ādālāt bilān ācrim qilib beriḡ.

__ Ma'qul. Endi mengā āytçı, dāraxtni kim qorıqlāydi?

__ Ā faqırlār ḡāmiysi! Qorıqçini biz ikkālāmiz yāllāḡānmiz. Lakin özimiz ḡām dāim bārib, dāraxtni pārvāriş qilib turāmiz.

Birbəl Pemplāni cōnātib yubārib, huzurigā qārāvulni çağirtiribdi.

__ Ānbāh dāraxtni qorıqlāş üçün seni kim yāllāḡān?

__ Ā faqırlār ḡāmiysi! Men faqat ikki āydān beri qorıqçilik qılmāqdāmān. Men ikki kişi __ Keşāv bilān Pemplā yāllāşḡān, illā qay biri dāraxtniḡ egāsi __ āytā ālmāymān.

(18)

Şundān keyin Birbəl Qārāvulni kün boyi öz qasridā ālib otirib, keçqurun qāş qārāygāndā ungā şundāy debdi:

__ Hāzır sen Keşāvnikigā bār, undān keyin Pemplāniḡ üyigā öt. Bārgāniḡdā, unisigā ḡām, bunisigā ḡām: “Oḡrılār ānbāh dāraxtiḡniḡ mevasini bittā qoymāy ālib ketişmāqçı, tezrāq bār, bolmāsā ḡsıld quruq qālāsān,” __ deb āyt. Īllā, __ deb qat'iy tāyinlābdi Birbəl, __ bilib qoy! Bāşqa bittā ḡām söz āyt-māysān ulārgā. Şu ḡāpnı āytāsānū, keyin üyiḡḡā ketāverāsān. Nāticāsini teqşir-ḡāni sengā özimniḡ ikkitā ādāmimni qoşib yubāramān.

Qârâvulning kōnġli cāyigā tūşib, sevingānidān terisigā sıġmāy ketipti. Bāya-qış qorqıb ketgānidān kün boyi yūrāgi tākā-pūkā bolib, daġ-daġ titrāb otirgān ekān, axır u vāzirning nātini bilmās edi-dā.

Birbāl Qârâvulgā öziniġ ikkitā nāvkarini qoşib yubārār ekān, ulārgā tāyinklābdi:

__ Özlāringni pānāgā ālib, Qârâvulning Keşāv bilān Pēmlāgā nimā deb āytgānini, keyin ulāring qandāy cāvāb qılġānini eşitiġlār, özlāri qandāy tutib, qandāy hārākāt qılġānlāri kōzātiġlār-dā, hārmā eşitgān vā kōrgānlāringni kelib mengā xabār qılıġlār.

Dāstāvval uçāvlāşib eşāvnikigā bārişipti. Bārişsā, Keşāv üyidā yoq ekān.

Qârâvul uning xātini çağırıp, şundāy deb tāyinklābdi:

__ Eriġ kelsā āyt: Oġrılār ānbāh dāraxtiniġ mevāsini bittā qoymāy qāqıb ālib ketişmāqçı. Āq bārsin, bolmāsā quruq qālādi.

__ Hā, yaxşı, __ debdi Keşāvning xātini, __ erim kelsā āytāmān.

Nāvkarlārdān biri şu yerdā qālib, özini pānāgā ālibdi vā Keşāvning üygā qaytişini kütā bāşlābdi.

Qârâvul ikkinçi nāvkar bilān birgā Pēmlānikigā yol ālibdi. Lekin Pēmlā hām üyidā yoq ekān. Qârâvul uning ātinigā hām vāzir āytgān oşā gāplāri tāyinklāb āytibdi-dā, keyin öz üyigā ketāveripti. Nāvkar esā, imi-cimidā bir xılbāt yergā bıqınıb ālib, üy sāhibiniġ kelişini pāylābdi.

Sāldān keyin Keşāv üyigā kelipti, xātini ungā ārâvul tāyinklāb ketg gāpni āytipti.

(19)

__ E, mengā desā ot tūşib ketmāydimi oşā dāraxtgā! __ debdi cāhl bilān Keşāv. __ Mengā nimā? Ānbāh menikimidiki, mehnātingā küysām? Āçıġı, Pēmlāning cıġigā tegiş üçün cōrttāgā bāşlāgāndim bu māşmāşāni. Bir xudādān bolib, dāraxtni Pēmlādān tārtib ālsām __ nur üstigā nur, bārdi-yu ālālmāsām __ undā hām

heç nârsâ yutqazmâymân! E, bâşidâ qâlsin dâraxti! Nimâ, şu zim-ziyâ tündâ öpkâmni qoltıqlâb yügürüb bârib, bittâ dâraxt deb oğrılar bilân muştlaşâyımi?

Änâyi yoq!

Nâvkâr Keşâv äytgân bu gâplârni yaxşilâb qulâğgâ quyib âlibdi-dâ, eşitgân-lârini Birbâlgâ yetkâziş üçün dârhâl sârâygâ şâşilıpti. U yoldâ ketâversin. Endi gâpni Pemplâdân eşitiñg. Bu mâhâl u hbâm üyigâ kelıpti. Pemplâ âstânâ hâtlâb üyigâ kirgân hâmânâ, xâtini ungâ Qârâvul tâyinlâb ketgân gâpni äytibdi. Pemplâ şu zâhâti qoligâ miltığini âlibdi-yu, köçägâ âtilibdi. U xâtininiñg: “Hây er, qayâqqa? Ävqat süzdim axır!” degâniğâ hâm pârvâ qılmâbdi.

__ Şu pâytdâ ävqat köñglimgâ sığadimi? __ debdi u, yetti yildân beri ne hâsrâtdâ pârvârişlâb östirgân änbâhimniñg birinci, hâsilini oğrılar tâlâb ketişârkânü men qol qavuştirib otirâverâyımi? Yoq, ävqatni keyin hâm yeyâverâmân. Hâzır tezrâq bârib dâraxtimni himâyâ qilây. Şunçâ zâhmât çekib östirgân änbâhim me-vâsi tâlân-târâc bolyâpti-yu ävqatni gâpirâsân-â!

Pemplâ şundây debdiyu vaqt yârim keçâ, hâmmâ yâq zim-ziyâ bolışıgâ qarâ-mây, oşâ änbâh dâraxti tâmân yügürüb ketibdi...

Endi ikkinçi nâvkâr hâm özi berkinib otirgân xufyâ yerdân çıqıb, Birbâl huzurigâ şâşilibdi. İkkâlâ nâvkâr hâm vâziri a'zâm qâşigâ kelib, hâmmâ eşitgân vâ körgânlâri haqıdâ müfâssâl sözlâb berişıpti.

Ertâsi küni ikkâlâ dehqân Birbâl huzurigâ kelibdi.

__ Äzizlâr, __ debdi vâzir ulârgâ yüzlârib, __ kâminâ şikâyâtlâriniñgizni sinçik-lâb tekşirib çıqdim vâ dâraxtniñg egâsi ikkâviñgiz ekâniñgizgâ iymân keltirdim. Şungâ körâ, meniñg hükimim bundây: Hâzır ikkâviñgiz bârib, änbâh mevâsini bölâşib âliñg, keyin dâraxtni kesib, ...

(20)

... otun qiliñg, otinni hâm özârâ tenğ bölâşib âliñg. Bâriñg, âmrinni bâcâriñg!..

Bundây hükmdân Keşâvniñg âğziniñg tânâbi qâçibdi, Pemplâniñg esâ rângi quv öçib ketibdi.

__ Â zâti şarîflâri! __ debdi u râncü âlâm bilân. __ Axır bu günâh-kü. Ânbâh mevâsi hâli ğor, yaxşı pişmâġân, uni hâzır üzġanimizdân nimâ fâydâ? Undân keyin, endiginâ hâsılġâ kirġân dâraxtni neçün nâbud qılmâġımız lâzım bolib qâldi. Bâski, siz, zâti şarîflâriñiġ hûkmi şu ekân, undâ mâyli, ânbâhni Keşâvgâ hûkm qılâqâliġi, illâ uni bekârgâ nâbud qılmâġı...

Pemlâ, öpkâsi tolib, bâşqa bir söz hâm âytâ âlmâbdi.

Şundân keyin, vâzir nâvkârlârgâ, Keşâvni qamçilâġlâr, deb işârâ qilibdi. Keşâv qorqıb ketib, Birbâlgâ yâlvârâ bâşlâbdi:

__ Vâzir cânâbâri! Meni sâvâlâtmâġi, âybimni boynimgâ âlâmân. Toġrisi, ânbâh dâraxti meniki emâs, Pemplâniki.

Şundây qilib, Keşâv yâlgân sözlâġanıġâ özi ıqrâr bolibdi. Birbâlgâ şu kerâk edi. Âqıbat, vâzir, ânbâhniġ egâsi __ Pemplâ, deb hûkm çiqarıbdi, Keşâvni esâ öz şumligiġâ yârâşâ câzâlâbdi.

TOQQIZINÇI TORVÂ

Bir âdâm hökiz minib bâzârdân qaytâyâtġ ekân. Qarâsâ, bir soqır âdâm yol yâqasidâ câzirâmâ âftâbdâ yum-yum yıġlâb otirġânmiş.

__ Yâ allâ, faqır bândâġġâ öziġi râhm qıl, __ deb ilticâ qılârmış u, __ közim kör, özim âcizmân, câzirâmâ âftâb bädânimni cizġânâk qilib küydirmâqdâ. Közim âçiq bolġanıdâ şu yerdâ xâr bolib otirârmidim __ birântâ dâraxtniġ sâyâsi-dâ pânâh tâpib, sâlcınlâb dâm âlgân bolârdim.

Bâzâr qilib qaytâyâtġân âdâmniġ unġâ râhmi kelib, hökizdân tüşibdidâ:

__ Â Âllâhniġ bândâsi, kel, seni hökizġâ miġġâştirib âlây, __ debdi.

__ İlâyâ, bu sâvâb işiġi için xudâniġi mârhamâtiġâ müşârrâf bol, â saxâvâtli zât, __ debdi soqır vâ bâzârçiniġi yârdâmidâ hökizġâ miġġâşibdi.

(21)

Şundân keyin ikkâvlâri: közi âçiq __ egârdâ, soqır uniġi ârqasıġâ miġġâşib yolġâ râvânâ bolibdilâr.

Soqır otirgän yeridä bazarçı xarid qılğan torvälärdägi narsälärni päypäsläy başläbdi.

__ Bu nimä? __ deb soräbdi u.

__ Tuz, __ deb cävâb qılibdi bazarçı.

__ Buçi?

__ Mâyiz.

__ Buçi?

__ Zirâvâr.

__ Buçi?

__ Mürç.

__ Buçi?

__ Qalämpir.

__ Buçi?

__ Zärçuvä.

__ Buçi?

__ Zäncäbil.

__ Buçi?

__ Yirik mürç.

Soqırniñ qoli faqat bittä torväni päypäsläb tápalmäbdi, u başqa xaltälärdän pästrâqqa ilingän ekän.

Mänä, ulär şahärgä yetib kelişibdi, şundä hökizniñ egäsi soqırğa debdi :

__ Yetib keldik, aşnä, qani, tüşäqâl. Şu yerdä hârdıq çiqarişniñ mümkin. Men bolsäm üyimğä bäräy.

Lekin soqı hökizdän tüşişni xâhlämäbdi, äksinçä, dâd-bây qilib, bazarägi ädämlärni ätrâfigä topläbdi.

__ Mänävi közi açıq âdâm meniñ hökizimni târtib âlmâçqı! __ deb äyyuhân-nâs sâlibdi soqır.

__ Hây soqır, nimä deyäpsän özi? Tepänğdä xudâ bâr-ä, negä yâlgân gäpiräsän? __ debdi aççığı çıqqan bâzârçi.

__ Men râst gäpiryâpmän, __ debdi soqır, __ sen meniñ hökizimni târtib âlmâçqısän.

Bu mâcârâniñ güvâhi bolğan âdâmlâr, uni faqat ämirimiz hâl qılışı mümkün, deyişibdi vâ soqır bilän bâzârçini ämir huzurığa başlâb bârişipti.

__ Qani, közi açıq, __ debdi ämir, __ ävväl sen gäpir.

(22)

__ Yoq, ämir cänâbläri, __ deb iltimâs qilibdi bâzârçi, __ mäyli, âldin soqır gäpirsin.

__ Hây, soqır, __ debdi şundä ämir, __ qani, äytçi, nimä boldi özi?

__ Män, ämirim, üymä-üy tilänçilik qilib yürgänimdä, saxâvâtli âdâmlâr mengä hökiz in'âm qılışğandı, __ deb hikâyä qılâ başlâbdi. Soqır. __ Keyin, şu hökizimgä minib bâzârgä bârdim. U yerdä tuz, mäyiz, mürç, zirävâr, qalâmpir, zârçuvâ vâ yirik mürç xarid qıldim. Ulârniñ hämmäsini xaltâ vâ torvâlärgä sâlib, hökizimgä ârttim. İşänmäsänğiz, öziñiz qarâb köriñg, men xarid qılğan nârsälâr säkkiztâ torvädä bolışı keräk. Yâ nâtoğrimi?

Âdâmlâr tekşirib körişğän ekän, torvâlä toqqızta çıqıbdi. Buni eşitğän ämir:

__ Mäyli, hazır ikkâvläriñ bârib dâm âliñlâr. Hämmä gäpni ertägä hâl qılâmiz, __ debdi.

Soñğrä ämir ikkitâ kättâ tâvâqni toldirib seryâğ, sergöşt sök botqa, yänâ ikkitâ xurmâçadâ qatıq, ikkitâ piyalädä äsâl, ikkitâ kâsädä ätalâ vâ ikki likâbdâ qâvurilğän göşt âlib kelişni buyuribdi.

Bul täamlârni közi açıq bilän soqırğa âlib baringlâr, __ debdi ämir xızmat-kârläriğä. __ Keyin, ulärgä sezdimäsdän qulâq sâlib köriñglâr-çi, özläriçä nimä deyişärkin.

Soqırğa ávqat álib bārgān xızmatkārılar unıñ şundāy degānini eşıtıptı: “Bāşlānışı çākki emās! Hāzır mazzā qılıb seryāğ, sergöşt sökbotqanı tüşirāmız, keyin ātalā bilān qatıqni urıb, ketidān qāvurılğān göştüni yeymizü, gāzāgigā āsālını tāmāddı qılıb, yetib hūrrākni ātāmız. Ertālāb, qarābsızki, yānā hōkizli hām bolib turıbmız.” Xızmatkārılar Bmir huzurıgā bārib, eşıtgli unğā āytıbdılar.

___ Sābr qılıñğılar-çı, kōzi āçıqqa ávqat álib bārgānlār nimā gāp tāpıb kelişärkin.

___ Āmirim, ___ deyişipti ulār hām qaytib kelişib, ___ kōzi āçıqniñ gāpını eşıt-dik. U: “Şu tāpdā tāmāğımdān ávqat ötārmıdı? Axır kōzimni baqrāytirib, hōkizimni tārıtib ālışıptı-kü!” ___ debdi.

___ Yaxşı, ___ debdi āmir, ___ endi üy-üyiniñizgā ketāveriniñğılar. Ertālāb kelāsizlār.

Ertālāb hāmmā yığılıbdi. Şundā āmir keçā keçqurun...

(23)

... kōzi āçıq bilān soqırğa ávqat álib bārilğān idiş-tāvāqlārını álib kelişni buyurıbdi.

Qarāssā, soqır hāmmā ávqatni urvāğını hām qāldirmāy yeb tūgātğān, kōzi āçıq bolsā, ávqatgā hāttā qol hām urmāğānmiş.

___ Ā ādāmlār, hōkizniñ egāsi ___ kōzi āçıq kişi, ___ deb xulāsā çıkarıbdi āmir. ___ U hōkizidān ācrāb qālışını sezgāndān keyin, ruhi tüşib ketgü iştāsi boğlıb ávqatgā qayrilib hām qarāmāğān. Soqır bolsā, heç nimāniñ tāşvişini qılmāy, be-mālāl mirıqıb ávqatlıngān. Bāriñğılar, ikkāvini çağırıp keliñğılar. İllā yādiñizdā bolsın, soqır xarid qılğān nārsālārını torvāgā sālğānını āytıdı, āmmā biz toqqızta torvā kördik.

Soqır bilān kōzi āçıqni bāşlāb kelişipti. Āmir kōzi āçıqqa yūzlānib debdi:

___ Qanı, bolğān gāpni sen bir bāşdān sözlāb berçi!

___ Men bāzārgā bārib, özimgā kerākli nārsālārını xarid qıldım, ___ deb cāvāb qılā bāşlābdi kōzi āçıq kişi. ___ Mānāvi soqır torvālārını sākkitā deb āytıdı. Lekin men

biləmən: Ulər toqqızta. Toqqızınçı torvəgə quritiłgən rəyhən bərgi səlğən-mən. U bəşqa torvələrdən pəstrəqqa əsilgən edi, şuniñg üçün, soqır qəpçiqlərini pəypəsləgəndə u torvəgə qoli yetməgən. Qalıgən səkkiztə qəpçiqdəgi nərsələri bolsə, u mēdən sorəb bilib əlgən edi.

__ Yəlgən gəpiryəsən, __ deb baqırıpti soqır, __ qəpçiqlər səkkiztə!

__ Əmirimizniñ umrləri ziyədə bolsin, __ debdi közi açıq, __ aytiñg toqqızın-çı torvəni açıb körsinlər.

Torvəniñ əgzini yeçişipti. Qarəşsə, unğə haqıqatən hām, quritiłgən rəyhən bərgi səlğən ekən.

__ Yəlgənçi sensən, soqır, __ debdi şundə əmir, __ Sengə əvqat əlib bərgən xızmətkərlərim aytgən gəpiñgni eşitişgən. Sen: “Bəşlənişi çəkki eməs, hazır məzzə qılıb qənimni toyğazəmənü, ertələb yənə həkizli hām bolib ələmən, __ debsən. Ənəvi közi açıq bolsə, əvqatgə qol hām urməbdi. Səçqilər, uşlənglər soqırni! Bul oğrı ölimgə məhkum!

Lekin közi açıq əmirgə yəlvərib:

__ Əmirim, bir qəşiq qənidən keçinğ şu soqırniñg.

(24)

U meni əldəməqçi bolibdi. Əmmə men uniñg cəzələnişini istəməymən, __ debdi.

__ Ma'qul, __ deb rəzi bolibdi əmir, __ məyli, qoyvəriñglər uni. Sen bolsəñg, közi açıq, həkiziñgni əlu bəmäləl üyiñgə cənəyver.

ÜY SƏHİBİ VƏ UNDƏN BƏŞPƏNƏ SORƏGƏN ƏDƏM

Bir ədəm öziğə yəñgi üy quribdi. Üy endiginə bitgən ekən, nətəniş bir kişi

Kelib undən bəşpənə sorəbdi. Üy səhibi uni üyigə qoyışgə rəzi bolibdi. Şundən keyin ulər birgə yəşəb turəvişipti. Bu ərədə mehmən üydə qançə tosin bərligini, yerigə qançə taxtə təşmə yətqızilgəniñni, tām neçə bərg bilən yəpilgəniñni birmə-bir sənəb çıqıb, həmməsiñni qəğazgə yəzib qoyibdi.

Ərədən bir ay ötipti. Üy egəsi mehməngə:

__ Üyimdä şunçä vaqt yaşadıñg. Endi izzätiniñ bitdi. İnsâf hâm keräk. İltimâs, endi üyni boşätib qoy. Bu yergä âilâm köçib kelädi, __ debdi.

__ Ne! __ debdi mehmân qarşılık körsätib. __ Qanaqasigä? Axır bu meniñg üyim-kü. Meni öz üyimdän häydäşgä qandäy haqqıñg bâr?

Ulâr uzâq bähsläşipti. Axiri bolmägäç, qâziniñg âldigä barişipti.

__ Men yänği üy qurgân edim, __ debdi üy sâhibi qâzigä. __ Mänâvi âdâm kelib başpänä sorädi. Men râzi boldim. Mänä, bir ây boldi, üyimdän ketmäydi. Keçä men undän, üyni boşät, deb iltimâs qıluvdim, baş tâvlädi, üstigä-üstäk, u üyimgä egä çıqmâqçı hâm.

Gäpiriş nävbäti mehmângä kelibdi:

__ Äksinçä, __ debdi u, __ üyni men qurgânman. Mänâvi mendän başpänä soräğän edi. Äğär haqiqatän seniki bolsä, qani äytçi, üyniñg tosini neçtä, yergä yâttızılğän taxtä töşämä qançä, tãmgä neçtä bärg yapılğän?

Sänämägänman. Lekin üy, bäribir, meniki.

Şundä qâzi gäpgä äräläşib, mehmândän soräbdi:

__ Bâski, üy çındän hâm seniki ekân, undä öziñg äytä âlâsanmi, üydä qançä tosın, qançä taxtä töşämä bârı, tãmgä qançä bärg yapılğänini?

Mehmân bu şavâlgä dârhâl cävâb berib, tosınnı...

(25)

...hâm, bärğläрни hâm bexatâ sänâb beribdi.

“Üyiniñg egäsi şu bolsä keräg-âv, __ deb oylâbdi qâzi. __ Yoqsä qayâqdän bilädi şunçä nârsäniñg äniq mıqdârini?” Şundän sonğ u hükmni mehmânıñg fâydasigä çıkaribdi.

Üy sâhibi bundäy hükmgä râzi bolmâbdi vâ äybdârni pädşâ huzurigä başläb bäribdi.

Pädşâ mehmânıñg gäpini eşitib:

“Şunça nârsâni bexatâ eslâb qâlîşi beciz emâs.” __ deb oylâbdi. Song unğa şundây sâvâl beribdi:

Sen üyîngni qâzıqâyâqlârgâ ornâtğânsân-â? Bâlli. Qani, mengâ äytçi, oşâ qâzıqâyâqlâr tâgiâ nimâ qoyğânsân?

__ Heç nimâ, ä'lâ häzrâtlâri, __ ta'zim qilib cävâb qaytaribdi mehman.

__ Cänubi-şârqıy burçâkdâgi qâzıqâyâq tâgigâ yâğaç ğolâçâ qoyğânman, __ deb gâpgâ ärlâşıpti üy sâhibi, __ negâki oşâ äncâ nâmrâq edi.

Pâdşâ bu dâilîni tekşirğâni öz âdâmlâri yubâribdi, ulâr tekşirib kôrib, qâzıqâyâq tâgidâ ğolâçâ bârligigâ ıqrâr bolşıpti.

Şundân keyin, pâdşâ hükm çıqarıbdi:

__ Demâk, üy egâşi haqıqatân hâm sensân. Tâmgâ yâpilğân bârglâri sânâb bergân, ämmâ qâzıqâyâq tâgidâ nimâ bârligini bilmâğân âdâm __ ğirt yâlgânçi, binâbârin, u qânun âldidâ cävâb bergây vâ câzâğâ târtilğây.

OGIRLÄNGÄN ÄT

(Ärâb ertâgi)

Künlârdân bir kün bir âdâm yoldâ ât minib ketâyâtğân ekân. Yârim yolgâ bârgânidâ âti birdâniğâ âqsâb çâpâlmây qâlibdi.

U nimâ qılı bilmây häyrân bolib turgân ekân, şu mâhâl yoldâ yânâ bir âtlıq kôrinibdi. Ätlıq, yaqın kelişi bilân, âti âqsâb qâlgân süvâri unğâ dâbdurustdân:

__ Ätiñgâni mengâ ber! __ debdi.

İkkinçi ätlıq bungâ râzi bolmâbdi, âlbättâ.

Şundâ ikkinçi ätlıq qılıçini qınıdân suğuribdi-dâ:

(26)

__ Ätiñgâni bersâñg __ berdiñg, bolmâsâ källâñgâni âlâmân! __ deb dağdağâ qilibdi.

İkkinçi ätlıq âtini unğâ berişğâ mâcbur bolibdi. Song özi âqsâq âtgâ minib, ât oğrisi ârqasidân sekin ketâveripti.

Ertəsi kuni ulār şahār bazaridä bir-birlärigä oqnāş kelib qalıbdılar. Şundä âtidän âyirilgän süvâri şahār qâzisiniñ âldigä yügürüb bârib, ât oğrisi üstidän şikâyat qilibdi vâ bolgän vâqeâni bir bâşdän sözlâb beribdi.

Qâzi âyblânuvçini çâqırtirib kelib, uni sorâq qilibdi:

__ Mingän âtiñg kimniki, hây bändä?

__ Özimniki, __ deb cävâb qilibdi ât oğrisi. __ Uni mănä bundây tâyçâqlık çâğidän bâqıb kättä qılğänmân.

Şu pâytt âtiniñ haqıqıy egâsi egnidän köylâgini yeçibdi-dä, uni âtiniñ başigä yâpıbdı vâ dilâzâr oğridän sorâbdi:

__ Ât seniki bolsä, äytçi, uniñg qaysi közigä âq tüşgän?

Äyblânuvçi:

__ Onğ közigä, __ deb şu zâhâti cävâb qaytarıbdı.

Şundä ât egâsi köylâgini ât başidän âlibdi-dä:

__ Heç qaçân âtimniñg közigä âq tüşgän emäs! __ debdi.

Mănä şu dâلیل tufâyli qâzi âtini haqıqıy egâsigä qaytarıb bergän ekân.

İP KÂPTÂĞI KİMNİKİ?

(Erân)

Bir kuni İlyâs qâziniñ âldigä ikki âyâl bir kâptâk ip kôtârib kelibdi-dä unisi hâm, bunisi hâm ipni, meniki, deb da'vâ qılâ başlâbdi.

Qâzi ikkälâ âyâlni mâhkâmâniñg ikki burçâgigä turğazib qoyıbdı vâ hâr qaysisiniñg âldigä bârib, ip nımägä örâlgän edi, deb piçirlâb sorâbdi.

__ Pâyragâ, __ debdi birinçi âyâl.

__ Lättâgâ, __ debdi ikkinçi âyâl.

Qâzi şu cävâbdän keyin ipni çuvâtişni buyurıbdı.

(27)

Qarışsa, ip içidən pəyraxa çıqıbdı. Şundən sonğ qazi ipni rüst gəpirgən ayığa berişgə hükm qılıbdı.

Yalğan gəpirg ayılnı esə, qamçı bilən sāväləşni buyurıbdı.

ZORDAN ZOR CIQSA...

(Gənəninğ cənubi-ğarbiy hududlarıda istiqamət qıluvçı *fənti* xalqı ertəgi)

Almaxanınğ zəhmətkəş cənivər ekənligini həmmə bilədi. U hər künü ertə tənğdən tə qarənğı keçgəçə öz däləsida tinim bilməy mehnət qılıbdı. Aqıbat, ek-kən ekinləri cüdə yaxşı həsıl berıbdı. Almaxan işgə əstəydidil berilib ketgənligidən, däləsigə bəriş üçün yol açışni xayəligə həm keltirməbdı, çünki özi oşə däləsigə daim dəraxtmə-dəraxt səkrəb bərər ekən-də.

Təsədifni qarənğki, şu yaqlərdə bir Örgimçək av qilib yürüb, bir künü Almaxanınğ ekinzəridən çıqıb qalıptı. U ğarq pişgən ekinlərnı körıbdıyu sevingənıdən közi oynəb ketıptı. U ekinzərgə kirib kelədigən yolni qıdıriptı, ləkin təpəəlməbdı. Şundə bu əyyər maxluqnıñ miyəsıgə bir şum fikr kelıptı.

Ertəsi künü Örgimçək ekin məydənıgə bütün əilə ə'zələrnı başləb kelıbdı. Ulər yol-yoləkən inlərnı butələrgə ilib, özləri üçün soqməq yol açıbdilər. Bu bilən ulər ekinzərgə tez-tez kelib turgənliklərnı bildirməqçi bolıbdilər-də. Keyin Örgimçəkniñ əilə ə'zələri pişgən başəqlərnı üzib uyələrigə təşələy başləbdilər. Almaxan kelib qarəsə, dälədə iş qızğın.

__ Kim icəzət berdi sizlərgə menıñ däləmdəgi həsılni yığıb əlişgə? __ deb çinqıribdi Almaxan xunəb bolib.

__ Seniñ däləñg? __ debdi Örgimçək kinəyə bilən. __ Nimə səbəbdən sen bu yerni öz däləñg deb əytyəpsən?

__ Niməgəki, bu dälədə men mehnət qılğənəmən, __ deb cəvəb qılıbdı Almaxan. __ Bu yerni men xas-çöplərdən təzələdim, unğə işləb berib ekin ekdim, sonğ ekinni pərvərişləb östirdim. Endi bolsə, sen təyyərgə əyyər bolib, yetiştirgən həsılımnı tərtib əlməqçısən. Bu menıñ yerim.

__ Seniñ yeriñ bolsä, qani bu dälägä kelädigän yolni körsät, __ debdi mäk-kâr Örgimçäk.

__ Mengä yol keräk emäs, __ deb cävâb qilibdi Älmaxân, __ men dâraxtdän dâraxtgä säkräb keläverämän.

__ Häli şunaqa degin! Xoş, qani, äytçi, qaysi dehqân öz däläsigä yol açmây ekin ekin ekädi? __ debdi Örgimçäk istähzâ bilän.

Bu zorävânlikkä çidäy älmägän Älmân rgimçäkni sudgä beribdi. Lekin sud häy'äti, yol açilmägän ekinzâr bolışı mümkün emäs, degän qarârgä kelibdi və dä-lägä bärädigän yol, şübhäsiz, Örgimçäkkä tegişli bolgäni üçün ekinzârni şu Örgimçäkkä hükm qilib beribdi.

Örgimçäk äilä ä'zälärini dälägä başläb kelib, bütün hâsilni yıgıb älibdi və uni sätgäni bâzârgä cönäbdi. Ämmâ örgimçäklär bâzârgä ketâyâtgänläridä birdän dähşätli borân kötarilib, cälä quyâ başläbdi. Örgimçäklär yüklärini yol ortäsidadä qâldirib, özlärini pänägä älişibdi. Borân toxtâb yâmgır tingaç, ulär yanä yolgä, öz yükläri äldigä çıqıbdılar. Qaräsälär __ və äcâb! Bähäybät bir qârâ arçığay ulärniñg yükü üstidä qanâtlärini keñg yâygänç uni yâmgırdän pänä qilib otirgänmiş.

__ Ä müsâfir, __ debdi Örgimçäk, __ bizniñg mâlimizni yâmgırdän äsrägäniñg üçün miñg rähmät sengä!

__ Sizniñg mâliñgiz? __ debdi piçinğ qilib Qarçığay. __ Bekârlärni äytibsän! Qayärdä körgänsän, şunçä bâylikni yol ortäsidadä qarâvsiz qâldirib ketgänläriñi? Bolmägän gâp! Bu meniñg mâlim. En uni sätgäni bâzârgä älib ketyäpmän! Sälâmät bol, Örgimöçäk, ikkinçi men bilän öçäkişä körmä.

Qarçığay şundäy debdiyu hâsilni çängällägänçä äsmängä kötarilib uçib ketibdi.

KÄMBAĞALNIÑG BÄYGÄ TAQLİD QILGÄNI HAQİDÄ

(Kämpiçiyä)

Bâr ekän, yoq ekän, bir äilä bâr ekän. Äilä ä'zäläri: Erü xâtin və bir qız-dän ibârät bolib, ulihâyätä faqıränä kün keçirär, tirikçilikläriñi äräng ötkäzär ekänlär.

Künlärniñ biridä er bil xâtin, qandây qılsäk biz häm bâyib ketärkinmiz, deb oy oylây başlâbdılar.

(29)

__ Biz hâzır künimizni zorğa ötkäzyäpmiz. Şu ketışdä, xarâb bolib ölib ketişimiz häm heç gâp emäs, __ debdi er. __ Ke, âtin, birântä bädävlät âdâmnı tâpâylik-dä, ungä qoşni bolib yaşâylik. Keyin hâr bir işdä ungä taqlid qilib kö-râylik. Şâyäd âmâdimiz yürüb, biz häm bâyib ketsäk.

Şundây qılışipti häm. Ulâr ğaribânä külbälärini buzişib, bädävlät bir zâmindârniñ hâvlisigä yaqın yerdän cây âlişibdi vâ oşâ yergä yâñgi külbä qurışibdi. Zâmindâr xızmatkârlärini öz dälâsidä vâ bağıda işlätär, keyin yetilgän hâsılını ördirib, terdirib, bâzârgä sâtgâni cönätär ekân. Kâmbağal dehqân häm bähâli qudrät, şu zâmindâr qoşnisigä taqlid qılâ başlâbdi. Xâtini vâ qızı bilân dälädä ter tókib işläb, âlingän hâsılınıñ bir qısmını bâzârgä âlib bârib sâtibdi, bir qısmını rözğargä işlätibdi. Bârâ-bârâ bu âilâniñ işi ästâ-sekin yürişib, turmuşläri yaxşı bolib ketibdi. Dârâmadläri köpâyib, fârâvân häyât keçirä başlâşipti.

Bir küni er bilân xâtin mäslähätläşib, zâmindârdän özigä bildirmây xocâlikni başqarişni örgänib âlgänläri üçün, ungä minnätârçilik izhâr etmäqçi bolibdilär. Er çöntägigä âir sıqım âltın sâlib bâinikigä kirib bâribdi.

__ Bu âltınlârni mengä negä âlib keldiñg? __ deb äcâblânbdi zâmindâr.

__ Bây âtä, men bir qaşşâq dehqân edim. Bir küni xâtinim bilân mäslähätläşib, çâldevâr külbämizni buzdım-dä, sizniñ üyiñiz yaqınıgä köçib keldim. Keyin hâr bir işdä sizgä taqlid qilib işläy başlâdım. İşimiz yürişib, turmuşimiz fârâvân bolib ketdi. Hâzır heç nimädän kâmçiligimiz yoq: Yägânimiz âldimizdä, yämägä-nimiz ketimizdä... Mänâ şuniñ üçün sizgä minnätârçilik bildirib, sâvğa âlib kelüvdim.

__ Bâski, men tufâyli bâyib ketgâniñni öziñ tân âläyâtgän ekânsân, undä üyiñdägi bâylikniñ bâri meniki bolışı keräk. Sen mengä bütün mâlü dâvlätiniñni berişiñg keräk, keyin undän qançâsini sengä çegirib beriş __ bu endi meniñ him-mätimğä bağlıq.

__ Axır men sizgä insâf yüzäsüdän âltın âlib keldim-kü. Kâmmi şu minnât-dârligim? Niyätinġizniġ...

(30)

...bunaqa buzuqligini bilgänimdä heç nimä âlib kelmäsdim.

Zâmindâr bilän sâbıq kâmbaġal dehqân uzâq bähsläşişti. Nihâyât bir qarâr-gä kelişälmägäç, ulâr ârz bilän hâkâm huzurigä barişti. Lakin hâkâm hâm ulârniġ câncâlini âcrim qılâ âlmâbdi vâ ikkâvini toġri qırâl huzurigä başläb bariydi. Şundä sâbıq kâmbaġal dehqân qırâlgä ta'zim qilib, öz dârdini sözlâb beribdi:

__ Ä'lâ häzrâtläri, men mânävi zâmindârniġ üyi yânigä köçib keldimdä uning xucâlikni başqarişini küzätä başlädim. Keyin özim hâm hâr bir işdä ungä taqlid qilib ter tökib işlädim. Axırı âmâdim yürüşişib bâyib ketdim. Men zâmindâr-gä, özi bilmây turib bizgä körsätgân yârdäm üçün minnâtdârçilik bildirmâqçi bo-lib, ungä bir sıqım âltın âlib kirkân edim, u bütün bâyligimni târtib âlmâqçi bolyâpti. Ötinâmân sizdân, ä'lâ häzrâtläri, şu işimizni körib, âdilânâ hükm çıqarsânġiz.

__ Qırâl zâmindârdân sorâbdi:

__ Bu âdâmniġ äytgänläri toġrimi?

__ Hâmmäsi toġri, ä'lâ häzrâtläri.

Şundä qırâl zâmindârniġ ötä ketgân dârâcädä qurimsâq ekânligini tüşinibdi-dä:

__ Zâmindâr, bälâ-çaqaġ bârmi? __ deb sorâbdi.

__ Oġlim bâr, ä'lâ häzrâtläri.

__ Sendä-çi? __ debdi qırâl sâbıq kâmbaġal dehqângä.

__ Bittä qızım bâr, ä'lâ häzrâtläri.

__ Bundân buyân ârâġizdä heç qandây nifâq bolmâsligi üçün buyurâmân: İkkälâ âilä özârâ qudälâşsin!

Şundä zâmindâr bilän sâbıq kâmbaġal dehqân qırâlgä ehtirâm ilâ egilib ta'zim qılışibdi-dä, uning dâna mäslätini bâcâriş üçün üylärigä cönâb ketişipti.

TÁPILMÄNİ ORTÄDÄ BOLİŞ MUÄMMASI

(Kämerunning cänubidä yaşävçi *bili* eläti ertägi)

Qadim zämänlä künlärd birkün üçtä ädäm yoldä uçraşib qalıbdi. Keyin ulär bir-birlärigä hämräh bolışib, säfärni döväm ettirişipti.

(31)

Bittä yoplävçiniñ qolidä pälmä bärğlä örälğan bir böläk yaxnä göşt bär ekän, ikkinçisi häm bittä nänni bärğlä örüb qoltığıgä qıstırıp älgän ekän. Lekin üçinçi hämrähdä, ärqasidän ergäşib keläyätgän bittä küçükdän böläk heç vaqä yoq ekän. Ulär äncä yol bäsışib, axırı çärçäşıpti vâ äzginä hârdıq çıqarib, äliş üçün bir dâraxt tägidä toxtäşıpti. Yaxnä göştü bär ädäm göştini açib ortägä qoyıbdi.

__ Mendä göşt bärü, lekin nänim yoq-dä, __ debdi u.

__ Mendä bolsä, nän bär, lekin göşt yoq, __ debdi ikkinçi yolävçi nänini ortägä qoyarkän.

__ Mendä nän häm, göşt häm yoq. Bär-yoq bisätim şu it, __ debdi üçinçi hämräh. __ Lekin bäsiki, üçlämiz hämräh ekänmiz, bärimizni birgä bähäm körmäğimiz keräk.

Şundän keyin üçävläri otirib älişib, nän bilän göştüni tänävül qılä başläbdj. Häm-päş degünçä, ortädä göşt bilän nän örälğan bärğläрни butälär äräsigä ätib yubärişipti. Ulärniñ ävqatlanib bolışını bir çekkädä közini loq qilib kütib otirgän it bärğlärgä yäpişib qälğan uşäqlärni yäläb yuqagäni özini butälär äräsigä ätibdi.

Hämrähläär yänä yolgä tüşişipti. Ulär bir äz yurişgäç, üçinçi yolävçi birdän itini esläb qalıbdi.

__ İtim qayâqdä qaldiykin-ä? __ debdi u. __ Tağın bizläрни yoqätib ädäşib-netib yürmäsin. Bärüb qıdırıb keläy. İltimäs, meni şu yerdä kütib turingläär.

__ Mäyli, bärüb keläqäl, __ deb räzi bolışipti hämrähläri. __ Biz seni şu yerdä kütib turämiz.

Şundäy deb ulär yol yäqasigä çiqıb otirişibdi.

İtning egəsi bəyə əvqatlanmışgan yergə qayıb bəripti. Lakin it u yerdə görünməbdi. Şundə u pəlmə bərgləri atib yubərilgən butələr içigə kirib bəriydi. Qarəsə, iti oşə yerdə çirib faqat ustuxaniginə qalğan bir filning qavurğaları üstidə çoqqayıb otirgənmiş. İt egəsi şu zəhəti bu yerdə yətgən fil tişini yelkəsigə kətərib əlibdi-də, öz həmrəhləri əldigə qayıb bəriydi.

__ Mening itim ormandan olgan filning süyaqlarini tapıbdı, __ debdi u dostlarigə. __ Men yolimizdə ...

(32)

... ucrəgən birinci qışlaqdəyəq mənəvi fil tişini sətəmən-də, sizlər bergən nən bilən gəştning haqini töləymən.

Lekin yaxnə gəşti bolgən ədəm uning gəpini eşitib:

__ Bu fil tişini sətışgə sening haqqing yoq __ debdi cəhəlat bilən. __ Bu tiş meniki bolışı kerək. Negəki mening yaxnə gəstim bolməgəndə, undən keyin, gəşt öralgən bərgləri men butələrəsigə atməgənimdə, sen həm, iting həm oşə olgən filni tişi əlməs edinglər. Bəs, şundəy ekən, fil həm uning tişi həm mənəy tegişli!

Endi ikinci yoləvçi həm da'və qılışgə tüşibdi:

__ Sen qayəqdən biləsən, it sening bərgləringgə təşləngənmi yə menikigəmi? Turgən gəpki, u men atib yubərgən bərglər ketidən yügürgən, negəki men təşləgən bərglərdə nən uşəqləri qalğan edi. Yoq, fildə sening heç qandəy haqqing yoq! U meniki.

İt egəsi həmrəhlərigə şundəy cəvəb qilibdi:

__ İkkəvingiz həm nəhaq gəpiryəpsiz. Fil süyəgini it tapdı, it esə meniki. Uning nimə üçün butələr ərəsigə kirgəni – əhəmmiyətsiz. Fil meniki bolışı kerək.

Lekin ikki həmrəh, it egəsining fikrigə qoşılməbdi.

__ Biz əvqatimizni həm sen bilən, həm iting bilən bəhəm kördik, __ debdi ulər, __ evəzigə sendən heç qandəy haq sorəmədik. Əgərdə biz seni bəqməgənimizdə silləng qurib, umumən, yərim yoldə qəlib ketgən bolərding. Fil-ni bolsə, sensiz həm özimiz tapgən bolərdik. Məyli, nənimiz bilən gəstimiz üçün

sendən heç nimə tələb qılmaymız, şu bilən birgə, seniñ həm filedə heç qanaqa haqqıñg yox.

Üç həmrəh şu yosında uzıq gıcilləşipti, lakin, bəribir heç kelişə əlişməbdi. Yoldə uçrəgən birinçi qışlâqdə həm ulərniñg bəhsini heç kim əcrim qıub berə əlməbdi. Xoş, fil tişini üç həmrəhniñg qaysi biri əlişgə haqlı, siz əytə ələsizmi?

(33)

TİMSƏHNİŃG YAQIN QARINDƏŞLƏRİ

(Gəbən dävlatidə və Kəmerunniñg cənubiy qısmidə yaşavçı qabiləsi hikəyati)

Ngəndə ismli cüdə bəy-bədəvlət ə əslzədə bir timsəh bolgən ekən. U bütün umr el hürmətini qəzənib yaşəb, künləriñg biridə bu dünyədən köz yumubdi. Uniñg ölgəni haqıdəgi xəbər bir zumdə çər ətrəfgə tərqalibdi, şundə ungə əzə tutgəni hər tāməndən turfə xil cənzədlər qatərləşib keləveribdi.

Dəfn mərəsimi tügəb, mərhumninğ mə'rəkələri ötib bolgəç, timsəhdən qəlgən mərəs haqıdə gəp açilibdi. Turgən gəpki, mərəsni Ngəndəniñg qavm-qarındəşləri özərə bölüşib əlişləri ləzım edi. Lakin kimləni timsəhninğ qarındəşi deb hisəbləş kerək? Mənə şu məsələ kəttə bəhsgə səbəb bolibdi.

__ Timsəh Ngəndə __ bizniñg cigərimiz, __ deyişipti quşlar. __ Undən qəlgən məl-dəvlət bizgə ötişi kerək.

Lekin həyvənlər bu fikrgə qoşilişməbdi.

__ Sizlər qanaqasigə gəndəgə cigər bolərkənsizlər? __ deyişipti ulər. __ Öziñgizgə bir qarəñg! Mərhumgə qayerinğiz oxşaydi? Uniñg bədəni təngəçəsımən səvut bilən qəpləngən edi, sizləriñg boləsə həmməyəğniñgiz pət.

__ Toğri, __ deb cəvəb qılışipti quşlar. __ Ngəndədə pət yox edi. Lakin məsələ __ timsəhninğ qandəy qıyafədə həyət keçirgənidə eməs, bəlki uniñg həyati nimə-dən bəşləngənidedir. Uniñg həyati tuxumdən bəşləngən. U həm biz quşlar singəri tuxumdən çıqqan. Ehg mühimi mənə şu! Uniñg ənəsi həm xuddi bizniñg ənəmizgə oxşəb tuxum qoygən və tuxum açib uni dünyəgə keltirgən. Demək, timsəh bizniñg qarındəşimiz, şungə körə, biz boləmiz uniñg mərəsxorləri!

Lekin həyvənlər bungə sırə-sırə rāzi bolışmābdi.

__ Bu toğri emās! __ deb şāngillāşibdi ulār. __ Ngāndāniŋ qarındāşlāri bizmiz, demāk, ān qālgān māl-dāvlātni bizlār bölüşib ālişimiz kerāk!

Axırı bolmāgāç, timsāhniŋ dəfn merāsimidə kelgān pārrāndāyu ārrāndālār içidān kengāş həy'āti tūzişipti. Bu həy'āt quşlāriŋ hām, həyvənlāriŋ...

(34)

... dālātlāriŋni tiŋglāb, qānuniy merāsxorlāriŋni ānıqlāb beriş i lāzım edi.

Birinçi bolib həyvənlər öz huquqlāriŋni himāyā qılā bāşlābdilər.

__ Bu yerdə, __ deyişipti ulār qarındāşlik ālāmātlāriŋni həyātniŋ dəstlābki dāmlāridān qıdırmāq kerāk, deyildi. Ehtimāl bu fikr toğridir. Lekin bungə tuxumniŋ heç qandāy dāhli yoq. Həyāt tuxumdān bāşlānmāgān. Tuxumdə faqat tāşqı oxşāşlik bār xālās. Timsāh Ngāndā yāruğ dūnyāgā kelgānidə, xuddi bizlārgā oxşāb, uniŋ hām tōrttā āyāğı bolgān. Mānā sizgā haqıqıy dālıl. Şungā körā biz da'vā qilib āytāimizki, timsāhniŋ haqıqıy qarındāşlāri bizmiz, demāk Ngāndādān qālān māl-dāvlāt bizgā berilişi kerāk.

Quşlār bu da'vāni eşitib çidāb turālmābdilər.

__ Gāplāriŋizniŋ tuturuğı yoq, gāh undāy deysiz, gāh bundāy! __ deb çuğillāşipti ulār. __ Bāyā bizniŋ üstimizdə tēngāçāsımnān sāvut emās, pāt bolgānini peş qilib, Ngāndāgā qarındāş ekānligimizni inkār qıluvdiŋiz. Lekin sizlār hām öz vācāhātiniŋizgā bir qarāŋ! Gāvdlāriŋiz teri vā cūn bilān qāplāngān-kū! Qani oşā tēngāçāsımnān sāvutiŋiz Kōrsātiŋ bizlārgā! Hāzır bolsā, yānā nātoğri gāpirdiŋiz. Çaqalāq Ngāndāniŋ həyāti, undə siz āytgān oşā tōrttā āyāq ösib çıqqan pāytdān emās, bālki ānçā āldinrāq, u tuxum içidə yātgān çāgdān bāşlān-gān. Undān keyin, tuxumlāriŋni siz öziŋizniŋ māyāgiŋizgā oxşātmāŋ-də. Tim-sāh tuxumlāri, xuddi quyib qoygāndek, bizlāriŋizniŋ tuxumimizgā oxşāydi. Demāk, timsāhniŋ qarındāşlāri sizlār emās, bizmiz!

Lekin həyvənlār bāhsni dāvām ettirāverişipti, ikinci yāqdə quşlār hām boş kelişmābdi, şuniŋ üçün kengāş həy'āti heç qandāy toxtāmgā kelā ālmābdi. Siz hāl qılā ālārmidiŋiz bu bāhsni?

YETKÄZİLGÄN ZÄRÄR ÜÇÜN TÄVÄN DA'VA QILİŞ HAQIDÄ SUVGÄ ÇÖKKÄN TÜYÄNİŇG HAQI

(Özbek lätifəsi)

Näsriiddin äfändi bir päytlär Vábkentdä qázilik qılğan ekän. KünlärniŇg biridä uniŇg äldigä...

(35)

... ikkitä tüyäkäş kelib, bizniŇg bähsimizni äcrim qilib bering, deb iltimäs qilibdi.

__ İkkävimiz bir bolib, qır tillägä bittä tüyä sätib älgän edik. Tüyä üçün men on tillä, şerigim __ ottuz tillä särflägändi. Keyin biz äñçä vaqtgäçä ädämlärniŇg yükini täşib kün keçirä başladik. İşläb täpgän pulimizniŇg bir çäräginini men, üç çäräginini şerigim älädi. Fälakätni qaränŇgi, bir küni Zäräfsändän keçib ötäyätgänimizdä tüyämiz suvgä çökib ketdi. Endi şerigim mendän tüyäniŇg haqini da'va qilyäpti.

__ Hä, hä, __ deb şänğılläbdi ikkinçi tüyäkäş. __ Tüyäni sätib äläyätgänimizdä men aqçanı üç hissä qopräq tölägänmän. Endi u mengä yänä on tillä töläsä, şu bilän äramiz äçiq bolädi.

__ Axır, __ deb e'tiräz bildiribdi ikkinçi tüyäkäş, __ yük täşib täpgän pulimiz-niŇg üç hissäsini öziŇg älib, mengä faqat bir hissäsini berärdiŇg-kü dâim. ToŇri, sen tüyä üçün üç bärärayär qopräq haq tölägänsän, lékin dărämädniŇg häm törtü üç hissäsini sen älärdiŇg-dä!

İkki tüyäkäş bir-biri bilän macäräläşib, qázixänäni başigä kötäribdi UlärniŇg bähisini eşitib otirgän äfändi ortägä şundäy säväl täşläbdi:

__ Tüyä suvgä çökäyätgänidä üstidä yüki barmidi?

__ Yoq, biz yükni egäsigä täpşirib sält qaytäyätgändik.

__ Demäk, tüyä yükniŇg äŇiriligidän emäs, öz väzniniŇg sälmäğidän suvgä çökkän, __ deb xuläsä çiqaribdi äfändi. __ Tüyä väzniniŇg üç çärägi da'vargä te-

gişli. Tüyäniñg çökib ketişigä esä, aynän mänä şu üç hissä köprüq väzn sâbâb bolgân, binâbârin, tüyäniñg nâbud bolışigä öziñg sâbâbçisän.

Şundän keyin, äfândi hükm çıqarıb, şu yerniñg özidä bây tüyäkâşdän kâmbağâl tüyäkâşgä uning hissäsi __ on tilläni ündirib bergän ekän.

SÄKKIZTÄ NÄN

(Äfgânistân)

Bir yigit yoldä ketâyâtgän ekän. U yol yâqasidä bir dâraxt tägidä öyrib âlib tãmâddi qılâyâtgän ikkitä âdâmni körüb qâlibdi. Otirgänlârdän biriniñg üçtä nâni, ikkinçisiniñg beştä nâni bâr ekän. Ulâr...

(36)

...yigitni hâmi özlâri bilân tãmâddi qılışgä çaqırışipti. Yigit bâcânidil râzi bolibdi.

Ulâr bâr nânniñg hâmmâsini yeb bolışgâç, yigit mezbânlârgä säkkiz rupiyä pul berib, minnâtdârçilik izhâr qilibdi-dä, yänä öz yolidä ketâveribdi.

Şundä hâligi ikki kişi pulni ortädä taqsimlâmâqçi bolibdi, lekin ikkâvi heç bir-biri bilân kelişä älmâbdi.

__ Men beş rupiyä âlişim keräk, __ debdi ulârdän biri, __ çünki men ortägä beştä nân qoydim.

__ Yoq, __ debdi ikkinçisi, __ aqçâni tenğ bölâviz.

Ulâr qançâ târtışmâsin, bähslâşışmâsin, bâribir, heç kelişä älmâbdi. Axiri bolmâgâç, qâziniñg âldigä bârişipti. Qâzi ulârniñg ârzini tinqlägâç, şundây xulâsâ çıqarıbdi:

__ Sen öziñgä beş rupiyä âl, __ debdi u beştä nâni bolgân âdâmgä, __ qâlgân üç rupiyä seniki.

__ Men râzi emâsmân, __ deb e'tirâz bildiribdi üçtä nâni bolgân âdâm. __ ikkâlâmiz tört rupiyädän âlişimiz keräk.

__ Undây bolsä, __ debdi cähli çıqqan qâzi, __ sengä faqat bir rupiyä tegädi!

__ Negä endi?

_ Yaxşilab qulâq sâl! __ debdi qâzi. __ Sizlär üç kişi edinĝlär-ä? Hä, balli! Nân säkkiztämidi? Säkkiztäydi. Äĝär här bittä nänni üç bürdädän qilib uşatilsä, yigirmä tört bürdä nân häsil bolädi. Şundäymi? Seniĝ üç dänä naniĝ toqqız bürdä bolädi. Ulärdän säkkiz bürdäsini, ya'ni yigirmä tört bürdäniĝ üçdän birini öziĝ yegänsän. Demäk, mehmängä sen faqat bir bürdäginä nân bergänsän. Mä-nävi ortäĝiniĝ beştä nani esä, on beş bürdä bolĝän. Ulärdän säkkiz bürdäsini özi yegän-dä, qâlĝän yetti bürdäsini mehmân yigitĝä bergän. Mänä sengä xuläsä: Yetti bürdä nân üçün şerigini yetti rupiyä, bir bürdä naniĝ üçün sen __ bir rupiyä älişinĝ keräk!

CÄPAQNIĝ HÜKMI

Bir zämänlär Äriy ismli bir dänışmänd ötgän ekän. U här qanaqa cumbâqni, här qandäy mäsaläni...

(37)

... häm ädälät bilän hälääl hä qilib berär ekän. Şuniĝ üçün uniĝ äldigä mäslähät soräb kelädigän ädämläriĝ keti üzilmäs ekän.

Künläriĝ biridä dänışmänd Äriy köçädä ketäyätib, bir tödä bäläläriĝ ällänimä toĝrisidä bähsläşyätĝänini körüb qalıbdı. Ulär köçäni başläriĝä kötärüb şävqin sâlişyätĝändä, uzâqdä bir bäläniĝ şu tãmängä keläyätĝänini körüb qalışib-di-yu, birdän mäcäräni taqqa toxtätişib:

__ Änä, Cäpaq kelyäpti, kim haq-kim nâhaqligini u äytib berädi häzır, __ de-yişipti.

__ Yaxşı, __ debdi bu äradä bälälär äldigä yetib kelĝän uläriĝ tengqur ortäĝi, __ cänim bilän äcrim qilib berämän cäncälläriĝni. Lekin, qandäy äcrim qılây: Dänışmänd Äriyĝä oxşab nâtoĝri hä qılâymi, yä hälääl hükm çıqaraymi?

Äriy bu ĝäpni eşitib häyrän bolib qalıbdı. “Tävba, men äcrim qılĝän işlärdä qandäy xatälük vä ädälätsizlik ötişdi ekänki, bu bälä üstimdän külmâqdä?” __ deb oyläbdı u. Soĝ üyigä qaytib bärüb, Cäpaqqa ädäm yubärübdi. Därhäl bäläni uniĝ huzurigä älib kelişipti.

__ Oğlim, __ debdi Āriy məhkəməyə toplanmış bir tələf adamlar əldigə bələgə müracəət qilib, __ bəyə köçədə oylab yürən bələlər cəncəlləşib qalışgəndə, ular sənəgə müracəət qılışdı, şundə sen: “Āriygə oxşab nətoğri əcrim qıləymi, yə hələl hükm çıxaraymi?” dedinğ? Men qaçan nətoğri hükm çıxargən ekənmən?

__ Yoq, taqsir, men undəy degənim yoq. Siz dənışmənd ədəmsiz, siz bilən teŋg kelişgə fərəsətim yetərmidi? __ deb cəvəb qilibdi Cəpaq.

Lekin məhkəməyə toplanmış adamlar heç qoyışməgəç, bələ haqiqətni əytişgə məcbur bolibdi:

__ Hə, boynimə ələmən, əytüvdim. Nəgə bundəy degənimni hazır tüşintirib berəmən. İkkitə əsələriçi əsələri qutilərini dələgə əlib çıxıb ornətibdi. Keyin çəylə qurib şu yerdə yəşəy bəşləşipti. Künlərinə biridə ulərinə əldigə bir eçki bələsi ədəşib kəlib qəlibdi. Əsələriçilər uni tirik həlidə teŋg bələşib əlişibdi. Eçki bələsininğ yərimi uzunəsigə __ bəşininğ yərim kələsi, gəvdəsiniğ yərimi (əldingi və keyingi onğ əyəqləri bilən birgə) bittəmizgə, qəlgən ikkinçi yərimi ikkinçimizgə..

(38)

... deb kelişib əlişibdi. Bir künü eçki bələsi otləb yürənədə qəqilib ketib, bir əyəği sınıbdi. Şu sənən əyəq təmənininğ egəsi dərhəl u əyəqqa taxtəkəç qoyib, üstidən ləttə bilən bəğləbdi.

Şu künü keçqurun əsələriçilər ələv yəqıb əvqət pişirişipti, lekin ələvni oçirməy, yətib uxləb qəlişipdi. Əçki bələsi behəsdən ələvgə səkrəgən ekən, uninə sənən əyəğigə bəğləngən ləttə yənə bəşləbdi. Eçki bələsi qorqıb ketgənədən, əsələri qutiləri ərəsədə hər təmənəgə zir yögürə bəşləbdi. Oşə yerdə bir gəram pəxəl bər ekən, eçki bələsininğ əyəğidəgi yənəyətən ləttədən şu gəramgə ot ketibdi nəticədə, şu keçə həmmə əsələrilər yənib nəbud bolibdi.

Ertəsi künü ertələb ikkələ əsələriçi dənışmənd Āriy cənəblərininğ əldigə, yə'ni sizinğ huzuriniğizgə kəlib, işimizni əcrim qilib berinə, deb iltiməs qılışgən. Siz, taqsirim, əsələrilər eçki bələsininğ əyəğini ləttə bilən bəğləngən ədəminə aybi bilən yənib ketgən, demək, eçki bələsininğ şu sənən əyəği təmənigə egə bolgən ədəm şerigigə nəbud bolgən əsələrilər üçün təvən tələməği kerək, __ deb hükm çıxargənsiz.

__ Xoş, bu hükmüniñ niməsi nâtoğri və nââdil ekân? __ deb sorâbdi Âriy.

__ Siz, taqsirim, eçki bâlâsiniñ singân âyâğını lâtta bilân bağlâğan âsâlâriçigä äyb qoymâsliğıñiz, âksinçâ, eçki bâlâsiniñ sağ âyâqlı qısmigä egâlik qılğan âsâlâriçini cävâbgârlikkâ târtişiñiz kerâk edi, __ debdi Cäpaq.

__ Negä endi?

__ Taqsirim, siz mendân yüz çândân aqlirâqsız, şuniñ üçün, yaxşı bilâsizki, ägärdä eçki bâlâsiniñ sağ âyâqları bolmâgändä, u çolâq âyâq bilân heç qayâqqa yüräalmâğan bolârdi. Undä pâxâl ğarâmi hâm yânmâsdi, âsâlârilâr hâm nâbud bolmâsdi. Binâbârin, äyb eçki bâlâsiniñ sağ âyâqlâridä. Şuniñ üçün hâm sizniñ hükmüñizni âdil hükm emäs, deb äytgân edim.

__ Âfârin, botâm, dârhaqiqat men nâtoğri hükm çıqargân ekânımân. Bügündân e'tibârân hâkâmlık qılış huquqını sengä tâpşirâmân, __ debdi Âriy.

Lekin Cäpaq: "Men bu işni eplây älmâyımân," __ deb hädegändä râzi bolâvermâbdi. Xalâyıq esâ, uni hâkâmlikkâ münâsib deb tâpıbdı vâ axırı Cäpaqni hâkâmlık qılışgâ köndirıbdı.

(39)

Şundây qilib, Cäpaq, yâş bâlâ bolışiğâ qarâmây, öz xalqıgâ hâkâmlık qılâ başlâğan ekân.

ÂLİM BİLÂN DEHQÂN

Bir kâmbağal dehqân bâr ekân. U öziniñ bir pârçâğınâ yeridä dâim tirişib-tirmâşib işlâr ekân. Bir künü u ekkân ekinliñ mâcmağıl bolib yaxşı ösmâyâtğânını köribdi, yeriniñ ârıqlâb qâlgânidân tâşvişgâ tüşib, dârhâl dâlâsigâ oğıt tâşiy başlâbdi. U oğıt sâlingân sâvâtıni başıgâ qoyib bârâyâtğânidä bir âlim âdâmgâ röpârâ kelıbdı. Âlim cüdâ şınâm kiyingân bolib, heç qayâqqa qarmây, vıqâr bilân kekkâyib kelâyâtğâni sâbâbli, behâsdân dehqângâ urilib ketıbdı, dehqân başıgâ qoyib kelâyâtğân sâvâtdâğı bâdboy göng âlimniñ üstigâ tökilib, unıñ çirâyli libâsını râsvâ qılıbdı. Âlim hâm, dehqân hâm bir-birini râsâ borâlâb haqârât qılıbdı vâ hâr qaysisi ziyân körgâni üçün: Âlim kiyimi bulğangâni, dehqân tâvântâlâb qılâ başlâbdi. Ulâr köp bâhslâşişipti, lekin heç hâm kelişâ älmây, axırı hâkâmniñ âldigâ bârışıpti.

__ Həkəm cənabləri, __ deb gəp başləbdi dehqân, __ mənəvi âdâmniñg kəsâfâtigä men eñg qiymätli oğitimdän ayrıldım. Endi nimä qılămän? Âilämni qandâq bəqamän? Men oğitni däləmgä âlib ketâyâtüvdim. Ma'lumki, oğit bolmäsä, dürüst hâsıl âlâlmäymän, hâsıl bolmäsä, bälä-çaqam açlıkdän ölib qâliši mümkün.

Həkəm uniñg gəpini eşitib, da'väsini toğri deb tăpibdi. Keyin u Âlimgä söz beribdi.

__ Siz nimä deysiz, __ deb gəp başləbdi âlim, __ mənä şu egnimdägi kiyimim qançä turädi? Axır mənəvi gälvärs libäsimni bütünläy rəsvä qıldı-kü!

“Hä, __ deb oyläbdi öziçä häkkäm, __ bu libäsiniñg sengä cüdä qımmätgä tüşgän. Sen köçä-köydä tumşuğiniñni kötärüb kerilib yürüşiñg üçün vaqtiniñni hăm, aqçanıñni hăm äyämägänsän. Endi, kelib-kelib, mənä şu qaşşâq dehqândän tāvân tälüb qılmâqçimisän?

Lekin âvâz çıxarib âlimgä bundäy debdi:

__ Toğri, dehqân sengä tāvân töläşi keräk.

(40)

__ İye, men qayâqdän âlămän tāvân pulini? __ debdi dehqân aççığlanib. __ Axır tüşintirdim-kü sizgä, âilämniñg tirikçiligi tāmărqamdän âlinädigän hâsılğä bəğlıq deb! Mənä, endi oğitsiz hâsıl hăm bolmâydi.

__ Dehqänniñg tāvân töläşgä aqçəsi yoq ekän. Undä sen, mäyli dehqänniñg yüzigä yüz şäpälâq uraqâl, __ debdi həkäm âlimgä, __ şu bilän âräläriñg açığ bolädi.

Âlim hükmni icrâ etişgä kirişib, dehqänni şäpälâqlay başləbdi. Lekin u säksän ikki märtä şäpälâq urgänidä, birdän həkäm âlimni sorâqqa tutibdi:

__ Toxtä-çi, __ debdi u, __ sen özi qanaqa mäsäbdärsän? Hərb işi boyıçämi, yâ fuqarâ işi boyıçämi?

__ Hərb işi boyıçä, __ debdi âlim.

__ Şunaqami häli? __ debdi həkäm, __ faqat fuqaräviy mäsäbdärläriğä yüz şäpälâq urışgä haqli, hərbiiy ämälärläriñg huququ ellik şäpälâqdän aşmâydi.

(Şuni äytib ötiş câizki, qadimgi Hitâyda hârbîy mäsäbdärlärniñ ictimâiy ähvâli fuqarâviy maqâmdägi mäsäbdärlärnikigä nisbätän äncä pät bolgän.)

Sengä u neçä şäpälâq urdi? __ deb soräbdi häkäm dehqândän.

__ Säksän ikki şäpälâq.

__ Undä ellikdän artıgını özigä qaytarişniñ mümkin.

Dehqân sevinib ketibdi vä ottız ikki märtä zildäy-zildäy şäpälâq urib, âlimniñ qulâgı tägidä şunaqangi “şävlä qaynatibdiki,” beçäräniñ ikki lunci çoğdek qızarıb, dömbirä bolib şişib ketibdi.

Âlim bilän dehqân şu zâylda bir-birlärigä “tävân töläşib”, keyin öz yollärigä rävnä bolışgän ekän.

İKKI XURCÜN

(Özbek xalq lätifäsi)

Näsridin äfändi Bağdäddä qızilik qılğanida, bir küni unıñ äldidä Sälim vä Qäsım ismli ikki ärab ärz bilän kelibdi.

(41)

Ulärniñ şikâyatidän ma’lum bolışigä, cänubdägi şähärlärdän biridä ikkâvläri xurmâ sätib, âlib, uni här biri öziniñ qımmätbähä cün xurcünigä sälüb älgän.

Bägdädgä qaytäyätgänlärinä ulär şu xurmâni yeb kün keçirgänlär. Lekin gäp şundäki, keçäläri Sälim öz xurmâsini yeyiş ornigä, Qäsımniñ xurcünidägi xurmâ-dän âlib yegän, Qäsım bolsä, Sälimniñ xurmâsini oğırläb yegän.

Bägdädgä kelib qaräşsä, ikkâvläriniñ häm xurcünü bom-boşmiş.

Äfändi ulärniñ ärzini eşitib bolgäç, şundäy hükm çiqaribdi:

__ Qäsım Sälimniñ xurcünidän xurmâ âlib yegän, Sälim esä, Qäsımniñ xurcünidän. Şungä körä, Sälim Qäsımniñ xurmâsini yegäni üçün ungä öziniñ xurcünini bersin, Qäsım bolsä, Sälimgä yetkägän ziyâni üçün, ungä öziniñ xurcünini bersin.

Sälim bilän Qâsım qâziniñg hükmini bəcərişipti.

__ Endi, __ debdi äfändi, __ mähkämä häracätlerini qâplaş üçün ikkâvläriñg xurcünläriñni täşläb ketäsänlär.

Şundäy qilib, Qâsım bilän Sälim häm xurmädän häm xurcündän ayrılib mähkämädän ikki qollärini burunlärigä tıqıb çıqıb ketgän ekänlär.

QAYLIQLÄR VÄ QALLIQLÄR HAQIDÄ BÄHSLÄR

BÄYLIK ÄRTTİRGÄN YAŞİMİ YÄ DOST ÄRTTİRGÄNMİ

(Häbäşistân)

Bir zämänlär üçtä häkäm ötgän ekän, üçävlärigä häm xudâ beädäd aqlu id-râq ätä etgän ekän. Ulär bir-birläri bilän tâtuv yaşäsär vä nizäläşgän ädämlärni hämmişä hämcihätlik bilän muräsägä keltirişär ekän. Bu moysäfidlärden ikkitäsi üçinçi hämkäsblärini gâyat dâracädä izzät- hürmät qılärkänlär, zerâ u qarıyâ häm-mäläri içidä eñg äqıl, eñg fâzıl hisäblänär ekän. Mäbädä ikki häkäm birän qarâr-gä keläälmäsä, älbättä şu dânişmänd qarıyâ äldigä mäslähät soräb bärär ekän. Le-kin bu qarıyâ näinki öz käsbdäşlärigä, bälki cüdä köp başqa ädämlärgä häm näsi-hätläri vä mäslähätläri bilän dâim yärdäm qilib...

(42)

... kelär ekän. Bu dânişmänd qarıyäninğ dävruğı bütün mämläkätgä tärqalibdi. Uninğ bittäginä qızı, hämkäsib dostläriñinğ esä, bittädän oğlı bär ekän. Häkäm-lärinğ bäläläri bir-birläri bilän dost-inâq bolib yaşäb, birgälikdä ösib ulğayışipti. Ulär bäläğatgä yetib, turmuş qurädigän bolgänläridä häm, ortäläridägi sâmimiy mehr-âqıbat tuyğusi zärraçä zävâl körmäbdi. Yigitçälärinğ ätäläri färzändläriñinğ başını ikkitä qılış haqidä oylay başlaşipti. Lakin täaccübki, ulär bu bärädä bir-bir-läri bilän mäslätläşişni ep körişmäbdä. Şundäy qilib, oşä häkämärdän biri qızı bär dânişmändniñg üyigä öz ädämimi sävçilikkä yubarıbdi.

__ Qızinğizni sähibiminğ oğligä berärkäsiz. __ debdi sävçi bärüb.

Qızinğ ätäsi sävçininğ gäpini eşitib bolgäç, gulämlärigä, uni yaxşiläb mehmân qılışı buyuribdi. Sävçi mehmân bolib otirgänidä, ikkinçi häkämniñg ädämi häm xuddi şundäy täklif bilän täşrif buyuribdi. Şundä qızinğ ätäsi:

__ Bu sāvçini hām mehmân qılınğlar, ämmâ unğä heç nimä gäpirmänğlar,
__ deb buyuribdi ğulâmläriğä. __ Mâyli, ikkälä sāvçi bir-biri bilän uçrâşsin.

İkkinçi sāvçi dâsturxângä otirğanıdä, birinçi sāvçi ävqatlänib bolib ormidän toribdi vâ üy sâhibi bilän xayrlâşğani tâşqariğä çıqıbdı.

__ Cüdä yaxşı-dä... Negä endi bermäs ekänmân qızimni? __ debdi mezbân.
__ Men üç äy mühlät berämân. Bârib sâhibinğgä äyt, şu vaqt içidä täyyärgärligini körib qoysin.

Birinçi sāvçi cönâb ketibdi. Sâldän keyin ikkinçi sāvçi hām xuddi şundäy cävâb âlib, dânişmändniñ üyidän çıqıb ketibdi. Lekin birinçi hâkâm hām, ikkinçi hâkâm hām, __ ikkâvläri özläriçä, dânişmänd meniñ oğlimni, küyäv qılâdi, deb ümidvâr bolib, bu niyätlerini bir-birläridän sır tutışıptı.

Mänä, sāvçilär qaytib bârib, hâr biri qızniñ âtäsi __ muxtâräm hâkâmniñ cävâbini öz sâhibiğä yetkâzibdi.

__ Nâhâtki men muxtâräm hâkâm äytğän cumbâqlı cävâbniñ mağızini çaqa âlmäsäm? Yoq, biz ânâyilärdän emäsmiz! __ debdi yigitlärdän biriniñ...

(43)

... âtäsi vâ oğlini yânigä çağırıp âlib, unğä şundäy iş buyuribdi: __ Oğlim, üç äy bir päsädä “ğuv” etib ötib ketädi: Şuniñ üçün, sen köprâq yer sâtib âlib, şundäy häşämätli, dänğillämä imârät qurginki, u kâşânalärdä öziñ bilän xâtiniñ hām yäyrâb-yâşnâb kün keçirädigän, mehmânläriñniñ hām bähridili açilädigän bolsin.

İkkinçi yigitniñ âtäsi bolsä, oğliğä bundäy debdi:

__ Dânişmänd ädämniñ cumbâqläri ğâyät çigäl bolädi. İlla hâli şu çâqqaçä men çigälini yeçmägän cumbâq bolmägän. Oğlim, yâniñgä köprâq aqçä âlib dârhâl yolgä tüş. İmkâniñ băriçä köprâq yâr-dost ârttir öziñgä. Bilämân, ânçä-munçä dostläriñ bâr. Lekin ulâr kâmlik qılâdi. Bolâcâk qudämizniñ “täyyärgärligini körsin,” degän söziñiñ tägidä äynän şu ma'nâ yâtgän bolışı ke-râk.

Nihâyät âradän üç äy ötib, ârzıqıb kütülgän kün hām kelibdi.

__ Həkəmlərdən biri öz xidmətkarını qızniŋ atəsi aldıgā çönätärkän, ungä şundäy deyişni buyuribdi:

__ Mänä, siz täyinlägän kün yetib keldi. Sähıbim toy täräddüini körıb boldilər.

İkkinçi həkäm häm şundäy qılıbdi.

Şundä qızniŋ atəsi bir munça qarıyäne üyigä çağırıb, ziyáfät qılıbdi və ulärdän məslähät soräbdi:

__ Meniŋ faqat bittäginä qızım bär. Ləkin ikkälä dostım häm özärä kelişməy turıb qızımgä ağız sālışipti. Öziŋiz biläsiz, mən qızımni ikkiğä bölä älmäymän. Məslähät berinğlär, qaysi yigitni küyäv qılây?

Qarıyälär ungä şundäy cäváp qılışıpti:

__ Bu bärädä sengä məslähät berä älmäymiz: Bu umr sävdäsi. Ädätdä, bizlär birän məsäläni yeçişgä qıynälğänimizdä, hämişä seniŋ äldinğgä məslät soräb kelämiz. Qanı, öziŋ äytaqäl, qandäy məslähät berişimizni istäysän?

Mehmänlärän dürüsträq bir məslähät çıqışığä közi yetmägän ätä gäpni yänä özi döväm ettiripti:

__ Undäy bolsä, buyağni eşitiŋlär. Mən dostlärimgä toy tädarigini körış üçün üç äy mühlät bergän edim. Mänä, oşä äytgän vaqtim yetib keldi. Bir dostımniŋ oğli kattä yer sätib älib, özi və mehmänlari üçün dänğillämä, muhtäşäm imärät quribdi.

(44)

İkkinçi dostım oğligä köpräq yäru dost ärtirişni məslähät beribdi. Gäp mänä şu-naqa. Endi äytinglär-çi, sizlär meniŋ ornimdä bolsänğiz, nimä qılğän bolärdinğiz?

Qarıyälär bu cumbäqni yeçişni yänä mezbänniŋ öziğä hävälä qılışıpti:

__ Bäuä sengä äytdik: Bu məsälä häl qılış bizniŋ qolimizdän kelmäydi.

Şundän keyin qızniŋ atəsi gäp başläb, öz ähdini bäuän qılıbdi:

__ Ärtiqcä yer-suv, dänğıllämä imâratlardan nimä nâf? Xudâ körsätmäsin, bi-rân fälâkät yâ-täbiyy âfât yüz bersä, hämmäsi bərbäd bolädi: Quyun üylärni väy-rân qılışı, yänğın yâ sel ulärni kül qılışı yâ yuvib ketişi mümkün. Täsâdifni tosib bolmäydi. Lekin äğär yâru birädärläriñg köp bolsä, başıñgä äğır külfät tüşgändä, heç bolmäsä birântäsi yârdäm qolini çözüdi-kü. Şungä körä, men yalgızgına qı-zimni mänä şu dost ärttirgän yigitgä berämän. Bu qarârim sizlärgä ma'qul tüşädi-mi, yoqmı, bəri-bir men bu sözimdän qaytmäymän.

Şu gäpdän keyin qarıyälär uniñg toğrı iş totgänini e'tirâf etişib, aqlu zâkâ-vätigä qâyil qalışgän vä ungä tähsinlär oqışgän ekän.

QAYTÄ TIRILGÄN ÄVÇİ

(Kängä däryäsiniñg quyi äqimidä yäşävçİ eläti)

Mätendä ismli bir ävçİ ötgän edi. Uniñg üçtä xätini bolib, üçävi häm köp mö'cizäkâr edi. Xattâki bu xätinläriñg ismläri häm ulärniñg äcâyib läyâqat sähibäläri ekänligidän dälälät berärdi. Mänä eşitiñg: Birinçİ xätiniñg ismi Ndâzântü bolib, bu “Uyqusidä haqıqatni köruvçİ” degän ma'nâni bildirärdi. İkinçİ xätiniñg ismi __ Sängänzilä, ya'ni “Yol körsätuvçİ”, üçinçİ xätiniki bolsä __ Fullä-Fullä, ya'ni “Ölgänläri tiriltiruvçİ” degän ma'nâni bildirärdi.

Mätendä cüdä zor ävçİ edi. Şu säbäbli uniñg xätinläri heç qaçân göştän sıqılmädilär. Lekin bir yili mämläkätdä qurğaqçilik bolib, el başigä...

(45)

... äğır künlär tüşdi. Yurtdä açarçilik başlandı. Ädämlär açlık äzâbidän qattıq qıynälä başladılar. Mätendäniñg xätinläridä häm yegülik heç nimä qâlmädi. Ulär açlıkdän äzib çöp bolib ketişdi vä erlärigä yâlvârib: Äğär ävgä çıqıb, nimä qilib bolmäsin, göşt tâpib kelmäsäñg, äçimizdän sırilib ölämiz, deb zâr-zâr yığlaşdı.

Mätendä qoligä miltğını älib, öz qışlâğı yâqimidägi ormängä äv qılğani cönädi, lekin u yerdä birântä häm cänzâdni uçrätmädi. Şundän keyin yänä uzâqrâq ormängä äv axtirib ketdi. Oşâ yâqdä u qotâs izini körib qâldı vä uniñg pâyigä tüşib, ârqasid quvib ketdi. Mänä, nihâyät Mätendä oşâ qotâsni kördi. U tâvuş çı-qarmây, äyâq uçidä pusib bârib, qotâsgä yaqınlâşdı vä oq âtib uni öldirdi. Lekin fälâkätini

qarānḡki, āvçi miltḡini qaytā oqlā ũlgŭrmāy, çāngālzār içidān bir urḡāçi qotās oqdāy ātilib çıqdi-yu Mātendāḡā tāşlāndi vā uni, kōz āçib yumḡunçā vaqt ōtmāy, sŭzib ōldirdi...

Endi ḡāpnı Mātendāniḡ xātinlāridān eşitiḡ. Ulār erlāriḡniḡ āvdān qaytişini uzāq kŭtişdi, lekin Mātendādān dārāk bolmādi. Axiri bu intizārlikkā çidāy ālmā-gān Ndāzāntŭ yātib uxlāb tŭş kōrdi. Tŭşidā qarāsā, eri Mātendā bir ōrmāndā ātib ōldirilḡān qotās yānidā ōlib yātḡānmiş. Āyāl uyḡanib, kōrḡān tŭşini kŭndāşlāriḡā sŭzlāb berdi. Kŭndāşlāri bu āyālḡniḡ sehrli mō'cizā sāhibāsi ekanligini bilişardi. Şuniḡ ũçŭn, Mātendāniḡ haqıqatān hām ōlḡānligiḡā işānişdi.

__ Yŭriḡlār, __ dedi şundā ikinci xātin Sāngānzilā, __ men sizlārgā erimizniḡ āldiḡā bārādigān yolni kōrsātāmān.

Şundān keyin ũç kŭndāş yolḡā tŭşdi. Ulār kōp yŭrişdi, qop yŭrişsā hām mol yŭrişdi, ōrmānlārdān ōtişdi, dāryālārdān keçişdi, tāḡlārdā āşişdi. Nihāyāt yārim keçādā erlāri Mātendā ōlib yātḡān yergā yetib bārişdi.

Şu māhāl ũçinçi xātin __ Fullā-Fullā āllaqandāy şifābaxş giyāhlāriḡ tāmır-lāri vā bārlāriḡni yıḡb-terib kelib, ulārni yāndirdi eriniḡ çāşādi ũstidā āfsun oqıy bāşlādi. Vā ācāb! Mātendāḡā cān kirib, u ornidān turdi:

Er kōzini āçib ornidān turgān hāmānā ũç kŭndāş ortāsiḡā, ḡōştniḡ kōprāq qısmi qay birlāriḡā...

(46)

... teḡişi kerākligi haqıdā bāhs bāşlāndi. Bu bāhs bārgān sāri āvc ālā bāşlādi: ḡāp Mātendāniḡ qaytā tirilişigā qaysi xātin kōprāq hissā qoşḡāni vā endi ulārniḡ qay biri bāş xātin bolışi haqıdā bārārdi.

__ Āḡār men erimniḡ ōlḡānini tŭşimḡā kōrmāḡānimḡā, hāligāçā uniḡ yolı-gā kōz tikib, yum-yum yıḡlāb otirḡān bolārdik, __ dedi Ndāzāntŭ.

__ Bārdi-yu mēn sizlārni erim ōlib yātḡān yergā bāşlāb kelmāḡānimḡā, şu pāytḡāçā unḡā āzā tutib ũydā otirāverārdik, __ dedi Sāngānzilā

__ Lakin ägär men bolmägänimdä, sizlärninġ bu kărâmätinġizdän sariq çaqalik häm näf çıqmäsdi, __ deb e'tiráz bildirdi Fullä-Fullä. __ Ägär men erimizgä cän kiritmägänimdä, hâzır uni dâfn qılġan bolârdik.

Ulär târtişä-târtişä axırı uçâvlâri üçtä qâzândä göşt pişirâdigän bolışdı. Mätendä birinçi bolib qaysi xâtininiġ qolidän göşt âlib yesä, oşâ âvçiniġ baş xâtini bolâdi vâ bundän buyân âvçi âlib kelâdigän olcâniġ köprüq qısmı oşangä tegâdi, degän qarârgä kelişdi. Ulär şundây qılışdı häm: Hâr bir xâtin bir bölâkdän qotâs göştini kesib âlib, hâr qaysisi uni öz qâzânidä pişirdi. Ävqat pişgäç, uçâv-lâri Mätendäniġ âldigä kelişdi.

Ävçi äncä vaqtgäçä oylânilib turib, nihâyät Fullä-Fullä uzâtġan göştini âldi vâ xâtinlärigä yüzlânilib şundây dedı:

__ Gârçi sen, Ndâzântü, meni tüşinġdä körgän bolsänġ häm, tâ meni tâpmä-günlâriñçä, göşt pişirib berä âlmäsdiñġ. Sen, Şangänzilä, men ölib yâtgän yerni tâpdiñġ, lakin şundä häm, bäribir, heç nimä yeyäâlmäsdim, negäki, ölib yâtgän edim. Ämmâ Fullä-Fullä mengä cän kiritdi, endi, mänä u uzâtġan göştini yeyä âlämän. Demäk Fullä-Fulläniġ sâvgäsi hämmä nârsädän äzizräq.

Şu gâpdän keyin xâtinlär mâcârâsi bärhäm tâpdi, keyinçalik hämmä âdâmlâr, Mätendäniġ toġri yol tutġani haqdä gâpirib yürişdi. Lakin köpçilik äyâllâr âvçiniġ qarârini âdâlâtsiz deb tâpişdi.

__ Mätendä, __ deyişdi ulär, __ üçälä xâtini pişirġan göştän âlib, hämmäsini âmuxtâ qilib yeyişi...

(47)

... keräk edi. Şundäginä toġri iş qılġan bolârdi.

Şundây qilib, nimä yaxşiyu nimä yâmânligi âniqlânmây, cumbâq bolib qâlâ-verġan ekân.

ÜÇ QAYLIQ

Bâr ekân, yoq ekân, üç äġayni bâr ekân. Ulârninġ ismlâri: Tämme, Dâmbey vâ Kâmbey ekân. Gâpçi bu yigitlâr başqa-bâşqa qabilâniġ fârzândlâri bolışsâ häm, ulârninġ qâdrdän dost bolib yaşâşlârigä heç nimä mânelik qılmâs ekân.

Təsədifni qarənki, künlərinin biridə bu yigitlər bir-birləri bilən kelişməy turib, üçəvləm Yellə ismli bittə qızgə aşiq bolib qalışipti. Yellə qoli gül, işcən qız ekən, undən keyin, turmuşgə çıqqanidə ungə berilədigən sep həm cüdä bebä-hä ekən, şuning üçün ne-ne yigitlər bu qızgə üyləniş iştiyâqıdä yürär ekən.

Şundäy qilib, üç ağayni bir-birlərinin niyätidən bexabär haldä, Yellə bilən uçräsä başlaşıpti, ulär hər kelişgänidä qızgə köp-köp sāvğa-sälām əlib kelişär ekən.

Şu zäyldä ärädän ənçä vaqt ötişipti, lekin yigitlərinin birəntəsi həm Yelləninin könglini əvləy əlməbdi.

Künlərinin biridə qızınınin ənəsi ungə şundäy debdi:

__ Qızım, üçälä yigit həm bir-biridən yaxşı, bir-biridən öktəm. Üçävi həm qımmätbähä sāvğäləlib kelyəpti sengə. Üçäviniin həm niyəti sengə üyləniş. Kel, ulərdən bittəsini özünin tənlä endi. Ləkin qaysi birini tənläsənin həm xatä qılmäy.

__ Vây, əyicən, __ debdi Yellə, __ men tənläy əlməymən. Özünin tənlänin.

__ Axır ergə sen tegäs-kü, qızım, küyävni özünin tənläşinin keräk, __ debdi ənəsi. __ Bolməsə, keyinçəlik, birən səbäb bilən erinin sengə yəqməy qalsä, yamən küyäv tənlägən ekənsiz, deb menden öpkä qilib yürmə tağın.

__ Bəribir, men tənläy əlməymən, əyi, __ debdi qız.

__ Qaysi yigit sizgə ma'qul bolsä, oşəngə tegəverəmən.

(48)

Şu gəpdən keyin ənə öz qışlğıdägi bir dənışmd kəmpir əldigə məsləhət sorəgəni bəribdi.

__ Müşkəlimni əsən qılın, Bylənəy egəci! __ debdi u kəmpirgə yüzlənilib.

__ Meninin qızımğə bir yolə üçtə yigit aşiq bolib qıldı. Üçävi həm qızımğə üyləniş niyätidä, üyimizgə kün-üzüzü kün qımmätbä sāvğälər kətərib kelməqdä. Ləkin qızımınınin həm, meninin həm başımız qatğən: Ulərdən qay birini küyävlikkə tənläşni biləlməyəpmiz.

__ Bunin heç qıyın yeri yoq, __ debdi kəmpir. __ Oşə qaylıqlar yənə kelişgänidä, qızınin yəşirib qoygin-dä, ulərgə, qızım öldi, deb əyt. Şundən keyin, əlib

U qızını üydən âlib çıxıb yigitlərə körsätibdi, sonğ Dâmbey bilän Tämme-gä qaräb bundäy debdi:

__ Siz ikkâvîngizni meniñ qızım emäs, qızım üçün berilän bebähâ sep qızı-qırgän. Sizlär qızımni sevmägänsiz.

Keyin u Kâmbeygä ögirilib debdi:

__ Sen Yelläni haqıqatän sevär ekänsän. Qızım seniñ üçün här qandäy mäl-dävlätän häm äzizräq ekän! Şu säbäbli men seni küyäv qılămän.

Şundäy qilib, gözäl Yellägä Kâmbey üylängän ekän.

SÂHİBCÂMÂL LÂKŞMI-DEVİNİŒ QAYLIĞI KİM?

(Nepäl)

Bir mämläkätä Dhänäpäl ismli bir sävdägär ötgän ekän. U ähli ticärät içidä enğ säfdil vâ sähävätli ädäm bolib, hämmäniñ e'zâz-e'tibârigä müşarrâf bolgän ekän. Şuniñ üçün bolsä keräk, bâylik ma'budäsi Läkşmi häm uniñ hânädänini heç mähäl tärk etmäs ekän. Künlärdän bir kün bu xânädändä hüsnü lätâfät vâ fäzli kämälätä ottız ikkitä älicänâb fäzilät sâhibäsi bolmış ma'budä Läkşmigä qıyäs qılsä ärzigüdek qız tuğlibdi. Şu bäs çaqalâqqa ma'budä şäräfigä Läkşmi-devi deb ism qoyıştı. Dhänäpälniñ bu qızälâqdän başqa yänä üçtä bälâgatgä yetgän oğli bolib, ulär müdâm âtälärigä ticärät işidä yârdämläşär ekänlär. Bu äilä uzâq yillär heç qandäy täşviş, ğam çekmäy, rähätä-färâgatdä kün keçiribdi. Le-kin keyingi päytlärdä Dhänäpälniñ xätini göyâ äççiq bir dârd iç-etini kemirâyât-gändäy, kün säyin rängi öçib, qâni qâçib, çöpdäy äzib ketäveribdi.

Xätininiñ bundäy nâxuş käyfiyätä yürişidän hävätirlängän sävdägär, seni nimä bezävtä qılyäpti...

(50)

... özi, deb qaytä-qaytä sorâyveribdi. Nihâyät xätini yârilib, erigä şundäy debdi:

__ Men yalğızgına qızimizniñ qismätidän qattıq təşvişdämän. Kâşkiydi, Lâkşmi- devigä yaxşı bir küyâv tâpilsä-yu, bütün umr säädätdä yaşäsä. Şundä qalbindägi iztirâb bärhäm tâpgän bolärdi.

Dhänäpäl xätinini cüdä häm yaxşı körärdi. Şuniñg üçün ungä; heç təşviş tärtmä, qızimizgä älbättä eñg yaxşı qaylıq tâpämiz, deb va'däsini bərişgä kirişibdi: U üçälä oğlını çağırıp, singilləri Lâkşmi-devigä qaylıq qıdırış üçün, biri-ni mämlikätniñ şimaligä, ikkinçisini __ mağribgä, üçinçisini __ məşriqqa cönätibdi, özi bolsä, cənub tāmāngä yol älibdi.

Lâkşmi-deviniñg ätəsi häm, akäləri häm ungä qaylıq qıdırıb cüdä köp şahärü qışlaqlärni kezib çıqışibdi. Qızniñg hüsnu-cämäli haqidägi ävazä bütün mämlikät-gä tärälgän ekän, şuniñg üçün bärçä nävqırân yigitlär bu sähibcämälniñ väsliğä yetişmäqni ärsü qılışar ekän. Endi änä şu aşiq yigitlär içidän eñg sāräsini tänläş lüzüm edi. Bu vüzifä äncä ağır bolışigä qarāmāy, qızniñg ätəsi häm, akäləri häm bittädän küyäv tänläşib, ulär bilän toy künini kelişib älişibdi. Täsädifni qarāñgki, hämmäləri göyâ til biriktirgändek, nikähni bittä küngä täyinläşibdi.

Ungä birinçi bolib sävdägär qaytib kelibdi. U qızıgä küyäv tâpgäni vâ nikäh künini kelişib älgäni haqidägi xuşxabärni xätinigä äytib, uniñg köñglini kötäribdi. Şu päytdän başläb sävdägär xänädänidä qızgınlık bilän toy täräddüdi körilä başläbdi.

Bu äsnädä sävdägärzädälär häm öz säfärläridän qaytib kelişibdi. Qarāşsā, üy-läridä toy täräddüdi ävcidä, nikäh küni häm äynän ulär kelişib kelgän küngä täyinlängän. Lakin qızıgı şundäki, üç äğa-ininiñg biräntəsi bizniñg küyäv tänlägäni-mizni ätä-änämiz qayaqdän bilaqâlišipti, deb oylab häm körmäbdi. Bärçä äilä ä'zäləri toy täräddüdidä işgä kömilib ketgänlikləri säbäbli, bāfurcä otirib suhbätlä-şişgä häm qolləri tegmäbdi. Undän keyin, nikäh bolädigän kün bir emäs, törttä küyäv mämlikätniñg tört...

(51)

... tāmānidän yetib kelişini heç kim xayäligä häm keltirmäbdi.

Nihäyät toygä hämmä närsä şay qilinibdi: Qoni-qoşnilär täklif etilibdi, qarın-dâş-uruğ, yâru birädärlär yetib kelişibdi, küyäv vâ uniñg qarındâşlări üçün äntiqä läzzätli täämlär täyyärlänibdi... Mänä, axırı bir kün vâ bir päytdä sävdägärniñg

üyigə tört tãmândan törttə küyäv başçiligidə törttə nikâh mârâsimi yaqınlâşib kelä başlâbdi. Tört tãmândə quvnâq musıqa sädäläri yâñğrâbdi. Törttälä mârâsim bir vaqtdə sävdâgâr dârvâzəsi âldigä kelib toxtâbdi və hävligä bir yolä törttə küyäv öz xeşläri, küyâvcöräläri bilän kirib kelibdi.

Nimä qılış keräk? Ävväligä qızniñg ätä-ânäsi häm, äkäläri häm dâvdiräb qâlişibdi. Birinçi bolib, bolğusi kelin huşini yıgıb âlibdi. U küyärni häm yırâq-yâvuqdän kelğän hämmä mehmânläрни häm dâsturxângä täklif etib, ulärni ziyâfät qılışni buyuribdi. Bu xânädândə mehmân kütişni yaxşı bilişğäni sâbâbli, ävväligä hämmä nârsä mârâmidä dävâm etäveribdi. Nihâyät nikâh oqlädigän päyt kelibdi. Täâmil boyıçä, muqaddäs gülxan yâqılıb, şu gülxan âldidä kelin küyâvgä tâpşiri-lär ekän. Brähmân __ kâhinlär gülxan yâqışıbdi; sonğ ilâhiy mädhiyälär oqışib, râsm-täâmil boyıçä, gülxangä gürüç sâçä başlâşibdi. Endi faqat kelin bilän küyävniñg barmâqlärini muqaddäs riştä bilän bağlaş qâlibdi. Lëkin, axır Lekşmi-devi birvâräkäyigä törttə qaylıqqa xâtin bolä âlmäs edi-kü! Vähälänki, qaylıqlärniñg häm heç biri özigä ya'dä qilingän qızdän vâz keçişni istämâbdi. Şundä Lekşmi-devi qaylıqlärigä yüzlänib:

__ Ä, şävkätli yigitlär! __ debdi. __ Ätäm meni faqat bittänğizgä ergä berişi mümkin. Äfsuski, sizlär törttə bolib kelibsiz. Lëkin men bittämän! Özlärniñiz yaxşilâb oylâb körüb, müräsägä keliñglär və qay biriniñizgä xâtin bolışimni öziñiz hâl qiliñglär. Ägär bârdiyu birântänğiz häm mendän vâz keçişni istämäsä, undä bu cumbâqni icâzätiniñiz bilän, özim heç biriniñizgä ziyân yetmân qilib hâl etäy.

Lëkin şundäy âqılä və sâhibcämäl qızdän kim häm vâz keçärdi, deysiz! Şundä küyävlä, mäyli, öz qalbiñg da'vâti bilän iş köraqâl, deb iltimäs...

(52)

... qılışibdi qızdän. Läkşmi-devi ällä qaçân bir qarârgä kelib qoyğän ekän. U ätäsi bilän ânäsigä, sonğ äğälärigä ta'zim qilibdi-dä, gülxan ätrâfini bir äylänib çıqıb, kütilmägändä öziñi-âlvägä taşlâbdi.

Küyävläni biri qaylıgıniñg nâbud bolğänidän häyrätgä kelib; "Men bexâsdän bir begünâh qilib bu dünyädä baş kötärüb yürämän, __ deb oylâbdi. __ Axır bu yârüğ dünyädä istirâb çekib yaşägänimdän körä ölgänim yaxşı emäsmi! Hä, bu ruhiy

azâbdân qutilişniñg birdân __ bir yolu __ qaylıgım ârқasidân bâriş. Bâski u bilân qâvuşış bu dünyâdâ nâsib etmâgân ekân, uni bu dünyâdâ tâpib âlâmân.” Şundây deb oylâb u hâm özini gülxangâ âtibdi.

İkkinçi qaylıq Lekşmi-deviniñg ölimidân keyin umrbâd câhângâştâlik qılışigâ vâ bütûn hâyâtini mârhumâ qallıgınıñg xâtirâsigâ bağışlâşgâ âhd qılıbdi.

Üçinçi qaylıq bolsâ, göyâ heç nârsâ bolmâgândeک, bâmâylixâtir üyigâ cönâb ketibdi vâ bârgân zâhâti bâşqa bir qızgâ üylânib âlibdi.

“Mârhumâ mengâ tegmäy ölib ketdi-kü. Axır ungâ nisbâtân qandây mâcburi-yât bolışi mümkin mendâ?” __ deb oylâbdi u.

Faqat âxırğı qaylıq taqdirgâ tân berişni istâmâbdi vâ qandây qilib bolmâsin, öz qallıgını âcâl çângâlidân târtib âlişgâ âhd qılıbdi. Yigit şundây ezgü niyâtlâr bilân sâfârgâ cönâbdi. Künlârniñg biridâ u bir âllâmâ brâhmânniñg üyigâ bârib ungâ şâgird tüşibdi. Brâhmân ânçâ vaqtdân beri muqaddâs câylârni ziyârât qılışgâ şâylangân ekânü, lekin üyini kimgâ tâşlâb ketişini bilmây, niyâtini yüzâgâ çıqarâ-âlmây yürgân ekân. Mânâ, endi u tâ xâtini bilân muqaddâsgâhni ziyârât qilib qaytgünçâ üy-rözğâr işlârini bâşqarib turışini öz şâgirdi __ câhângâştâ yigitdân ilti-mâs qılıbdi. Brâhmân dört âydâ qaytib kelişini âytib yigitgâ, u yoğidâ üydâgi ki-tâblârni mütâlââ qılışni vâ şu yol bilân mântrâni ya’ni sehr-câdu sirlârini örgânişni mâslâhât beribdi.

Künlârniñg biridâ yigitniñg qoligâ âcâyib bir kitâb tüşib qâlibdi: Bu kitâbdâ ölgân âdâmni qandây qilib qaytâ dünyâgâ keltiriş usuli yâzilgân ekân. Yigit buni köribdi-yu, sevingânidân kõngli tâğdek...

(53)

... kôtârilib ketibdi __ negâki u öz qallıgını qaytâdân tiriltiriş niyâtidâ yürgân edi-dâ. Dört âydân keyin brâhmân ziyârâtdân qaytib kelibdi, şu zâhâti yigit ungâ üy-ni bekâmu köst tâpşiribdi-dâ, dârhâl Lekşmi-deviniñg yurtigâ râvânâ bolibdi. U nikâh toyi küni muqaddâs gülxan yângân yerni qıdırib tâpibdi vâ oşâ yerdâ özi örgângân mö’cizâviy âfsun duâsini oqıy bâşlâbdi. U sehrli Bfsunni oqıb bolışi bi-lân, kóz âldidâ Lâkşmi-devi nâmâyân bolibdi, lekin oşândâ bu qızniñg ârқasidân özini gülxan otigâ âtgân qaylıq yigit hâm tirilibdi.

Yənə ortadə kelin täləş bolä başləbdi. Endi ikki qaylıqdän qay biri (qız üçün cänini fidä qılğan yigitmi, yâ uni qaytä tiriltirgänmi?) küyävlikkâ münäsib ekänli-gi cumbâq bolib qâlibdi və bu cumbâqni heç kim hâl qılâ älmäbdi. Ulär şu bähş bilän ävărä bolib turgänläridä, Läkşmi-deviniñg nâmini äğzidän qoymây cähân kezib yürgän üçinçi qaylıq hâm bu yergä yetib kelibdi. Endi kelingä da'vâgärlär üçtä bolibdi. Turgän gäpki, ulärniñg özläri bähşni bu sâfär hâm äcrim qılâ älmäb-dilər. Läkşmi-devi hâm bu gäp nimä qılärini bilmây gängib qâlibdi. Axırı bolmägäç, hämmäläri kelişib, özlärini müzâfât râcäsi hükmigä hävälä qılışibdi.

Râcä yüz bergän vâqeädän vâqıf bolgäç, öz müzâfätidägi cämiki häkâmlärni toplâş haqıdâ fârmân beribdi. Änä şundä Läkşmi-deviniñg qaylıqläri häkâmlär äncümänigä öz bähşläri toğrisidä sözläb berib, ulärdän ädälätli hükm çıqarişni iltimäs qılışibdi.

Häkâmlär uzâq vaqt kengäşib, axırı öz hükmlärini e'lân qılışibdi:

__ Ä yigitlä! Sizlä Läkşmi-devidek sâhibcämäl qızgä üylänişni ıxtiyâr qilib-siz və bu yoldä cäniniñizni fidä qilib köp äziyätlä çekibsiz __ Bulär hämmäsi tä-biiy hâl, älbättä. Lakin ägärdä siz ilgärirâq, ya'ni Läkşmi-devi sizlärdän özärä muräsägä kelişni iltimäs qılğanidä bizgä mürâcäät qılsänğiz edi, bekärgä bunçälik äzâb çekmägän bolär edinğiz. Äfsuski sizlä bizdän cüdä keçikib mädäd sorädinğiz. Lakin şungä qarämây, biz bügüngi vâziyätidän kelib çıqıb, quyidägiçä hükm çıqardık:

Birinçi. Kelingä ergäşib özini älävgä ätgän və nârigi dünyägä rıxlät etgän qaylıq faqat ävvälgi...

(54)

... häyätidä Läkşmi-devigä üylänişni da'vâ qılışi mümkün edi. Bähälänki, bu ikkin-çi tuğılışidä u qızgä qân-qarındâşlık riştäsi bilän bağlänib qâlgän. Endi ulär egi-zäkdirlär, binâbärin, qânun äğa bilän singilniñg turmuş qurişini män etädi.

İkkinçi. Läkşmi-deviniñg ikkinçi märtä dünyägä kelişigä sâbäçi bolgän ädäm hâm ungä üylänä älmäydi, zeräki endi u qızgä ätä bolib qälädi. Şungä körä, muzâfât râcäsiniñg häkâmläri bundäy ğayri qânuniy nikâhgä ruhsät berä älmäydilər.

Üçinçi. Yuqarıdâ zıkr etilganhâlatlardan kelib çıqıb, hâkamlâr bir âvâzdân şundây qarârgâ keldilâr: Lâkşmi-devigâ üylâniş niyatidâ bolgân üçtä qallıqdân fa-qat üçinçisi __ öz umrini mârhumâ xâtirâsigâ baxşidâ qılğân vâ Lâkşmi-deviniñ nâmını tildân qoymây câhangâştâlik qılğân yigit öz qallıgıgâ bolgân vâfâdâligi vâ sâdâqatını âynân mânâ şu yosındâ isbâtlân.

Hâkamlâr hükmını eşitgân âdamlâr uni âdil hükm deb e'tirâf etişibdi vâ sâhibcâmâl Lekşmi-devi nihâyât şu yosındâ turmuşgâ çıqıbdı.

BÂŞÂRÂTÇİ, MERGÂN, ĞAAVÂS VÂ ÄZÄYİMXÂN

(Kâmpıçiyâ)

Künlârdân bir kün tört âğayni köhnâ Tâksilâ şâhrigâ bârib, u yerdâ bir dânişmând allâmâdân sâbâq âlişibdi. Yigitlârdân biri __ kelâcâkni bâşârât qılışni, ikkinçisi __ oqni behatâ nişângâ tekkizişni, üçinçisi __ deñgiz tübigâ şunğışni, örgânişibdi. Şundân keyin törtâvlân üstâz bilân xayr-xoşlaşib, ârqagâ __ öz yurtlârigâ râvânâ bolışibdi. Ulâr kün batar çağıdâ bir deñgiz boyigâ çıqışibdi vâ şu yerdâ tü-nâb qalışibdi. Ertâlâb uyğanişgânidâ, bâşârâtçı âğaynilârigâ şundây xabâr âytibdi:

__ Dostlârim, peşânâmiz yârqırâgân ekân, bizgâ baxt külib bâqmâqdâ. Bir bürgüt qırâl sârâyıdân unıñ sâhibcâmâl qızını oğırlâb, hâzır biz tãmângâ uçib kelmâqdâ.

Dostlâr özlârini butâlâr pânâsigâ âlişgâ endi...

(55)

... ülgürgân hâm ekânlâr, âsmândâ bir bâhâybat bürgüt körinibdi; bürgüt bir qızni çângâligâ ilib şu tãmângâ uçib kelâyâtgânmiş.

Şundâ mergân kâmaniniñ çillâsını târtib, bürgütgâ qarâtâ oq üzibdi. Oq uçib bârib quşniñqâq yürâgigâ sâncılıbdi. Bürgüt cân aççığıdâ çângâlini yâyb yubâribdi vâ qırâl qızı toğri deñgizgâ kelib tüşib çökib ketibdi. Şu zâhâti ğavvâs deñgizgâ şunğıb, qızniñ cânsiz cäsâdını sâhilgâ âlib çıqıbdı. Endi mâhârât körsâtiş nâvbâti âzâyimxângâ kelibdi. Qırâl qızı şu qadâr gözâl ekânki, törttâlâ yigit hâm bir qarâşdâ unğâ âşıq bolib qalıbdi.

Âqibät ulär, bu qızniñg visâligä yetiş üçün men köprüq huzmät körsätdim, deb özärä bähsläşä başläşıpti. Ulär uzâq bähsläşisä häm, heç bir toxtämğä kelä älmäbdilär. Axırî bolmägäç, ulär hâkäm huzurigä barişipti. Lekin hâkäm häm ulärniñg bi äcrim qilib berä älmäbdi vä törttälä yigitni başläb toğri qırâlniñg huzurigä barişdi.

Qırâl yigitläriñg bähsini tiñgläb bolib, şundäy âqılânä hükm çıqarıbdi:

__ Başarätçi __ qızimiz üçün dâna müräbbiy bolsin, mergän ungä ätâlik qılsin äzâyimxân __ ânâlik väzifäsini ötsin, ğavvâs esä, mälikägä sädâqatli er bolsin, ze-râ u mälikâni denğiz qa'ridän âlib çıqayâtğandä, uni bağrigä bäsib quçaqlân.

Äradän bir âz vaqt ötgäç keksä qırâl qazâ qilibdi. Şundä qırâl qızıgä üylänğän ğavvâs taxtgä otirib sältänätgä hükmdâr bolibdi. Älqıssä, u öziniñg uçtä qadr-dostini unutmäy, müdâm ulärgä ğamxorlik qılğän ekän.

KÜYÄV TÄNLÄŞ

(Higäriy Kämerun sârhädiniñg ikki tāmānidä yaşävçi *birä* eläti)

Bir çâlniñg Sängbä ismli qızı bolib, u cüdä häm gözäl ekän, şuniñg üçün ungä üyläniş iştivâqıdä yügän yigitläriñg sâni-sânâğı yoq ekän. Lekin Sängbäniñg ätâsi, qızıgä sâvçi bolib kelğän yigitläriñg hämmäsigä:

__ Kimdä-kim mengä tirik buğu tutib âlib kelsä, ...

(56)

... qızimni oşängä berämän, __ deb cävâb qılär ekän.

Bundäy cävâbni eşitib, bā'zi yigitlär şu änniñg özidäyâq qızgä üylänişdän väz keçişär, bā'zi birläri esä, buğu tutğani ormängä cönäşär ekän, lekin enğ çâpqır yigitlär häm bu väzifäni uddäläy älmäy, häfsäläläri pir bolib ävdän quruq qaytär ekänlär.

Künläriñg biridä çâlniñg äldigä uzâq bir qışlâqdän ikki nävqırân yigit kirib kelibdi.

__ Bizgä Sängbä degän qızniñg ätâsi keräk edi, __ debdi ulär. Çâl mehmân-lärgä peşvâz çıqıb, ulär bilän sälâmläşibdi:

__ Səngbəniŋ átəsi men boləmən, __ debdi u. __ Xoş, xızmat?

__ Men qızıñızgä üyləniş niyätidä keldim, __ debdi mehmanlardan biri __
Nilä degän yigit.

İkkinçi yigit __ Sefü hām mundäy debdi.

Qızıñızgä átəsi yigitlärgä şundäy cävāb qılıbdi:

__ Meniñ qızım faqat bittäginä. Lekin sizlər ikkitä bolib kelibsizlər. Qaysi biriñiz mengä tirik buğuni tutib älib kelsäñiz, qızımni oşāngä berämən.

Bu cävābni eşitgän yigitlər buğu qıdırgäni ormāngä cönäşibdi. Bu yerdä ulär ävväl buğuniñ izini tåpişipti, uniñ izigä tüşib ketäverişgän ekän, säldän keyin buğuniñ öziñi hām körişipti. Körişipti-yu äyāqlärini qolgä älgänçä uniñ ärqasidän quvä ketişipti.

Sefü Niläçälik çäpqır vä epçil emäs ek, şuniñ üçün säl vaqt ötär-ötmäs, dostidän ärqadä qälib ketibdi, hāldän täyib bir dāraxt tägigä bārib otiribdi.

“Yetär şunçä yügürgänim, __ debdi u özigä özi. __ Xätin älämän, deb ormān-mä-ormān buğu ketid quvädigän änäyi yoq. Nīmā, şu Səngbägä üyləniş niyätidä endi cānimni cābbārgä berib, tå tilim āsilib qālgünçä itdäy yügürişim keräkmi?

Dünyädä qızlar qalāşib yätibdi. Oşälärdän birāntäsiğä āsānginä üylänä qālsām bol-mäydimi? Undän keyin, xätin āliş üçün tirik buğu tutib beriş ādäti qayāqdän çıq-qan özi? Men heç eşitmägänmən bunaqa täämilni. Yaxşisi şu yerdä otirib āğay-nim Niläni kütäqāldäy” __ Sefü şundäy xayālgä çömib otirib pinäkkä ketibdi.

Bir vaqt uyğanib ketib közini açsä, Nilä äyāqläri...

(57)

... bāğlängän bir buğuni yelkäsigä ärtmāqlāb keläyātgänmiş.

__ Mänä, tutdim tirik buğuni, __ deb häyqiribdi suyunib ketgän Nilä. __
Buni çālgä älib bārib berämən. Özimäm boş kelmädim: Axırı quvib yetib tutib äldim.
Nimägä desäñ, men Səngbäni cüdäyäm yaxşı körämən!

İkki dost birgəlikdə qışlaqqa qaytıb, buğuni Səngbəniŋ atasigə təpşiribdi. Çal buğuni soyib, göştidən yigitlər üçün əvqat pişirini buyuribdi. Mənə, buğu göştidən hazırlanmış taa m dəsturxangə tərtilibdi. Şundə çal ikki ortaqqa yüzlənib debdi:

__ Qani, göştdən əlinlər, əzizlər. Mərhəmət, tərtilər. Nikah məsələsində əvqatdan keyin bəfurca gəpləşəvərimiz.

Ziyafətdən keyin qızniŋ atası qışlaq əqsəqəllərini yığıb, ulərgə şundəy məsləhət səlibdi:

__ Həmməniŋiz yaxşı biləsiz, meniŋ bittəginə qızım bər. Səngbə. Men uni cənimdən artıq yaxşı körəmən. Hazır qızimgə qaylıq tənleşim kerək. Qaylıq, əlbəttə, yaxşı tərbiyə körgən, dili pəq, saxəbətli adam bolışı şərt. Mənəvi ikki yigit qızimgə üyləniş niyətidə kelişibdi. Men ulərgə əldin tirik buğuni tutib keliŋlər, deb şərt qoydim. Ləkin ikkəvləri birgəlikdə faqt bittə buğu tutib kelişdi. Nəmə üçün bir yigit əvdənquruq qaytdiykin? Hürmətli əqsəqəllər, bu işni əniqləş sizlər-gə həvələ. Bu ikki yigitdən qay biri mənə küyəv bolışgə ləyiq, __ buni sizlər həl qiliŋ.

Şundə əqsəqəllər ikki yigitgə mürəcəət qilişipti:

__ Bilişimizçə, ikkəviŋiz bu yergə birgə kəlgənsiz, __ deyişipti çəllər və ikkəviŋiz həm Səngbəgə əğız səlgənsiz. Şundəymi? Ləkin buğuni bittəniŋiz tutgənsiz. Əytiŋ, nəgə ikkinçiniŋiz əvdən buğusiz qaytdi?

Birinçi bolib Nilə cəvəb qilibdi:

__ İkkəvimiz orməngə bərib, buğuni qıdırışgə tüşdik, __ debdi u. __ Keyin uni körib qəlib quvə bəşlədik. Ləkin dostim Sefu məndən ərqədə qəlib ketdi.

Men bolsəm Səngbəniŋ hüsni-cəməligə bütünləy məftun bolib qəlgən edim, şuniŋ üçün tə buğuni tutib əlməgünimçə, cənimni həm əyəməy, uni...

(58)

... quvib ketəverdim. Axiri tutdim, əyəqlərini bəgləb yelkəmgə kətərib əldimdə, ərqəmgə qaytdim. Yoldə dostimni uçradim. U çərçəb mənə kütib otirgən ekən. Keyin ikkəvimiz birgələşib buyaqqa ketdik.

Gäpiriş nävbäti Sefügä kelibdi.

__ Men häli şu çäqqaça, üylänmäqçi bolgän ädämniñ buğu tutib kelişi lâzımlığı haqıdä heç eşitmägän edim, __ debdi u. __ Lekin şundäy bolsä häm dostim bilän buğu ävigä cönädim. Şâyäd ävim bäräridä kelib, buğuni tutä älsäm, degän şirin xayäl mendä häm yoq emäs edi, älbättä. Ämmä buğu şamäldek uçqur ekän. Men uniñ ketidän quvaverib räsä çärçädim. Bir däraxt tägigä bärrib otirdim-dä: “Bunaqa öpkämni qoltıqlab çäpädigän bolsäm, tilim äsilib ölib qalışım häm heç gäp emäs. Nimä, dünyädä qızlärğä qahät kelgänmi? Bunaqa mäşaqat bilän Sängbägä üylängänimdän körä, äsänginä başqa biräntä qızgä üylänaqalışım bolmäydimi?” __ deb oylädim. Şundäy xayällär bilän men dostim Niläni kütä başladım. Bir vaqt u yelkäsigä bir buğuni ärtmäqlab kelib qaldı. Keyin men uni qışlâqqaça küzätib qoydım. Bär gäp şu. Endi men Sängbäni xätinlikkä sorämäymän.

Äqşâqällär özärä kengeşib alışgäç, şundäy hükm çıqarıbdılar:

__ Sen, Sefü, buğuni quvib tutışni istämäbsän __ demäk, bizniñ küyävimiz boläsän. Nilä buğu tutib keldi __ bundän çıqdi, u bir sözli, qattıq qul ädäm. Bä-şaräti u biräntä ädämniñ cänigä qasd qılgüdäk bolsä, uni bu niyätidän heç kim qaytarılmäydi. U ädämlärniñ ta'nä-mälämätlärigä häm, ögitlärigä häm pärvâ qılmäy, älbättä közlägän işini bəcədi. Bär-di-yu qızimizni ungä bersaq, xudä körsätmäsin, Sängbä birän xatä iş qilib qoysä, bu yigit heç kimniñ zâr-ilticäsigä qulâq sâlmäy xätinini şäfqatsızlärçä döppäsläşi turgän gäp. Bizgä bunaqa küyäv keräk emäs. Sefü başqaça. U mülähazäli. U qızımız bilän cäncälläşib qalgän taqdirdä häm, biz ulärni yäräştirib quygäni bärşäk, sözimiz yerdä qalmäydi: U älbättä aqd-faräsät bilän iş körädi və qançalik därğazäb bolmäsin, ğazäbni tüşävläy älädi. U äqköñgil və beazâr ädäm. Binäbärin, şu Sefü bizgä küyäv bolädi!..

(59)

ÜÇ ÄĞÄ-İNİ

Qadim-qadim zämändä bir qışlâqdä bädävlät bir ädäm yaşagän ekän. Uniñ Süen, İläy və Ämbä ismli üçtä oğlı bolgän ek. Bädävlät ädäm ilm-fänni cüdä häm qadrlär ekän, şu säbäbli u üçälä oğlıni ilm älgäni şärgä cönätibdi. Lekin färzändlärniñ ilm alışgä ünçälik iştiyâqläri bolmäy, köprâq vaqtlärini bekärçilik, oyınqa-

râqlık bilân ötkâzişipti. Ta'til pâyti kelipti. Şundâ âkâ-ükâlâr üygâ, âtâlâri âldigâ qaytib bârişgâ istihâlâ qılışib, ((axır şunçâ vaqt maktâbdâ otirib, heç qandây sä-bâq âlmâgânlarîdân keyin, qay köz bilân âtâlâriñîğ yüzîgâ bâqsınlar?)), câhângâştâlık qilib öz baxtlârini sinâmâqni ma'qul körîşipti.

Şundây qilib, ulâr sâfârgâ cönâbdilâr. Yoldâ ulârgâ âşini âşâb, yâşini yâşâgân bir kâmpir röpârâ kelibdi.

__ Bötâlârim, mânâvi kitâbni sâtib âliñglâr, kâm bolmâysızlâr! __ debdi u bir kitâbni körsâtib.

__ Bu kitâbîñîgiz nimâ kârâmât körsâtişi mümkin, buvicân? __ deb sorâbdi Âmbâ.

__ Â bâlâginâm, __ debdi kâmpir, __ Bu kitâbniñîğ âcâyib xâsiyâti bâr. Uni ölgân âdâmniñîğ cäsâdi üstidâ âçsânîğ, cäsâdgâ cân kirib, ormidân turâdi.

Âmbâ oylâb-netib otirmây dârhâl kitâbni sâtib âlibdi, soñîğ uçâvlân yânâ öz yolîgâ râvânâ bolibdi.

Sâldân keyin ulâr yânâ bir kâmpirgâ düç kelişipti. Bunisi boyrâ sâtâyâtgân ekân. Birântâ mö'cizâli nârsâni qolgâ kiritiş ârzusidâ kelâyâtgân İlây, bu boyrâ-ñîgizniñîğ qandây xâsiyâti bâr, deb sorâbdi kâmpirdân.

__ Bu boyrâdâ âsmângâ uçsâ bolâdi, __ deb cävâb qilibdi kâmpir. __ Üstîgâ âyâq qoysânîğ boldi __ boyrâ oşâ zâhâti seni xâhlâgân tãmâniñîggâ uçirib âlib ketâdi.

__ İlây şu zâhâti boyrâni sâtib âlibdi.

Keyin âğa-inilâr yânâ yolgâ tüşîşipti. Bir mâhâl Süân yerdâ yân ikkitâ tâşni körib qâlibdi: Bu tâşlâr bir-birîgâ yaqınlâşib qâvuşâr vâ bittâ düm-dümâlâq, qâpqârâ tâşgâ âylânâr, keyin yânâ âcrâlib ikki tãmângâ şurilâr emiş. Süân bu tâşlârni âlib çântâgîgâ sâlibdi.

(60)

“Bu tâşlâr sehrlî bolîşi kerâk, deb oylâbdi u, __ ehtimâl bulâr bâşqa nârsâlârni hâm bir-birîgâ qâvuştîrâr.”

Hâli keyinrâq körâsîz __ Süân yânîğlişmâgân ekân.

Endi üçalâ ağa-ini hām mō'cizākār buyum sâhibi bolibdi. Ulār quvāngānlāridān bāşlāri āsmāngā yetib, sâfārnı dāvām ettiribdilār. Bir māl ulār fāryād sālīb yıǵlāyātǵān bir tōdā ādāmni kōribqālīşibdi. Bu ādāmlār qazā qılǵān bir gözāl qızniñ cāsādi üstidā közyāş tōkayātǵān ekānlār. Āmbā bu āzādār ādāmlār āldigā yaqın bārib, mārhumāniñ ātā-ānāsīgā, āǵār yaxşı haq tōlāsāñǵız, qızniñizni tiriltirişim mümkin, deb äytibdi. Turgān ğāpki, ulār Āmbāniñ şartigā cān-cān deb rāzi bolışipti. Şundā Āmbā mārhumā qız tepāsīgā bārib, kitābnı açǵān ekān, qız şu zāhātı tirilibdi. Bu pāyt İlāy boyrāsini yergā yāzib, ākəsi bilān ũkāsīgā, qızni ālib tezrāq boyrā üstigā turıñǵlār, deb qıçqıribdi. Ākā bilān ũkā ilāyniñ äytǵānini qılışibdi-yu, kōz āçib yumǵunçā vaqt ötmāy, tōrtāvlāri özlārnı bir denǵız sâhiligā kōrişipti.

Bu yerdā ulār bir kemā ālib, uzāq yurtlārgā süzib ketişipti. Lekin denǵızniñ qāq ortāsīgā bārişǵandā, birdān dāhşātli dāvul kōtārilibdi. Kūçli portānā ke-māni pārā-pārā qılıb yubāribdi. Yaxşiyām Süānniñ mō'cizākār tāşlāri bār ekān. Bolmāsā hāmmālāri denǵız ka'rigā ğarq bolışārkān. Süān oşā ācāyib tāşlāri yārdā-midā tilkā-tilkā bolib ketǵān taxtālārdān bir zumdā büsbütün kemā tiklābdi vā şundān sonǵ hāmmālāri esān-āsān sâhilgā yetib ālişibdi.

Ulār sâhilgā tüşişlāri bilān birdān qızni tālāşib qālīşibdi.

__ Bu qız meniki bolışi kerāk, __ debdi Āmbā, __ axır uni men tiriltirdim-kü!

__ Yoq! __ e'tirāz bildiribdi İlāy. __ Meniñ boyrām bolmāǵānidā, bu qız yānimizdā bolmāsdi xāzır.

Süān bolsā:

__ Vey, nimā deyāpsānlār özi __ debdi. __ Men bolmāǵānimd hāmmālāriñ suvgā çökib hālāq bolārdilāriñ-kü! Undā bu qız birāntāmizgā hām nāsib etmāsdi.

Üç ağa-ini bir-birlāri bilān heç kelişā ālmāǵaç, ...

(61)

... öz bāhslārnı qırāl hūkmigā hāvālā qılışibdi. Qırāl, qız üç nimtāgā bölinsin vā üç ağa-inigā ũlāşisin, deb hūkm çıqarıbdi. Hūkm dārhāl icrā etilibdi. Hār

bir yigit öz ülüşini âlibdi. Lekin İlay bilân Āmbāni bundāy hükm qanāatlāndirmābdi. Qızniñ nimtālāngān cāsādi kerāksiz mātāh bolgāni üçün ulār öz ülüşlərini tāşlāb yubārişibdi. Lekin Süān sehrli tāşlār yārdāmidā bu tāşlāndıq nimtālārni birlāştirib-di Qız yānā tirilibdi. Süān ungā üylānib sādātli umr keçiribdi. Āxır-āqıbāt, üç āğa-ini içidā enğ āmādligi Süān bolibdi.

ĀFZĀLLİK HAQIDĀ BĀHSLĀR

ÖZİGĀ HĀM YAXŞILIKNI RĀVĀ KÖRMĀYDİGĀN BĀDNIYĀT

ĀDĀM

(Āfgānistān)

Bir kuni yoldā üçtā ādām uçrāşib qālibdi. Ulār bir-birlāridān qayāqqa ketāyātgāni, nimā üçün üyidān bāş ālib çıqıb ketgāni haqıdā sorāb-surişitirişibdi.

Yolāvçılārdān biri bundāy debdi:

__ Bizniñ uruğımızdā xuşbiçim, öktām yigitlār köp. Ulārniñ hāşāmātli sālā-ton, çirāyli kāvüş kiyib, tillā taqınçaqlār taqıb yürgānini körsām, cıgıbiyrānim çıqadı.

İkkinçi yolāvçi hām xuddi şu sābāb bilān üyini tārک etgānini āytibdi.

__ İkkāviñiz hām meniñ içim ekānsiz, __ debdi üçinçi yolāvçi. __ Demāk biz hāmdārdlārmiz.

Şundāy qilib, bu üç yolāvçiniñ dārdi bittā ekānligi āniqlānibdi vā endi ulār bir-birlārigā hāmrah bolib yolgā tūşibdilār. Bir mähāl ulār yoldā ketā turib bir hāmyān tāpib ālişipti. Āvvāligā ulār: “Keliñglār, hāmyāndāgi aqçāni teñg bölüşib ālāmızdā, üy-üyimizgā qaytib ketāviz,” degān qarārgā kelişibdi. Lekin nāvbat pulni bölüşgā kelgāndā, uçāvlāri hām pulniñ bir çaqasini hāmrahlārigā rāvā kö-rişni xāhlāmābdi. Āqıbāt, ulār tāpilgān aqçāni ortādā bölüşā ālmādilār. Şu zāyldā ulār keçāyu күndüz, yemāy-içmāy, miccā qāqmāy, tārк-ātrāfdā nimālār bolāyātgāninā pārvā qılmāy, ...

(62)

... közlāriñi “loq” qilib hāmyāngā tililib otirāveribdilār.

Oşâ künlärdä bu yoldän täsädifän oşâ mämläkätning pādşâhi öz vâzirü vüzäräläri bilän ötib qâlibdi. Pādşâ bir nuqtägä tikilib otirgän üç hämrâhni körüb, ulärgä: “Kim boläsizlär, bu yerdä nimä qilib otiribsizlär?” __ deb sāvâl beribdi. Hämrâhlär bütün bolgän gâpni: Bu yergä qandây kelib qâlgänläri-yu, qandây qilib hämyân tâpib âlgänläri, keyin täni ortädä bölüşib âlälmâyâtgänläri və endi müşküllärini âsân qilädigän birântä dânä âdämning kelişini kütib otirgänlärini äytib berişibdi.

__ Undây bolsä, __ debdi pādşâ, __ hâr birinğiz mengä dilinğizdägi yâvuzlik me'yârini âşkâr qilinğ. Şundän keyin men hükm çiqarişim mümkün.

__ Men birântä hâm âdämni xursänd qilişni xâhlämäymän, __ debdi otirgänlärdän biri, __ heç kimgä heç qaçân heç qandây yaxşilik qilmäsäm deymän.

__ İyâ, sen cüdâyäm yaxşı âdäm ekänsän, __ debdi ikkinçi hämrâh. Sendä yâvuzlikdän âsâr hâm yoq. Mänä, meni yâvuz desä bolädi: Ägär birântä âdämning başqa birävgä yaxşilik qilgänini körsäm, fiğänim fälakkä çıqıb ançâ vaqtgäçä ta'bim tırıq bolib yürämän.

__ İkkâvläriñg hâm âlicânâb insân ekänsänlär, __ debdi üçinçi hämrâh. __ Toğri, dilläriñgdä âzrinä yâvuzlik bärliği sezilib turibdi. Lekin bəri-bir, yâvuzlik qılışdä meniñg âldimdä sizlär ip eşä âlmäysizlär. Men şunaqangi içi qârâ âdäm-mänki, hättâ âdämläriñg mengä hâm yaxşilik qılışlärini yâqtirmäymän. Kâşkiydi, ezgülikü mehr-âqibat yer yüzidän bütünlây ğayib bolsä!

Pādşâ üç hämrâhning cävâbini eşitib, häyrân bolgänidän âğzi länğ açilib qâlibdi. U uzâq vaqt oylib qâlibdi və nihâyät şundây fârmân beribdi:

“Birinçi yolâvçi __ mâl-mülki müsädärä etilib, mämläkätdän bädärğä qilinsin: Bäski u başqalärgä yaxşilik qilişni istämäs ekän, uning özigä hâm rähm-şâfquat qilişning heç hâcäti yoq!

İkkinçi yolâvçi qatlı etilsin, zerâ u âdämläriñg bir-birläriğä yaxşilik qilgänini körgäidä qattıq äzâblänär ekän. Binâbärin, uni äzâb çekişdän qutqarmâq maqsädi-dä qatlı etişni maqbul kördik.

“Üçinçi yolâvçi kişänbänd etilib, cäzirämä âftâbgä qoyilsinkim, bu bädkâr şu zâyldä äzâb çekib ölsin!”

Şundây qilib, üçälä yâvuz hâm öz fe’ligä yârâşâ cäzâgä târtilibdi.

Pâdşâ ämri şu ândâyâq icrâ etilgân ekân.

MUGAMBİR MÜLÄDEVÄNİNG CÄVÄBİ

(Hindistân)

Ruyi zâmindä ölikläрни küydirädigân cây bâr. U câyni Bxutäväsä ya’ni bxutälär (yâvuz ruhlär) mäskäni deb ätäydilär. Bu mäskändä ikki bxutä-Kärälä bilän Uttälä istiçâmât qılär ekân. Ulärniñg xâtinläri bolib, biriniñg ismi __ Dxumäprâbhä ikkinçisiniki __ Meghâpâbhä ekân. İkkälä bxutä etâyü keç, mening xâtinim çirâyli, sening xâtiniñg xunük, deb başgäni __ säyr qilib yürüşgdä, birdän Mülädevä degän âdâmnı uçrätib qalışipti. Şu zâhâti bxutälär uning qolidän uşläb: “Mänä, şu ikki äyâldän qaysi biri gözälrâq? __ deb sorâşıpti. __ Ägâr yâlgân gâpirsänğ öldirä-miz.” Ämmâ ikkälä xâtin hâm şunaqangi täsqarä, şunaqangi bädbäşärä ekänki, ulärgä közi tüşgän âdâmnıñg läbigä qorqqanidän oşâ zâhâti uçuq tâşib ketär ekân. Mülädevä nimä desin? Ägâr toğrisini äytsä, bxutälär uni yâmlämây yutişädi. U bir âz oylâb turib şundây çävâb qılğân ekân:

“Här bir er üçün dünyädä öz mähbubän gözälrâq xilqat yoq!”

Muğambirlär muğambiriniñg bundânâ çävâbini eşitgân yâvuz ruhlär uni şu zâhâti qoyib yubârgân ekänlär.

İKKİ ÄHMÄQ

(Özbek xalq ertägi)

İkki âdâmnı mäscid äldidä otirgân ekân. Şu päyt köçädän bir ätlıq ulärgä sä-lâm berib ötibdi. İkkälä âdâmnı hâm uning sälâmigä älik älibdi.

(64)

Ätlıq säl uzâqlaşgâç, bu ikki âdâmnı bähsläşib qalıbdi.

__ Negä sen älik älding? __ debdi biri ikkinçisigä. __ Axır ätlıq sälâmni men-gä berdi-kü!

__ Be, qoysanğçı, aşnâ, u men bilân sâlâmlaşdı, __ deb e'tirâz bildiribdi ikkinçisi.

Ulâr bähsläşib-bähsläşib heç qandây toxtängä kelâlišmäbdi vâ bu haqdâ âtlıqniñ özidân sorâşgâ qarâr qılışıptı. Lekin âtlıq, bu âradâ, ânçâ uzâqlâb ketgân ekân. İkki aşnâ öpkälärini qoltıqlägänçâ âtlıqniñ ârқasidân yügürişipti. Nihâyât ulâr âtlıqqa yetib âlib, uni yol ortäsüdâ toxtâşıptıdâ, hällâslâb nâfäs âlgänçâ:

__ Bizgâ äytip ketiñg, bâyâ qay birimizgâ sâlâm berib ötdiñgiz? __ deb sorâ-şibdi bävârigâ.

“Vây, âvsârlâr-e”, __ deb oylâbdi âtlıq miyığıdâ külib qoyâr ekân, keyin ulârgâ şundây cävâb qılıbdi:

__ Qaysi biriñgiz ähmâq bolsäñgiz, oşängâ sâlâm berdim.

Şundâ bähsläşüvçilârdân biri:

__ Men ähmâqmân! __ debdi şâşâ-pişâ.

__ Be, seniñg nimänğ ähmâq ekân? Mänâ, bizmiz ähmâqlârniñg ähmâğı! __ deb maqtänibdi ikkinçi âdâm. __ Heç kim mengâ teñg kelâlmâydi ähmâqlıkdâ.

__ Undây bolsâ, __ debdi âtlıq külib yubârişdân özini zorğq tiyib, __ kilgân ähmâqlıqlârniñgiz haqıdâ mengâ bätâfsil sözlâb beriñg. Faqat âldin bittänğiz keyin ikkinçiñgiz sözlänğ.

Mänâ, birinçi âdâm hikâyâ qılâ başlâbdi:

__ İlgâri men mäktäbdâ dâmlâlik qılğân edim. Bir küni bälâlâr suv sâlingân xumniñg içigâ morâlâb, undâ öz äkslârini körışgânü meniñg âldimğâ yügürüb ke-lib: “Dâmlâcân, bârib qaränğ, ällâqandây begânâ bälâlâr xumgâ tüşib, suvni bul-ğab yâtişibdi, __ deb äytişdi. Turgân gâpki, men ğazâblänib ketdim. “Şâşmäy tu-rişsin, __ dedim, __ hâzır ädâblârini berib qoyâmân. Ungâçâ sizlâr pâylab turiñglâr __ äğâr bittâ-yärimtä bälâ xumdân başini çıqarsâ, äyämây postägini qâqıñglâr.” Şundân keyin xum âldigâ bârib, içigâ qarâdim. Lekin xumdâ suv kâm edi __ yu-qaridân heç nimâ körinmädi. Şuniñg üçün, başimni xum äğzigâ tıqıb räsâ tikilib qarâdim heç zâğ körinmädi... Men başimni endi xumdân...

(65)

çıqargän edim, bälälär qollarıgä ilingän narsä bilän meni döppäsläb ketişdi, ulär meniñg postägimni qaqışdı... Oşändän beri: “Özim häm ğirt ähmâq ekänmän. Axır oşändä: “Hây, bälälär, nimä qılyäpsizlär? Men dämlänġizmän-kü! __ desäm ölärkänmänmi? __ deb oyläymän.

Sundän keyin ikkinçi ädäm hikâyasini başlâbdi:

__ Bir küni tábim qaçib qâldı. Tábib kelib körüb: “Siz göşt häm, tuxum häm yemäsligiñiz keräk, qırq küngäçä faqat yävğan ävqat iste'mâl qılıñg,” __ dedi. Men ottuz toqqız küngäçä säbr-tâqat bilän tábibniñg sözidän çıqmây, pârhez-dârlük qıldım. Qırqınçı küngä ötgändä, üyimdägilär nânuştägä tuxum pişirib kelib, meni yeyişgä mäcbur qılışdı. Men, solägimni âqızib tuxumni çaqdim, uni endigi-nä äğzimgä sälgänimni bilämän, şu mähäl eşikdän tábib kirib kelsä bolädimi...

Men qorqıb ketib tuxumni luncimgä tıqdimu qorqqanımdän dağ-dağ titrâb otirä-verdim. “İye, lunciñiz şişib ketibdiyu! Nimä boldı? __ deb sorädi tábib. Men qorqıb ketib: “Şorim qurudi! Tábib pârhezni buzgänimni sezib qâlsä, şärmändä bolämän!” deb oylädım vä “Tişim äğrıyâptı, şungä luncim şişib ketdi,” __ deb cävâb qıldım. “Ättänġ, ättänġ! Çäkki bolibdiyu!” __ dedi tábib vä şu zähâti ustâ-räsini ġılâfidän çıkarib, uniñg tıġı bilän luncimni tildi, qân tilqırâb äqa başlâdı. Endi şu vâqeäni eşläsäm; “Şunçälük ähmâq ekänmän-ä! Oşändä tábibgä, luncimdä tuxum bâr, deb äytaqâlsäm, nimä, äsmän üzilib yergä tüşärmidi?” __ deb özimni äzim kâyiymän.

Ätlıq, bu ikkälä ähmâqniñg hikâyasini eşitib bolib şundäy debdi: __ İkkâvlâriñg __ sen häm, sen häm __ çinäkä m ähmâq ekänsänlär!

Keyin u ätigä çamçı bäsib yoligä rävnä bolgän ekän.

UYQUÇI YÄLQAVLÄR BELLÄŞÜVI

Bu yerdän uzâq häm yaqın häm bolmägän bir qışlâqdä ikkitä mäşhur tämbäl yäşärkän. Ulär dängäsälükdä...

(66)

... bütün elgä däng tärätgän ekänlär. Unisi häm, bunisi häm özini dünyädä enġ yälqäv âdâm deb hişâblär ekän. Künlärdän bir kün bu ikki tänbäl, meniġ uyqum senikidän qattıqrâq, deb tärtaşib qalışıbdı. Tärtaşâ-tärtaşâ, axırı uyquçilik boyıça müsâbaqa oynâmâqçı bəlişıbdı və bu müsâbaqagä hâkämlik qılış üçün qışlâq âq-sâqällärini çaqırışıbdı.

Birinçi dängäsä üyigä ketib, uxlâşgä hâzırlik körä başlâbdi. U sâvuq qâtmäslik üçün gülxan yâqıbdı və gülxanning yânginäsigä yâtib pinäkkä ketibdi. Bir mähäl gülxandän uçgän uçqun tãmning paxâl boġâtigä tegib, tãm yänä başlâbdi. Keyin çetän dävârni ot âlibdi. Lekin yälqäv heç nimäni sezmäy, xurräkni âtib uxlâb yâtäveribdi. Endi âlâv uniġ tävânlärini yälâşgä ötibdi, egnidägi kiyimi tu-täy başlâbdi. Lekin tänbäl hämân pini buzmäy uxlâyveribdi. Hâkämklär qarâssä, u yänib ketädigän, dârrâv uni âlängä içidän tärtib çıqarışıbdı-dä, tutây başlâgän ki-yimlärini öçiriş üçün, uni yerdä xuddi oqlâğidek dümälätä başlâşıptı.

__ Köziġni aç! Hey uyġansänġ-çi! __ deb uni tärtiqlây başlâşıptı.

Axırı tänbäl uyqudän közini açib:

__ Meni tinç qoyıġlär, bir päs mizġib âläy! Hâli uyqugä toygänim yoq, __ debdi.

Ertäsi küni ikkinçi tänbäl uxlâgäni üyigä ketibdi. U öz üyi âldidän ötgän yolgä yâtib uxlâb ketibdi. Bu äsnädä äsmänni bulut qâplâb, şärräs cälä quyä başlâbdi. Yâmġır suvı köçädän deryâ bolib âqıbdı və âqıbat tämbälni häm deġizgä âqızib ketibdi. Lekin u şundä häm uyġänmäbdi. Ğaflät uyqusidägi tänbälni deġizdä bir ülkän bälıq körüb, yämlämäy yutib yubârıbdı. Qışlâq bälıqçiläri tör taşlâb, bälıqni tutışıbdı və uni qışlâqqa âlib kelişib, qârni yârışıbdı. Qarâssä, tänbäl bälıqniġ qârni dâ mäst uyqudä yätgänmiş. Ädämlär uni taşqarigä tärtib çıqarıb:

__ Uyġansänġçi, hey,hey, bälä! Köziġni aç! __ deb tärtiqlây başlâşıbdı.

Şundä tänbäl bir kerişıbdı-dä, uyqusirägän âvâz bilän:

__ Tinçlik bârmi özi? Endi közim ilinuvdi-yä! Negä uyġätidıġlär meni? __ deb tongıllâbdi.

Häkamlär köp oylışıptı, köp muhākāmā qılışıbdı, lekin şundä hām ikki dān-gāsādān qay biri uyquçırâq ekānlığını ānıqlaşālmābdı. Xoş siz nimä deysiz.

ÄYYÄRLİK VÄ MÄKKÄRLİK BİLÄN BÄHS YÜRİTİŞ HAQIDÄ QILMIŞ-QIDIRMIŞ

(Hindistān)

Bir şähärdä Nädükä ismli bir sävdägär yaşagān ekān. U inqırāzgä uçrāb, bütün māl-dünyāsıdān āyrilibdi-yu başqa şähärgä cönāb ketmāqçı bolıbdı. Uning üyidä ātä-bābäläridān merās qālgān minğ pälä (bizning hisābimizdä __ taxminān 93 kr.) temirdān yäsälgān kättäkān tärüzü bār ekān. U başqa yurtgä cönāb ketiş āldidān oşā tärüzüsini tüccārlär başlığı Lākşmānägä āmānāt qilib qāldiribdi. Sävdägär begānā yurtlārdä ānçā vaqtgäçä cāhāngäştālik qilib yürüb, nihāyāt künlärning biridä yänä öz şährigä qaytib kelibdi. Kelgān zähāti oşā tüccārlär başlığı āldigä bārib; “Ä Lākşmānā! __ debdi. __ Mānā, men vātāningä qaytib keldim. Endi oşā sengä qāldirib ketgān tärüzümni qaytarib bersānğ.” Lekin Lākşmānā ungä bundäy cāvāb qaytaribdi: “Ä Nädükä! Nädāmātlär bolsinki, tärüzünğni siçqānlär kemirib ketdi.” Bu cāvābnı eşitgān Nädükä: “Siçqān kemirgān bolsä sendä äyb yoq. Buni körgülik deydilär. Bu dünyādä heç nimä bāqıy emäs. Häy, hävālāsi xudägä. Men tähārāt qilib, pāqlāngāni dāryā boyigä bārmāqçı edim. Ägär, xızmat bolmäsä, oğlinğ Dhānādevägä äyt, ārqamdān tähārāt āncāmıni kōtārib bārsın,” __ debdi. Tävlämäçilik qılgāni üçün, āyāğı küygān tāvuqdāy tipirçilāb turgān Lākş-mānā Nädükāning iltimāsıgä dārrāv kōnāqālibdi vä oğlini çağırıp: “Dhānādevä! Bu kişi Nädükä āmākinğ bolādi, __ deb tanıştiribdi vä __ āmākinğ dāryā boyigä bārib tähārāt qılmāqçı. Sen, oğlim, tähārāt āncāmlärini ālib, u bilān birgä bār,” __ debdi.

Ämākisigä dāstyārlik qılışını eşitgān Dhānādevä suyunib ketibdi vä tähārāt āncāmlärini ālib, ...

(68)

Nädükä bilān dāryā boyigä yol ālibdi. Nädükä dāryādä çömilib pāqlānıbdı, soñ Lākşmānāning oğlini şu yerdägi bir ğārgä kāmāb, ğār āğzını xarsāng tāş bilān tosib qoyıbdı-dä, özi Lākşmānānikigä qaytib kelibdi.

Mehmänniñ yalgız qaytgänini körgän Läkşmänä: “Ä Nädükä! __ debdi. __ Sen bilän ketgän oğlim Dhänädevä qayerdä qaldı? Nädükä ungä şundäy cäváb qılıbdi: “Ä Läkşmänä! Nädämätlär bolsinki, oğliñni bir läçin çängälläb älib äsmän-gä uçib ketdi.” Läkşmänä bolsä: “Ä Nädükä! Negä yalgän gäpiräsän? Axır läçin pählävändäy bäläni qandäy kötarälsin?” __ debdi. Şu gäpdän keyin Nädükä ungä cävábän bundäy debdi: “Ä Läkşmänä! Nähätki, temir tarüzüni siçqanlar yeb yubargäni rast bolsä? Ägär oğliñ sengä äziz bolsä, tarüzümni qaytarib ber!” __ debdi.

Ular şu zäyldä bir-birläri bilän tartışa, bähsläşä, sud mähkämäsi äldigä bärüb qalışıptı. Şu yergä kelgändä Läkşmänä ävaziniñ bariçä däd sälib häyqiribdi: “Väy däd! Ädälät bärmi özi dünyädä? Ädälät! Mänävi Nädükä oğlim Dhänädeväni oğrıláb yäşirib qoydı!” Häkämlär Läkşmänäniñ zärini eşitib, Nädükägä: “Häy, qaytarib ber uniñ oğlini!” deyişipti. Nädükä bolsä: “Qızıqmıslar? Qandäy qaytarä-män? Közimniñ äldidä bäläni bir läçin däryä boydän çängäligä ilib äsmängä uçib ketdikü!” debdi. Häkämlär bolsä: “Häy, Nädükä! Gäpiñ girt yalgän! Muş-tumdäkinä läçin on beş yaşli bäläni qandäy älib qaçib ketişi mümkün axır? __ de-yişipti. Şundä Nädükä külib turib häkämnergä bundäy degän ekän: “Bolmäsä, yax-şiläb eşitib äliñlar:

Cäcciginä siçqan temir tarüzüni yeb yubargändä, läçin quşı bälänimäs, filni älib qaçsä işäniñ!”

“Bu gäpiñni qandäq tüşünmäq keräk?” __ deb soräşıptı häkämlär. Şundä Nädükä ulärgä tarüzü väqesini sözläb beribdi. Häkämlär bu macäräni eşitib külib yubarışıptı vä şu yerniñ özidä ikki dä'vägärni muräsägä keltirib, birigä __ tarüzüsini, ikkinçisigä __ oğlini qaytarib bergän ekänlar.

(69)

LÄYNIÑ PÜÇGÄ ÇIQQAN NÄYRÄNGİ

(Tänzäniyä xududidä yäşävçi iräki qabiläsi)

Läy äsälgä oç edi. U hämişä birävlärniñ ärixänälärini kävläştirib, äsälini oğrıláb yürärdi. Künlärniñ biridä u däydib yürüb, cüdä köp ärixänäsi bolgän bir yergä bärüb qaldı. Qaräsä, ärixänälärniñ egäsi şu yerdä ekän.

__ Sälâm, __ deb sorâşdı u bilân Lây. __ İşlâr qolây?

__ Sengâ nimâ kerâk, Lây? __ dedi ungâ cävâbân ârixânâlâr egâsi.

__ Meni âyiñg yubârdi.

__ Xoş, nimâ dedi âyim?

__ Mengâ bir mōndi âsâl berârkânsân. Âyiñggâ rōzgâr işidâ qarâşvâruvdim.

__ Şu gâpiñg râstmi? __ deb sorâdi ârixânâlâr egâsi.

__ Nimâ qılâmân yâlgân gâpirib? __ dedi Lây. Âgâr gâpimgâ işânmâsânğ, mâyli, âyiñgñiñg özi kelgünçâ kütib turâylik. Lekin bilib qoy, âgâr âsâlni hâzır bermâsânğ, meni yâlgânçı degâniñgni âyiñggâ âytib berâmân. Eşitib, âyiñg sendân qattıq xafâ bolâdi. Ânâni xafâ qılış yaxşı emâs.

Şu gâpdân keyin ârixânâ egâsi Lâygâ bir mōndi âsâl berdi. Lây âsâlni âlib cōnâb qâldi.

U yürüb-yürüb sigiri kōp bir xânâdânğâ keldi. Bu üyniñg egâsi hâm oğrı edi.

__ Kirsâm mâylimi? __ deb sorâdi Lây.

__ Kirâver, __ dedi üy sâhibi.

Lây kirib, mōndisini sigirlârgâ yaqınrâq câygâ âlib bârib qoydi. (Lây dâim şunaqa nâyranğ işlâtib kelâr edi.) Üy egâsi buni sezdi vâ: “Hây, mâyli, kōrâmiz hâli, kim kimni gel qılârkin,” __ deb qoydi içidâ. Lây uxlâb ketgândân keyin, u mōndini âlib yâşirib qoydi.

Lây ertâ sâhârdâ uyğândi vâ:

__ Mōndim qani? __ deb sorâdi.

__ Qanaqa mōndi?

__ Men âğılxânâgâ içi lim-lim âsâlgâ tolâ bir mōndi qoyğân edim.

__ Qaysi âhmâq âsâl tolâ mōndini âğılxânâgâ qoyâdi? Men heç nimâ kōrgâ-nim yoq.

__ K p yol y rib c d  t lıqqan edim-d , __ dedi L y.

__ Nim , m ndi haqıd  bir  gız g piriŝg  h m h liŝ q lm g nmidi?

__ E, nim  qıl s n g pni  z zib? Yaxŝilik   s l tol  möndimni t pib ber!

Lekin  y eg si:

__ Men seniŝ qoliŝd  heç qanaqa m ndi-p ndi k rg nim yoq, __ deb turib  ldi. __ Nim  qıl s n y lĝ n g pirib?..

__ Yoq! Men ter t kib t pg n  s lini bek rg  t ŝl b ket dig n  n yil rd n em sm n, __ dedi L y k zlag n niy tig  yet   lm g  . __ Qani, y r, sult nimizniŝ  ldig  b r miz.  ŝimizni oŝ  h l qilib bersin!

 y eg si bung  r zi boldi v  ul r ikk vl ŝib sult n huzurig  b riŝdi.

__   sult n h zr tl ri! __ birinçi bolib g p b ŝl di L y. __ Meniŝ bir m ndi  s lim b r edi. M n vi  d mnikig  b rib, t n b q liŝ  c n und n ic z t sor dim. M ndimni bols , sigirl r turg n  ĝilx n g  qoydim. Uz q yol y rib  ar g nli-gimd n, y tibm n  q tibm n, deŝ. Ert l b uyĝ nib qar s m,  s l tol  m ndim qoyg n yerimd  yoq.

__ Xoŝ, keyin nim  boldi? __ deb sor di sult n. __  y eg sig  nim  dediŝ?

__ Men und n, m ndim qani, deb sor dim. U bols , kelg niŝd  qoliŝd  heç qanaqa m ndi yoq edi, deb men bil n t rtiŝ  b ŝl di.

Sult n bir öz vaqt oyg  t lib otirg  , ŝund y dedi:

__ Sen, L y, ne s b bd n  s liŝni, kelib-kelib, sigirl r  y ĝi t gig  qoydiŝ? T  ŝuni menɡ  t ŝintirib berm g niŝ , bu cumb qni ye ib bolm ydi!

__ Meniŝ niy tim bund y edi: __ deb c v b qıl  b ŝl di L y, __ m ndini sigir tepib sındır diyu, men t kilg n  s lim ev zig   y eg sid n sigir t l b qıl -m n, deb oyl vdim.

Sult n bu g pni eŝitib qattıq ĝaz bl nibdi.

__ Sen uççıgä çıqqan qalláb ekänsän, Lây, __ dedi u. Ägär yänä şunaqa näyräng işlätädigän bolsänġ, äyamäy kältäklätämän. Hâzır yaxşilikçä cönáb qâl bu yerdän. İkkinçi bu âdämniġ üyigä yaqın yolämä!

Lây mähkämädän ikki qolini burnigä tıqıb quruq...

(71)

... çıqıb ketdi. U üyigä qaytärkän öziçä: “Hâzır änävi oġrniġ bäläläri meniġ äsälimni yeb otirişgandır. Bârib sekin moräláb körämän,” __ deb oyladı. Bârib qaräsä bälälär, haqıqtän häm äsäl yeb otirişibdi.

__ İye, äsälni qayâqdän âldiġlär? __ deb soradı Lây.

__ Äsälni dädämiz âlib keldi, __ deb cävâb qıldı kättä oġul.

__ Äsälni dädänġ qanaqa möndidä âlib keluvdi, __ mengä körsät-çi, __ dedi Lây.

Bälälär möndini âlib çıqıb körsätişgän edi, Lây uni tånidi. Keyin cähli çıqıb, bälälärni kältäklämäççi bolib turgänidä, üygä bälälärniġ âtäsi kirib kelib Lâygä odaġaylâb berdi:

__ Hây muttähäm, yänä negä keldiġ meniġ üyimgä?

__ Mänä, kör öziġ, __ dedi ungä Lây, __ axır bu meniġ äsälim-kü! Bälälä-rinġ meniġ äsälimni yeb otirişibdi!

__ Bu seniġ äsaliġ emäs, __ dedi üy egäsi. __ Bâyä sultân nimä degän edi sengä? Qani, tüyâġniġni şıqıllätib qâl-çi!

__ Qani, yür, yänä sultânniġ âldigä bärämiz, __ dedi Lây. __ Ungä özimniġ möndimni körsätämän. Äsali yeb bolingän möndimni... Men bu äsälni ne mâşaq-qatlär bilän tâpgän edim. Bäläläriġ uni bir zumdä quritişipti! Ulär yänä sultân huzurigä bârişdi!

__ Yänä nägä keldiġlär? __ dedi sultân.

__ Men oġrlängän äsälimni tâpdim, __ dedi Lây.

__ Bârsäm mänävi âdämniġ bäläläri yeb otirgän ekän.

__ Yâ tävbä! __ dedi üy egəsi gäpgä äraläşib, __ icäzät berinġ, bu şilqımniġ qulâġı ästidä bir şävlä qaynätäy!

__ İye! __ dedi Lây häyrän bolib. __ Bäläläriġ äsälimni mäzzä qilib yeyiş-sinü şäpäläqni men yeyärkänmänmi? Yoq, sen äsälimniġ haqını töläysän. Siz, sultänim, qänungä ämäl qilib hälälä hükm çıqariġ!

__ Qänunni sen biläsänmi yâ men bilämänmi? __ dedi cähälät bil. __ Sen hâzır bu yerdän...

(72)

... quppä-quruq çıqıb ketäsän. Äġär qäränġni öçirmäsänġ, häliġgä mäymunlar yıġläydi.

__ Nimä men äsälimdän äyrilib qäläverämänmi? __ dedi Lây cıġıbiyräni çıqıb __ Häli şumi sizniġ ädälätli hükmiġiz? Siz, sultänim, äynib qalıbsız! Çıqargän hükmiġizdä ädälät yoq! Men oşä äsälni ne mäşaqatlär bilän täpgän edim!

Lây mähkämäni başıgä kötärib şänġilläyveribdi. Şundä sultän:

__ Mänävi şänġini mähkämädän quvib çıqariġlar! __ deb buyuribdi öz ädäm-läriġä.

Şundän keyin Lây äyâġını qoligä älib qaçıb qıldı. U üyigä ketib bärärkän: “Ättänġ, bugün ämädim kelmädi. Zärä ertägä peşänäm yärqıräb, mengä baxt külib bāqsä. Oşä baxtni etägidän tutsäm, mārärä meniki: Uni heç häm qoyıb yubärmäymän,” __ dedi özigä özi.

LÄY VÄ PÄDÄÇİ

(Täzäniyä hududidä yäşävçi iräki qabiläsi)

Künlärdän bir kün Lâyniġ cüdä häm äsäl yegisi kelib qalıbdıyü äsäl qıdırib täpgäni yolgä ätlänibdi. Lekin: “Men ketsäm sigirlärimni kim bāqädi?” __ deb oylänib qalıbdı.

Keyin u qoşnisini çağırıp unġä şundäy debdi:

__ Men zärur iş bilän bir cäygä bärüb kelmäqçimän. Qelgünimçä sigirlärimġä qaräb turälmäysänmi?

__ Mäyli, __ deb cävâb qilibdi qoşnisi. __ Xızmat haqımgâ nimâ beräsân?

Xızmatıñgü üçün äsäl berämân, __ debdi Lây.

__ Yaxşı, __ deb râzi bolibdi u ädâm. __ Lekin cüdäyäm häyälläb qâlmägin-dä. Lây äsäl qıdırgäi cönäbdi. U qayerdändir ikki möndi äsäl ündirib, keçqurun üyigä qaytib kelibdi. Lekin şu âqşâmniñg özidä äsälniñg hämmäsini bir özi yeb bitiribdi. Sigirlärini bâqqan pädäçigä heç nimâ qâldirmäbdi.

__ Qani mengä ätägän äsäliniñg? __ deb soräbdi pädäçi.

__ Men bugün bir möndiginä äsäl tâpib keldim, __ debdi Lây. __ Özimgä zor-ğa yetdi.

(73)

__ mengä bermädiñg-kü! __ debdi cähli çıqqan pädäçi.

__ Bir künginä säbr qılgin. Ertägä yänä äsälgä bärämân. Oşandä sengä bir möndi äsäl berämân.

Pädäçi heç nimâ demäy çıqıb ketibdi. Lekin ertäsi küni Lây yänä cönäb ketgänidä, uniñsigirli öziniñg âğıxânäsigä häydäb kirib berkitib qoyibdi.

Lây yärim keçädä üyigä qaytib kelsä, sigirläri yoqmiş. U ğızillägänçä pädäçi qoşnisinikigä bärıbdi.

__ Qani meniñg sigirlärim? __ deb dağdağa qilibdi u.

__ Qanaqa sigirlärni soräyäpsän?

__ Sigirlärimni sengä qâldirib ketuvdim-kü!

__ Men sigirläriñgni körgänim yoq, __ deb cävâb qilibdi pädäçi.

Lây, täcäñg bolib üyigä qaytibdi. U, endi nimâ qılsâm ekän, deb oyläy başläbdi. Ertäsi küni ertäläb yänä pädäçinikigä bärıbdi.

__ Äyt, meniñg sigirlärim qayerdä? __ deb soräbdi u yänä.

__ sigirläriñgü meniñg äğılxänämdä. Lekin ulärni sengä bermäymän, __ deb cävâb qilibdi qoşnisi.

__ Negä endi bermäs ekänsän?

__ Negäki, sen mengä äsäl va'dä qilib, va'dänġniġ üstidän çıqmädiġ. Men sigirläriġni ikki kün bāqdim, lekin xızmatimgä bir tāmçi hām äsäl älmädim.

Bu cāncäldän keyin Lāy yänä sultānning huzurigä bārib, işimizni äcrim qilib bering, deb iltimās qilibdi. Sultān Lāyniġ ölgüdek dāğuli ādām ekānligini bilärdi, älbättä. U ävväl Lāyniġ ärzini tinġläbdi, sonġ pādäçini çaqırtirib kelib, undän bolgān vāqeäni sözläb berişni täläb qilibdi.

__ Men bu ādāmning sigirläri ni ikki kün bāqdim, __ deb cāvāb qilibdi pādäçi. __ U hızmatim üçün mengä äsäl va'dä qıldı, lekin va'däsigä turmāy, meni laqıllätädi.

Sultān bir āz oylāb turib şundäy hükm çıqarıbdi:

__ Sigirlär __ bāqqanniki. Sen, Lāy qoşniġgä va'dä qılğan äsäliniġni yeb yā-täver. Hükm qat'iy. Vässälām!

(74)

__ Siz yāmān häkämsiz! __ deb dağdağa qilibdi Lāy sultāngä oqrāyib.

Şu zähāti sultānning ādāmläri uni mähkämädän quvib çıqarışibdi. Älqıssä, firibgār Lāyniġ sigirläri pādäçigä qālgān ekān.

QARAL

(Biryätistān)

Bir kāmbağal dehqān bār ekān. Uniġ bütün umri bāylärniġ yeridä qarāl bolib işlāş bilän ötgān ekān. Bir yili u bir bāygä çäräk bātmān buğdāygä yällä-nibdi. Bāhār kelgändä u buğdāyni öziniġ bir pärçäginä yerigä ekibdi. Lekin, kāmbağalning ävi yürsä, dāvi yürmäydi, degānläridäy, başāqlār endi yetilib toliş-gānidä, birdän şüdring tüşib, kāmbağal ekkān çäräk bātmān buğdāyni paqqās sāv-uq urib ketibdi, ämmā qoşni pāykäldägi bāyniġ ekinigä zärräçä hām ziyān yetmäbdi. Äqıbät, şorlik qarāl bāyniġ däläsidadä bir yil tekingä işläb beribdi.

Keläsi yili u yänä bāygä yällänibdi. Bu bāy öziniġ bāy qoşnisi bilän gārāv oynāb:

__ Meniñ qaralı, __ debdi, __ ertäläbdän tä kün bätgünçä çäräk bätmän yerdägi buğdâyni özi üçün orib älädi. Ägär orib ülgürmäsä, uni öz yeriñdä bir yilgäçä tekingä işlätişñ mömkin.

Keyin u öz qaralı __ kambağal dehqanni çaqrib, ungä şundäy debdi:

__ Mengä qarä, qoşnimniñ çäräk bätmän yeriñdägi buğdâyni öziñ üçün orib älişñ mömkin. Lekin şartı bär: Uni älbättä quyaş bätgünçä orib bitirişñ keräk. Ägär ülgürmäşñ, şu bاینیñ däläsidadä bir yil tekingä işläb beräsän.

Kambağal dehqan qoşni bاینیñ däläsiga bär, özi üçün çäräk bätmän yerni ölçäb älibdi-dä, oraq orişgä kirişibdi. U kün boyı bir lähzä häm däm älmäy, ätiği bir bağlämginä buğdây qälğanidä, quyaş bätib ketibdi. Yanä u bاین qoşniniñ däläsidadä bepul bir yil işläb berişgä mäcbur bolibdi.

Keläsi yili u yanä işgä yällänibdi __ bu gäl bاین xızmat haqığa bittä täy va'-dä qilibdi. Lekin xızmat müddätiniñ tügäşigä ätiği üç künginä qälğanidä, ...

(75)

... şorlik kambağalniñ täyini xudä köp köribdi __ uni börilär tärtib ketibdi. Näti-cädä, qaräl bu yil häm bاین tekingä işläbdi.

“Bu yerdä heç ämädim yürışmäyapti, __ debdi öziçä kambağal dehqan. __ Başqa yurtlärgä baş älib ketib, oşä yaqlä özimgä iş täpmäsäm bolmäydiğängä oxşaydi. Zärä-märä mengä häm baxt külib başsä...”

U şundäy qarärgä kelibdi-yu, yolgä rävanä bolibdi. U kün boyi vä tün boyi däm älmäy yol yüribdi, ädäm äyāğı tegmägän çängälzär ormandän ötibdi vä ni-häyät täñ ätär çağidä bir kättäkän köl boyigä çıqıbdi. Köpyol yürüb härigän qaräl şu yergä yätibdi-yu, uxläb ketibdi.

Bir mähäl uyğänib qaräsä, äsmändä toqqızta äqquş uçib keläyätgänmiş. Bu quşlar uçib tüşib qırğaqqa qonişibdi; ulär äldin qanätläri, keyin içki libäsläri häm yeçib yergä qoyışipti-dä, birdän hämmäläri toqqızta sähibcämäl qızgä äylä-nib qalışıbdi. Qaräl tikilib qaräsä, qızläriñ içidä eñ kencäsi cüdäyäm çiräyliš. Qızlar suvgä tüşib çömilä başlaşipti. Qaräl yätgän yeriñ ästä turib bär, kencä

qızniñ libâslâri ni âlibdi-dâ, bir xarsâng tâş tâgigâ yâşirib qoyibdi. Keyin özi yânâ butâlâr ârâsigâ kirib çoqqayib otirârkân: “Nimâ bolsâ peşânâmdân kördim,” debdi.

Sâldân keyin toqqıztâ qız suvd çıqıb kiyinâ başlâbdi. Lekin kencâ qız özi niñ qanâtlârni hâmb, libâslâri ni hâmb tâpâ âlmâbdi. Qızlâr râsâ qıdırışibdi __ heç yerdâ yoqmış. Sâldân keyin qızlârniñ sâkkiztâsi âqquşgâ âylânişibdi uçib ketişipti, kencâ qız bolsâ, sâhildâ qâlâveribdi.

Âpâlâri âsmângâ uçârkân:

__ Âtâmiz Esege-mâlân seni, ergâ tegâdi, deb âytgân edi, __ deyişibdi. __ Qa-nâtiñ bilân kiyimiñni oşâ erinğ berkitib köygân bolsâ kerâk.

Köl boyidâ bir özi yâlgız qâlgân qız yum-yum yıglâgânçâ, hâr tâmângâ zir yügürüb kiyimlârini qıdırâ başlâbdi. Mânâ, u yürüb-yürüb butâlâr içigâ kiribdi. Qa-râsâ: U yerdâ cüldür-cüldür kiyimli bir tâsqarâ âdâm otirgânmiş.

__ Kiyimimni sen berkitdiñmi? __ deb sorâbdi undân qız. __ yoq, __ debdi qarâl.

(76)

__ Kiyimimni qaytib bersâñ, sengâ hâmmâ bâyligimni hâdyâ qılâmân.

__ Yoq, men âlgânim yoq, kiyimiñni, __ debdi yânâ qarâl...

Oşâ küni tündâ âsmândân qızniñ âtâsi Äsege-mâl uçib tüşibdi vâ qızıgâ şundây debdi:

__ Mân, qızim, sen öziñgâ er tâpdiñ. Bundân buyân sen yer yüzidâ yâşâysân.

U mundây deb, öz xazinâsidân âlib kelgân qızniñ ülüşini ungâ tâpşiripti-dâ, yânâ âsmângâ uçib ketibdi.

...Ertâsi küni ertâlâb er-xâtin orinlâridân turışipti. Sâhibcâmâl qız âvqat pişirib erini bâqabâşlâbdi. Keyin ikkinçi, üçinçi kün vâ tün hâmb şu zâyldâ ötipti. Törtinçi kün kelgândâ, qarâl ertâlâb turib, özlâri üçün üy qurışgâ kirişipti. Şu şu bolibdi-yu er-xâtin mânâ şu qırğâqdâ yâşâb qâlibdi. Ulâr on sâkkiz yil birgâlikdâ umr keçirışipti. Bu ârâdâ on ikki fârzând __ âlti oğıl, âlti qız körişipti.

Er qaribdi. Oğillari ulğayib, qızıñg boyi yetib qalıbdi.

__ Men qaynátám Esägä-mälänni bärrib körmäqçimän, __ debdi er künlärniñg biridä. __ Râst-dä, turmuş qurgänimizgä on säkkz yil bolib, on ikkitä färzänd köribmiz, ulärni tärbiyaläb kättä qılıbmizü, häligäçä qaynátämnikidä birän märtä häm mehman bolmäbmän-ä... Ätäñnikigä qandäy bariş keräk özi?

__ Toğri kün çıqar tāmangä ketäveräsän, __ debdi xätini. __ Yoliñgdä bäländ bir tağ uçraydı. Oşa tağqa çıqsāñg, röpärāñgdä äldingisidän häm bäländraq yänä bir tağ päydä bolibdi. Bu tağniñg çoqqisidän ipäkdän eşilgän uzun ärqän tüşgän bolädi. Sen oşa ärqänniñg uçdän uşläb, tağ başigä tirmäşib çıq. Çıqqän zähätinğ şu yerdägi birinçi üygä kir. Üydä heç kimni körmäys. Lekin u yerdä sen üçün dästurxän yazilib, türlü xil täamlär qoyilgän bolädi. Bu yerdä şüdringlär särdäri Xırutä yaşaydı. Seniñg çäräk bätmän yerdägi buğdäyiñni sävuq urdirgän şu edi. Keyin u üydän çıqıb, yänä yürsāñg, yoliñgdä yänä bir üy uçraydı. Bu üydä häm seniñg üçün turfä xil nâz-ne'mätlär täyyärläb qoyilgän bolädi. Bu üydä quyâş sâr-dâri turädi. Esiñgdämi, dälädä oräyätgän buğdäyiñg bir bağlämginä qalgändä, uniñg quyâşi seni kütmäy...

(77)

... bätib ketgän edi? Keyin bäräversāñg, yänä bittä üygä röpärä keläsän. Bu __ bö-rilär särdäriniñg üyi. Täyiñni şuning böriläri yeb ketgän edi.

Çäl säfärgä cönäb ketibdi. U köp yürübdü, köp yürsä häm mol yürübdü vä axırı bäländ bir tağ tağigä yetib kelibdi. U şu tağ başigä çıqıb, yänä yürübdü ketib-di. Yüräveribdi, yüräveribdi... Qarşisidä yänä bir tağ uçrābdü. Qaräsä, tağ çoqqisi-dän päk ärqän tüşirilgänmiş. U ärqänni uşläb, şu tağ çoqqisigä tirmäşib çıqıbdü. Bu yerdä u bir üy köripti. Ungä kiribdi. Qaräsä, bu yerdä türlü nâz-ne'mätlär qoyilgän xäntaxtä turgänmiş. Çäl bu ävqatlärdä toygüniçä yeb, qalgänini här yağqa sâçib yubāribdi. Soñg, xäntaxtäniñg bir äyāğini sındırıp, bu üydän çıqıb ketibdi.

U yürübdü-yürübdü yänä bir üygä yetib bärübdü. İçkärigä kirsä __ bu yerdä häm xäntaxtä üstidä dästurxän yäsätiglıq ekän. U täamlärdän toygüniçä yeb, qalgänini sâçib yubāribdi vä xäntaxtäniñg ikkitä äyāğini sındırıp, üydän çıqıb ketibdi.

Ketäveribdi, ketäveribdi, axırı yänä bir üygä röpärä kelibdi. İçkärigä kiribdi. Qaräsä, bu yerdägi xäntaxtä yänä häm çiräylirāq bezätilgän, dästurxändägi nâz-

ne'mətlər yənə həm əntiqarəq emiş. Bu təəmlərdən u toygünüçə yeb, qəlgənini ağdərüb yubərıbdı, xəntaxtə üçtə əyāğını sındırıb təşləb, yənə öz yolidə ketəverib-dı.

Qarəsə, səl nərırəqdə bir ölkən üy turgənmiş. Üyniñg tevərək-ətrəfidə qorıçı itlər izğıb yürgənmiş, dər vəzə əldidə səçqilər turgənmiş... Çəl içkəri kiribdi. İçkə-ridə kəttəkən bir stəl turgənmiş, stəlniñg bəş təmənədə səc-səqəli əppəq əqarib ketgən hoppə semiz bir ədəm otirgənmiş.

__ Sələm! __ debdi qarəl çəl.

__ Sələm, sələm! __ debdi moysəfid. __ İye, iye, küyəvim kelibdi-yu!

Bu otirgən moysəfid qarəlniñg qaynətəsi Esege-mələn ekən.

U dər həl mehmən üçün əltın xəntaxtə qoydirib, küyəvini türli nəz-ne'mətlər bilən ziyəfət qılə bəşləbdi.

Qaynətə-küyəv məişət qilib otirişgəndə, bu yergə şüdringlər sərdəri kirib kelibdi.

__ Esege-mələn, __ debdi u, __ mən küyəviñg üçün şirin-şirin əvqətlər pişirib, uni eñg əziz mehməndek...

(78)

... kütib əldim. U üyimgə mən yoğımdə kelib nəz-ne'mətlərni yeb-içibdi-də, qəlgə-nini hər yəqqa səçib təşlə, yənə xəntaxtəmniñg bittə əyāğını sındırıb cənəb qəlib-dı. Nəgə küyəviñg bezərilik qılədi?

Esege-mələn küyəvidən sorəbdi:

__ Sen nəgə xəntaxtəniñg əyāğını sındırđiñg?

Küyəv unğə şundəy cəvəb qilibdi:

__ Mən bir bəyğə bir yilğə qarəl bolib yəlləngənimdə, unıñg çərək bətmən yerigə özüm üçün buğdəy ekkən edim. Şüdringlər sərdəri şu buğdəyimniñg həmməsini əyni yetilgən pəytidə səvuq urdirib yubərgəndi, əmmə yənginəmdəgi bəyniñg dələsigə zərrəçə həm ziyən yetkəzməgəndi. Şuniñg üçün xəntaxtəsiniñg əyāğını sındırıb, mənğə ziyən yetkəzgəni üçün qəsdimni əldim.

Küyəvidən bundəy cəvəb eşitgən Esege-mələn şüdringlər sərdərigə debdi:

__ Neçä märtä äytgänmän: Bâygä emäs, kâmbağal vâ qaşşâqqa mürüvvät qı-liş keräk deb. Sen bosânğ teskâri iş tutgânsân. Bâski, birinçi bolib öziñğ şumlik qılğân ekânsân, demäk äyb öziñğdä.

Hä, qarâl küyâv özini âqlâb âlibdi.

Şundän keyin bu yergä quyâş särdâri kirib kelibdi.

__ Esege-mälän, __ debdi u, __ men küyâviñğniñğ kelişigä şirin-şirin ävqatlâr pişirib, uni xuddi äziz mehmândeک qarış âlmâqçı edim. Lekin u men yoğımdä kelib, özi üçün täyyârlängän ävqatlârni yeb-içibdi-dä, ârtib qâlgânini här yâqqa sâçib yubârib, üstigä-üstäk, xântaxtımnıñğ ikkitä âyâğini hâm sındırıp çıqıp ketibdi. Mänä, endi quyâş äräzläb, toqqız kündän beri yer yüzini yâritmäy qoydı. Hâmmâyâq, zim-ziyâ: Men qârâñğidä timirskilänib xântaxtıni zorgä tüzätдим.

__ Küyâv, negä sen ârtıççä ävqatni sâçib yubârib, xântaxtı äyâğini sındırđıñğ? __ deb sorâbdi Esege-mälän.

Qarâl ungä şundäy cävâb qılıbdi:

__ Bir küni bây mengä çârak bätmân yeridägi buğdâyni tâ kün bätgünçä orib ülgirişni buyurdi Men çârak bätmân yerni ölçäb, orâq orişgä tüşdim. Ülgürsäm ânçä bâyib âlamân, deb oylâb, cänimni cäbbârgä berib işlädim. Ätigi bir bağlâmginä buğdây qâlgänidä quyâş meni kütmäy bätib ketdi. Näticädä, men bir yil oşâ bâygä bepul işläb berişgä...

(79)

... mäçbur boldim. Men quyâş särdâridän şu qılmişi üçün oç âlib, xântaxtısinıñğ ikkitä âyâğini sındırdım.

Esege-mälän bu cbävâbni eşitib, quyâş başlığğä debdi:

__ Toğri-dä! Negä kütaqâlmâdiñğ? Kâmbağalgä ziyân yetkâzğân ekânsân __ äyb öziñğdä. Men sizlârgä dâim, kâmbağal bilän bâyni bir-biridän fârq qılıñğlâr, deb äytämän, sizlâr bolsânğiz äksini qılâsız.

Bir âzdän keyin bu yergä bõrilâr särdâri hâm kirib kelibdi.

__ Men, __ debdi u, __ küyävni mehmân qılış üçün dâsturxân tüzâb qoygân edim. U bolsâ aş-nânimni yeb, xântaxtâmning üçtä âyâğını sındırıp ketibdi.

__ Sen negâ bundây qıldıñ? __ deb sorâbdi Esege-mälân küyâvidân.

__ Men bir bâyniñ üyidâ qarâllık qılârdım, __ deb hikâyâ qılâ başlâbdi küyâv. __ Xızmatim evâzigâ bây mengâ bittâ tây va'dâ qıluvdi. Lekin xızmatim müddâti tügâşigâ üç kün qâlgândâ, mengâ âtâlgân tâyni bõrilâr târtibketdi. Ämmâ bâyniñ âtlârigâ tegişmâdi.

Şundâ Esege-mälân bõrilâr sârdârigâ debdi:

__ Kâmbağalniñ bittâginâ tâyi bâr ekân, oşâni hâm âyâmây yeb yubâribsân-lâr. Mân senlârgâ dâim: Kâmbağallârni xafâ qılmâñglâr, ulârgâ qayıñglâr, deb âytib kelâmân. Äyb özlâriñdâ ekân-kü, negâ meniñ âldimğâ şikâyât bilân keldiñglâr?

Şundây qilib qarâl özini âqlâgân ekân...

QAYNĀTĀ VĀ KŪYĀV

(Ängälâ)

Bir küni keçqurun qaynâtâ bilân küyâv öz üylâri âldidâ keçki sâlıqındân huzur qilib dâm âlib otirişipti. Qâş qârâyib vaqt âllâmâhâl bolğaç, qaynâtâ orni-dân turibdi-dâ:

__ Küyâv, yür endi, kirib uxlâylik, __ debdi. __ Hâmmâ yâq qâp-qârâñgi, köziñg törttä bolğândâ hâm heç nimâ körâlmâysân.

Küyâv bu gâpdân lâvlâgidek qızârib ketibdi, çünki uniñ bir közi kör ekân. Lekin şundây bolsâyâm, qaynâtâsigâ lâm-mim demâbdi.

(80)

Ertâsi küni keçqurun qaynâtâ bilân küyâv yânâ üy âldidâ sâlıqlâb suhbâtlâşib otirişibdi. Bir mâhâl âsmângâ ây çıqıbdi. Şundâ küyâv turib:

__ Uxlâylik endi. Änâ, ây hâm kâlniñ başidek yârâqlâb turibdi. Sâlıqn tüşdi, endi şâmâllâb qâlišimiz mümkün, __ debdi.

Qaynâtâ küyâvidân qattıq râncibdi, çünki uniñ başi kâl ekân.

Årädän üç kün ötibdi. Älämigä heç çidäy älmägän qaynätä qışlâq âqsâqällä-rigä küyâvi üstidän şikâyät qılıbdi:

__ Küyâvim meni haqârät qıldı!

Åqsâqällär küyâvni çağırıp kelgäni âdäm yubârişibdi. U hâm dârhâl yetib kelibdi. Şundän keyin qaynätä öz şikâyätini bâyân qılâ başlâbdi:

__ Åqsâm päyti men küyâvim bilän üyimiz äldidä otirgän edim. Äydin keçä edi. U mengä säddäginä qılıb: “Yüring, kirib uxlâylik,” demäbdi. Buning ornigä: “Änä, äy hâm kälning başidek yârâqlâb turibdi. Yüring, kirib uxlâylik,” deb meni haqârät qıldı. Yoq, men bundäy haqârätgä äslâ çidâb turâlmâyman. Men bunaqa küyâvdän vâz keçämän. Toğri, men __ kälman. Tävbä, uyälmây-netmäy şu nuqsâ-nimni yüzimgä sâlib: “Äy xuddi kälning başidek yârâqlâb turipti”, dediyä! Axır bu haqârät emäsmi? Mänä, şuning üçünäm men küyâvimdän vâz keçämän.

Şundän keyin küyâv öz dârdini äytä başlâbdi.

__ Ägär qaynätäm meni birinçi bolib tâhqırlâmägändä, men hâm bu gâpni äytmägän bolârdim. Bir kün äldin keçqurun biz üyimiz äldidä qârângidä suhbätlä-şib otirgän edik. Şundä qaynätäm mengä: “Yür, kirib, uxlâyimiz. Hämmâyâq qâp-qârângı, közing törttä bolgândâyäm heç nimä körâlmäysän”, __ dedi. Mening bir közim kör. Qani, özینگiz äyting, bu gâp men üçün haqârät emäsmi?

Åqsâqällär küyâvning gâpini täsdıqlâb:

__ Sen haqsân: Qaynätäng seni haqârät qılıbdi, __ deyişibdi.

Şundän keyin ulâr qaynätägä yüzläniş bundäy deyişipti:

__ Özing negä küyâvingni xafâ qılding? Toğri, u: “Äy kälning başidek yârâqlâmâqdä”, debdi, lekin uning bundäy deyişigä sâbâb bâr ekân-kü: Äldin özing uni haqârät qılğan ekänsän-kü. Qızıngni ergä bermäsingdän...

(81)

... äldin hãm küyäviniñ bir közi kör bolğan. “Älgän mâlinğdan nâlimä”, deydi-lär. Sen küyäviniñ kör ekänligini bilä turib ätäyin uning nuqsânini peş qılğansän. U hãm qılmişiniğgä yäräşä cävâb qaytaribdi. Buniñ nimäsi haqârät ekän?

Keyin qarıyälär öz hükmlärini şundäy sözlär bilän yäkunläbdilär:

__ İkkäviniğiz yäräşiniğ. Seniñ, qaynâtä, oğliñ yoq. Binäbärin, küyäviniğ __ oğıl ornidä oğıldır sengä. Birinçi bolib sen uni haqârät qılıbsän, u bolsä faqat cä-vâb qılıbdi. Keliñlär, ginä-kudurätni täşläb, dost-inâq bolib yäşänğlär. U yät emäsmi, şu ärzimägän gâp deb bir-biriniğizdän äräzläb yürüşiniğiz? Qani, şarâb âlib keliñlär. Dilxuşlik qilib, qaynâtä-küyävni yäräştirib qoyâylik.

Şundä keyin qaynâtä bilän küyäv, göyâ heç nimä bolmägändäy, yänä äpâq-çäpâq bolışib, tâtuv yäşägän ekänlär.

MUĞAMBİR TUMŞUĞIDÄN İLİNÄR

(Hindistân)

Dehli şähridä bir bây yäşägän ekän. Bunaqa bevâş, bunaqa qâqvâş dünyädä ikkitä bolsä bittäsi şu ekän. U dâim ädâmlärni mâzax qılar, xorlär ekänü qılmişi-gä cävâb berişgä kelgändä, dâim suvdän quruq çıqar ekän.

Künläriniğ biridä u yänä bir cirkänç işgä qol uribdi. Üyigä bir musävvirni çağırıp, öz räsmini çizişgä buyurtmä beribdi.

__ Lekin bilib qoy, __ debdi u musävvirgä, __ suvrätim xuddi quyib qoyğan-dek özimgä oxşışı keräk, äğär oxşämäsä haq tölämäymän.

Şu şart bilän özärä bitim tüzüşib, qâğâzgä imzâ çekişibdi. Keyin musävvir üyigä bärrib, bütün iste'dâdini işgä sâlib bâyniñ räsmini çizä başläbdi. U räsmini çizib bitirib, bâygä körsätgäni âlib kelibdi.

Xızmatkârlär musävvirniñ kelgänini bâygä xabär qılışibdi. Şundä bây cüdä ustâlik bilän äftibâşaräsini özgärtirib âlib, keyin musävvirniñ äldigä çıqıbdi. Şor-lik rässâm bâyniñ äfti-ängärini köribdi-yu, häyrân qâlibdi, sonğ bir nimälär deb ğoldirägänçä...

... rəsmni başqatdān çizişgā sōz berib üyigā qaytib ketibdi.

Musəvvir yānā yānġi rəsm ālib kelibdi. Ləkin bāy bu sāfār hām nəyrāng işlətibdi – rəssāmniġ āldigā bəşārəsini özgärtirib çiqibdi. Nəticədə, musəvvir çizgān rəsm yānā unġā oxşāmāy qālibdi. Bāy şu yosində beş märtā ġırrāmlıq qilib-di, hər gāl beçārā rəssām unıġrəsmni başqatdān çizişgā məcbur bolibdi. Nihā-yāt, rəssām bāyniġ nəyrāng işlətəyātġanıni fəhmləbdi və undān öz xızmət haqını tələb qilibdi. Ləkin bāy uni qattıq haqārāt qılā bəşləbdi:

Rəsmimni oxşatib çizəlmədiġ-kü, nəgā endi haq tölər ekānmān? Sen ġirt yālgānçı ekānsān: Öziġni rəssām qilib kōrsətib, ādəmlərni āldəb yüribsān. Qani, esiġ bāridā, tuyāġniġni şıqillətiş qanaqa bolışini!

Musəvvir hām boş kelmāy, xızmət haqını tələb qilib turib ālibdi. U bāy bilān rəsā tərtişipti, sökişipti, ləkin heç nimā ündirə ālməbdi. Şundān keyin u nəcāt istəb vāziri a'zām Birbəlniġ huzurigā bāribdi.

U Birbəlgā bolġān vəqeəni bir bəşdān sōzləb berib, özi çizgān beştä rəsmni hām kōrsətibdi. Birbəl bāyniġ nəyrāngini fəhmləbdi: Çāməsi, u hər gāl āftini özgärtirib turgān bolışi kerək, deb oyləbdi Birbəl.

__ Gəpimni yaxşiləb eşitib, unġā əmāl qilġ, imānim kāmilki, bu işdā siz əlbəttā yutib çıqasız, __ debdi Birbəl. __ Siz bāzārdān kəttəkān bir təşəynā sātib ālib, u bilān bāynikigā bāriġ. Meniġ ikkitā ma'murim hām güvāh sifətidā siz bilān birgā bārədi. Ləkin ulərniġ kimligini heç kim bilməsliġi kerək. Bārgəniġizdā: “Bu gāl ālib kelġān rəsmim öziġizgā xuddi ikki tāmçi suvdāy oxşāydi” __ deb äytəsiz bāygā. U rəsmni kōrməqçi bolədi. Siz unıġ qarşisigā közgüni qoyəsiz. Ənā undā bāy āft-bəşārəsini qançā özgärtirsə özgärtirəversin. Bāribir, közgüdāġi təsviri öziġə oxşəb turəverədi. Şu yosində siz uni tumşuġıdān ilintirə-siz.

Rəssām bāzārdān əsl və qalın əynādān işləġān kəttəkān közgü sātib ālib, yānidā ikkitā güvāh bilān bāyniġ üyigā kirib bāribdi.

__ Bâý âtä, bu säfâr siz öziñizniñ cüdä häm äniq täsviriñizni köräsiz. U köñliñizgä otirädi, degän ümiddämän, __ debdi musä buyurtmaçiniñ röpärisigä täşäynäni qoyibdi.

__ Ä, bunaqasi bölgän emäs! __ deb çinqirib yubâribdi bâý. __ Nimä, meni axmaq deb oyläyäsänmi? Axır bu közgülü! Sen mengä, häzir maqtägäniñ, räsmini körsät.

__ Bâý âtä, sizniñ räsminiñ şu. Bundä siz häzirgi qıyâfäniñdä äks ettirilgäsiz.

Bâý sergäkläribdi vä öz näyrängini yaşiriş üçün gäpni çälğitişgä tüşibdi.

__ Qızıq ekänsänü, ükä, qaçän men sengä, räsmini çiz, deb buyurtma beribdim.

__ İye, negä läfziñizdän qaytäsiz? __ debdi muşävvir. __ Sizniñ täläbiñiz boyıça, men ketmä-ket beştä räsminiñizni çizdim, lekin siz här gäl, “oxşamäbdi,” deb ulärni räd qılaverdiñiz vä här säfâr xızmat haqımnı bermäy, meni quruq qaytardıñiz. Mänä, endi tiliñizni qısib qoyğ edim, yänä yänği näyräng işlätib, tüzgän ähdiñizdän väz keçmäqçi bolyäpsiz. Yoq, taqsir, bunaqasi ketmäydi! Endi şartimizni bəcərişniñizgä toğri kelädi.

“Nimä qilib bolsä häm, bu la'nätini gel qilib, çuv tüşirişim keräk”, __ deb oyläbdi bâý vä hämmä va'däyü şartlarıdän väz keçä başläbdi.

Änä şundä, Birbälniñ ädämläri, gäpgä äräläşibdi:

Undäy bolsä, taqsirim, väziri a'zâm huzurigä barişniñizgä toğri kelädi. Siz bu ädämgä mäcburän älti märtä räsminiñizni çizdirgänsiz, lekin bittä häm işigä haq tölämägänsiz. Endi näyrängbázliñiz ketmäydi.

__ Kim bolibsizlärki, bizniñ işimizgä tumsuğniñizni tuqasiz? __ debdi bâý äççığı çıqıb. __ Meni väziri a'zâm huzurigä älib barişgä nimä haqqiñiz bär?

Ma'murlär üstläridägi yäpinçilärini açgän ekänlär, bâý ulärni libäsläridän täribdi. Şundän keyin huşini yığıb älib, musävvirniñ xızmat haqını töläşgä, nai-lâc, räzi bolibdi.

Lekin báy günähni cüdä hám aşırıp yubárgän edi, şuningüçün ma'murlar uni uşláb, toğri Birbälning huzuriga başláb barişibdi.

(84)

Birbäl bu firibgär báyning näyränqlari haqida ilgäri hám köp eşitgän ekän. U báyni sorâq qilä başlábdi. Lekin báy väzirning birantä hám sävâligä ma'nili cävâb bermäbdi. Râst-dä, u nimä hám deb özini âqlây âlardi? Qum üstidä qasr qurib bolmägänidek firibgärlikning hám âqibäti väydir!

Sorâq päytidä Birbäl huzuridä säqçilär turgä ekän. Väzir ulärgä báyni qamçi bilän säväläşni buyuribdi. Säqçilär qamçi kötärib báyning tepäsiga kelä başläşipti. Báy başi üzrâ silkingän qamçilärni köröbdi-yu, dârräv esini yığıp âlib, hämmä äybigä ıqrâr bolibdi. Şundän keyin, Birbäl uni qılmişigä yäräşä cäzäläbdi.

FÄLBİN BİLÄN DA'VALÄŞÜV

(Tänzäniyä hududidä yaşävçi *iräki* qabiläsi)

Bir ädäm qoyläri dâştdä bāqıp yürgänidä ikkitä qoyi yoqalıb qalıbdi. Egäsi ulärni uzaq vaqt qıdırıbdi, lēkin tāpā älmäbdi, çünki ulärni yāvväyi it älib qāçıp ketgän ekän.

Şu küni keçqurun qoyläring egäsi yārdäm sorāb fälbin äldigä bāribdi. Çünki kimdä-kim qoyinimi, sigirinimi yā eçkisinimi yoqātib qoysä, älbättä şu fälbin äldigä bārib, ungä fäl äçirär vä şu yöl bilän yoqālgän mälini tāpib älr ekän. Bu rāsm bizdä hānüzgäçä saqlānib qālgän.

__ Hā, yaxşı, __ debdi fälbin çopāngä, __ men sengä bir dārı berämän, uni qoyçivānlik täyāğinggä sürib qoyāmān. Lekin dārning evāzigä mengä bittä buzāq beräsän.

__ İye, ikkitä qoygä buzāq berämänmi? __ debdi çopān rāncigän ähāngdä.
__ Negä endi?

__ Xāhlāmāysänmi? Bār, tāşingni ter bolmäsäm! __ deb odağaylāb beribdi fäl-bin.

Çopān: "Nimä qılsām ekän?" __ deb oylānib qalıbdi.

__ Hə, məyli, __ debdi u nihâyət, __ əgər qoylirim tápılsə, buzâğımı berəmən.

Şundən keyin fəlbin çopânning təyâğıgə əllaqandəy bir dârı sorəbdi-də debdi:

__ Üyinqgə bərib bu təyâqni sigirning göngigə sənçib qoy, Ertəgə ertələb ik-kälə qoyinq həm üyinqgə öz əyâğı bilən kirib kelədi.

(85)

Bu gəpdən suyunib ketgən çopân üyigə bərib, fəlbinninq əytgənimni qılıbdi. Keyin, tənq atgəndə köçəgə çıqıb, qoylärininq yoligə köz tikibdi. U tə çəşgəhgəçə kütibdi __ qoylərdən dərək bolməbdi.

“Qoylirim qayəqdə qaldiykin? __ deb bezəvtə bolə bəşləbdı u. __ Tağın sırt-lən yeb ketgən bosə-yə!”

Şu mähäl köçädən uninq bir tənışı ötib qalıbdi.

__ Xoş, qaləy, __ deb sorəbdi u, __ keçə yoqalgən qoylärininqni təpdingmi?

__ Yoq, həli həm təpilmədi, __ deb cəvəb qılıbdi pədəçi. __ Ləkin fəlbin qoy-lərininq öz əyâğı bilən üyinqgə kirib kelədi, deb əytdi.

Tənışı külib yubəribdi:

__ Nimə, sen rəstdənəm işənyəpsənmi oşə fəlbinninq gəpigə?

__ Hə, işənəmən ungə. U __ nəfəsi cüdə ötkir fəlbin.

__ Sen girt əvsər, girt göl ədām ekənsən, __ debdi həmqışlāğı. __ Qoylärininq qaytib kelməydi. Ulərni əllaqəçən sırtlən yeb ketgən bolsə kerək.

Şundəy deb u öz yolidə ketəveribdi.

Bu gəpdən keyin çopân oğlini fəlbinninq əldigə yubəribdi:

__ Seni, oğlim, fəlbinninq əldigə bərib, qoylərimiz həli həm qaytib kelmədi, deb əyt.

Oğl bərib fəlbingə atəsiniinq gəpini əytibdi:

__ Toğri, qoyläriñg qaytib kelmäydi, __ debdi fälbin. __ Sábä: Ätäñg mengä va'dä qılğän buzâqni häligäçä älib kelib bermädi. Ätäñgä bärüb äyt: Ägär u qoyläriñg qaytib kelişini istäsä äldin mengä buzâqni älib kelib bersin.

Oğı fälbinig gäpini ätäsigä yetküzibdi.

__ Eh, bolgäniçä boldi! __ debdi ätä. __ Mäyli, buzâqni ungä älib bärüb berä-män.

Çopän fälbingä buzâğni yetäkläb älib bärüb berib, yänä yoqalgän qoyläriñg yolini pâylabdi. U tä qaş qâräygüngäçä yolgä tikilib otiribdi, lekin bärüb, qoylä qaytib kelmäbdi.

Şu mähäl köçädän uniñg ertäläbki tänişi ötib qalıbdi.

__ Sen haqıqtän häm tentäk ekänsän, __ debdi çopängä. __ Yaxşisi, öziñg däştgä çıqıb qoyläriñgni qıdırıb kör.

Şu gäpdän keyin çopän däştgä çıqıbdi vä u yerdä...

(86)

... bir yävväyi itni körib qalıbdi. U qoyläriñg ällaqaçän yeb bolğän, endi öziñg qalgän särqıtlärni yäläbyülqay başlagän ekän. İt ädämzäd şärpäşisini eşitib urä qaçıb qalıbdi.

Änä şundäginä çopän hämmä gäpgä tüşinibdi-tu, yänä fälbinig äldigä yol älibdi.

__ Xoş, täpildimi qoyläriñg? __ soräbdi fälbin çopänni körişi bilän.

__ Mäynävázçilikni qoyiñg, __ debdi çopän. __ Yaxşilikçä buzâğimni qaytarıb beriñg!

__ Negä endi berärkänmän sengä buzâqni? __ debdi fälbin aççığlanib. __ Axır men sengä dârı berdim-kü!

__ E, gäpirmänñg oşä bätälman dâriniñizni, mengä özimniñg buzâğim keräk! Qoylärim täpilänidä __ Başqa gäp edi. Ulär yoq, demäk buzâğimni qaytarıb älişim keräk.

__ Yoq, buzâqni sengä bermäymän, __ debdi fälbin.

Şundän keyin pänd yegän çopân fälbinning üstidän arz qilib mämläkät sultânı âldigä bârmâqçı bolibdi. Lekin bizning mämläkätimizdä hättâ sultânlar häm fälbinlärdänçöçişär ekän. Çopân sultânigä hämmä bolgän gäpni: Yoqalgän qoylarını tâpiş üçün fälbin âldigä yârdäm sorâb bârgäni vâ undän dârı âlib, evâzigä öz buzâğını bergäni haqıdâ sözlâb bergän ekän, sultân uning arzini eşitib bolib:

__ Xoş, fälbin sengä nimä dedi? __ deb sorâbdi.

__ Bâribir buzâğingni qaytarib bermäymän, dedi.

__ Ägarki fälbin şundây degän ekän, __ debdi sultân, __ demäk başqa heç ni-mâ qilib bolmäydi. Axır sen fälbinning âldigä özing öz ıxtiyaring bilän yârdäm sorâb bâgänsän-kü! Toğrimi?

Çopân heç nimä deyälmäy qalıbdi. Axır sultândeک uluğ bir zât bilän bälsläşişgä qandây häddi sıgar edi uning? Çopân üyigä qaytib ketibdi. Lekin älämigä çidälmäy, heç özini qoyârgä çây tâpâlmäbdi. İkki kündän keyin u dâştgä çıqıbdi vâ u yerdä pädâ baqıb yürgän fälbinning oğlini körıbdi. Çopân âyâq uçidâ âhistâ pusıb bârib, sigirlärgä yaqınlâşıbdi vâ pädâçi bälägä sezdirmäy, bittâ buzâqni oğır-lâb üyigä âlib ketibdi. Lekin âradän sâl vaqt ötâr-ötmäs, fälbin buzâğining yoqalgänini pâyqab qalıbdi-yu dârhâl uni qıdırışgä tüşıbdi. U çopanning üyigä kelib bu yerdä özining buzâğını körıbdi.

(87)

__ İye, bu mening buzâğım-kü! __ debdi u. __ Qandây qilib senikigä kelib qâldi bu?

__ Qanaqasıgä seniki bolârkän? __ debdi çopân. __ Bundâq qaräsäm, şen uçı-gä çıqqan muttâhâm körıbn! Hâli sen birävling şorini quritib bâylik ârttirâyâtgän ekänsän-dâ? Äldin bittâ buzâğımni târtib âlüvding. Endi zorävânlık qilib ikkinçi buzâğımdän häm cudâ qılmâqçımısän meni?

__ Vey, tentäk! __ debdi fälbin. __ Nimä, közim körmiki, öz buzâğımni tanımasäm? Qani, yür s âldigä: İşimizni oşâ bir yâqli qilib bersin.

Mänâ, ulâr yanâ sultân huzurigä yol âlišipti. Şundâ fälbin âtni qamçılâb, sultân âldigä birinçi bolib kirıbdi-dâ:

__ Gəp şunaqa, şunaqa... Çopân buzâğımni oğırladı, __ deb arz qilibdi.

Bu äsnädä çopân hām yetib kelibdi.

__ Ä'lâ häzrätläri, __ debdi u, __ ärzimni eşitiñg! Bu fälbin mengä bergän oşä bāytälman dārisi evāzigä bittä buzâğımni tårtib ālgän edi. Endi ikkinçi buzâğımğä hām çäng sályäpti. Axır öziñgiz äytiñg, şu işi insāfdänmi, ädälätänmi? Yoq, men bundäy xıyānätgä artıq, çidāb turālmāymän. U bilän äyāvsiz cäng qılāmän. Yā häyāt, yā māmāt!

__ Çopānning bittä buzâğını ālgän emişsän __ şu rāstmi? __ déb sorābdi sultān.

__ Hā, toğri, bergän dāri-dārmānim evāzigä uniñg buzâğını āluvdim.

__ Endi uniñg ikkinçi buzâğını hām tårtib ālmāqçimisän?

__ Hā, bu buzâq hām meniki?

__ Yoq, u meniñg buzâğım! __ debdi çopān.. __ Öz-özimniki.

Yänä cāncāl ävcigä minibdi.

__ Qani, bās qiliñglār mājārāni! __ deb qayib beribdi sultān __ Özläriñg ustā qānunşunās ekānsānlār, nimä qılārdiläriñg meniñg huzurimğä kelib? Bāski, kelgän ekānsānlār, hūkmimni eşitiñglār: Buzâqniñg egāsi __ çopān!

Bundäy hūkmni eşitgän fälbin yänä bāhslāşmāqçi bolib āğız āçgän ekän, sul-tān uniñg gāpigä qulāq sālmāy, ikkālā cāncālkāşni üy-üyigä cönätib yubārgän ekän

(88)

ÇAL VĀ UNİŊĀ AQLĀ QIZÇĀSİ

(Qāzāğistān)

Bir çāl bolib, u öziniñg yālgızgin ikki yāşli qizçāsi bilän yāşār ekän. Çālning bittä tūyāsi, bittä āti vā bittä eşāgi bār ekän; u tāğ-tāşdän, dālā-dāştdän otin terib kelib bāzārdā sātār vā şu tāpgän puligä bir āmāllāb kün keçirār ekän.

Künlərinin biridə u tergan otinini tuyaşigə artib bazarğa bəribdi. Şundə uningə əldigə bir adam kelib:

__ Otuningiz neçə pul, ata? __ deb sorəbdi.

__ Üç tanga.

__ Xop desəngiz, şu turışigə on tanga berəmən!

Çal razi bolibdi, əlbəttə. U otinni xaridarninğ üyigə əlib bəribdi.

Qariyə otinni tüşirib, qoligə on tanga əlgənidən keyin, xaridar ungə tuyaşigə həvlidəgi qazıqqa bağləb quyışni buyuribdi.

__ Men otinni yurişicə, ya'ni tuyaşigə bilən qoşib sətib əldim, __ debdi u.

__ Bolməsə, üç tanga turədigən otinğə on tanga berərmidim?

Çal xaridar bilən tərtaşə bəşləbdi, ləkin bundən heç nəf çıqməbdi. Nəticədə ikkəvləri qazininğ əldigə bərişibdi.

__ Xaridar sengə on tanga töləgənmiş. Şu gəp toğrimi? __ deb sorəbdi qazi çaldən.

__ Toğri.

__ Demək u haq. Tuyaşigə uniki.

Çal ələmidən yigləb yubəribdi və üyigə tuyaşigə qayıtdi.

Yənə bir kün u tergan otinini atigə artib bazarğa bəribdi. Bu gəl həm uni oğən səfərdəgidek çuv tüşirişipti: Yənə oşə adam nəyrəng işlətib, uningə atini əlibdi. Qazi bu səfər həm xaridarni haq deb təpibdi:

__ Bu adam otinğə qoşib atinğni həm sətib əlgən, __ debdi u.

Ertəsi kün çal tergan otinini eşəgigə artib bazarğa atlanibdi. Şundə uninq qızçası əldigə kelib:

__ Ata, bu gəl otinni men sətib keləmən, __ debdi. __ Sizni avrəb tuyaşigə bilən atinğizni tərtaşə əlişdi. Qani, meni həm avrəb kərişsin-çi!

Mänä, qızälâq eşäkkä ârtılğan otinni bâzârgä âlib bâribdi. Unıñ âldigä oşâ äyyâr xaridâr kelibdi.

__ Hây, qızçâ! Otınıñni şu turişiçâ beş tängägä sâtâsmi? __ deb sorâbdi u.

__ Sâtâmân, __ debdi qızälâq, __ ägâr otın haqını turişiçâ bersänğiz.

Xaridâr râzi bolibdi. Qızçâ otinni unıñ üyigä âlib kelib tüşiribdi-dâ:

__ Ämäki, eşäğiniğizni qayârgä bağlây? __ deb sorâbdi.

Xaridâr cây körsätibdi. Keyin qızçâ bilân hisâblâşmâqçı bolib, ungä pul uzâtibdi. Şundâ qızçâ xaridârniñ bilägidän mâhkâm uşlâb âlibdi.

__ Siz otın haqını turişiçâ, ya'ni qolıñiz bilân birgä berişgä râzi bolüvdiñiz, __ debdi u. __ Endi bu qol hâm, pul hâm meniki.

Ulâr târtişâ-târtişâ, axırı qâziniñ âldigä bârişibdi.

Qâzi xaridârniñ qolimi özidâ qâldiriş evâzigä, undâ qızçägä beşyüz tillä ündirib bergän ekân.

MÂT BOLGÂN QAYNÂTÂ

Qadim zâmândâ bir âdâm ötgän ekân. Unıñ faqat bittäginä qızı bolib, ungä üyläniş niyätidâ sâvçi bolib kelâyâtgä yigitläрниñ keti üzilmäs ekân. Lekin qızniñ âtäsi hämmä kelgän yigitlärgä bir xildâ:

__ Sen meniñ qızimni âlälmäysän, bâr, üyiñgä ketâver! __ deb cävâb qılâr ekân.

Älqıssâ, hämmä âşıq yigitlä, niyâtläri puçgä çıqıb, üyläribâ quruq qaytib ketâverişıpti.

Lekin bittä yigit boş kelmâbdi:

__ Men üyimgä ketmäymân, __ debdi u qızniñ âtäsigä. __ Bâribir, qızniñgizgä üylänämân!

__ Ägâr qızimgä üylänişni ästâydil xâhläsänğ, __ debdi âtä, __ undâ ävväl men buyurgän işni bęcärişniñ keräk.

__ Qanaqa işni?

__ Meniñg tärizärimgä bärrib, şamälni şundäy tosib turışiñg keräkki, bittä häm tärizpâyä şamäldän egilib sınımäsin! Ägär şu väzifäni bäcä älsäñg, mäyli, seni küyäv qılây.

(90)

Yigit bu şartgä räzi bolibdi.

__ Böpti, körsätiñg oşä tärizäriñgizni, __ debdi u. __ Men keçäyu kündüz miccä qäqmäy, uni şamäldän qorıqläymän: Bittä häm tärizpâyä zäväl körmäydi.

__ Ägär çindänäm şamälni tosä älsäñg, qızimni sengä bergänim bolsin!

Mänä, yigit tärizärni qorıqlägäni tündä dälägä çıqıbdı. Ertäläb täng pälläsida qızniñg ätäsi yigitniñg işini teکشirgäni kelibdi. Qaräsä: Änçä-munçä tärizpâyä-

Yäni şamäl sındırib ketgänmiş.

__ İye, häli şunçä tärizpâyä sındımı? __ debdi u yigitgä.

__ Siz, qaynätäcän, säbr qiliñg, __ debdi yigit. __ Hämmäsi risälädägidäy bo-lädi. Bâyä men päykäl başida birtüstävuqni köruvdim. Äldin oşäni ätib kelây __ keyin xursd boläsiz.

Yigit ekinzär etägigä bärrib, bittä tüstävuqni ätib älib kelibdi.

__ siz, qaynätäcän, mänävi tüstävuqni hâzır qızıñgizgä älib bärrib berinğ, __ debdi u çalgä. __ Qızıñgiz buni pişirsin-dä, şorväsinq çävligä sâlib mengä älib kel-sin __ häli men bu yerdä änçä vaqt bolämän.

Çäl tüstävuqni üyigä älib bärribdi, qızı uni pişirib, şorvi çävligä älmäqçi bolgän ekän __ şorvâ heç çävli dä tırmäbdi.

__ Qızıqsız-ä, ätä, __ debdi şundän keyin qız, __ ne zämändä şorvâni çävligä älib bärälmäymän axır. Buni heç kim häm qılalmäydi!

Şundä çäl dälägä ädäm yubärrib, yigitni üygä çağırtırbdi. Yigit kelibdi.

__ Siz, qaynätäcän, __ debdi u, __ hâzır qışlâqniñg hämmä qarıyälärini yığnğ. Kim haqu kim nâhaqligini oşälär hâl qılsin!

Qarıyälär toplänibdi. Şundä yigit ulärgä yüzlänib debdi:

__ Hürmätli ätaxânlâr! Qani, mengä äytingçi, dälägä ekilgän tärqiniġ bittä häm pâyäsini sindirmäsin, deb şâmälniġ yolini tosib turä äladigän äzämät tãpilädimi dünyädä? Axır däydi şâmäl gâh u tãmândän, gâh bu tãmândän esib tursä, qandäy qilib uniġ yolini tosiş mümkin? Qani, äytinglärçi, sizlâr nimä deysizlâr bungä?

(91)

Qarıylâr yigitniġ sävâligä cävâb qılışbdi:

__ Biz şunçä umr keçirib, birântä ädämninġ şâmälni tosgäni haqidä eşitmägänmiz!

__ Meniġ bolġusi qaynätäm kâminägä şundäy iş buyurgän edi, mën häm undän bir nârsäni iltimâs qıldim, deb gäpidä dävâm etibdi yigit. __ Bittä tüstävüq-ni ätib, buni qızıġizgä älib bärinġ, pişirib, şorväsini mengä çävliidä älib kelsin, dedim. Lekin şorvädän dârak bolmädi. Uni kütäverib qârnim piyâz posti bolib ketdi.

Äqsâqâllâr bu gäpni eşitib, qızniġ ätäsigä sävâl berişbdi:

__ Negä bu yigitni aç qâldirdinġ? Axır u sengä tüstävüq ätib beribdi-kü!

__ Öziġiz oylâb körinġ, äzizlâr, __ debdi ätä, __ ne zämändä suyuq şorvâni çävligä älib bolädimi?

__ Öziġ häm äytçi, qaysi ädäm şâmälniġ yolini tosä älädi? __ deb sävâl berişbdi qarıylâr qızniġ ätäsigä. __ Biz şunçä umr keçirib, heç bunaqa gäpni eşitmägänmiz! Mäsälän, dârrändäni, tutib äliş mümkin, illä şâmälni heç häm tutib turib bolmäydi! Bu yigit haq. U sen qoygän tuzâqqa öziġni ilintirib, öziġni mât qilibdi. Bäski, undän şâmälniġ yolini tosişni tälâb qilgän ekänsän, öziġ häm çävliidä şorvâ älib bärinġ keräk edi ungä!

Äqsâqâllâr şundäy xuläsä çiqarişbdi. Keyin yänä ilävâ qilib:

__ Qızıġni şu yigitgä berişdän özgä iläcinġ yoq! Bu oyinni öziġ başlagän ekänsän. Nâçärä, undä küyäviniġ yutib çıqdi.

Äqsâqâllârniġ şundäy hükmidän keyin, çâl, nâilâc, toy-tâmâşâ qilib, qızni şu yigitgä turmuşgä bergän ekän.

SÂQÂL SÂTİB ÂLMÂQÇI BOLGÂN ÂDÂM

Âğızdân-âğızgâ köçib yürgän miş-mişlârgâ qarâgândâ, bir âdâm nuqul:

__ Âğâr mengâ miñg som qarz berädigän äzämät tâpilsä, bir kündâ oşâ qar-zimni üzärdim, __ deb köçä-köydä cär sâlib yürär ekän.

(92)

Âdâmlâr uniñg negâ bundây deyâtğanigâ tüşinmäy, häyrân bolışarkän. Nihâyät bir bây: “Bolgâniçâ bulär. Mâyli ungâ qarz berib körämän. Qaytib bersä __ bergäni, bermäsä __ cüzâsini âlädi,” __ debdi-dâ oşâ âdâmgâ miñg som pul be-ribdi.

U âdâm miñg somni âlvâlib:

__ Sâqâl sâtib âlämän! Kim sâqâlini sâtädi? __ deb cär sâlâ başlâbdi.

U şundây cär sâlgänçâ bir âz vaqt tentirâb yürübdü, nihâyät bir âdâm uniñg âldigâ kelib:

__ Mên sâtämän sâqâlimni, __ debdi.

__ Böpti, __ debdi xaridâr, __ mên âlämän sâqâliñgñi. Lekin bittâ şartim bâr: Sâqâliñgñiñg bütün ıxtiyâri mendâ bolädi __ uni ne küngâ sâlsâm sâlâverämän, mäylim?

Sâqâl sâtuvçi bu şartgâ râzi bolibdi.

__ Undây bolsä, yür, şartnâmâ tüzämiz, __ debdi xaridâr.

Ulâr şartnâmâ tüzışibdi. Şartnâmägâ, xaridâr sâqâlni miñg somgâ sâtib âlgâ-ni vâ bundân buyâq oşâ sâqâlni istâgän köygâ sâliş huquqigâ egâ ekänligi, şuniñdek, sâqâl sâtuvçi hâm âlgän miñg som pulidân qandây xâhläsä, şundây fâydälänişi mümkinligi qayd qilinibdi.

Ulâr üygâ kirişibdi. Sâqâl sâtuvçi xaridârniñg qoligâ ustärâ tutqazib:

__ Mâ, uşlä, âläver sâqâlimni, __ debdi.

__ Gəp bundäy, __ debdi xaridâr, __ men seniñg iyägingdän ösib çıqqan tük-lärni emäs, bälki sâqâlingni istägän köyimgä sâliş huquqını sâtib âldim. Şungä körä, men sen källäñni şarttä üzib üyimgä âlib ketmâçimän.

Şundäy deb u sâqâl sâtuvçini boğızlamâççı bolgändäy, uniñg boynini qoyiribdi.

__ Hey, nimä qılyäpsän? __ deb baqırıp yubâribdi sâqâl sâtuvçı vâ söpçib or-nidän turib ketibdi. __ Biz bundäy kelişmägän edik!

__ Nimä, şunçä pulni sengä bekârgä berdimmi? __ debdi xaridâr.

__ Yoq men bungä râzi emäsmän. __ debdi sâqâl sâtuvçı vâ işni häkämğä âşiribdi.

Lekin häkäm işni xaridâr fäydäsiğä hâl qilibdi.

__ Xaridâr haq, __ debdi u, __ çünki u sendän...

(93)

... yüzinğdä ösgän tükni emäs, bälki sâqâlingni iyäging bilän birgä qoşib sâtib âlgän.

__ Unaqa bolsä, mengä miñg som pulinğ keräkmäs, uni öziñgä qaytarib berämän! __ debdi saqâl sâtuvçı. __ Xâhlämäymän sâqâlimni sâtişni.

İye, lâfzdän qaytiş yoq, deb şartlaşgänmizü. Ägär şartimizdän vâz keçädigän bolsäñg, meniñg miñg somimgä yänä miñg som qoşib berişinğ keräk. Bolmäsä, källäñni üzib üyimgä âlib ketämän, __ deb âyâq tiräb turib âlibdi xaridâr.

__ Näçärä... Başqa ilâci bolmäsä, mäcburmän... __ debdi sâqâl sâtuvçı vâ öz yänidän xaridârgä yänä miñg som çıqarib beribdi.

Muğambir xaridâr bâydan âlgän qarzini ungä âlib bârib, siylâvigä yänä beş yüz som qoşib bergän ekän, lekin bây: “Bu dâğuli häli şu beş yüz somini mendän miñg som qilib ündirib âlişiyäm mümkün,” deb oylâb u puldän vâz keçgän ekän.

KÖRİLGÄN HUQUQIY İŞLÄR HAQIDÄ HİKÂYÄTLÄR
ÄYBDÄRNI TÄPİŞ YOLLÄRİ HÄMDÄ BEİXTİYÄR ÄYBGÄ
IQRÄR BOLİŞ HAQIDÄ

ÄYYAR VÄZİR

(Äfgänistân)

Bir mämläkätning pâytaxtidä bir küni paxtä ämbärigä oğrı tüşibdi. Paxtäfürüş sävdägärlär bu haqdä pädşägä ärz qilib kelişibdi. Pädşä ulärning ärzini eşitib, dährhâl oğırlängän paxtänı tãpiş vä oğrıni qattıq çazäläş haqıdä färmän beribdi. Lekin, äfsuski, qıduruvlär heç qandäy sämərə bermäbdi. Şundä väzir şäh huzurıgä kirib:

__ Än häzrätläri! İcäzät bersänğiz, oğrıni men tãpişgä urunib körärdim, __ debdi.

__ Mäyli, urunib köring, __ debdi şäh.

Oşä küniyâq väzir bütün şähär fuqarälärigä öz qasridä kattä ziyâfät beribdi. Ziyâfätgä tumänät ädäm...

(94)

... kelibdi. Väzir, ädämlärgä ävqat tãrtilişi äldidän dästurxân äträfidä otirgänlärning yüzigä bir-bir tikilib, hämmäni äylänib çıqıbdı. Keyin u bäländ supägä çıqıb älib, başını ta'näâmuz säräk-säräk qılğänçä şundäy debdi:

__ Tävbä! İnsäf degän närsä qalmäbdi ädämlärdä! Nimä bälä, hämmä ähmâq bolib ketyäptimi däymän: Oğırlängän paxtä qarä säqälläringizgä yãpişib qalıbdi-kü! Sizlär bolsänğiz, uyälmäy-netmäy väziringiz säräyigä mehmängä kelib otiribsiz-ä!

Väzir nutqını tügätişgä ülgürmäy, bu yerdä otirgänlärdän on kişi birdänigä boyınlarını qısıb oğrıncä säqällärini tutämläy başläbdilər.

__ Mänä paxtä oğırläri, __ deb ulärni körsätibdi väzir. Uşlänglär ulärni!

OĞRI

(Hindistân)

Bir ädämning üyidän bir xaltä puli yoqalıbdi. Bu haqdä u häkämğä bärüb ärz qılıbdi. Häkäm bu ädämning üy xädimlərini toplab, här birigä bittädä täyâq beribdi vä:

__ Kimdä-kim pul oğırlağan bolsä, ertägä uniñg täyâğı bir enli uzäyib qälädi! __ debdi.

Şundän keyin hämmä yänä öz işi bilän şugullängäni ketibdi. Lëkin pul oğırlağan ädäm qattıq vähimägä tüşib qalıbdi: U täyâğı uzäyib siri fäş bolışidän qorqıbdı... Näticädä, u täyâğıdän bir enliçä yerini qırqıb tışlăbdi.

Ertäsi küni häkäm hämmä üy xädimlərini yänä yığıb, hämmäniñg täyâğıni közdän keçirib çıqıbdı... Şundän qılıb oğrı qolğä tüşgän ekän.

SEHRLİ XORÁZ

(Xakäsiyä)

Bir dānişmānd kāmbağal bār ekān. U āb-hāvā qandāy bolışini, çārvāniñg qandāy nāsl berişini vā şungā oxşāş köp nārsälärni āldindän bāşārāt qılıb berā ālārkan.

Kūnlärniñg biridä bir bāyniñg üyidän qımmätbāhā buyumlār yoqālibdi. Ulärni qançā qıdırışsā hām tāpişāālmābdi. Eñg nāfəsi ötkir fālbinlärni ālib kelib fāl açirişibdi, eñg pıxını yārgān...

(95)

... āzāyimxānlärgä mūrācāāt qılışibdi __ sāmārā bermädi. Şundä ādāmlār bāygā kāmbağal dānişmāndni çaqırıp kelişni mäslähāt berişibdi.

Dānişmānd kelibdi. Bāy ungā yoqālgān bāyliğini qıdırıp tāpişni buyurgān ekān, kāmbağal şundāy debdi:

__ Men üçün bu qıyın emās. Ämmā tāpsām, xızmat haqım nimä bolädi?

__ Bir uyur yılqı berāmān, __ deb va'dä qılıbdi bāy.

__ Rāzimān, __ debdi kāmbağal. __ Sengā moğul xāni nir xorāz tårtıq qılğān ekān. Äyt, oşā xorāzni ālib kelişsin.

Bāyniñg āmri bilän dārnhāl moğul xorāzini tutib ālib kelişibdi. Dānişmānd kāmbağal heç kimgä sezdirmäy imi-cimidä xorāzniñg boyni vā başıgā qārāküyä süribdi-dä, uni qāp-qārāngı bir xānägä kiritib yubarıbdi.

Şundān keyin, dānişmānd bāyning ūyidā xızmat qıluvçı bārçā xādim vā xādimālarnı yığıbdı.

__ Hāmmāngiz bittā-bittādān şu xānāgākırıb, xorāzning bāşidān silāysız, __ debdi ulārgā. __ Lekin yādingizdā bolsin: xaşāki xorāz emās, Moğilistāndān kelgān sehrli xorāz. U oğrını qolidān tāniydi. Oğrı uni silāsā, dārrāv qıçqırıb yubārādi. Qani, qorqmāsdān kirāveringlār. Faqat uni çāp qol bilān silānglār.

Xızmatkārlār qārāngı xānāgā bittā-bittā kirā bāşlābdılār. Bāy qulāğını ding qılıb, xorāzning qıçqırışını kütā bāşlābdı. Lekin xorāzdān hānūz sādā çıqmāsmış. Mānā, xızmatkārlarning hāmmāsi xānāgā kirib çıqışıbdı, lekin xorāz, bāribir, qıçqırmābdı.

__ Nimā, bizni āhmāq qılmāqçı boldingmi? __ deb dağdağa qılıbdı bāy.

__ Şaşılmā, hāli sınıv tūgāgāni yoq, __ debdi dānişmānd. __ Qani, hāmmānglār çāp qollaringni kōtāringlār-çi!

Hāmmā qolini kōtāribdi __ hāmmāning kāfti qārāküyā, faqat bāyning süyüklī mālāyining kāfti āppāqligiçā qālgānmiş.

__ Mānā şu oğırlāgān sening bāyligingni, __ debdi dānişmānd oğrını kōrsātib.

Mālāy bāyning āyāğığā tiz çökib, yum-yum yığlāgānçā...

(96)

... keçirim sorāy bāşlābdı. Bāy uni qamçı bilān sāvālāşni buyurıbdı, kāmbağalgā esā, va'dā qılğān bir uyur yilqını berişgā mācbur bolıbdı. Bir kōngli, bermāqçı-yām emās ekānū, lekin bir dānişmāndning nāyrāng işlātişidān qorqıbdı.

OĞRI ÖZ TİLİDĀN İLİNĀDİ

(Āfgānistān)

Kūnlarning biridā cāmiki hāyvānlarning pādşāhi __ yolbārs öz taxtigā çıqıb otirıbdı-dā, dosti āyıq pālvāngā ormāndāgi bārçā cānivārlarnı yığıb kelişni āmr etıbdı. Bu yığınıning bāisi bār ekān: Bir kūn āldin birsāvıq qoy pādşā huzurığā kelib,

qoziçağını kimdir yeb ketgänidän şikâyet qılıbdi. Endi yolbârs äybdârni tâpib cüzälâmâqçı bolgän ekän.

Pâdşâ toplängän häyvânlarınġ hâr birigâ dıqqat bilän uzâq-uzâq tikilâ başlâbdi.

Şu mâhâl, böri özidän özi birdänigâ zârlänib şänġillâşgâ tüşibdi:

__ Axır tinç qoyâsizlârmî özi! Keçâ men kün boyi öz uyâmdâ heç qayâq-qa çıqmây yâtuvdım! Mendâ nimâ äyb? Oşâ qoziçaqniġ özi cärgâ yıqılıb ölgän-dir bälki! Nimâgâ endi äybni birâvgâ tönkâşâdi?

__ Öçir âvâziġni! __ debdi yolbârs. __ Äybdâr sensân __ öz tiliġdän ilindiġ. Hâli heç kim sengâ äyb qoygâni yoq edi, sen bolsânġ, yürägiġ tākâ-pükâ bolib, mendâ günâh yoq, deb äyyühännâs sâlâ başlâdiġ! Äyiq pälvân! Bu nâbâ-kâr qoziçaqni nimâ qılġân bolsâ, sen hâmi uni şu köygâ sâl! __ deb fârmân ber-gän ekän häyvânlar pâdşâhi.

FÂRÂSÂTLİ HÂKÂM

(Qırġızistân)

Bir yigit uzâq sâfärgâ ätlänib, öziniġ yüz tillâ pulini äsrâb turış üçün qoşnisigâ qâldiribdi.

Ärädän bir neçâ yil ötibdi. Yigit yurtigâ qaytib kelib, qoşnisidän ungâ qâldirib ketgän oşâ yüz tillâsini qaytârib berişni sorâbdi.

(97)

Qoşni, keksâyib qâlgän moysâfid bolsâ hâmi, ölgüdek qurımsâq vâ diyânâtsiz âdâm ekän.

__ Men sândän şarıq çaqa hâmi âlgän emâsmân. Sen mengâ heç nimâ qâldirmâgânsân, __ debdi ungâ çâl.

Yigit bu diyânâtsizlikdän qattıq râncıbdi vâ bu haqdâ yâr-dostlârigâ yürägi-ni yâzıbdi.

__ Sen hâkâmġâ ârz qıl, __ deb mâslâhât berişibdi dostlâri. __ U ârziġni körib çıqıb, puliġni öziġgâ qaytârib âlib berâdi.

Yigit hākām huzurigā bāribdi. Hākām çālmi çağırtırbdi.

__ Aqsâqâl, keksâ âdām ekānsız, yâlgân gâpiriř sizgâ yârāřmāydi. Râstini äytiņg, mănâ bu yigitdān sâqlāb turiř üçün tillälärini âlgānmisiz?

__ Bây, ođlim, xudâ řahid, men bu yigitdān heç qanaqa pul âlgān emäs-mān. Appāq sâqālim bilān yâlgân gâpirāmānmi axır?

__ Hây yigit, bu kiřigâ pul qâldirgāniņgâ güvâhiņg bārmi? __ deb sorābdi hākām.

__ Yoq, birāntâ hām güvâhim yoq.

__ Qanaqa cāydâ bergān ediņg puliņgni? __ deb yānâ yigitgâ sāvāl beribdi hākām.

__ Qıřlāđımız çekkäsidadâ bir baqa terāk bār, __ deb cāvāb qilibdi yigit. __ Ořâ terāk âldigâ bārib, uni bir yergâ bāřlāb kel. Bu qarıyāgâ yüz tillâ puliņgni qandây tâpřirgiņgni ořâ sözlāb güvâhlik bersin.

__ İye, taqsir, __ debdi äcāblāngān yigit, __ axır u dāraxt-kü, qandây qilib uni bu yergâ yetāklābkelāmān?

__ Mănâ, meniņg mührimni âl, uni terākkâ körsātsāņg, özi sengâ ergāřib kelāverādi, __ debdi hākām.

Yigit mührni âlib, mähkāmādān çıqıb ketibdi, qarıyâ bolsâ, bāmāylixatir otirāveribdi. Çünki u terākniņg ornidān cilmāsligini cüdâ yaxři bilārdi-dâ.

Ārādān yārim sâāt ötibdi. řundâ hākām qarıyādān sorābdi:

__ Nimâ deysiz, âtâ, yigit terāk turgān yergâ yetib bārdimikin?

__ Yoq, hâli yetib bārgāniçâ yoq, __ deb cāb qilibdi çāl.

(98)

Ārādān bir âz vaqt ötgāç, hākām yānâ sorābdi:

__ Endi-çi? Yetib bārdimikin?

__ Hâ, endi yetvâldi, __ debdi çāl iřānç bilān.

Arādān yārim bir sâat vaqt ötibdi. Şundā hākām çalgā üçinçi märtā sāvāl beribdi:

__ Yigitimiz endi ārqaşigā qaytāyātğandır-ä? Siz nimā deysiz, atā?

__ Hā, hādemāy kelib qalışi kerāk.

Nihāyāt, yigit quruq qaytib kelibdi. U mührni hākāmğā tãşirib şundāy debdi:

__ Men bārib mührni terākķā kōrsātdim, lekin u qılt hām etmādi. Menim-çā, uni bu yāqqa südrāb keliş üçün kāmıdā on-on beştä hōkız kerāğ-āv, taqsir.

__ Terāk āllaqaçān meniñğ āldimğā kelib, sāvāllārimğā cāvāb berib, yānā qaytib ketdi, __ debdi hākām.

__ İye, nimā deyāpsiz? Qaçān keldi? __ deb hāyrān bolğān çāl. __ Kelğāni-dā, men hām kōrgān bolārdim-kū!

Hākām miyığıdā külib qoyibdi.

__ Men sizğā üç märtā sāvāl berdim, __ debdi u. __ Birinçi gāl siz, yigit hāli terākķā yetib bārgāni yoq, deb cāvāb qıldıñğiz, ikkinçi gāl, endi yetib bārgān bolışı kerāk, deb üçinçi märtā bergān sāvālimğā, hādemāy qaytib kelib qālādi, deb cāvāb qıldıñğiz. Āğār siz bu yigitdān oşā terāk tāğidā pul ālmāğāniñğizdā, u dāraxtniñğ qayerdāligini yā qañçālik uzāq-yaqınlıgini qayāqdān bilārdiñğiz? Mānā şu cāvāblāriñğizdān yigitniñğ yüz tillāsini ālgāniñğiz kündāy rāvşān boldi-qoydi.

Şundān keyin, qarıyā, nāilāc, āybigā ıqrār bolib, yigitniñğ yüz tillā pulini qaytārib bergān ekān.

ÖLİM CĀZĀSİDĀN QUTİLİB QALĞĀN ĀDĀM

Bir yigitniñğ ikkitā qallığı bār ekān. İkkilāvi hām hüsñü-lātāfātdā beqıyās ekān. Ulārdān biri eñğ kāmbağal ādāmniñğ qızı, ikkinçisi esā, eñğ bāvlāt xānā-dānniñğ qızı ekān

Yigitniñğ ikkitā dosti bār ekān. Bu dostlāridān...

(99)

... biri unğa kambağalning qızığa üylän, deb mäslähät beribdi. “U qız äynän sengä münäsib, qäläversä, u mehnätdä çimqqan, qolidän kelmäğän iş yoq. Üylänsäng bäräkä tãpäsän,” __ debdi u.

İkkinçi dost bolsä báyning qızığa üylänişni mäslähät qilibdi: “U çevâr qız, buning üstigä, cüdä taqvädâr, beş vaqt nãmâzni heç hãm qazâ qılmäydi.”

Şu mäslähätlärdän keyin, yigit báyning qızığa üylänibdi vä xätini bilän tinç-tátuv yaşay başlabdi. Künlärning biridä u birinçi dostini uçratib qalib undän soräbdi:

__ Äyt-çi mengä, negä oşandä sen mengä báyning qızığa üylänişni mäslähät bermävding?

__ Negäki, men uni bilärdim: Qızlık çağdä köp yigitlär uning ärqasidän iläkişib yürişärdi, __ deb cävâb qilibdi dosti. __ Säyâq häyât ta’mini tâtib körgän qız, bunaqa ädätini heç qaçan täşlämäydi.

Qanaqasigä u säyâq bolışı mümkün? Axır u nãmâzxân äyâl-kü! __ debdi er häyrân bolib. __ Üylängänimizgä şunçä vaqt bolğan bolsä hãm, birän märtä uning nãmaqbul häräkät qilğanini pãyqamädim.

__ Sen xätininingni äynän nãmâz oqiyâtğan päytidä küzät, äğär heç qandäy nãcöyä nãrsä sezmasäng, undä meni yalgänçi deb ätäyver, __ debdi dosti.

Mänä, künlärdän bir kün aqsâm päytidä xätin xuftän nãmâzni oqışgä häzirlänä başlabdi.

Er özini uxlägängä sãlib yätärkän, äyni çağdä xätinining xatti-häräkätini küzätä başlabdi.

Xätin erini uxläb qalgän, deb oyläb, qoligä qumğan älib, hävligä çıqıb ketibdi. Eri hãm oğrıncä uning ärqasidän çıqıbdi. Qaräsä, toğri äğilxânägä tamân yol älib, bástirmä tägigä kiribdi. Änä şundä er äğilxânädä erkäk ädäm turgänini pãyqabdi.

__ Kim u bemähäldä mening äğilxânämgä kirgän? __ deb baqırbdi er.

Bu häyqırıqni eşitgän erkäk şu zähäti äyägini qoligä älib qaçıb qalibdi, xä bolsä, yügürgänçä üygä kirib ketibdi vä eşikni içidän zäncirläb älibdi.

__ Er üygä kirmâççi bolib kelsä, xâtin uni içkârigä kiritmäbdi.

(100)

__ Cönä, cönä! Yärim tündä qayâqlärdä sänqib yüribsän, benâmus? Cönä, közimgä körinmä! __ deb şaŋğılläbdi sâxtä nâmâzxân makkâr ayâl.

Er-xâtinniŋ şaŋğılläbcäncälläşâyâtğanini köçädä yüränmirşäblär eşitib qâlibdi. Ulär yügürüb kelişib:

__ Negä üyiŋgä kirmäy, bu yerdä turibsän? __ deb soräşibdi.

__ Xâtinim ungä kiritmäyâtibdi, __ debdi er.

__ Qayâqdä yürän ekän? __ deb soräşibdi mirşäblär xâtindän.

__ Men qayâqdän biläy __ özidän soräŋglär! Ehtimâl voltosärlik, yâ bäsquçilik qılğandır, __ deb mänğilläbdi makkâr ayâl içkâridä turib.

__ Buniŋ qayerdä bolğanini mänä biz bilämiz! __ deyişibdi mirşäblär vä yigitni tutib âlib bârib qamâb qoyişibdi.

Säl keyin uni bir xânädâŋgä âlib barişib, ungä boğızlänib qârä qanıgä belänib yâtğan er, xâtin vä bir gödäkni körsätişibdi.

__ Bulärni sen öldirgänsän!.. Qani, äyt, şerikläriŋ kim edi? __ deb soräşibdi mirşäblär.

__ Men heç nimä bilmäymän, __ debdi yigit özigä qoyılğan äybni boynigä âlmäy.

Lekin, bäribir, oylâb-netib otirmäy, uni ölimgä hükm qılışibdi.

Yigit ölimim âldidän âxırğı istäğimni bęcärsäŋglär, deb iltimäs qılıbdi.

__ Mäyli, äyt, istägiŋ nimä?

__ Mäscidgä bârib, nâmâzcümäni hämqışlâqlärim bilän birgä oqışgä icâzät berinğ. Şeriklärimni sizgä oşâ yerdä körsätämän.

Uniŋ iltimäsi qândirilibdi. Cuma küni yigitni mäscidgä âlib kelişipti. Ädämlär nâmâzni oqıb bolib mäsciddän çıqıb ketişibdi. Lekin şorpeşänä yigit hämän cäynämâzdän turmäsmiş: Heç nâmâzi tügämäsmiş. Bu yâqdä mirşäblär uniŋ

nāmâz oqıb bolışını kütib turäverişibdi. Yigit bolsä, nimä qılışını bilmäy, cäynä-mâz üstidä başı qätib otiräveribdi. U faqat bir närsädän: Heç qandäy günâhsız ölib ketäyâtgänidän äfsüslänibdi.

Nihâyät, otiräveriş cänigä tegib, ästä-sekin yer ästidän uyâq-buyâqqa nâzär täşläbdi. Qaräsä, ärqasidä...

(101)

... ikkitä nāmâzxân otirvâlib, zor berib säcdä qilib yâtgänmiş.

__ Mänä meniñ şeriklärim! __ debdi yigit şu ikki nāmâzxänni körsätib.

Mirşäblär därhâl ulärni uşläb, älib bärrib qamäşibdi.

Keyin sorâq päytidä ulär günâhlärini boyinlärigä älişibdi.

__ Toğri, oşä ädämlärni biz öldirgändik, lekin änävi bizni tutib bergän ädämni tänimäymiz. Nimä üçün u özini bizgä şerik deb hisäbläyapti, häyränmiz! __ deyişibdi qätillär.

Şu sorâqdän keyin yigitgä sävâl berişibdi:

__ Äybiñg yoqligi endi bizgä äyän boldi. Ämmä änävi ikki qätilni qandäy qilib tänidinğ?

__ Cinâyät qılğan ädäm, __ deb cävâb qıla başläbdi yigit, __ hämişä tängrigä ästäydil sığınädi. Bügün häm şundäy boldi: Mö'min müsilmänlär ällaqaçän nāmâzlärini oqıb bolib mäsciddän çıqıb ketişgän bolsä häm, bu ikkâvi qılğan äğir cinâyätini esläb, günâhlärini yuviş niyätidä, ällähgä säcdä qılışni kändä qılmädilär. Men qätillärni şu yosında tänib äldim.

Yigitni äzäd qılışibdi. U üyigä qaytib bärrib, oşä zähâti xâtinini tälâq qıl-gän ekän.

TİLİ KESİLGÄN SİGİR

Tänçänsyän muzäfätidä Xu Si ismli bir dehqän yaşär ekän. Uniñg bir sigiri bolib u “xänädänniñg bebähâ xazinäsi” hisäblänärkän: negäki u sigir nki süt berär, şuniñdek, uni ämäçgä qoşib yer häm häydäşär, üstigä yük ärtib bázärgä häm

qatnəşər ekən. Xu Si hər künü ertələb turib, sigirgə özi yem berər, üni özi suğərər ekən.

Bir kün ertələb Xu Si sigirini bəqqanı ağılxanəgə kirsə, həmməyəq ağıdər-töntər qilingənmiş; u həmmə yəqni dıqqat bilən közdən keçiribdi, qarəsə, sigiriniñ ağızdən çakilləb qən aqayətgənmiş. U həyrən bolib: “Nəhətki sigir həm qən qussə?” __ deb oylənib qalıbdı. Keyin u sigiriniñ ağızını açib qarəgən ekən, ağızi laxtə-laxtə qənmiş, əmmə tili körinməmiş.

(102)

Şorlik sigir tilsiz ot həm yeyəəlməydi-kü. Bunaqadə ölib qalışı həm heç gəpməs. Xudə körsətməsin, ölib qalsə, bələ-çaqa qandəy kün keçirədi? Xu Si şundəy xayəllərgə bərib, ələmidən yığləb yubəribdi. “Sigirimniñ tilini birəntə meni körəlməgən ədəm kesgən bolışı kerək,” __ deb oyləbdi u və şikəyət qılğani Bəə-gün⁶⁹⁹ huzurigə yügüribdi.

Bəə-gün dehqənniñ ərzini eşitib bolib: “Sigiriniñ tilini kim və ne səbəbdən kesgən ekən? Şu bir pərcəginə gəşt niməgə həm əsqətərdi?” __ deb oyləy bəşləbdi. U oyləy-oyləy, axırı bir toxtəmgə kelibdi.

__ Sen hazır üyiniñgə bər, __ debdi u Xu Sigə. __ Bərib sigiriniñni soygin-də gəştini sət. Üç kündən keyin yənə huzurimə kel.

__ Axır sigirmi soysəm, qənungə xiləf iş qılğən boləmənü! __ debdi dehqən.

__ Qorqmə, özim seni himəyə qıləmən, __ deb unğə təskin beribdi Bəə-gün.

Xu Si dənışməndniñ məsləhətigə kirib, sigirini soyibdi, gəştini nimtələb ədəmlərgə sətib yubəribdi. Gəştdən dürüstginə pul tüşibdi, ləkin bəribir, bəşqa sigir sətib əlişgə pul yetməmiş.

Şorlik dehqən qattıq təşvişgə tüşibdi.

⁶⁹⁹ Sun dövridə Xitəydə haqiqətən həm Bəə-gün ismi ədələtli həkəm ötgən ekən. Uning həkəmlik fəəliyati haqıdə sülələ xəbərətləridə köp mə'lumətlər bər. Xəlq rivəyətləri uni məzlümlər və təh-qırləngənlər həmiysi sifətidə tə'rifləydi.

Bu yâqdâ, Bââ-gün dehqânni üyigâ cönätib yubârgân künniñg ertäsigâ, uningâ âldigâ Çen Sän degân âdâm ârzgâ kelib: “Xu Si yer häydaydigân sigirini imicimidâ soyib, qânunni buzdi, uni câzâgâ târtiş keräk,” debdi .

__ Öziñg kim boläsân Xu Sigâ? __ deb sorâbdi Bââ-gün.

__ U meniñg qoşnim. Sigirini soygânini öz közim bilân kördim. Başqa qoşnilärniñg hâmbundân xabäri bâr. Ägâr taqşirim gâpimgâ işänmäsälär, başqalârdân hâmb sorâb körsinlär.

Bââ-gün câhâlât bilân xântaxtâgâ muşt uribdi:

__ Bây äblâh-e! __ deb baqıribdi u. __ Demäk sigiriniñg tilini sen keşib âlgânsân. Yänâ Xu Siniñg üstidân şikâyât qilib keldiñgmi, behâyâ? Xoş, sengâ nimâ...

(103)

... yâmânlik qıluvdi qoşniniñg? Negâ ungâ zâvâl yetkâzdiñg? Bol tez! Râstini gâpir!

Bââ-günniñg hâmmâ gâpdân xabäri bârligini eşitgân Çen Sän özini âppâq qilib körsätişgâ cür’ât etä âlmâbdi vâ bâr haqiqatni âçiq sözlâb berişgâ mâcbur bolibdi.

__ Bir küni men Xu Sinikgâ qarzgâ pul sorâbkirgân edim, u qarz beriş ornigâ mengâ nâsihât qıldı vâ “hâp senimi,” deb yänib qoydim. Mânâ şuniñg üçün, undân oç âliş maqsâdidâ sigiriniñg tilini kesgân edim. Ägâr sigiriniñg tilini kessâm, u, istäsâ-istämäsâ, uni soyib göştini sâtişgâ mâcbur bolâdi. Änâ undâ, Xu Si beicâzât sigirini soydi, deb uningâ üstidân şikâyât qilâmânü, uni bu qılmişi üçün câzâgâ târtädilär, deb oylâgân edim.

Bââ-gün xıyânâtkâr Çen Sänniñg bu iqrârini eşitib, qattıq gâzâblânbdi, sâqçılârnı çağırıp, ungâ qırq dârrâ urışni buyuribdi, keyin yänâ, uniXu Sigâ başqa sigir âlib berişgâ mâcbur qilibdi.

Ertâsi küni Xu Si Bââ-günniñg âldigâ kelibdi. Dânişmândniñg ma’muri ungâ bütün bolgân vâqeâni sözlâb beribdi. Şundâginâ Xu Si sigiriniñg tilini qoşnisi kesgânligini bilibdi, ägâr Bââ-gün bolmâgânidâ, sigirini soygâni üçün câzâgâ târtişi mümkinligini tüşübdü. Bââ-gün gıybâtçi Çen Sänni qoşnisigâ başqa sigir sâtib

alıb berişgä mäcbur qılğanini eşitib, Xu Si adälätpeşä hâkâm Bää-güngä minnät-dârçılık bildiribdi və xursänd bolğanidän könġli tığdek kötärilib üyigä ketgän ekän.

ÂLTINNI OĖIRLĂĖAN KİM?

(Dăġıstân)

Qadim zämändä bir âdam ötgän ekän. Uninġ üçtä oġli bâr ekän. Bu âdam vaqt-qazası yetib, oġllärini yänigä çağırıldı və ulärgä şundäy väsiyät qılıbdi:

__ Meninġ künim bitib qalgän, bälälärim. Bilinglärkim, bütün báyligimni men kattäkän âltın ġıştä aylántirib, fälân yergä kömib qoygänmân. Men dünyädän köz yumgäç, oşa âltinni âlib özärä tenġ bölüşib âlinglär.

Saldän keyin âtä qazâ qılıbdi. Färzändlär uni dâfn qılıb, täâmil boyıçâ hämmä ma'rakälärini...

(104)

... ötkäzişibdi. Şundän keyin üçävläri toplänişibdi.

__ Mänä endi, __ debdi oġllärinġ kattäsi, __ biz bärrib âtamizninġ âltınını kävläb âlişimiz mümkün.

Ulär âtä äytib ketgän yergä bärrib yerni kävläşibdi, qaräşsä, âltın yoqmış.

__ Täaccüb, __ debdi kattä oġıl, __ âltın kömilgän yerni faqat biz üçävimiz hämdä âtamiz bilärdi. Âtamiz endi yoq. Demäk âltınını içimizdän bittämiz âlgän. Turgän gäpki, özimiz bärribir aybdärni tâpâ âlmäymiz. Şuninġ üçün, kelinglär, biz xân âldigä bärrib, işimizni hâl qılıb, oġrını tâpib berişni undän iltimäs qılâylik:Uni cüdä âqıl və adälätli xân deb äytişädi.

Äkä-ükälär bu täklifni ma'qulläşibdi və hämmäläri xân huzurigä rävnä bolışibdi. Ulär bärrib xängä bütün bolgän väqeäni sözläb berişibdi.

__ Yaxşı, __ debdi ulärgä xân, __ men yârdäm qılışgä urınıb körämân. Ungäçä meninġ äziz mehmänim bolinglär, __ şundäy deb xân äkä-ükälärni öz köşkiġä täklif etibdi...

Xänninġ bir âqılâ singlisi bâr ekän. U egäsiniġ qattıq oygä tâlib otirġani-ni körüb, şundäy sävâl beribdi:

__ Äkacán, tinçlikmi özi? Neçün xamuşsiz, nimälärni oylab otiribsiz?

Xân singlisigä hämmä gäpni sözläb beribdi. Şundä singlisi:

Bu cumbâqni men yeçä âlsäm keräk, __ debdi. __ Siz, äkä, ulärni mehmân-xânägä täklif qılıñg, keyin meni çağırıp, birân hikâyät sözläb berişni iltimâs qılıñg. Uyğâgını mengä qoyıb beriñg __ özim bir ilâcini tâpäm.

Xân singlisi äytgändäy iş tutıbdı. Hämmä ziyâfâtdän soñg, bähuzur cäyläşib otirgäç, xân singlisidän birântä qızıq vâqeä sözläb berişni iltimâs qılıbdı. Xân singlisiniñg bama'ni vâ yaxşı ulfät ekänligini körgän äkä-ükälär hâm bu iltimâsgä qoşılışıbdı. Şundän keyin xân singlisi öz hikâyäsini başlâbdı.

__ Qadim zâmândä, __ debdi u. __ Bir yigit bilän qız ötgän ekän. Ulär bälâlik çağlâriän qalın dost bolib ösişgän vâ bir-birlärini cândän ârtıq sevişgän ekän. Künlärniñg biridä ulär hättâ tâ ölä-ölgünimizçä faqat bir-birimizni sevämiz, deb qas hâm...

(105)

... içişibdi. Lekin yigit kâmbağal âilä fârzändi ekän, şuniñg üçün, qızniñg boyi yetib uni ergä uzâtiş pâyti kelgändä, âtä-ânâsi qızni sevgän yigitgä emäs, bälki başqa yigitgä-bädâvlät xânädänniñg fârzândigä turmuşgä beribdi. Bu nârsä qızni qattıq qayğugä sâlgän bolsä hâm, u âtä-ânâsiniñg ra'yini qaytarä âlmäbdı.

Mänä, toy bolib ötib, küyâv qızniñg âldigä kirsä, u közlâri çıqqa yâş, mähzun otirgänmiş. Yigit diyânätli vâ pâqdâmân âdâm ekän. U öz mähbubäsiniñg bundäy ğamgin hâldä körüb undän sorâbdı:

__ Neçün ğamginsän? Äğâr mengä turmuşgä çıqışni xâhlâmägän bolsänğ negä bu haqdä mengä âldinraq äytmädiñg? Men seni mäcbur qılmâdim.

Şundä qız, âtä-ânâsiniñg sözini qaytarışgä cür'ät etä âlmägäni, öziniñg sü-yükli yigiti bârligi vâ bu dünyâdä faqat u bilänginâqâvuşış haqdä bir-birlärigä qasâm içğänlâri haqdä sözläb beribdi.

__ Nâçârä, __ debdi küyâv. __ Äminmänki, seni u mendän ârtıq sevmäydi. Lekin men seniñg baxtiñgä zâmin bolışni istämäymän, şuniñg üçün, yaxşisi, sen

uniŋğ aldığa bår vâ oşangâ xâtin bol. Bolâdigân bårçâ gâp sözlârgâ cāvâb qaytârişni meniŋğ özimgâ qoyib qoy. Özim tinçitâmân.

Qız suyunib ketib, qaylıgınıŋğ himmâti vâ mürüvvâtiğâ tāsännâlâr âytib, egnidâgi nikâh libâsidâ sevikli mâhbubi sâri qanât bağlâb uçibdi. Bârsâ, mâhbubi uçâq âldidâ qobuz çâlib munğli qoşıq küylâb otirgânmiş. U qızni körıbdıyu “dik” etib ornidân turib ketibdi. “Negâ keldiŋğ? __ deb sorâbdi u. “Öz va’dâmgâ vâfâ qılğani keldim,” __ deb cāvâb qılıbdi qız vâ hâmmâ bolğân vaqeâni sözlâb beribdi.

Şundâ yigit:

__ Eriŋğ şundây âlicânâb yigit ekân, men uniŋğ dilini âğritâ âlmâyân, __ debdi. __ Şuniŋğ üçün seni bu yerdâ âlib qâlâlmâyân. Bâski, eriŋğ şundây pür-himmât yigit ekân, sen u bilân hâm sââdâti hâyât keçirişniŋğ mürhkin.

Yigit bu gâpdân keyin, öz közini bağlâb, qıp-yâlângâç bolib yeçinibdi; qız hâm şundây qılıbdi. Keyin ikkâvlâri bittâ çârpâyâniŋğ ikki çetigâ, bir-birlâridân uzâqlâşib yâtibdilâr.

__ Mânâ, va’dâmiz bâcârildi, hâmtöşâk boldik, __ debdi yigit bir âzdân keyin ornidân turib kiyinârkân.

(106)

__ Endi bâraqâl eriŋğniŋğ aldığa, __ deb u qızdân yüzini teskâri ôgiribdi.

Şundâ qız, mâhbubiniŋğ sâbât-nâtânâtidân häyrâtgâ kelib vâ bu ikkilâ raqıbnıŋğ âlicânâb fâzilâtidân faxrlâniş ârqasıgâ qaytibdi.

Yoldâ u âdâmiylik qıyâfâsini yoqâtgân, yaşni hâm, qarını hâm, âyâlni hâm, gödâkni hâm âyâmây cânini âlâdigân bådqahr bâsqıncılârgâ röpârâ kelibdi. Ulâr şu bemâhâldâ yâlgız özi yürgân qızniŋğ becirim libâslâri vâ behisâb qımmâtbâhâ tâ-qıncâqlâriŋni körıb (axır qız nikâh libâsidâ edi-dâ), hâm häyrân bolışibdi, hâm süyünib ketişibdi.

__ Qayâqqa ketyâpsân? Deb sorâşibdi ulâr qızdân.

__ Sevğân yârimniŋğ aldığa, __ deb cāvâb qılıbdi qız.

Karâqçilär bundäy cävâbdän hängü meng bolib qalışıbdı. Şundä qız ulärgä öz başıdän keçgän vâqeälärni sözläb berıbdı. Qızınıñ ğarâyıb hikâyasını eşitgän qarâqçilär:

__ Bu qızni âtaş muhâbät bilän sevgän ikki yigit ungä şundäy mürüvvät körsätgän çağdä, biz häm bu dilbärgä iltifät körsätmäsäk uyät bolär axır, __ deyışıbdı.

Şundäy deb ulär qızni beziyän qoyıb yubärgän ekänlär...”

Xän singlisi hikâyasını tügätib, äkä-ükälärgä yüzlänıbdı vä ortägä şundäy sävâl täşläbdı:

__ Xoş, sizlär kimniñ sähâvätini eñg âlicänâb räftär deb hisâbläysizlär?

Kättä äkä şundäy cävâb qılıbdı:

__ Menimçä, eñg kättä âlicänâblik qılğan ädäm __ qızınıñ eri. U qızni cänidän ârtıq sevgän, mähbubäsiniñ väsligä yetiş üçün heç nimäsini äyämägän, lekin oşä kündän ârzu qılğan visäl âniğä yetgän hämäni, uni ketkizib yubârişgä qurbi yetgän. Yigit yârini cüdäyäm yaxşı körgän, şuniñg üçün häm uniñg bebaxt qılışni istämägän. Er boläturib, sevgän yâriğä qol uçini häm tekkizmäy, uni başqa erkäk huzurigä ketkizib yubâriş __ bundän ârtıq cäsârät bärmi dünyädä!

Ortäncä oğıl gâp başläbdı:

(107)

Zerä u qızni bälälilik çağıdän sevgän. Qız özi uniñg qâşigä keldi, u bilän birgä bir tüşäkdä yâtdı, şundä häm u qızgä tegmäy, uni eriniñg âldigä cönätib yubârdı. Öz süyüklü mähbubäsi bilän bir tüşäkdä yâtsä, u bilän hämnäfäs bolsäyü __ ungä tegmäy ketkizib yubârsä __ axır bu eñg ülkän cäsârät-kü!

__ E, yoq, __ deb qızgınlık bilän bähsgä äralaşıbdı kencä oğıl. __ Bulärniñg hämmäsi, qarâqçilärniñg himmätı âldidä heç nimä emäs. Çünki heç qaçän heç kimgä şäfqat qılmägän bu qarâqçilär heç kütılmägändä, bir zumlik xuşkäyfiyät tä'siridä şundäy äcäyib olcäni qoldän çıkarib yubârişdi. __ Umrbäd bütün fikrü zikri olcä ärttiriş bolğan ädämlärniñg şundäy bebähâ olcäni qoyıb yubârişi __ bu çınikäm cäsârätidir.

Şundä xänniñg singlisi gäpni bolib:

__ Ältün mänä şundä, __ deb kiçik oğlını körsätgän ekän.

U häm öz tilidän ilingändän keyin, äybini boynigä alışgä mäcbur bolgän ekän. Mänä şunaqa gäplär...

MULLÄ NÄSRİDDİN ÖZİNİĞ HAQLİGİNİ İSBÄTLÄYDİ

(Çeçen Xalq Rivâyati)

Künlärniñg biridä mullä Näsridin bázargä kelib, eşagini bir üstüngä bağläbdi-dä, özi çayxänä äybänigä çıqıb otirib, çay çaqırtiribdi.

Şu mähäl bir ädäm kelib, eşagidän tüşibdi vä uni Näsridinniñg eşagi yänigä bağläy başläbdi.

__ Hây, muhtâräm zât, __ debdi ungä mullä, __ eşagiñgizni nârirâqqa bağläñg. __ Bütün ävul bilädi: Eşagimniñg fe'li yâmân. Xudâ körsätmäsin, tağın birân kâr-hâl bolmäsin, deymän!

U ädäm mulläniñg gäpigä “ğing” deb häm cävâb qılmây, eşagini bağläbdi-dä, song Näsridinniñg yänigä kelib otiribdi.

“Bu ädäm kâr-sâqâv bolsä keräk”, __ deb oyläbdi mullä Näsridin vä eşagini başqa yergä bağlaş maqsädidä ornidän turibdi. Lekin şu mähäl Näsridinniñg eşagini fe'li äynib, yänidä turgän begänä eşakni şundäy zärb bilän tepibdiki, u şorlikniñg qârni yârilib, şu zähâti til tärtmäy ölibdi.

(108)

Eşakniñg egäsi ornidän turib ketib, mullä Näsridinni vä uniñg eşagini böräläb sökä başläbdi.

__ Axır ağahlântirüvdim-kü sizni, __ debdi ungä mullä. __ qulâq sâlmädiñgiz __ äyb öziñgizdä.

Lekin eşakniñg egäsi mulläniñg gäpigä qulâq häm sâlmäbdi.

__ Eşagimni seniñg eşagiñg tepib öldirdi, endi töläysän eşagimniñg haqini!

__ Tâpğân gâpîngizni qarânggü, __ deb külibdi mullâ Nâsriddin. __ Âvârâ bolâsiz.

Şundâ bu âdâm qâziniñg âldigâ bârib, Nâsriddinniñg üstidân şikâyât qılibdi.

Qâzi Nâsriddinni çağırtirib kelib, uni sorâqqa tutibdi. Âmmâ Nâsriddin güng bolib turâveribdi.

Qâzi başini sârâk-sârâk qılib:

__ Axır bu âdâm sâqâv-kü, __ debdi. Qanaqasigâ âybdâr bolışı mümkün?

Da'vâğârniñg aççığui çıqıb ketibdi.

__ Negâ eñdi sâqâv bolârkân? Men bâzârgâ kirib bârib eşâgimni bâğlâyât-gânimdâ u: "Eşâgimniñg fe'li yâmân, tağın birân kâr-hâl bolmâsin desângiz, eşâ-giñgizni nârirâqqa bâğlâñg", __ degândi. Siz bolsângiz uni sâqâv deysiz-â!

__ İye, axır u seni âğâhlântirgân ekân-kü! Undân ölgân eşâgiñgizning xumini tâlâb qılışgâ qandây âyb yoq.

__ Toppâ-toğri! __ deb yubâribdi sevinib ketgân mullâ Nâsriddin. __ Men hâm ungâ şundây deb âytgân edim. Lekin u gâpimgâ işânmâdi.

Şundây qılib, mullâ Nâsriddin öziniñg haqligini isbâtlâgân ekân.

TÜYÂ EGÂSİ VÂ ÜÇTÂ BÂLÂ

(Nigeriyâ, Nigâr, Kâmerun, Çad vâ Çânâ hududlâridâ yaşâvçi *xaysâ* elâti)

Bir âdâmniñg urğaçi tüyâsi yoqâlib qâlibdi. U tüyâsini uzâq vaqt qıdıribdi, lekin bâribir tâpâ âlmâbdi. U tüyâsini qıdırib yürgânidâ, yoldâ üçtâ bâlâni uçrâtib qâlibdi.

__ Bâlâlâr, mâbâdâ bir urğaçi tüyâni uçrâtmâdiñglârmî? __ deb sorâbdi u.

(109)

__ Tüyâñgiz boğâzmidi? __ qızıqsınib bâlâlardân biri.

__ Hâ, __ deb cävâb qılibdi tüyâniñg egâsi.

__ Bir közi körmidi? __ deb sâvâl beribdi ikkinçi bâlâ.

__ Hə, __ debdi tüyə egəsi.

__ Uning örkəçidə yağıri həm barmıdı? __ deb sorəbdi üçinçi bələ.

__ Hə, bo oşə, __ debdi tüyə yoqatgən ədām.

__ Ənt içib aytəmizki, biz u tüyəni körgənimiz yoq, __ deyişibdi bələlər.

U ədām tüyəsini kün boyi qıdırıbdı, lekin tąpalməbdi. Şuningdek, u tüyəsini uçratgən birəntə ədāmni həm körməbdi. Şundən keyin, u üçtə oğıl bələ bilən uçraşgən yerigə qayıtib kelib, ulərni təpibdi-də, üçələsini əmir huzurigə bəşləb bəribdi

Əmir tüyə egəsiniŋ ərzini eşitib bolib, ungə şundəy səvəl beribdi:

__ Bu bələlər tüyəngizniŋ həmmə belgilərini aytib berişdimi?

__ Hə, ə'lə həzrətləri, brxatə aytib berişdi, __ deb cəvəb qilibdi tüyə egəsi.

__ Şu gəp toğrimi? __ deb sorəbdi əmir bələlərdən.

__ Hə, əmirimizniŋ umrləri ziyadə bolsin, həmməsi toğri, ? __ debdi bələlər. __ Bu əməki bizdən sorəgən edi, biz cəvəb qaytərdik, əmmə özimiz u tüyəni körgənimiz yoq.

__ Gəpləriŋiz yalğən. Sizlər əyyərlik qılyəpsizlər. Bulərni qəziniŋ əldigə əlib bəriŋlər __ oşə sorəq qılsin, __ deb fərmən bəribdi əmir.

Qəzi münəzərəniŋ səbəbini sorəb bilgəç, bələlərgə yüzlənibdi:

__ Sizlər oşə urğaçi tüyəni körməgən ekənsiz, qandəy qilib uniŋ belgilərini əniq və mufəssəl aytib berdiŋlər?

__ Umriŋiz ziyadə bolsin, ə, ədələtli qəzi, __ debdi birinçi bələ. __ Men yoldə tüyə pəypəqləriniŋ izini kördim, keyin uniŋ qandəy peşəb qılgənini körib, bu yerdən ötgən tüyəniŋ boğəz ekənligini əniqlədim. Mənə şuniŋ üçün həm, mən bu əməkiyə, tüyəngiz boğəzmidi, deb səvəl berüvdim.

__ Tüşünərli. Xoş, endi sen ayt: Nəgə undəy dedinŋ? __ deb qəzi ikkinçi bələgə səvəl beribdi.

(110)

__ Umriñgiz ziyədə bolsin, qâzi cänâblâri, __ debdi bälâ. __ Biz yoldâ ketâ-yâtgänimizdâ qaräsâm, tüyâ yolniñg faqat bir tãmânidägi otlârni yebdi. Şuniñg üçün, men u tüyâniñg bir közi kör bolsâ keräk, deb oylâdim.

__ Bâma'ni дәlil, __ deb bälâniñg fikrigä qoşilibdi qâzi. __ Xoş, sen nimäni pâyqadiñg? __ deb u üçinçi bälägä sāvâl beribdi.

__ Qâzi cänâblâriniñg umrlâri ziyədə bolsin, __ debdi üçinçi bälâ. __ Men tüyâniñg örkiçidâ yağiri bâr deb äytdim. Sâbâ: Tüyâ yağirini pâşşâ tälâmâsin üçün, lâblâri bilân yerdän ot çimdib âlib, uni şu yağirigä bâsgän. Şundây otlâr-dân ba'zılâri yergä tüşg ekän, men şu otlârgä qarâb, tüyâniñg yağiri bolsâ keräk deb tähmin qılüvdim.

Şundâ qâzi xulâsâ çıqarib:

__ Bälâlâr, üy-üyinglârgä ketâveringlâr. Sizlâr râst gäpirgänsizlâr. Sen bol-säg, tüyâñgni qıdırışdâ dävâm et! __ degän ekän.

PAKDAMÂN SUSÄNNÄ VÄ İKİKİ QARIYÄ

(Qadimgi Yähudiyâ. "Bibliyâ" dän)

Bâbil sältânâtidâ İläâkim ismli bir zât yaşardı.

Mänâ şu zât Helkiy degän bir kimsäniñg Susännâ ismli sâhibcämâl, pâkdâmân vâ xudâcöy qızıgâ üylänâdi.

İläâkim cüdâ bädâvlât âdâm bolib, üyning äldidâ gâyat körkâm bağı bâr edi. Cämiki ähli İsrâil İläâkimniñg huzurigâ kelib turâr, zerâ hämmâ uni enğ mo'tâbâr zât deb hisâblâr edi.

Oşâ yili xalq ikki qarİYâni bütün elgâ hâkâm etib säylâydi...

Bu ikki qarİYâ muttâsıl İläâkimniñg üyidâ turâr vâ âdâmlârdân tüşgän türlü xil arz-ü şikâyâtlârni tiñglâb, münâzârâli işlârni äcrim qılârdi.

Hâr küni tüş pâytidâ ärzgöylâr üy-üylârigâ tärqalgändâ, Susännâ säyr qılğäni eriniñg bağıgâ çıqardi...

Älqıssâ, moysâfid hâkâmlâr säyrgâ çıqqan Susännâni hâr küni körişardı. Şundây künlârniñg biridâ, çällâr dilbâr cuvânniñg cämâlini kôrib, sâhvâniy nâfslâri

qoziydi və şeytanning vəsvəsəsigə uçib eslərini yoqatədilərü, pərvərdigarning diyənətli işidən yüz ögirədilər və özlərininğ adälätpeşä...

(111)

... həkäm ekänliklərini unitib, xıyənätgə yüz tutədilər.

Şunday qilib, bu zinəgär qarİYälär künlərinğ biridä Susännəninğ säyr qilgäni bəqqa çıqışni pəyläydilər.

... Mänä, Susännä hər künği ädäti boyiçä, çäşräh pəytidä ikki cəriyəsi bilän bəqqa çıqadi və kün nihâyətdä ıssıq bolgäni səbəbli hāvuzdä yuvinib älmäççi bolädi.

Bəğdb özlərini pänəgä älgän ikki bädniyät qarİYädän başqa biräntä häm kimsä yoq edi, älbättä.

__ Men yuvinmäçimän, __ deydi Susännä cəriyälərigä. __ Bəğ eşigini tänbälənlər-dä, mengä muättär mây bilän sāvun älib keliñlər.

Cəriyälär dərnhäl səhibäriniñ ämrini bərişgä kirişədilər: Ulär bəğ eşigini berkitib, muättär mây və sāvun älib kelgäni étäkdägi tüynükdän çıqıb ketədilər, väle bəğdä berkinib otirgän ikki qarİYäni pəyqamäydilər.

Änä şundä, cəriyälərinğ çıqıb ketgänini körgän qarİYälär pıstırmädän çıqıb, Susännəninğ äldigä bärədilər.

__ Mänä, bəğ eşigi tänbäländi, __ deuydi qarİYälərdän biri üy bekəsiğä. __ Heç kim bizni körmäydi. Binäbärin, sen bizniñ qozigän şəhvätimizni qändirişgä razi bol.

__ Ägär razi bolmäsänğ, __ deydi ikinci qarİYä, __ oynäşinğ bilänuçrəşiş niyätidä cəriyälərinğni bəğdän çıqarib yubərgänsän, deb sengəqarşi güvählik berämiz.

Susännä bunday tuxmätgä çidäy älmäy äh urib yubərəfdi: “Äh, bu qanday körgülik! Endi men qaydän nəcät izləymän? Ägär sizniñ mərəz täləbinğizgä razi bolsäm __ bu meniñ ölgänim, razi bolmäsäm, sizniñ hükmiñizdənqutilä älmäymän... Yoq, yoq, pərvərdigär nigähi äldidä günähgä bätgänimdän körä, özimni sizlärniñ mənfüür hükmiñizgä təpşirgänim äfzäl!..”

Susännä şundäy deb turib âvâziniñg bâriçä färyâd sâlâdi. Bu pâyit ikki qarîyâ hâmi şorlik cuvânniñg âvâzini bâsgüdek baqırâ başläydi. Keyin ulârdân biri gızillâb bârib, bâğ eşigini âçib yubârâdi.

Bâğdân dâd sâsi kelgânini eşitgân üydägi âdâmlâr, sâhibâmizgâ nimâ boldi ekân, deb xavâtirlâniñg bâğniñg yân eşiklâridân kirib kelâdilâr.

(112)

Qarîyâlâr özi âytâdigân gâplâriñi şunçâ âdâm âldidâ âytişgânidâ, üy xâdimlâri vâ xâdimâri qattıq xıçâlâtdâ qâlâdilâr, zerâ pâkdân Susännâ haqıdâ heç kim heç qaçân bundäy nâmaqbul gâp âytmâgân vâ eşitmâgân edi.

Ertâsi küni xalq uniñg eri İââkimniñg üyigâ toplâşgânidâ, ikki qarîyâ qârâ niyâtlâriñi âmâlgâ âşiriş üçün şu yergâ kelişmâdi.

Şu çâq ikki qarîyâ bütün el âldidâ bârâllâ âvâz bilân: “Helkiyñiñg qızı, İââkimniñg zâvcâsi bolmi Susännâgâ âdâm yubâriñglâr” __ deyişâdi, şundâ Susännâni çâqırıp kelgâni âdâm ketâdi.

Mânâ, Susännâ hâmi, uniñg âtâ-ânâsi hâmi, fârzândlâri hâmi, bârçâ qavm-qarındâşlâri hâmi câmââ âldigâ çıqâdilâr. Susännâniñg nâzâkâtlı vâ lâtâfâtlı çehrâsi hârir tor bilân tosılgân edi. Ämmâ bâdnyâti qarîyâlâr cuvânniñg yüzini âçişni buyurâdilâr, zerâ ulâr Susännâniñg hüsni-câmâlini tönib-tönib tãmâşâ qılış iştıyâqıdâ edilâr.

Vâle âyâlniñg xeşü-aqrâbâleri vâ bu yerdâ hâzır bolgân bârçâ âdâmlâr yum-yum yıglâydılâr.

İkki qarîyâ âlâmân ortâsidâ turib âlib, qolli şorlik Susännâniñg bâşigâ qoyâdilâr...

Vâ ulâr şundäy kâlâmlâr bilân elgâ mürâcâat qılâdilâr: “Biz ikkâvimiz bâğdâ yâlgız säyr qılıb yürgân erdik. Bir mâhâl mânâvi âyâl ikki nâfâr cârîyâsi bilân kirib keldi, sonğrâ cârîyâleriñi cönâtib yubârıp, bâğ eşigini içidân tãnbâlâdi; keyin bâğdâ bir yigit pâyidâ boldi: U şu yerdâ bıqınıb otirgân ekân. Älqıssâ ikkâvlâri quçâqlâşıp yergâ yâtdılâr.

Biz bəğniñ nəri burçəgida edik. Bul behayalikni kördik-ü ular teppasiga yugurib bardik, illa uni tutib turä älmädik, zerä u bäquvvät erdi vä u bəğ eşigini açib qaçib çıqıb ketdi. İllä mänä bu ayälni tutib: “U yigit kim erdi?” __ deb so-

Râq qıldik. Ämmä bu sorâğımızgä cävâb berişni istämädi. Biz mänä şu körgänlä-rimizgä hudâ vä bändälär äldidä şähädät bildirmäçimiz.”

Şundä el-yurtning äqsâqälläri vä ädil häkämlläri deb hisäblängän bu ikki qarıyaning gäplärigä bütün cämää işänädi vä şorlik ayälni ölimgä hükm etädi...

Mänä, Susännä qatlı etgäni älib ketişäyätgändä, pərvərdigəri äläm Däniil ismli bir nəvqırän yigitgä...

(113)

... pəyğambərlik muqaddäs ruhini etä etädi vä u gülduräs ävâz bilän: “Bul ayäl-niñ qanıdän men pəkmän!” __ deb sävâl berädilär.

Däniil xalq ortäsida turib älib şundäy deydi: “Ä bəni İsräil, şunçalik nädänmisizlärki, haqiqatni tekşirib körmäy, äniqlämäy turib, äcizän İsräilni ölimgä hükm etdingiz?”

Qaytiñglär vä hükmni başqatdän muhäkämä qilinglär, zerä bu ikki qarıyä äcizägä qarşı yalgän güvählik berdi”.

Hämmä yänä ma'rakəgəhgä qaytədi. Şundä cämäniñ uluğläri Däniilgä yüzlänib: “Sen dävramizgä kelib otir vä öz hükmniñni bəyän et, zerä pərvərdigər sengä şahibkəramətlikni atä etib, seni bizgä särdär eyladi”.

Şundä Däniil ulərgä deydi: “Bul çälläri birbirdän uzäqləştirinğ. Men ulärni älähidä sorâq qilürmän.”

Qarıylär bir-birläridän uzäqləştirilgäç, Däniil ulərdän birini öz qəşigä çaqırib deydi: “Qarib quyilməgän bädfe'l çäl... Bäsiki, sen şahidlik qilgän ekänsän, äytçi, ulär qaysi dəraxt təgidä suhbätläşib turgän edi?”, “Mum dəraxti təgidä”, __ deb cävâb qilädi çäl.

Däniil deydi: “Bu yalgəniñ bilän öz başinğgä bälä ärttirdinğ, kəsäfät...”

Şoŋ uni uzâqlâştirib, ikinci çâlni başlâb kelişlâri buyurâdi vâ ungâ şundây sâvâl berâdi: “Sen körgâniŋdâ, ulâr qaysi dâraxt tâgidâ suhbâtlâşib tur-gân edi?” __ “Emân dâraxti tâgidâ”, deydi qarîyâ.

“Sen hâmbu yâlgân gâpiŋ bilân muqarrâr, öz başiŋgâ bâlâ ârttirdiŋ, __ deydi ungâ Dâniil. __ Zâtân âzrâil seni ikki nimtâgâ bölüb câniŋni âlgâni qılıç yâlânğaçlâb turibdi. Ul âcâl fâriştâsi senli mâhv etgây”.

Şul kâlâmdin şoŋ bütün âhli cämââ bârâllâ hâyqirib yubârâdi vâ ikki bâdkirdâr qarîyâgâ qarşı zuğum qılâdi. Zerâ Dâniil bu qarîyâlâriŋ yâlgân güvâhlik bergânlâriŋni şul cämââ tili bilân fâş etgân erdi; keyin xalq yaqın âdâmiğâ yâvuzlik tilâgân...

(114)

... bu ikki çâlni qılmişlâriğâ yârâşâ câzâlâdi, ya'ni Musâ âlâyhissâlâm câriy etgân âdil qânungâ binâân ulâr cânlâridân cudâ etildilâr... Vâ oşâl kün bir âciz bândâniŋ begünâh qâni tükilişiğâ yol qoyilmâdi...

Vâ Dâniil oşâl kündân başlâb âbâdül âbâd bi İsrâil közi âldidâ eŋg uluğ siymâ bolib qâldi...

YAXŞILIKKÂ – YÂMÂNLİK

(Tânzâniyâ hududidâ yâşâvçi *irâki* qabilâsi)

Qadim-qadim zâmândâ ikki âdâm ötgân ekân. Ulârniŋ biri - kâmbağal, ikkinçisi - bây ekân. Kâmbağal bâyniŋ ikkitâ sigirini bâqar ekân. Bu xızmatî evâziğâ u sigârlâriŋ sûtini öziğâ sâğıb âlâr ekân.

Bây cüdâ qoli âçiq, sâhiy âdâm ekân.

__ Egâr sigirlârimni bundân keyin hâmbâqışgâ râzi bolsâŋ, __ debdi u bir künü kâmbağalgâ, __ sigirlârim tuqqandâ ulârniŋ bir qısmını sengâ berâmân.

Mâmâi sigirlâr tuğıbdı. Şundâ bây kâmbağalniŋ âldigâ kelib:

__ Men va'dâmniŋ üstidân çıqmâqçimân: Kel, endi sigirlâriŋni ortâdâ bölâşâylik, __ debdi.

__ Qanaqa sigirlärni äytyäpsän? __ debdi kambağal. Mendä seniñg heç qanaqa sigiriñg yoq.

Bâyniñg cähli çıqıb, kambağal bilän münâzärä qılâ başlâbdi. Lekin heç häm kelişâ âlişmäbdi. Şundâ ulär sultân huzurigä arz bilän barişgä ähd qılışibdi. Yoldâ krtişâyâtgandâ, kambağalgâ uniñg bir âşnâsi uçrâb qalıbdi:

__ Qayâqqa ketyäpsän? __ deb sorädi u.

__ Mänävi bây bilän sultânimiz âldigâ ketyäpmän, __ debdi kambağal.

__ Sultândâ nimâ işläriñg bâr?

__ Bây meniñg üstimdän şikâyät qılmâqçı. Men uniñg sigirlärini bâqıb yür-gän edim. Endi ulärni egäsigâ bergim kelmäyâpti.

__ Sultângâ gäpiñgni uqdiriş sen üçün âşân bolmäydi, __ debdi âşnâsi.

__ Bolmäsä, nimâ qılây? __ deb sorâbdi kambağal.

__ Menäm birgâ bärämän, __ deb cävâb qılıbdi âşnâsi. __ Nimâ qılışing keräkligini örgätämän sengä.

(115)

Sultân huzurigâ kirgänimizdâ, u sendän bolgän vâqeäni sorây başlâdi. Şundâ sen heç nimâ deb cävâb qılmâ. Faqat: “Hm, hm”, deb turâver. Şundâ men özimni seniñg güvâhiñg deb tänitämän-dâ, seni qollâb yubârämän.

Mänâ, ulär sultân huzurigâ kelişibdi. Bây bolgän vâqeäni sözlâb beribdi. Keyin sultân kambağaldän sävâl sorây başlâbdi. Lekin kambağal ungâ cävâbän nuqul: “Hm, hm, hm!” __ dermiş.

Axırı bolmägâç, sultân kambağalniñg âşnâsigâ mürâcâät qılıbdi:

__ Sen birän nimâ deyä âlâsänmi bu iş yüzäsüdän? Äğayniñggâ nimâ boldi özi?

__ Bu âdâm tuğmä sâqâv, __ deb cävâb qılıbdi âşnâsi. Uniñg tili äylänmäydi Sigirlärgâ kelsäk, ulär bâyniki emäs, şu âdâmniki. Bây köpdän beri uniñg sigirlärigâ köz âläytirib yüribdi, endi uniñg nâtävânligidän fâydälänib, sigirlärini târtib âlmâqçı

bolyäpti. Bu beçärä gäpirä älmäydi-dä. "Tili yoq, bäribir haqını tä-läb qılä älmäydi,"
 __ deb oylägän bolsä keräk-dä bây.

Sultân bu gäplärni eşitib dârgazâb bolibdi.

__ Sen ğırt nâinsâf âdâm ekânsânü, __ debdi u bâygä. __ Bu beçäräni negä
 meniñg äldimgä başlâb keldiñg?

Sultân bâyni kâyib-kâyib, häydâb yubâribdi. Kâmbağal bilân uning äşnâsi
 xursând bolişib üygä yol âlişibdi.

Ulâr kâmbağalnikigä yetib kelişgäç, äşnâsi debdi:

__ Kel, endi sigirlärni bölâşämiz. Axır men sengä yârdäm qıldım sigirlärdä
 meniñg hâm ülüşim bâr.

U şundây desä, kâmbağal:

__ Hm, hm, hm! __ dermiş.

Äşnâsiniñg cähli çıqıb ketibdi:

__ Şunaqami häli! __ debdi u. __ Undây bolsä, yür şultânning äldigä bârâ-
 miz.

Ulâr sultânning huzurigä kirib barişibdi. Bundân sâl äldin äşnâsiniñg yânini
 âlib güvâhlik bergän ädâm endi:

__ Sultânim, bâyä bu yerdä tilgä âlingän sigirlâr bâyniki edi, __ debdi.

__ İye, häli sen ulârni kâmbağalning sigirläri...

(116)

... deb äytüvdiñg-kü, __ debdi sultân. __ Xoş, sen bu haqdä nimä deysän? __ deb u
 kâmbağalgä ögirilibdi.

Kâmbağal bolsä, yänä:

__ Hm, hm, hm __ deb turâveribdi.

__ E, äslidä buniñg tili biyrân, __ gäpgä äralâşibdi äşnâsi. __ Hâzır özini
 sâqâv qilib körsätyäpti.

Şundä sultänniñğ ğazäbi qaynâb ketibdi.

__ Sen hâzır buni ğäpirä âlädi, deb äytyäpsän. Bundän çıqdi, bâyä kelğäniñğdä yâlgän ğäpirğän ekänsändä?

Sultân şundäy deb säxtä güvâhni quvib yubârib, sigirlärni kâmbağalgä qâldirğän ekän.

TÄRKİ ÂDÄT – ÄMRİ MÄHÄL

(Hindistân)

Brähmännärniñğ Vidyästxanä degän bir qışlâğı bär. Äu qışlâqdä Keşävä ismli brähmân istıqâmät qılär edi. Künlärdän bir kün şu brähmân däryâğä çömilğäni bärädi vä suv boyidä bir sävdâğärniñğ sâhibcämäl qızini körüb qâlâdi-yu, u bilän müläqatdä bolışini ıxtiyâr qilib qâlâdi. U suvdän çıqıb keläyâtğän cü-vân ungä yüzlänib: “İkkinçi közâmni başımgä qoyib yubâr”, __ deb iltimâs qılâdi. Brähmân közäni cüvänniñğ başıgä qoyä turib, unıñğ läbidän çöpillätib öpib âlädi. Lekin buni äyälniñğ eri körüb qâlâdi vä brähmänni pädşâ huzurıgä başlâb bärädi. Şorlik endi qaydän näcät tâpsin? Kimdän yârdäm soräsin? Ähvâl çätâq...

Brähmänniñğ Vitärkä ismli bir dosti bär edi. Änä şu dosti ungä yaqın ke-lib, qulâğıgä “Pädşâ sârâyıgä kirib bärğäniñğdä, heç nimä demäsdän nuqul läbiniñni çöpillätib turäver,” __ deydi piçirläb. Brähmân xuddi şu dosti äytğändäy iş tu-tädi. Bunı körgän väzir: “Bu ädäm heç qandäy cinâyät qılmägän. Läbini çöpillätüş undä tuğmä ädät bolsä keräk,” __ deydi.

Şundäy qilib brähmân dosti Bitärkänniñğ dänâ mäslähäti tufäyli ädämlär âldidä şärmändä bolışdän qutilib qâlgän ekän.

(117)

CİNÂYÄT İZLÄRİ, DÄLİLİY ÄŞYÄLÄR VÄ HÄKÄMLÄRNIÑĞ TÄPQIRLIĞI HAQIDÄ

YÄĞ İZİ

(Ärmänistân)

__ Umriñg ziyadä bolsin ä Mälik! __ debdi qassäb Äli. __ Mänävi ädäm pulimni oğırläb, endi älmädım, deyäpti. Men göšt nımtäläyätgänımdä peštıxtä äldıdä şundän başqa heç kim yoq edi.

__ Meni cüdä qıyın ähvälğä sâlib qoydıñg-kü! __ debdi Mälik Şahnäzär täräddüdlänib. __ Pulläriñgä seniñg tãmgãñg bäsilmägän bolsä, häm pul bir xil körinişdä bolsä, men u pullärniñg kimniki ekänligini qandäy äniqläy älämän!?

Şu mähäl bu məcərə üstigä Pulu-Pugi kelib qalıbdı. Gäp nimä haqdä ekänligini bilgäç, bittä käsädä qaynâq suv älib kelişlärini soräbdı.

__ “Nimä qılmâçı özi” __ deb häyrän bolışıbdı hämqışlâqlär.

Qaynâq suv älib kelingäç, Pulu-Pugi oğrıdän tãrtib älingän hämmä pulni şu suvgä sâlibdi.

__ Umriñg ziyadä bolsin, ä Mälik! __ debdi u. __ Qarä, suv betidä yağ ci-mirläyäpti. Demäk bu pullär qassäbgä tegişi.

SİGİR OĞRISI

(Kämbädä)

Bir ädäm bázardän şigir sätib älib üyigä älib kelibdi, keyin uni üyi äldi-dägi otlâqqa qoyib yubärib, özi şu yerdä yãnbãşlãb yätibdi-yu, pinäkkä ketibdi. Bir vaqt közini açsã, şigirini biräv yetäklãb ketäyätgänmiş. U şaxd ornidän turib oğrıniñg ketidän quvã başlãbdı.

__ Hey, qayâqqa älib ketyäpsän meniñg şigirimni? __ deb baqırbıdı u.

Oğrı esä, göyã heç nimä bolmägändäy, şigirni yetäklãb ketäveribdi. Nihã-yät şigirniñg egäsi oğrıgä yetib älib, uniñg qolidägi ärqãnni yulib älmâçı bolibdi. Şundä oğrı:

__ İye, cinni –minni bolgänmisän? __ deb dağdağa qılibdi. __ Men şigirimni üyimdän älib kelyäpmän. Qanaqa haqıñg bär uni mendän tãrtib älişgä? Yänä, bu häm yetmägändäy, meni oğrı deb haqãrät qılyäpsän-ä!

Ulār rāsā tār̄t̄iṣibdi. Axırı bolmāgāç, hākāmniṅ āldigā bār̄iṣibdi. Hākām ulārniṅ işini ācrim qılā ālmābdi və ikkāvini başlāb qırāl huzurigā bār̄ibdi.

Sigirniṅ egāsi qırāl qar̄sisigā tiz çökib, unḡa ilticā qılıbdi.

__ Ä'lā hāzrātlāri, men şu bugün bāzārdān sigir sātib ālüvdim. Uni üyimḡa ālib kelib, otlāḡani qoyvārdim-dā, özim yānbāşlāb yātib müdrāb ketibmān. Bir mā-hāl kōzimni āçib qarāsām, mānāvi ādām sigirimni yetāklāb ketyāpti. Men uniniṅ ārqasidānquvib yetib, mālumni tār̄tib ālmāqçi boldim, lekin u, sigir senikimās, me-niki, deb mācārā tālāşib mālumni mengā bermāyāpti.

__ Sigirniṅni nimā bilān bāquvdiṅ? __ deb sorābdi qırāl.

__ Ot bilān, ä'lā hāzrātlāri, __ deb cāvāb qılıbdi bu sāvāldān bāşi qātib qāl-gān sigir egāsi.

Endi oḡrı ḡāp başlābdi:

__ Ä'lā hāzrātlāri, __ debdi u, __ men sigirimni üyimdān ālib kelāyātḡān edim. Birdān mānāvi ādām kelib, ārqāḡā yāpişib āldi-dā, meni oḡrı deb haqārāt qılā başlābdi.

__ Xoş, sen üyiniḡdā sigirniṅḡā nimā berüvdiṅ?

__ Noxāt, Ä'lā hāzrātlāri.

Şundā qırāl sigirniṅ āḡzidān kāvş qaytārgān āzuqadān āzginā ālib kelişni buyuribdi. Qarāşsā, bu āzuqa faqat otdān ibārāt bolib, undā noxātdān āsār hām yoq emiş. Şundān keyin qırāl sigirni egāsigā qaytāriş və oḡrini qamçi bilān sāvā-lāş haqıdā fārmān bergān ekān.

BĀN'YĀN BİLĀN DĀVLĀŞÜV

(Vi'etnām)

Qadim zāmāndā bir māmākātdā er – xātin yāşāḡān ekān. Er ticārāt bilān şuḡullānār: Ātir-üpā, pārdāz buyumlāri sātār ekān. Ulārniṅ fārzāndi yoq ekān. Er kōpinçā sāvda işi bilān uzāq –uzāq ölkālārgā ketib...

... qâlâr, üyidâ kâmdân-kâm, bolâr ekân. Bir vaqt u qışlâqdâ ânçägâçâ körinmäy qâlgänidâ, uniñg xâtinigâ qışlâq âqsâqâliniñg işqı tüşib qâlibdi. Ma'lumli, âqsâqâl – qışlâqniñg uluğı, köñgli nimâni tûsäsâ, şuni qılâ âlädi... Xullâs sävdâgârniñg xâtinini yoldân âzdirib u bilân âşiq – ma'suq bolib âliş âqsâqâl üçün xamirdân qıl suğırgändây âsân bolibdi. Lekin u cüdâ ehtiyârlık bilân iş köribdi: Şâhvâtâzlik qılayâtgânini qışlâq âhli pâyqab qâlmâsligi üçün, âqsâqâl faqat keçälâri qışlâqni âylângân pâytlârdâginâ sävdâgârnikiğâ qadâm râncidâ qılâr ekân. Heç kimğâ sır emâski, âqsâqâllâr bunaqa qışlâq âylâniş bilân deyârlı hâr keçâ şuğullanâdılar. Şundây qilib, âqsâqâlniñg tünğı şoxliklâridân bütün qışlâq âhli ğâfil bolib qâlâveribdi.

Bu âsnâdâ er uzâq yurtlârdâ sävdâ bilân mâşğul bolib, hädegändâ üyigâ qaytişğâ heç qoli tegmäbdi. Uniñg işi bârâridân kelib, xıylâginâ bâylik ârttiribdi. Nihâyât, ârâdân üç yıl ötgändâ, sävdâgâr birdân üyniñg qomsâb qâlibdi, bârçâ sârmâyâsini sânâb çıqıbdı-dâ, ârqağâ – öz vâtanigâ râvânâ bolibdi. U qışlâğığâ yetây-yetây deb qâlgänidâ keç kirib qârângı tüşibdi. Şu pâyıt u yânidâğı köp mâşaqqatlâr bilân tâpgân pullâri haqıdâ oylâb qâlibdi, vâ: “Şunçâ vaqtdân beri üyimdâ bolmädim! Kim bilsin, men yoğımdâ bu yerdâ nimâlâr sâdir boldiykin!” __ deb köñglidân ötkâzibdi-dâ, sâfâr xaltâsidân bir yüz yigirmâ lâng¹ kümüş pul sâlingân hämyânini âlib, şu yerdâ – qışlâqqâ kirâverişdâ qad kötârgân özim tûp bân'yân² dâraxtı tâgigâ bâribdi. Sonğ dâraxtıniñg yuqârırâq yerigâ tirmâşib çıqıb, oşâ yerdâğı bir kâvâkkâ pılını yâşirib tüşibdi.

Şundân keyin u dâraxtığâ qarâb şundây debdi:

__ Sen meni tâniysân, â bân'yân! Men şu qışlâqdân mân. Bu pullârni men köp qıyınçiliklâr bilân...

(120)

... tâpgân mân, endi ulârni sengâ işâniş qâldırârkân mân, ilticâ qılâmân: Ehtiyât qıl ulârni!..

¹ Lyâng – qadimğı âğırlıq ölçâvi – 37 grâmmâdân cäl âğırlıq.

² Bân'yân – Hindistân vâ umumân, cänubiy Âsiyâdâ ösân boyı 30 m. Dân hâm bând bolâdigân, şâxlâri târvaqaylâb, taxmin 500 m ni egällänülkân dâraxtı.

Sävdâgâr âstânâ hâtlâb üyigä kirgänidä, xâtini uni âçiq çehrä bilän qarşı âlibdi vâ dârhâl dâsturxân yâzib uni mähmân qılâ bâşlâbdi. Lekin eriniñg hämyânidä hemiri hâm yoqligini körirdi-yu, häfsälâsi pir bolib, cağı-cağıgâ tegmäy cäv-rây ketibdi:

__ Nimä bâlä, sävdâiñg kâsâd boldimi deymân? Men bolsâm bu yerdä “tıq” etsä eşikkä qarâb, seni intizâr bolib kütib otiribmân! Aqalli bir märtâyäm eslämägändirsân meni? Nimä qıldıñg pulläriñgni? E pârvârdigâr, endi şu âzâbiñg qâlüvdimi mengä bermägân?

Şu gâplârdän keyin sävdâgâr xâtiniñg bâyägi – bâyägidây vâfâdârligigä işâñç hâsıl qilibdi-yu, ungâ tâskin berâ bâşlâbdi. Keyin ikkâvlâri tüşâkkâ yâtgänidä, u xâtinigâ hämmâ bolgân gâpni äytib beribdi, hättâ aqçälâriñi bân'yân dâraxtiniñg kâvâgigâ berkitib qoygânini hâm yâşirmâbdi.

Lekin sävdâgâr bir nârsädän bexabâr edi: Âqsâqâl tündä qışlâqni äylänib çıqqaç, hâr küngi âdâti boyıçâ, uniñg üyigâ kirib kelibdi. Bu xânâdânniñg itlâri ällaqaçân âqsâqâlgâ könikib qâlišgân, buniñg üstigâ, u dârvâzâni hâm ğıyçillâtmâs-dân âçişniñg hävâsini âlgân ekân. Âqsâqâl endiginâ üygâ “şıp” etib kirib ketmâqçı bolgänidä, birdän uniñg qulâğıgâ içkâridän ğongır – ğongır âvâzlâr eşitilib qâlibaldi. Şu zâhâtiyâq âqsâqâl üy sâhibiniñg qaytib kelgânini fâhmlâbdi. U qulâğıni ding qilib, içkâridän kelâyâtgân tâvuşlârni eşitâ bâşlâbdi vâ sävdâgârniñg öz pulini bân'yân dâraxtiniñg kâvâgigâ yâşirib qoygânini bilib âlibdi. U suyunib ketibdi vâ fursâtni ğanimât bilib, ğızillâgânçâ oşâ bân'yân dâraxti tâgigâ bâribdi-dâ, uniñg kâvâgigâ qoyilgân pulni tâpib âlibdi. Âqsâqâl şunçâlik sârgâklik bilän iş körirdiki, bu qılmişini qışlâqdâ heç zâğ pâyqamâbdi.

Ertâsi küni tâñg âtişi bilän sävdâgâr pulini âlib kelgâni bân'yân tâgigâ bârib, ungâ çıqıbdi. Lekin puli, gâpçi qanâtsiz bolsâ hâm, dâraxt kâvâgidân çıqıb “uçib” ketgân edi. Sävdâgâr ne mâşaqatlâr bilän yığgân pulidân cudâ bolgânini körgâç, qattıq ğamgâ bâtibdi. Axır u şorlik kimdân ğümân qılışini hâm bilmâs edidâ. U öz köksigâ ğürs-ğürs...

... muşt urib aççiq qismätidän zâr –zâr yıǵläbdi. Keyin u şu yaqın ortädä eñ çigäl cumbâqlärni häm cüdä ustälük bilän yeçä âladigän bir dânişmänd qarıyâ bärli-gini eşitibdi. Sävdâgâr bän'yänniñ bittä nâvdäsini kesib âlib, uni oşâ dânişmänd qarıyâ âldigä âlib bäribdi vä ungä bän'yän dâraxti üstidän şikâyat qılmâqçı bolgä-nini äytibdi. Sâhibkâramät qarıyâ sävdâgârniñ şikâyatini eşitib, bir âz oylanıb qâlibdi, sonğ ungä:

__ Sen bu nâvdäni mengä qâldirib, üyiñgä ketäver. Ertägä ertäläb kelib, xabâr âlärsän, __ debdi.

Keyin dânişmänd qarıyâ dârhâl sâqçilärni çaqırıp, bän'yänniñ gir ätrâfını oräb âlişni vä dâraxt tägigä heç bir kimsäni yaqın yolätmäslükni buyuribdi. U dâraxtgä yaqın yerdä, heç kimgä sezdimäy bir çuqur qazişni ämr etibdi. Dâniş-mänd bu çuqurgä öziniñ ädämini ötgazib qoyibdi vä ungä ätrâfdä bolädigän hämmä väqeä vä häräkätläri küzätışni buyuribdi. Ertäsi küni ertäläb dânişmänd bän'yän dâraxti yaqınigä bärib otiribdi. Uniñ dâraxtni qandây sorâq qilişini kör-gäni bir tälây tāmāşätäläb bekârçi toplänibdi. Mänä, bän'yänni sud qılâ başläşibdi. Ävväligä, dânişmänd xalqqa şuni ävâzä qilibdi.

__ Bän'yän äybigä ıqrâr boldi. U mengä sävdâgärdän bir xaltä pul älgänini äytdi, ämmä oşâ pulni kim kelib âlib ketgänini häzirçä äytişni xâhlämäyäpti.

Qarıyâ dâraxti şundän keyin häm qaytä – qaytä sorâqqa tutibdi, lekin bän'yän başqa heç nimä demäbdi. Sâqçilär dâraxtni qançâ zorläşmäsin, u aççiq – aççiq köz yaş tökib turäveribdi. Faqat üçinçi küngä ötgändäginä bän'yän nihâyät pul oğrisini ismini äytibdi. Änä şundän keyin, sâhibkâramät çäl sävdâgârni üyigä cönätib yubâribdi.

__ Sen üyiñgä bäräver. Üç kündän keyin oğrı tutilädi, __ debdi u. __ Pulıñg bekämü – köst qoliñgä tegädi. Lekin undän âldin sen öz üyiñgdä, buniñg süyünçisigä, ziyâfät berişing keräk. Ziyâfätgä qışlâqdägi hämmä ädämlärni täklif qıl. Baxtiñg külgänini nişänläb, bir minıqıb vaqtiçâglik qilişsin.

Keyin u sävdâgârni yänigä çaqırıp âlib qulâgıgä piçirläbdi:

(122)

__ Mehmánlar üyiniḡgä kelä başlagändä itläriḡni üy árqasigä álib ötmä, ulär hávlidä – öz cäyläridä qáläversin.

Ätir – üpäfürüş dânişmändniḡ äytgänläriḡni becânidil bęcäribdi. U qotäs so-yib, bärçä hämqıslâqläriḡni ziyáfätgä täklif qilibdi. Mehmánlar birin – ketin kelä başlaşibdi. Şundä itlär cân – cähdläri bilän vávillär ulärgä taşlanä başlaşibdi, faqat bittä âqsâqâlgına vávilläşmäbdi, uni dumläriḡni likillätib, öz egäläridek qarşı álişib-di, __ axır u bu xânädängä üç yil muttäsıl tändä qoygän edi-dä.

Şundä dânişmändniÆ xufyâ yergä yäşirinib älgän ädämläri ätilib çıqıb, âqsâqâlnı uşlaşibdi-dä, uni dânişmänd häkäm huzurigä başláb bărişibdi.

Äqsâqâl äldinigä äybigä ıqrâr bolmäbdi. Lekin dânişmänd qarıyâ âqsâqâlgä uniniḡ tüngi särgüzäştläri haqıdä sözláb berib, yänä b'yän täsvirláb berg oḡriniḡ qıyáfäsi häm aynän şu âqsâqâlnikigä oxşasını ilävâ qılğanidän keyin, âqsâqâl, nâilâc hämmä günâhläriḡni boynigä álibdi.

... Házirgi päytdä Nge-än vä Xa-tin muzáfätläridä “Bän'yän bilän dävläşmäq” degän ibärä bär. Bu ibärä sudgä bir nârsäni da'vâ qilib, kütilmägändä, özi üçün mühim bolgän ikkinçi mäsäläni äniqlägän da'vâgä qarätilgändir.

ÄNTIQA SUD

(Käreya)

Künläriḡ biridä keksä bir bäzzâz qımmätbähâ mäl bilän Pxen'yändän çıqıb, cânubgä yol álibdi. U Särivân şährigä bärüb, u yeriniḡ bázâridä öziniḡ kiçik-kiçik ottız ikki top nâfis şäyisini sätmäqçi bolibdi. Keç kirib qarâḡı tüşgä-nidä u yoldä ekän. Yaqın ortädä nä birän qıslâq, nä-dä bir qávâqxânä yâ ğaribâ-nä külbä körinibdi. Yaxşiyämki, sävdägäriḡniḡ baxtigä, yol yâqasidä qandäydir äsl-zädä ädämiḡniḡ dävâr bilän örälgän sağanäsi uçrâbdi. Sağanäniḡ ikki tãmânidä taşdän yonib yäsälgän, yâ väzirgä, yâ ällämägä oxşáb ketüvçi ikkitä bähäybät häy-käl turgänmiş. Bu häykällär yänidä ikkitä taş ät...

(123)

... h m b rmiŐ. S vd g r Őu yerd  t n b q lma q i bolibdi. U h mm  Őayi topl -rini bitt  qilib baĝl b, b Őig  y stıq qilib qoyibdi. U c zir m  issıqd  uz q yol y rib t lıqqan ek n – b Őini qoyĝ n z h ti uxl b ketibdi.

Ert l b uyĝ nib k zini  cs , b Őininĝ t gid  Őayi topl ri ornid  bitt  t Ő y tg nmiŐ. S vd g rniĝ bütün v cudini d hŐ t qamr b, ırĝib ornid n turib ketib-di: Uniĝ, b l m- aqam, deb ne  -ne   yill rd n beri ter t kib iŐl b t pg n m h-sulini kimdir oĝırl b, Őorlikni h n v yr n qilib ketĝ n edi. S vd g r Őu z h ti m nd rinniĝ¹ huzurig  Ő Őilib b ri,b, b Őig  t Őĝ n bu  ĝır k lf tni unĝ  s zlab beribdi.

Bu m nd rin qaŐŐ q v  m zluuml rg   d l t qil v ci, b dkird r  d ml rni es , beŐ fqat c z l v ci h l l h k m sif tid  elĝ  t nilĝ n ek n. Bütün xalq uni Őu fəziləti   un sev r v  h rm t qıl r ek n.

M nd rin – h k m s vd g rniĝ  rzini eŐitib bolib, unĝ  Őund y s v l beribdi:

__ Sen oŐ  saĝan  yaqınıd  bir nt   d mni k rm diĝmi?

__ He  kimni k rm dim, taksir, __ deb c v b qilibdi s vd g r. __ Faqat qabr-niĝ ikki y nid  ikkit  t Ő h yk l tur vdi.

__ Dem k, sen bir nt  h m c nz dni u r tm diĝ? __ deb y n  sor bdi h k m.

__ H , men  ind n m heç kimni k rm u yerd .

__ N  ar , und y bols , oŐu ikkit  t Ő h yk lni m hk m g   lib keliŐĝ  toĝri kel di, __ debdi m nd rin. __ M yli, Őu h yk ll r g v hlikk   tsin.

M hk m d  h zır bolĝ n  d ml r m nd rinniĝ bu qar rini eŐitib: “Saĝan ni buzib, g ng h yk ll rni bu yerg  sudr b keliŐniĝ nim  h c ti b r ek n?” __ deb h yr n bolıŐibdi. Lakin h k m  z qar rid  qat’iy turib  libdi.

__ Sud v   d l t Őuni t l b qıl di, __ debdi u. __ Oĝrılık – enĝ k tt  cin y t, und n h tt  z b ni yoq g ng maxluql r h m h z r qıl di.

¹ M nd rin – qadimĝi Xit y b K rey d  k tt  m ns bd r.

(124)

Âlâmân, buyağı qanaqa bolärkin, deb cüdä qızıqıb qalıbdi. Bu äntıqa sud-dä häämänniŋ iştirâq etgisi kelibdi. Hâkâm ävväligä räzi bolmägän bolsä häm, lekin keyin yerli ähâlidän faqatottızta ädämğä sud işidä qatnâşişğä icâzät beribdi.

Sud başlanıbdi. Dästävval qadimği xıtây kitâbläridän pärçälär, keyin mahäl-liy qânunlär mäcmuäsidadän äyrim bändlär oqılıbdi. Häämâ cim otirib qulâq sâlib-di. Nihâyät nävbät sävdâğargä kelibdi: U öz başıgä tüşğän musibätni zâr qaqsâb sözlâb beribdi.

Şundä hâkâm sağanä başıdän köçirib mähkämägä âlib kelingän tâş häykäl-gä täntänävâr âhängdä bärällä âvâz bilän sävâl beribdi:

__ Şây mätâni sen oğırlâdiniŋmi?

Lekin häykäl “çurq” häm etmäbdi.

Gäpirgisi kelmâyapti. Qani, âltmış dârrâ urıŋlär ungä, __ deb buyuribdi hâkâm.

Mähkämâ xâdimläri qolläriğä emän dâraxtidän yonilğän zâlvâr söyillärini âlib, tâş häykälni kältäklây başlâbdi. Buni körgän ädämlär özlärini toxtatâlmây, qâtib –qâtib külâ başlâbdılar. Mändärin külgini eşitib, birdän ğazâblâni ketibdi:

Men hükm çıqarayâtğän çâğdä heç kim külmâsligi keräk! __ debdi u. __ Şu qılmişniŋiz üçün sizlärni câzâlâyman.

Ädämlär undän keçirim sorâşibdi, lekin mändärin öz sözidä qat’iy turib âlibdi.

__ Men sizlärğä cärimâ sâlamân, __ debdi u. __ Hâr biriniŋiz bir topdän şâyi sâtib âlib, mengä keltiräsizlär!

Mähkämädä otirğän ottızta ädäm âldiniğä hâkâm bilän münâzarâ qılışğä urinib köribdi, lekin hâkâm ulärniŋ ra’yigä yürmäbdi. Şundän keyin ädämlär, ta-ğın bundän häm beşbâdtâr câzâğä uçramâylik, deb hâkâmniŋ hükmini bęcärişğä mäcbur bolibdilär vä şu zâhâti mähkämädän çıqıb ketib, säldän keyin hâr bir kişi qotıǵıgä bir topdän şâyi qıstirib kirib kelibdi.

Sävdägär bu mätälärni körıbdi-yu, birdän çinqırıb yubarıbdi:

__ Axır bulär mendän oğırlängän şayı toplärikü!

Mändärin, bu şayını kimdän sätib äldinġ, deb här...

(125)

... bir ädämdän birmä-bir soräb çıqıbdi. Bir zumdä şayını sätgän ädämni mähkä-mägä yetqazıb kelişibdi vä şu yosındä oğrı häm tåpılibdi – qoyıbdi.

Şunday qılıb, cinäyätçini haqıqatän häm ikkitä tåş häykäl fäş qılğän vä bu bilän hättäki tili – zäbäni yoq buyum häm oğırlıkdäk illätdän häzär qılışını isbätlägän ekän.

YOQALĞAN ALTIN QANDÄY TÅPILDI?

(Erân)

Küfä şähridä yaşävçi bir kişi uzâq müddätgä yurtidän cönäb ketişi äldidän, bir ävlâq mäydändägi däraxt tågıgä minġ dinâr pulını kömib ketibdi. U säfärdän qaytıb kelib qaräsä, däraxt ästi kävlänib, unıġ ildizläri sındırilib här tãmängä qayırıp tåşlängän, u qomib ketgän pul esä yoqmış.

Bu ädäm, turgän gäpki, qattıq qayğugä bätibdi vä nəcät istäb qâzi Şoräyh qâşigä bärıbdi-dä, bolğän väqeäni unğä sözläb berıbdi.

__ Hâzır sen üyinġgä ketäver, __ debdi unğä qâzi, __ meninġ äldimgä üç kündän keyin kel, illâ bu därdinġni heç bir kimsägä äytä körmä.

Cäbr körgän ädäm çıqıp ketgäç, qâzi şähär tåbibini öz qâşigä çağırtırıbdi. Şähärdägi äksär xastä bolğän kişilär – xäh äslzädä bolsın, xäh faqır – şifä tåpgäni şu tåbib huzurıgä kelär ekän.

__ Änävi şähär tåşqarisidägi ävlâq mäydändä ösgän däraxtniġ ildizi şifä-baxşmi? __ deb soräbdi qâzi tåbibdän.

__ Hä, taqsır, __ deb cävâb qılıbdi tåbib. __ U ildizniġ xäsıyätı zor. Uni minġ därdgä dävâ desäk häm bolädi.

__ Serı şu yaqın ortädä biräntä bemärni däväläşdä şu däraxt ildizidän fäydälänmägänmidinġ? __ deb soräbdi qâzi.

__ Fäydälängänmän, __ deb cävâb qılıbdı tåbib. __ Bundån bir åy burun bir ådåm cüdå qattıq betåb bolib qåldı. Uniñg dårdigå faqat oşå dåraxtniñg ildizi şifå bolışı mümkün edi. Men bemårgå dåraxt ösgån yerni åytib berdim. Månå, håzır u tüzålib åtdåy bolib ketdi.

Şundån keyin, qåzi tåbibgå cävâb berib yubårib, ...

(126)

... ildizdån şifå tåpgån oşå ådåmni öz qåşigå çaqırtırbdi, Keyin uni röpårsigå ötgazib, eñg mülåyim vå xuştåkålluf sözlår bilån ungå nāsıhåt qılå båşlåbdi. Qur'-åni Kårimdån yuqåridågi våqeåni eslåtuvçı åyåtlår oqıbdi vå pâyğambår hâyåtidån bir neçå ibråtlı rivåyåtlårni sözlåb beribdi. Qåzi şundåy gåplår bilån oğrınıñ dilini şu qadår yumşåtibdiki, åqıbåt u ådåmniñg özi åybigå ıqrår bolib, miñg dinår pulni egåsigå qaytårib bergån ekån.

“YÅLGÅN GÅPİRSÅ HÅM BÅY HAQ”

(Xıtåy)

Tszåu Tszin ismli hålål vå diyånåtlı dehqån ötgån ekån. U cüdå qaşşåq bolib, tågdån otın terib kelib såtıb, şu bilån tirikçiligini ötkåzib ekån.

Künlårniñg biridå u ikki båg otınnı şåhårgå ålib kelibdi. Bu yerdå uniñg otınini Lü Ci-gån degån båy såtıb ålibdi. Tszåu Tszin ikki båg otınnı båyiniñg üyigå ålib bårıb berib, haqını ålibdidå, qışlågıgå qaytib ketibdi.

Ertåsi küni ertålåb Tszåu Tszin şåx – şåbbå yıggåni yånå tåqqa åtlånıbdi. Qaråså, båltåsi heç yerdå yoqmış. U keçå otınini Lü Ci-gångå såtğånini eslåbdi. Ånå xalås, otın åråsıgå qıstırib qoyğån båltåsini båynikidå unutib qåldırib ketibdi-då. U båltåsini tålåb qılğåni, åyåğını qoligå ålgånçå şåhårgå yügürıbdi.

Båy Lü Ci-gån bolså ölgüdek xasis vå qurumsåq ådåm ekån. U biråvlår hisåbigå båylik årttirışni yaxşı körår ekån. U otın åråsıdån çıqqan ötkir vå yåltıråq båltåni körıbdıyu xåtin bilån til biriktırib, uni egåsigå bermåslıkkå åhd qilib, yåşırib qoyıbdi. Tszåu Tszin båltåsini ålgåni kelğån ekån, båy özini heç nårsådån xabåri yoq ådåmdåy körsåtibdi.

__ Men sendän keçä faqat otın sâtib âldim, __ debdi u. __ Bâltâñgñi qay gorgä tıqqansän – men qayâqdän bilây?

__ Äniq esimdä: Bâltâmni otın âräsigä tıqıb qoygân edim. Oşâ otınni sizgä sâtdim. Demäk, bâltâm siznikidä bolışı keräk.

Lü Ci-gân bolsä, mendä seniñg bältäñg yoq, deb tånib turäveribdi. İkki ortädä cäncäl başlanıbdı.

(127)

Lu Cigân, sen qaşşâqlâşib aqlıñgñi hâm yeb qoygângä oxşäysän – yaxşı âdâmlärgä tuxmät qıyâpsän, deb Tszâu Tzingä odağayläbdi. Şorlik dehqân bâltäsüdän äyri-lib, endi şâx – şäbbä çâpib kün körä âlmâsligini oylâb, buniñg üstigä bâydan tux-

Mâtçi degân haqârätni eşitib, heç çilâb turâlmâbdi. Endi u hâm qattıq aççığlanıb, Lü Ci-gänni bôrälâb sökä başläbdi.

Lü Ci-gân qolini qayâqqa çözsä yetädigân bây – bädävlät âdâm. Qandäydir bir yälängâyâqdän haqârät eşitib indämây ketäverärmidi? U beçärä Tszâu Tzinniñg xıqıldâğıdän uşläb, toğri mâhkâmägä sudrâb bârıbdı-dä, müzâfât başlıgıgä kambağal otunçı üstidän şikâyät qilibdi.

Müzâfât başlıgı Lü Ci-gänniñg şu yerli bây zâmindâr ekänligini bilärdi, âlbättä. Şungä körä, u bâyniñg ârzini eşitib bolib, birdän Tszâu Tzingä baqırâ başläbdi.

__ Hâmmäsi rävsân, sen tuxmätçisän! Cänâb Lü-gân şundäy bädävlät âdâm bolä turib, seniñg oşâ ârzimägân bältäñgä zâr ekänmilär?

Täsâdifni qarâñgki, xuddi oşâ küni bu şâhârgä şahibkârâmät Bää-gün kelib mâhkâmädä toxtâgân ekân. Bää-gün bu mâcârâni eşitib öziçä: “Bu otınçı haqıqa-tân hâm bâltäsini otın içidä qâldirgân bolışı keräk. Bolmäsä, bây bilân bähsläşis-gä cür’ât etä âlmâsdi,” __ deb oylâbdi. Şundän keyin, Bää-gün heç kimgä bildir-mâsdän öz sâqçilâridän birini bâyniñg üyigä yubâribdi.

Sâqçi bârıb Lü Ci-gänniñg xâtinigä şundäy debdi:

__ Erinĝ mähkämädä hämmä gäpni äytib berdi: U bältäni üyigä yäşirib qoyĝanini boynigä äldi. Qani, bol tez, älib çiq, bu yâqqa bältäni!

Eriniĝ tilidän ilingänini eşitgän xätin, nâilâc, bältäni älib çiqib berişgä mäcbur bolibdi. Sâqçi bältäni älib bärrib Bää-güngä beribdi. Bää-gün şundä, yänä bittä bältä tâpib kelişni buyuribdi. Buyruq dârhâl bęcäribdi. Bää-gün mänä şu ikinci bältäni mähkämägä älib çiqib Tszâu Tszingä körsätibdi.

__ Qaräçi, seniĝ bältäni emäsni? __ deb soräbdi u.

Dehqân bir qaräşdäyâq:

(128)

__ Yoq, bu meniki emäs! __ deb cävâb qilibdi.

Şundän keyin, Bää-gün bâyniĝ üyidän keltirilgän bältäni älib çiqişni buyuribdi. Dehqân uni köribdi-yu:

__ Mänä meniĝ bältäm! __ deb yubäribdi.

Şundä sâhibkärämät Bää-gün zämindârgä qarâb:

__ Tszâu Tszin bältäsinini seniĝ üyiĝdä unutib qâldirgän, sen bolsäniĝ uni berkitib qoyib egäsigä bermägänsän. Mänä, oşâ bältä, uni xätiniĝ üyiĝdän älib çiqib berdi. Nimä, häli häm äybiĝdän tänmäqçimisän? __ debdi.

Lü Ci-gän xätini sirni açib, bältäni bergänini köribdi-dä, hämmä äybini boynigä älibdi.

Lekin Bää-gün bu bilän kifâyälänmäbdä: U zämindârni yaxşilâb ta'zirini berib qoymäqçi bolib şundäy debdi:

__ Tszâu Tszin faqır ädäm, u här küni mänä şu bältäni bilän tâqqa çiqib, qurigan şâx – şâbbälärni çâpib, terib bâzârgä älib kelib sätädi vâ şu bilän bir ämallâb bälâ- çaqasini bâqädi. Sen bolsäniĝ, bädävlät zämindâr bolä turib, şu şorliniĝ bittäyü bittä süyängän bâyliĝi - bältäsigä köz äläytirgänsän. Yänä, bu häm yetmägändä yetmändäy, otinçini tuxmätçi deb, uniĝ üstidän mähkämägä şikâyät qilib kelgänsän. “Yälĝän gäpirsä häm bây haq!” __ degänläri şu bolsä keräk-dä!

Şu gəpdən keyin Bää-gün Lü Ci-gänni täyâq bilän kältäkläb mähkämän quvib çıqarışni buyuribdi. Müzâfât başlığı Bää-günniñ bu məcărâni âqılânâ və mähirânâ hâl qılğanini körüb, öziniñ nâşudligidän köñgli qattıq öksibdi və sâhib-kărâmât Bää-günniñ iste'dâdigâ täsännälär äytibdi.

TÜLKI – “QIRALIÇÄ”

(Tibet)

Äyyâr tülki bir küni qışlâqqa kirib kelib, bir neçtä tãvuqxânâni räsâ “täftiş” qilib çıqıbdı. U ânçâ - munçâ xorâzniñ surâbini toğriläb, qârnini qappäytiribdi-dâ, keyin yâtib uxläb qâlibdi.

Täsâdifni qarâñki, tülki yän oşâ tãvuqxânägâ bir sässıq – közân xorâk qıdırıb kirib kelibdi və uxläb yâtgân tülkiğâ bexâsdän qâqilib ketibdi. Tülki qorqıb ketib özini soridän pãstgâ âtibdi və toppätöğri boyâq toldirilgân bäckägâ kelib tüşibdi. Keyin...

(129)

... u bäckädän âtilib çıqıb, ormângâ şätälâq âtib qaçıbdı.

Tâñg âtib quyâş çıqıbdı. Tülkiniñ çıqqa qol yüngi âftâbdâ qurıb qâtıbdı. Lekin, və âcâb! Uniñ terisi feruzâ tâş rãngigâ kiribdi. Ma'lumki, Tibetdâ bu tâş hämmâ nãrsädän häm qadrırâq hisâblânâdi. Tülki süyünib ketibdi və endi vıqâr bilän kekkâyib yürâ başlâbdı.

Bir vaqt uni quyân körüb qâlibdi.

__ İye, kimsân özi, qayâqdän kelib qâldiñg? __ deb sorâbdı u. __ Sendaqa häyvânni heç uçrâtmägân edim.

__ Men cämiki häyvânlârniñ qırâlıçâsi bolâmân. İsmim Tszätsä. Men sä-mâviy hükmdârniñ âmri bilän yer yüzigâ tüşdim, __ deb cävâb qilibdi Tülki.

“Yânğı qırâlıçâ pâyda bolıbdı!” __ degân gâp bir zumdâ bütün ormângâ âvâzâ bolıbdı.

Şundän keyin cämiki häyvânlâr birin – ketin mälikägâ ta'zimgâ kelâverişibdi. U çinäkâm mälikây izzât – hürmât qılışibdi: Birâv ungâ göştiniñ eñg âsilini âlib

kelsä, biräv bulâqniñ zilâl suvini kötärüb kelärmış... Tākābür tülki bolsä, filniñ yelkäsigä çıqıb älib, oşä yerdän häyvänlärgä buyruq berärmış.

__ Hây, Äyiq, mengä äsäl älib kel! Sen bolsänğ, Ähu, dälägä çıqıb mengä mevä terib kel! Sässiқküzän, bärä cöcä göşti yegim kelyäpti...

Hämmä häyvänlär häm bu yänği qırâlıçığä sözsiz itâät etä başlaşibdi. Hät-tâki, bütün ormân ählini zir titrätüvçi Şer häm bu servıqâr qırâlıçanı keçäyu kün-düz miccä qâqmây qorıqlây başlâbdi.

Mänä, künlärniñ biridä Tülki öziniñ ormändä qandäy hükmränlik qılâ-yätgänini änäsigä körsätib maqtängisi kelib qalıbdi.

“Änäm qızini qanaqaligini bir körüb qoysin! Men özim, öz aqlım bilän, änämniñ yärdämisiz mälikä bolib äldim!” __ deb oylâbdi Tülki vä Yolbärsni qâşigä çaqırıp ungä buyuribdi:

__ Seb, Yolbärs, toqqız tâğu toqqız däryä ärtigä bär. Oşä yerdä bir bulâq boyidä uyä köräsän. U uyädä meniñ änäm turädi. Ungä bärüb äyt, huzurimgä kelsin.

Dävyüräk Yolbärs qırâlıçanıñ buyruğini ikki qılâ älmäbdi. Uniñ änäsinı qıdırıp tâpgäni oqdäy uçıb ketibdi. Toqqız tâğu toqqız däryä – yolbärsğä çikârä. U oşä bulâq boyigä bir zumdä yetib bärüb, uyäni tâpibdi. Uyädä...

(130)

Vä äcäb! Yolbärs öz közlrigä işänmäbdi. “İye, axır bu özimizniñ cäydä-ri tülki-kü! Bundän çıqdi, bizniñ “Qırâlıçä”miz häm şu tâifädän ekändä?!” __ degän fikr kelibdi Yolbärsniñ miyäsigä. U Tülki äyimgä bir äm söz äytmäy, är-qasigä qaytibdi. Mänä, u axırğı toqqızınçı tâqa yetib kelibdi. Bu tâğ çoqqısidän bütün ormân yaqqâl közgä täşlänilib turär ekän.

__ Hây, birädärlär! __ deb häyqırıbdi u. __ Saxtä “qırâlıçä”ni häydänğlär! Yaxşiläb postägini qâqıñğlär! Bu “qırâlıçä” emäs, özimizniñ xaşäki tülki ekän! Men hâzır uniñ änäsinı körüb kelyäpmän!

Lekin, oğrıni “oğrı” deyiş üçün isbät keräk. Hämmä häyvänlär toplänişib, qırâlıçanıñ äddiy bir tülki ekänligini qandäy isbätläş haqıdä baş qâtirä başlâbdi-lär.

Şundä qırâliçägä hämmädän köprüq yügürdäklük qılğan muğambir Sässişküzän şundäy täklif kiritibdi:

__ Men tülkilärni suvdä yaxşı süzädi deb eşitgänmän. Yürinğlər, däryä bärrib, tez süziş boyiçä müsäbaqa uyuştıramız. Ägär qırâliçä hämmädän ozib ketsä, mäyli, bundän keyin häm taxtdän tüşmäy mälikä bolib qılaqâlsin.

Täklif hämmägä ma'qul bolibdi. Mänä, hämmä häyvänlär däryä boyigä bərişibdi. Sässişküzänni häkäm etib täyinläşibdi. Uniñ işâräsi bilän hämmä häyvänlär bärävär suvgä säkräşibdi. Şundä birdän tülki atrâfidägi tınıq suv lâyqalänibdi. Buni körib, darräv müsäbaqanı toxtätüşibdi. “Qırâliçä”ni suvdän tärtib çiqarişibdi – hämmä narsä äydin bolibdi – qâlibdi!

Tülki häyvänlär dävrasidä başını egib, dumini qısib turgänmiş, deng!

__ Qaränğni öcir! __ debdi cähälät bilän qarı fil. Sendaqa “Qırâliçä”gä közimiz uçib turgäni yoq.

Şundän keyin u firibgär tülkini xartumigä ilib âlib, däryäniñ nârigi betigä ulâqtirib yubârgän ekän.

AQL YÂŞDÄ EMÄS – BÂŞDÄ

(Qalmıqıstän)

Qadim – qadim zämändä bir xân ötgän ekän. U bir cäydän ikkinçi cäygä köçgänidä, şu yänği köçib kelgän...

(131)

... yerigä, yâmân közdän, insü – cinsdän äsräsin, deb kiyik şaxını ilib qoyär ekän.

Künlärniñ biridä bir ävçi äqquşlär âtib, xängä sâvğa qılmâqçı bolibdi. U köl boyigä bärrib, qolidä oqlängän miltıq bilän quşlärniñ uçib kelişini pistirmädä pâylab otiribdi. Bir mähäl yettitâ äqquş uçib kelib kölgä qonibdi. Ävçi bu quşlärniñ äsmängä kötarilib turnaqatâr tizilib uçä başlägänidä hämmäsini bittä oq bilän urib tüşirmâqçı bolibdi. Lekin u quşlärniñ äsmängä uçışını kütib yâtgänidä, başqa bir ävçi oq âtib bittä äqquşni öldiribdi. U ölgän äqquşniñ äyâğidän qızıl ipäk ip bilän

bâğlâb, belbâğığa ilibdi-dâ, uni sâvğa qılğani xângâ âlib ketibdi. Uning ketidân xân huzurığa birinçi âvçi hâmbâr kirib bârıbdı.

— Â qudrâtlı xân, __ debdi u, __ men kôl boyidâ yâtib yettitâ âqquşning qatârlâşib âsmângâ uçışını pâylib yâtgân edim. Niyâtim: Ulbârning yettâvini bir oq bilân urib tüşirib sizgâ sâvğa qılış edi. Lekin şu mähâl başqa bir âvçiqay gordân pâyda boldıy bittâ âqquşni âtib, qâlgânlârını çöçitib yubârdı. U oşâ âqquşni siz-gâ sâvğa qilib âlib keldi. Men sizdân, â qudrâtlı xân, âdilânâ hükm çiqarışingizni vâ oşâ âvçidân mengâ yettitâ âqquşning haqını ündirib berişingizni iltimâs qılâmân.

Xân âvçığa şundây cävâb qılıbdı:

— Sen yettitâ âqquşni bir oq bilân urib tüşirâ âlârmidning, hükmi – bu ma’lum emäs. Undân keyin, sen şikâyât qılâyâtgân oşâ âvçi mening huzurımgâ sen-dân âldin keldi, kelgândâ hâmbâr, sengâ oxşâb, ikki qolını burnığa tıqıbmâs, âqquş âtib keldi. Şuning için, işingni körışni istämâyman.

Şundây qilib, xân ikki âvçining işini âcrim qılâ âlmâbdı.

Oşâ xânning yurtidâ bir yılqıçı bây bâr ekân. Âtbâqârlâr uning uyurlârını suğârgâni dâryâ boyığa häydâganidâ, uyur bâsib ketmâsin için, âldindân başqa câyğâ köçib ötişlâri lâzım ekân.

Uyur ötâdigân mundây künlârninğ biridâ hämmâ yoldân qaçıbdı-yu, faqat bittâ kâmbâğal ülgirâlmâbdı, çünki uning xâtinini tolğâq tutâyâtgân ekân.

Yılqı uyuri “gürs – gürs” qilib uning külbâsi yânidân ötibdi. Bu dâvuldek küçli surângâ kâmbâğalning...

(132)

... külbâsidâ tuğılğân çaqalâq çidâlmây ölib qalıbdı. Ârtâsi küni kâmbâğal xân qâşığâ şikâyât bilân bârıbdı.

— Â buzrük xân, __ debdi u, __ keçâ yılqıçı bây Gävängning uyurlâri âyni suvlâqqa ötib ketâyâtgân çağdâ xâtinimning közi yârigân edi. Lekin çaqalâğım âtlârninğ şâvqınıgâ çidâlmây ölib qâldı. İltimâs qılâmân sizdân, âybdâr üstidân hükm çiqarib, uni câzâgâ târtinğ.

__ Yılıqı uyurları otâvîni buzib, çaqalâğni bäsib ketgän bolsä keräk-dä?
__ deb soräbdi xân.

__ Yoq, uyurlar otâvim yânidän ötib ketdi. Lekin, ular otâvim yânidän ötmägändä bäläm ölmägän bolardı, __ deb öz gäpidä turib älibdi kambağal.

“Uyurlar suvlâqqa bärâyâtgändä otâvgä tegmäy, uniñ yânidän ötib ketibdi. Lekin çaqalâq ölibdi __ qızıq”, __ deb oyläbdi xân. Keyin kambağalgä qarab:

__ Yoq, men bu işni hâl qılâ älmäymän, __ debdi.

Şundäy qilib bu iş häm hâl bölmäy, muallaq äsilib qalıbdi.

Xânning fuqaraları içidä bir bälä bär ekän, u änesi bilän turär ekän. Şu bälä xängä buzâq bazar bolib yällängän ekän. U xânning bäläläri bilän oynär, ular cäncälläşib qalgüdek bolsä, yäräştirib, bir-birläri bilän keliştirib qoyär ekän. Şuning üçün xânzädälär däim bu bäläniñ gäpigä qulâq sâlišär ekän.

Bir küni bäläniñ cüdä häm qarni açıbdi, lekin yeydigän heç nimäsi yoq ekän. Şundä u xân bäläläri bilän kelişib, ulärni buzâq – sönişgä köndiribdi. Bälälär buzâqni soyib, göştini pişirib yeyişibdi.

Keçqurun pädä üygä qaytgänidä, qarässä, bittä buzâq yetişmäsmiş. Buzâqni qıdırışibdi, ädämlärdän surab suriştirişibdi – tåpilmäbdi. Axiri bolmägäç, xânzädälär äybdärni çaqıb berişibdi.

Xân bäläni çaqırtirib undän soräbdı:

__ Nimä üçün buzâğimizni soydiñ?

__ Cüdäyäm qarnimiz açgän edi, __ deb cävab qilibdi bälä.

Bu soräqdän keyin xân bäläni qatl etmäççi bolibdi. Lekin bu şum xabärni eşitib qalgän bäläniñ änesi xân qäşiğä yügürüb kelibdi.

__ Ä qudrätli xân, __ deb ilticâ qılâ başläbdi änä, __ xudä häyriñizni bersin, bälämni öldirmäñ.

(133)

... U siz oylängän bälälärdän emäs, __ cüdä başqaçä bälä.

Bu gâp xânni qızıqtirib qâlibdi vâ u bâlâni çaqırub kelişni buyuribdi.

__ Mendâ hâl bolmây qâlgân ikitâ iş bâr. Âgâr şulârni âcrim qilib berâlsânġ, seni öldirmâyman, __ debdi xân.

__ Böpti, âcrim qilib berâmân. Äytiġ, u qanaqa iş ekân, __ debdi bâlâ.

Xân şu zâhâti âvçini çaqırub kelġani çâpâr yubâribdi. Âvçi kelġaç, bâlâ undân sorâbdi:

__ Bittâ oq bilân bir yolâ yettitâ âqquşni âtib tüşirmâqçı bolġan sizmidinġiz?

__ Hâ, men.

__ Oşâ âqquşlâr sizdân qańçâ nâridâ edi?

__ Âramiz yüz qadâmdân köprâq edi.

__ Fârzândlârinġiz bârmi? __ deb sorâbdi bâlâ.

__ Oġılçâm bâr – ikki yaşdâ.

__ Âgâr çindânâm mâhir mergân bolsânġiz, oġılçânġiz bâşigâ âqquş tuxumini qoyâsiz-dâ, yüz qadâm yerdân oq âtib şu tuxumġa tekkizâsiz. Şundâginâ, sizninġ bir oq bilân yettitâ âqquşni âtib tüşirâ âlişinġizġâ işânâemiz, __ debdi bâlâ.

Âvçi bu şartġa râzi bolibdi. Şu yerninġ özidâyâq hâmmâninġ közi âldidâ, oġlininġ bâşigâ tuxum qoyib, yüz qadâm nâridân turib oq âtib tuxumni teşibdi, ämmâ bâlâsigâ zârrâçâ hâm şikâst yetkâzmâbdi.

Birinçi iş şundây hâl qilinibdi vâ âvçiġa yettitâ âqquşninġ haqı âlib berilibdi.

__ Yânâ bittâ iş bâr, __ debdi xân. __ Yılqıçı bây Gâvângninġ uyurlâri suvlâqqa bârâyâtġanidâ, yoldâ bir kâmbaġalninġ külbâsi yânidân öġġân. Külbâdâ kâmbaġal xâtinininġ endiginâ közi yârigân ekân. Çaqalâq âtlârinġ döpir – döpiridân çöçib ölib qâlibdi. Bâlâninġ âtâsi yılqıçı bâyni cävâbgârlikkâ târtişni tâlâb qılyâp-ti. Sen şu münâzârâni hâm âcrim qilib ber, __ debdi xân bâlâġa yüzlâni.

__ Buninġ hâm ilâci bâr, __ debdi bâlâ. __ Äytiġ, bir qâzânni qoy sûtî bilântoldirib qaynâtişsin-dâ, uni oşâ kâmbaġalninġ külbâsigâ qoyişsin.

Dərrāv sāvlıqlərni sağıb, kättäkän bir qâzânni sütgä toldirişibdi, sütni qaynätib, keyin kəmbağalnıñ külbäsiga âlib kirib qoyışibdi. Ertəsi küni yıqıçı bâyning uyurlarini şu külbä yânidän suğârgäni häydäb ötişibdi. Şundä ât tüyâqlariniñ

(134)

... döpir – döpiridän qâzândägi sütning betigä otirgän qaymaq târs – târs yârilib ketibdi.

__ Yânğı tuğılgän çaqalâqniñ miyâsi mänä şu qaymaqqa oxşaydı, __ debdi bälä. __ Yılqıçı Gävängniñ uyurları hämmä yâqın lârzägä keltirib suvlâqqa ötgäni-dä, çaqalâqniñ miyâsi bundäy şâvqingä dâş berâlmäy yârilib, u ölgän.

Yılqıçı bây Gäväng cäzägä târtilibdi.

Şu târiqa ikkinçi cumbâq häm hâl bolibdi.

Näticädä xân bäläni qatl etiş qarârini räd etib, uni özigä häkäm etib täyirlägän ekän.

YÄLGÄNNİŊ UMRI QISQA

(Nigeriyä, Niger, Kâmerun, Çäd, Gänä, hududlaridä yâşävçi *xaysä* eläti)

Äli işmli bir ädäm säyâhätgä ätlänibdi-yu, ketiş äldidän pulini yâşirib qoymaqçı bolibdi. U bir xumçägä pullarini sâlib, üstidän äsäl quyib toldiribdi-dä, uni äsräb qoygäni Tänqa ismli dostigä âlib bârib beribdi.

Ärädän ikki yil ötibdi. Şundä Tänkâ, endi Äli qaytib kelmäsä keräk, deb oylâb, xumçädä nimä bârligini tekşirib körmâqçı bolibdi. U xumçäniñ ägzini açib qaräsä, undägi äsäl äynib qâlgän ekän. Tänkâ oylâb – netib otirmäy, xumçäni tönkârib içidägi äsälni tökibdi. Şundä xumçä içidän bir tälây pul tüşibdi. Tänkâ pul-lärni yänigä sâlibdi-dä, dərrāv xumçäni yänigä äsälgä toldirib yänä ävvälgidäy qı-lib ägzini bağlâb qoyibdi.

Şu vâqeädän keyin birâz vaqt ötgäç, Äli säfärdän qaytib kelibdi.

__ Tänkâ, bu işniñ yaxşı emäs, __ debdi u, __ Sengä pul keräk bolsä soräsänğ, şundâq häm berärdim-kü, dostim. Bâski, pulimni sorämäsän älgän ekänsän, uni qaytarib berişniñni tälâb qılâmän.

Tänkâ bolsâ, Âli qışlâq qâzisiğâ mürâcâât qılıbdi. Lekin qâzi yâniğdâ Tänkâğâ pul bergâniğni isbâtlâvçi güvâhiğ yoq, deb Âliniğ şikâyatini körışdân baş tâvlâbdi.

(135)

Qâzidân heç iş çıqmâğaç, Âli toğri âmir huzuriğâ bârib, bütün gâpni ungâ sözlâb beribdi. Âmir qâzi bilân uniğ mâslâhâtçilâri çâqırıp kelişni buyuribdi vâ ulârgâ qarâb:

__ Qani, äytiğlârçi, âsâl qançâ vaqtgâçâ buzilmây turişi mümkin? __ deb sorâbdi.

__ Uzâğı bilân bir yil, __ deb cävâb qılıbdi mâslâhâtçilâr.

__ Endi, mânâvi Âliniğ xumçâsidâgi âsâldân tâtib körinğlâr-dâ, öz fikrlâriğni äytiğlâr, __ deb buyuribdi âmir.

Ulâr âsâlni tâtib körib, uniğ yânğı ekânligini tâsdiqlâşibdi.

__ Xoş, eşitdiğmi? __ debdi âmir Tänkâğâ. __ Qani, mengâ tüşüntirib berçi: İkki yildân beri xumçâdâ turgân âsâl qandây qılıb, äyinmây, yâp-yânğıdây turibdi?

Şundây qılıb, âmir Âliniğ pulini öziğâ qaytarib berişni buyurib, Tänkâni qattıq câzâlâğân ekân.

BÂYVÂÇÇÂ BİLÂN KÂMBAĞAL YİĞİT

(İndâneziyâniğ *Simâlır* ârâlidâ yaşâvçi qabilâ)

Bir küni bir bâyvâççâ öz xâtini bilân säyr qılıb yürgân ekân. Säyxânlıkdâ u bir kâmbağal yigitgâ röpârâ kelibdi.

__ Hây, yälängâyâq, nimâ qıdırib yüribsân bu yerdâ? __ deb sorâbdi undân bâyvâççâ.

__ Nimâ toğri kelsâ şuni-dâ! Öziğlâr nimâ izläyâpsânlâr?

__ Biz şunçâki säyr qılıb yürübmiz! Bizniğ nimâ ğamimiz bâr? Qıladığân işimiz: Yeyiş, içiş, säyr qılış, vâssâlâm. Ungâ bârsâk, mâzâli âvqatlâr pişirib qoyılğân bolâdi. Sendâ hâm şunaqami?

__ Yoq, men yeydigän ävqatimni özim tãpişim keräk. İllâ qãlgän hämmä işni xätinlärim bəcäradı.

__ Neçtä xätiniñ bär özi? __ deb sorãbdi bãyväççä.

__ Köp, faqat men ulärni özim bilän älib yürmäymän. Ämmâ qayergä bär-mäy, hämmä yerdä biräntä xätinim bolädi – birisi bolmäsä birisi! Aç qãlsäm – ulär mengä ävqat pişirädi. Sãvuq qãtsäm, ısıtışadı...

(136)

... şäläbbä bolsäm, kiyimlärimni quritişadı. Seniñ xätiniñ häm şu işläрни qılädi-mi?

__ Yoq, qılmäydi. Men häm başqa xätin älişim mümkün, lekin faqat mänävinisi ölgändän keyin.

__ Undä meniñ xätinlärim senikidän yaxşırâq ekän! __ debdi kãmbağal yigit. __ Xãhläsäñg, sengä xätinlärimdän bittäsini körsätämän! Yür men bilän!

Ulär däryä boyigä bãrişibdi. Kãmbağal yigit suvgä säkrãbdi. Uniñ bütün kiyim – başı şäläbbä bolibdi. U suvdän sãvuq qãtib, dağ-dağ qaltirãb çıqıbdi. Där-rãv gülxan yãqıb, älväggä yaqın otiribdi. Sãldän keyin, kãltirağı toxtãb, bädäni ısıb, kiyimi quribdi.

__ Meniñ xätinlärim mänä şunaqa! __ debdi u. __ Ulär cüdä köp! Ägär cälädä qãlib üst – başım şäläbbä bolsä, özim sãvuq qãtsäm, ulär meni bir zumdä işi-tib qoyışadı. Ägär xãhläsäñg, xätiniñggä xätinimni älmäşişim mümkün. Lekin faqat bir küngä. Ertäggä kelib xätinimni beräsän-dä, öziñnikini älib ketãveräsän!

Bãyväççä rãzi bolibdi vã xätinini kãmbağal yigitgä qãldirib, özi üyigä yãlgız qaytibdi.

__ İye, kelinim qani, oğlim? __ deb sorãbdi undän änäsi.

__ Men uni kãmbağalniñ xätinigä älmäşdim. Şundän köprâq nãf tegärkän!

__ Qani oşã yãñgi xätiniñ?

__ U şu yerdä – äşxãnädä, uniñ äti – Älv.

__ Bãy, bäläm-e, kãmbağal seni laqıllätibdi-kü, __ debdi bãyväççäggä änäsi.

__ Nãzãrimdä öziñ şuni xãhlägãngä oxşãn-äv!

Yigit ânäsiniñ bu sözidän keyin oylänib qalıbdı. Oyláb–oyláb; “Äyim toğ-ri äytyäptilär!” __ debdi öziçä vä yügürgäniçä däryâ boyigä bärıbdı. Lekin u yer-dä nä kambağal yigitni, nä xätinini uçratıbdı – ulär qaçıb ketişgän ekän.

Ertäsi küni ertäläb báyvächä kambağal yigit bilän öz xätinini qasrigä kirib ketäyätgänini körıb qalıbdı. Báyvächä ulärniñ arqasidän yügürıb kirib xätininiñ bilägidän oşlábdi vä uni sudrüb öz üyigä älib ketmäççi bolıbdı. Lekin rãcä häy-häyläb, uni toxtätıbdı.

__ Sen negä bu äyälniñ bilägidän uşláb tärtyäpsän? __ deb soräbdı u.

(137)

__ Bu __ mēniñ xätinim! __ deb cävâb qılıbdı báyvächä. __ Mänävi yälän-gâyâq uni mendän äyyärlik bilän tärtıb äldi!

__ Qani, berirâq kel-çi, __ debdi rãcä, __ məcärläriniñni özim äcrim qilib berämän!

Rãcä bu ikki yigit ortäsidadä keçä bolıb ötgän bärçä gäpni bätäfsil soräb- bilib älibdi vä nihâyät:

__ Demäk, bu äyäl – seniñ xätininiñ! Şundäymi, báyvächä? __ deb soräbdı.

__ Bolmäsäm-çi! U dünyâyı bu dünyâ, faqat meniki!

Şundän keyin, rãcä ikki yigitgä cim turışni buyurıb, öz qäşiğä äyälni çaqırıbdı.

__ Qani, bärmağrıñni tãmağrıñgä tıqıb kör-çi! __ deb buyurıbdı ungä rãcä.

Äyäl rãcäniñ äytgänini qılğän ekän, tärâ¹ bärğläri – keçä keçqurun kambağal yigit bilän yegän ävqatini qayt qılıbdı.

Şundän keyin rãcä báyvächä yigitgä häm şundäy qilib oqçışni buyurıbdı. Uniñ äğzidän bädävlät ädämläriniñ ävqati – qävurılğän bälıq bilän äppâq gürüç tüşıbdı.

__ Endi nävbät sengä! __ debdi şundä rãcä kambağal yigitgä qaräb.

¹ Tärâ – ildizini yesä bölädigän ösimlik, uning bärğläri ävqatni xuşxor qılış üçün işlätilädi.

Kämbağal yigit barmâğını âğzigä tıqıb qayt qılğan ekän, uniñğ äğzidän häm तरâ bärgläri tüşibdi.

__ Änä, kördiñğmi? __ deb bäyväççägä dağdağa qilibdi rəcə. __ Bu äyäl seniñğ xätiniñğ emäs! Zerä u kämbağallär täämi – yäprâq egän, seniñğ qârniñğdän bolsä, bäylär yeydigän ävqat tüşdi. Demäk, seniñğ xätiniñğni tårtib älişmägän, bälki öziñğ birävniñğ xätinini zorläb älib ketmäqçi bolğänsän!

Şundäy qilib rəcə xätinni kämbağal yigitgä hükm qilib bergän ekän.

Oşä päytdän başläb bäylärni boxtânçı deb ätäydidän bolışibdi.

“ÄDÄM ÖZ QULÄĞINI ÖZI TIŞLÄY ÄLIŞI MÜMKİNMI?”

(Türkiyä)

Xocä Näsridin qâzilik qılğan päytdä bir küni uniñğ äldigä ikki kişi kirib kelibdi. Ulärdän biri ikkinçisigä da'vâ qilib:

(138)

__ Qâzi äfändi, mänävi ädäm meniñğ qulâğimni tişläb äldi, __ debdi.

__ Xop, böpti, __ debdi ulärgä qâzi, __ bir äz äylänib keliñğlä, ungäçä men hükm çiqarib qoyämän.

Şundän keyin u içkäri hävligä ötib, heç kim yoq bir xänägä kiribdi-dä:

__ Qani, köräylik-çi, ädäm öz qulâğini özi tişläy älärmikin, __ deb täcribä ötkäzä başläbdi.

U qulâğini çözüb, uni tişläşgä urinirkän, gändiräkläb ketib yıqilib tüşib başı yârilibdi.

U başını româl bilän bağläb mähkämägä çiqıbdi. Bâyägi bähsläşgänlär yanä kelişibdi. Şundä da'vâğär äybdârniñğ bähänäsini räd qılmäqçi bolib mundäy debdi:

__ Axır öziñğiz oyläb köriñğ, qâzi äfändi, ne zämändä ädäm öz qulâğini özi tişläy älişi mümkinmi?

__ Mümkin, oğlim, mümkin, __ debdi qâzi, __ hättäki yıqilib başını yârişi häm mümkin.

ĀBUNŪVĀS VĀ SĀVDĀGĀR

(Tānzāniyā, Kēniyā vā Māzāmbikdā istiqāmāt qıluvçı *suaxili* xalqı)

Künlärniñ biridä Ābunŭvās:

__ Ägär ällāh mengä toqqız yüz toqsān reāl¹ pul etā etsä, uni tā miñg re-älgä yetkämägünimçä bir çaqasini hām sārflāmāgān bolārdim, __ debdi.

Uniñg bu gāpini eşitgān ādāmlār häyrān bolıñib: “Vāy, āvsār-e! Tāvba, toqqız yüz toqsān toqqız reāl puli bolārmişü miñggä bir reāl yetmāgāni üçün, sārflā-māy saqlāb otirārmiş! Bunaqa āhmāqni kündüz küni çirāq yāqıb hām tāpib bolmāsä keräk,” __ deb oylāñıbdı.

Ārādān sāl vaqt ötār – ötmās Ābunŭvāsniñg bu āhdi bütün şāhārgä āvāzā bolıbdı.

Şundä bir bādāvlāt sävdāgār Ābunŭvāsni sināb körmāqçı bolıbdı: “Qani, körāylikçi, bir kām miñg...

(139)

... reāl pul tāpsä, uni sārflāmāy āsrāb qoyārmikin, yā yoqmi?” __ deb oylābdı u vā keçäsi sezdimäsädān Ābunŭvāsniñg hāvlisigä bir xaltä pul tāñıbdı.

Ertālāb Ābunŭvās hāvligä çıqıb pulni tāpib ālibdi, sevinib ketib, dārrāv üyigä ālib kirıbdı-dä, sänä çıqıbdı.

__ Älhāmdülillāh! __ debdi Ābunŭvās, __ Ällāh ilticāimni eşitib mengä miñg reāl etā etıbdı. Lekin hāzır faqat miñg reāl yetmāy turıbdı – māyli, ällāh mendān bir reāl qarz bolāqālsin. Toqqız yüz toqsān toqqız reāl ni bergān xudā oşā bir re-āl ni hām bir kün berib qālār.

Şundäy debdi-dä, bāzārgä bārib, tāpgān pulini bemālāl haracāt qılāverıbdı.

Ertäsi küni sävdāgār Ābunŭvāsniñg pulni xaracāt qılğanini eşitib, uniñg üyigä kelıbdı.

__ Keçä sen hāvliñgdān bir hāmyān pul tāpib ālüvdiñgmi? __ deb sorābdı u Ābunŭvāsđān.

¹ Reāl – 15 – 19 asrläridä Şarqıy Āfrıqadā keng tārqağān Pärtügalıyā kümüş tängäsi.

__ Hə, təpdim, __ deb cavab qilibdi Ābunüvəs.

__ Oşə həmyəndə qançə pul bər ekən?

__ Toqqız yüz toqsən toqqız reäl, __ ya'ni bir kəm miŋ reäl.

__ Undəy bolsə, u pulni egəsigə qaytərib berişŋ kerək.

__ Niməgə endi qaytərişim kerək ekən?

__ Negəki, sen söziŋni üstidən çıqmədiŋ, __ debdi səvdəgər. __ Esinğdəmi sen “Āllāh əgər mengə toqqız yüz toqsən toqqız reäl bersə, tə uni miŋ reäl qilməgünimçə, bir çaqasını həm sərfləməgən bolərdim,” __ devdiŋ. Sen ləfziŋdə turməy, keçə oşə təpgən puliŋni xarəcət qilibsən.

__ Yoq, qaytərməymən u pulni, __ debdi Ābunüvəs. __ Toğri, men əlləhdən miŋ reäl pul sorəgən edim. U ilticəimni inəbətə əldi. Faqat bir reäl kəm berib-di. Məyli, u mēdən bir reäl qarz bölüb turaqəlsin. Nime, əllāh qarzini üzməydi, deysənmi? Yə bolməsə, u pulni sen təşləgənmidiŋ həvlimgə?

__ Hə – də! Men! __ debdi səvdəgər.

Şu gəpdən keyin ulər ikkəvi tərтіşib qəlibdi. Axiri heç kelişəalışməgəç, xalifə Xərun ər Rəşid huzurigə bərişgə qarər qılışibdi.

__ Axır men şu əhvəldə xalifəmiz huzurigə qandəy bərəmən? __ debdi Ābunüvəs, __ üst-bəşim bir hələtdə...

(140)

... bolsə, sengə oxşəb minib bərişgə eşəgim həm bolməsə. Bəki mengə səllə tuni eşəgiŋni qarzgə berib turərsən?

__ Hə, yaxşı, __ debdi səvdəgər və öz xızmətkərlərigə Ābunüvəs üçün ton, səllə əlib kelişni, yənə eşək həm egərləşni buyuribdi.

Ābunüvəs yəŋgi ton kiyib, səllə örəb, eşəkkə minibdi. Şundən keyin səvdəgər bilən ikkəvləri xalifə sərəyigə rəvənə bolibdilər. Xalifə ulərni qəbul qilibdi. Şundə səvdəgər Ābunüvəsniŋ qılğan əybini sözləb beribdi. Keyin xalifə Ābunüvəsgə söz beribdi.

__ Bu  d mni g g pig  qar g nd , __ debdi  bun v s, __ g y  men uning pulini  lg nmi m n. Yoq, u n to ri g piry pti.  u keti d  bols , h li u men bu yerg  minib kelg n e  kk  h m eg   ıqı ı heç g pm s!

__ İye, bolm s  kimniki u e  k?  lb tt  meniki! __ deb g pg   r l  ıbdı s vd g r.

__  n , k rdi ngizmi? __ debdi  bun v s X run  r R sidg  y zl nib. __ H li egnimd gi  p nimniy m meniki ders n?

__ H , meniki.

__ Und  b  imdg i s ll  h m senikidir?

__ Bolm s m- i! Axır bul rni g h mm sini seng   zım berdim-k ! __ deb baqırıb yub ribdi s vd g r.

__ M n  endi i  ng ndirsiz buni g y lg n iligid ,  n h zr tl ri? __ debdi  bun v s.

 u g pl rd n keyin xalif   bun v sni n haq  ybl n y tg nig  i  n i h sıl qılib, uni  ql b yub ribdi.

 bun v s m n  şunaqa mu ambirlik qılib s vd g rni laqıll tg n ek n.

H K ML R V  D VL  V  IL RNI G M KR V  N YR N GL RI HAQID 

D N  M SL H T

(Suriy )

K nl rni g birid  u t  ort q beg n  yurtg  s f r qılı pti. Ul r yold  u r g n bir qı l qqa kirib, bir k mpirni g  yid  t n b q l dig n bolı pti.

(141)

Ul r yoqug  y ti   ldid n h mm mg  kirib yub rib  ıqm q i bolı pti.

__ Bizg  h mm m   un z rur   y l rni t yy rl b qoyi g,  n c n, __ deyı pti ul r.

K mpir h mm  n rs ni – t yy rl b qoyıbdı. Faqat t r q esid n  ıqıbdı.

Säyyählər häämmägä kiriş äldidän häämâ pullärini käämpirgä berişipti vâ pulni faqat häämmämiz birgä turgänimizdä qaytärib beräsiz, zinhâr heç bittämizgä yâlgız kelsäk bermänġ, deb täyinläşıpti.

Ulär çömilä turib, häämmâm buyumläri içidä tärâq yoqligini päyqâb qalışipti vâ häämrâhläridän birini käämpirniġ äldigä tärâq âlib kelgäni cönätışibdi.

Lekin u yigit käämpirniġ äldigä kelib:

__ Häämrâhlärim äytişdi: Bâyägi pulimizni mengä berärkäsiz, __ debdi.

__ Yoq, __ debdi käämpir, __ tâ üçävläriġ birgä kelmägüniġçä pulni bermäymän.

__ Axır ortâqlärimniġ özläri äytişdi-kü, pulni bersin, deb.

Şundä käämpir häämmâm eşigigä kelib turibdi, bâyägi yigit bolsä, içkäriğä kirib ortâqläriğä:

__ Käämpir eşik tägigä turibdi, __ deb äytibdi. Şundä ortâqläri:

__ Bârib yubâring, ânâcân! __ deb baqırışipti.

Bu gâpni eşitgän käämpir pulni yigitgä beribdi. U pulni yänigä sâlibdi-dä, cüftäkni râstläb qâlibdi.

İkki ortâq häämmâmdä şerikläriñiġ tärâq âlib kelişini räsä kütişibdi, lekin undän dâräk bolmâbdi.

Axırı bolmägäç, häämmâmdän çıqıb, u haqdä käämpirdän sorâşıpti.

__ Ortâğıñiz kelib mendän pulni sorâdi. Sizlär: “Berib yubâriñġ ânâcân!”
__ degäniñiz üçün pulni ungä berib yubârdim, __ debdi käämpir.

__ Axır biz uni tärâqqa yubârgän edik-kü, __ deyişibdi ulär.

__ Bilmädim, __ debdi käämpir, __ u mendän pul sorâdi.

Şundä ikki ortâq käämpirniġ qoltuğidän uşläb, uni hääkämniġ äldigä âlib barişipti...

__ Taqsir, __ deyişibdi ulär, __ biz üç kişi edik. Pulimizni bu käämpirgä berib buni heç birimizgä...

(142)

... bermäysiz, faqat üçävimiz birgä kelgänimizdä beräsiz, __ deb täyinlägän edik. Bu bolsä, pulimizni bittä hämrähimizgä berib yubarıbdi.

Häkäm, kämpirni äybđâr deb tâpib, yigitlärgä ulärniñ pulini qaytarib beriş haqıdâ hükm çıqarıbdi.

Şorlik kämpir mähkämän ğamgä bätib düv-düv köz yâş tökib çıqıbdi. Yoldâ ungä beş yâşli bir bälâ uçrâb qalıbdi.

__ Nimägä yığlâyäpsiz, buvicân? __ deb sorâbdi u kämpirdän.

__ Soramâ, bälâm, şundağam tâşvişim başımdän âşib yâtıbdi, __ debbdi kämpir.

Lekin bälâ, tâ kämpirniñ cävâbini eşitmägünçâ, xırâlik qilib sorâyveribdi. Nihâyât kämpir başıgâ tüşgän müşkül işni bälâgâ sözlâb beribdi. Bälâ vâqeägâ tüşinibdi vâ:

__ Müşküliñizni âsân qılsâm, mengä yangğaq âlgäni bir züzâ beräsizmi? __ deb sorâbdi.

__ Bâı, cânım bilän berämân, täsädduq, __ debdi kämpir. __ Kâşkiydi yârdâ-minğ tegsä.

__ Bolmäsä, bundây qliñg, __ debdi bälâ. __ Hâzır häkämniñ âldigä qaytib bärinğ-dâ ungä: “Taqsir, dârhaqiqat, üçtä yigit mengä, saqlâb qoyinğ, deb pul be-rişüvdi vâ bu pulni üçävimiz birgä âldinğizgä kelgänimizdä qaytarib beräsiz, de-yişüvdi. Mâyli, äyting ulärgä, ortâqlärini tâpib, üçâvläri birgä kelişsin. Şundäginä pullärini qaytarib berämân,” __ deysiz.

Kämpir häkämniñ âldigä qaytib bärib, ungä bälâ örgätgän gâpni äytibdi. Şundâ häkäm ikki ortâqdän sorâbdi:

__ Vâqeä şundây bolgänmidi? Kämpir toğri äytdimi?

__ Hâ, toğri äytdi, __ deb cävâb qilibdi ikki yigit.

__ Yaxşı, __ debdi şundâ häkäm, __ bolmäsä oşâ ortâğinğizni başlâb keliñg-dâ, pulinğizni âlib ketâverinğ.

(143)

ARĀ AÇIQ

(Kāmbādcā)

Bir ādām pāpelmüslärini¹ ābkāşgā ilib bāzārgā sātğani ālib ketāyātğan ekān. U sud mähkämäsi yānidān ötäturib, bir āz otirib dām ālgāni sud zāligā ki-ribdi.

Sāl vaqtdān keyin köçādān qandāydir “güldür – güldür” āvāz eşitilibdi. Bu nimāniᅇ āvāzi? __ deb sorābdi hākām.

__ Äfāndim, __ deb luqmā tāşläbdi pāpelmüsürüş, __ bu āräväniᅇ āvāzi.

__ Yoq, __ debdi hākām, bu ārävä emäs.

__ İşāniᅇ, şübhasiz, bu ārävä, __ deb turib ālibdi pāpelmüsürüş.

__ Äğār oşā äytğāniᅇ ārävä bolmäsāçi? Undā qandāy cāzā ālišğā rāzi bolāsān? __ debdi hākām.

__ Äğār ārävä bolmäsā, äfāndim, māyli meniᅇ källāmni āldiriᅇ. Lekin haqıqatān hām ārävä bolib çıqsā-çi? Undā siz mengā nimā beräsiz?

__ Pul berāmān, __ debdi hākām.

Bu mähāl köçādāgi “güldür – güldür” āvāz yaqınlāşib kelib qālibdi. Hākām oşā güldürāb kelāyātğān nārsā toxtātilsin, deb buyruq beribdi; keyin özi köçāgā çıqıb āräväkāşgā sāvāl berā başläbdi:

__ Buniᅇ āti nimā?

__ Şāti.

__ Buçi?

__ Ğıldirāk.

__ Bu nimā deyilādi?

__ Kegäy.

¹ Pāpelmüsürüş – mevāsi şirin vā nārdān (20-25 cm. uzınlıkdā) bolādigān qışın-yāzın yām-yāşil tsitrüs ösimligi.

Xullâs, ârâvâkâş hâkâmniñg sâvâligâ cävâb berib, ârâvâniñg türlü qısmâlerini nâmmâ nâm âytib çıqıbdı.

__ Men cüdâ köp sâvâl berdim, __ debdi nihâyât hâkâm, ämmâ birân märtâ “ârâvâ” degân sözni eşitmâdim. Bâr, cällâdgâ äyt __ källâniñg âlsin!,

Pâmpelmüsfürüş cüdâyâm qorqıb ketibdi.

__ Bir päs säbr qılıñg, __ deb yâlbâribdi u, __ özimgâ işânârli bir himâyâçi tâpib kelây! Ägâr u hâm meniñg haqligimni isbâtlây âlmäsâ, mäyli, undâ källâmni âlaqâliñg!

(144)

Şundây deb u toğri hâkâm – quyâniñg âldigâ yügüribdi:

__ Cänâb sâpxeä, __ debdi u quyângâ yüzlänib, __ ötinâmân, mengâ yârdâm qılıñg. Bâşimgâ cüdâ âğır musibât tüşdi. Qorqıb ketyâpmân.

Quyâb yüz bergân vâqeäniñg tâfsilâtini eşitibdidä:

__ Bâr – yoğı şumi? __ deb sorâbdi. __ Qorqmânğ. Älbättâ yârdâm qılâmân. Va’dâm qat’iy.

Şundâ keyin quyân öz himâyâsidägi âdâm bilân mähkâmägâ yol âlibdi.

__ Hâkâm cänâblâri, __ debdi quyân, __ bu şörpeşânâ siz bilân nimä haqdâ bâhslâşüvdi?

__ Ä äzizim sâpxeä, __ debdi hâkâm, __ bu âdâm uççigâ çıqqan sürbet ekân! Vâqeä bundây bolgân edi: Meniñg qulâğimgâ köçädân tärâqlägân şâvqın eşitilibdi. “U nimäniñg şâvqını?” __ deb sorâgân edim. Mänâvi âdâm turib: “Ärâvâ kelyâpti!”, __ deb cävâb qıldı. Biz bäs bâylâşdik: Ägâr oşâ nârsâ ârâvâ bolmäsâ bu bâşini kündägâ qoyâdigân boldı, bârdi-yu haqıqtân hâm ârâvâ bolib çıqsâ, men bu âdâmgâ pul berâdigân boldim. Nihâyât biz bäs bâylâşgân oşâ nârsâ yetib keldi. Uni körgâni ikkâvimiz birgâ tâşqarigâ çıqdıq, lekin qaytâ – qaytâ sâvâl bersâm hâm, heç kim uni “ârâvâ” deb hâm âtâmâdi! Demäk, men yutgân bolâmânmi?

__ Haq, rüst, cənab həkəm, __ debdi quyân, __ cüdä toğri gäpirdiñgiz, şäk – şübhasız, siz yutgansız. Märhämät, âliñg uniñg källäsinini!?

Bu gäpni eşitgän äybdärniñg cäni çıqıb ketibdi.

__ İye, nimä deyäpsiz özi, cənab sâpxeä? __ debdi u. __ Şumi häli mengä körsätgän kărämätiniñgiz? Men sizgä öz häyätimni işänib tâpşirsämü siz bolsäñgiz, həkämğä källämni âlişni mäslähät beryäpsiz-ä! E örgildim, sizdäkä ädälätli sâpxeädän! Meniñg yänimni âliş ornigä, källämni âldirmâqçı bolyäpsiz-ä!...

Cim bol! __ deb bâqıribdi ungä quyân. __ Bu __ özläriniñg kelişgän şart; källäniñgü kündägä qoyışdän özgä çaräniñg yoq.

Beçarä pämpelmüsürüş bütün vücudi dağ – dağ titrüb başını kündägä qoyıbdı. Həkäm qılıç yälängäçläb, uni endi kötärgän ekän, quyân uni toxtätibdi.

__ Meni äfv etiñg, äfändim, __ debdi u, __ Öziñgiz...

(145)

... çâpmâqçı bolgän nârsägä bir e'tibâr beriñg äldin! Buni nimä deydilär?

__ Bu sâç.

__ Mänä buniñg äti nimä?

__ Teri.

__ Teriniñg tägidä nimä bâr?

__ Başçanâq.

__ Xoş, siz özi nimäni çâpib tâşlâmâqçısız!

__ Källäni.

__ Axır men bu yerdä sâç, teri vâ başçanâqlarnı köryäpmän. Ämmâ källä-ni körmäyäpmän.! Siz mänävi ädäm bilän garäv oynägäniñgizdä äräväni körmägän ediñgiz. Öz nävbätidä men häm källäni körsätä älsäñgiz, men häm sizgä äräväni körsätärdim.

Şundäy qilib, həkäm bilän pämpelmüsürüş ikkâvläri, ärä açıq deb bitim tüzüşgän ekän.

İLACI TAPILDI..

(Həbəşistən)

Bir məmləkətdə ikkitə qalın dost yaşar ekən. Ulərniŋ biri – bədävlät və äbro e'tibərli, ikkinçisi – kəmbağal ädäm ekən. Kəmbağal qarä küngä pul ğamläş maqsädidä aç, yupun kün keçirär ekən. U tãpgän pulini äsräb qoyış üçün bãy dostigä berib yürärkän.

Mänä, bir kün kəmbağal cüdä mümkün, ähvälgä tüşib qalıbdı-yu, bãy dos-ti äldigä bärüb, özi berb qoygän puldän bir qısmını qaytärüb berişni iltimäs qılıbdı. Lekin bãy bungä cävábän: “Men sendän heç qaçän heç qanaqa pul älgän emäs-män. Häyränmän, nimälärni väysäyäpsän özi? __ debdi. Kəmbağal bãy dosti äldigä bir emäs, bir neçä märtä, pulimni qaytärüb ber, deb xudäniŋ zärini qilib yälinib kelibdi, lekin bãy pinäginini häm buzmäbdi. Axırı bolmägäç, kəmbağal häkämğä ärz qılıbdı. Häkäm uniŋ ärzini eşitib bolib:

__ Sen dostiŋgä pul bergäniŋdä yäniŋdä biräntä güväh bärmidi? __ deb soräbdi.

__ Yoq, ikkälämizdän böläk heç kim yoq edi, __ deb cäváb qılıbdı kəmbağal.

__ Undäy bolsä, dostiŋni özüm sorâq qilib körämän, sen üç kündän keyin kelib xabär äl, __ debdi ungä häkäm.

(146)

Şundän keyin dänışmänd häkäm öz huzurigä bãyni çağırtiribdi.

__ Seni huzurimğä çağırtirişimdän maqsäd, __ debdi u bãyğä, __yaqındä men xızmat yüzäsüdän başqa yergä cönä ketişim keräk. Men köp ädämlärdän soräb, su-riştirib bilsäm, şährimizdä eŋ diyänätli, eŋ işänçli ädäm sen ekänsän. Häm mäs şundäy deyäpti. Gäp bundäy, äzizim, hazırçä men mäl – dävlatim, aqçälärimni bir yolä özüm bilän älib ketä älmäymän. Bungä iläcim yoq. Bärđi-yu, narsälärim və pullärimniŋ bir qısmını vaqtiŋğä sengä täşläb ketsäm – şungä nimä yubärüb äldi-rib ketärdim...

“Ä, bu hâkâm – cüdâ bâ âbro, bädâvlât âdâm! U miñg – miñglâb pulini yänâ bir âlâm türli –tüm qımmâtbâhâ mâllârini mengâ işâniñb tâşlâbketmâqçı, __ deb oylâbdi bây. __ Men ulârni âlâmân-dâ, keyin, heç nimâ âlmâgân mân, deb tâ-nâmân. Qarâbsizki, âkânğ qarağay tälây – tälây bâylıkkâ egâ bolib turibdi!”

Bây şundây xayâllârgâ bârib, hâkâmniñg tâklifini sâmimiyât bilân qabul qılibdi. Ârâdân üç kün ötibdi. Kâmbağal, kelişilgân şart boyıçâ, hâkâmniñg huzurıgâ kelibdi.

__ Sen hâzır bây dostiñgnikigâ bârib, puliñgni yänâ sorâb kör. Äğâr bu sâfâr hâm bermäsâ, üstiñgdân hâkâmğâ ârz qılâmân, deb âyt. Şu gâpiñgni eşitgân zâhâti u hâmmâ puliñgni qaytârib berâdi

Kâmbağal bâyning üyigâ bârib, xuddi hâkâm äytgândeñ iş tutibdi. Şundâ bây, äğâr bu bârib hâkâmğâ ârz qılsâ, undâ meniñg qanaqa âdâmligim hâkâmğâ âyân bolâdi-yu, u öz bâylıklârini mengâ tâşlâb ketişdân vâz keçâdi, deb kônğlidân ötkâzibdi vâ heç gâp qaytârmây, dârrâv kâmbağalniñg pulini âlib çıqıb bergân ekân. Änä, şunaqa gâplâr...

İKKI ÂY

(Kâmbâdcâ)

Bir muğambir âdâm ikkinçi bir âdâmdân pul qarz âlibdi. U tilxatğâ qarzimni hâm fâizbâyini hâm ikki ây bolgândâ tölây mân, deb yâzib tilxat tâgigâ qarmâriy yil cumâdilâvvâl âyiniñg birinçi künini qoyib imzâ çekibdi.

(147)

Ârâdân ikki ây ötgâç, qarz bergân âdâm qarzdârniñg üyigâ pulini tälâb qılibdi. Lekin qarzdâr pul berişdân bâş tâvlâbdi. Şundâ qarz bergân âdâm qarzdârniñg üstidân sud mâhkâmâsigâ ârz qılibdi. Hâkâm qarzdârni çağırıp sorâq qılibdi.

__ Şikâyât yâzğân âdâmdân pul qarz âlgânimğâ ıqrârmân, __ debdi qarzdâr. __ Lekin tilxatdâ keltirilgân şartğâ körâ, men qarzni ikki ây bolgândâ tölâşim ke-râk. Lekin qarz bergân âdâm hâli müddât kelmâsdân sizgâ üstimdân şikâyât yâzib kelibdi.

Mänä, öziñgiz äsmängä qarab köriñg, häkäm cänäbläri: Ägär siz ikkitä äy köräyätgän bolsañgiz, men şu zähâti qarzimni töläymän.

Häkäm äsmängä qarab, u yerdä faqat bittä äyni köribdi. Şundän keyin, häkäm, tilxatdä yazılğan şartgä binään, qarzdâr qarzini äy ikkitä bolgänidä töläydi, deb hükm çıqarıbdi.

Qarz bergän ädäm, turgän gäpki, bu hükmän nârâzi bolibdi vä sâpxeä (häkäm) quyänniñ äldigä bârib dârdini äytibdi.

__ Bu işiñgizni äsânginä häl qılış mümkin, __ debdi quyân. __ Siz hâzır bârib, taxtä vä bämükpâyälär tâpiñg-dä yaxşı bir sâl yäsâñg. Keçqurun bir mirıqıb mäişät qılâemiz.

Keçqurun quyân mehmânlârni sâlgä başlab kelib, ulârni tänsıq täâmlâr vä gürüç ärağı bilän ziyâfât qilibdi. Lekin özi faqat bânän yeb otiribdi.

Ziyâfât tügägäç, quyân tilxat haqıdä gäp açıbdi. U häkämän, bu mâcârâni qandây häl qılmâqçısız, deb sorâbdi.

__ Bu iş häli tügägäni yoq, __ deb cävâb qilibdi häkäm, __ hâzırçâ bu haqdä äniq bir toxtâmgä kelgänim yoq. Lekin turgän gäpki, hükm çıqargânimdä, älbättä tilxatdä yazılğan gäplärgä süyänämän. Undä qarz ikki äy bolgändä töländi, deb yazılğan.

__ İcâzâtiñgiz bilän, qarzdârgä bittä sâvâl bersäm! __ debdi quyân.

__ Bemälâl, deb ruxsät beribdi häkäm.

__ Fâhmimçâ, __ deb mürâcâät qilibdi quyân qarzdârgä, ...

(148)

... __ siz qarzni ikki äy ötgändän keyin emäs, bälki ikkitä äy bir vaqtdä bolgâni-dä tölâşgä va'dä qılğânsız. Men va'dâñgizni toğri tüşinibmânmi?

__ Cüdä toğri tüşingânsız, __ debdi qarzdâr muğambirlik bilän. __ Mengä ik-kitä äyni bir vaqtdä körsâtişsin, oşâ zähâti qarzni töläymän.

__ Häkäm cänäbläri, __ debdi quyân, __ bäs, şundây ekän, qarzdârni meniñ himâyâmdägi ädâmgä qarzini tölâşgä mâcbur etiñg.

Häkäm başını aşmāngä kötärüb:

__ Men faqat bittä aynı köryäpmän-kü, __ debdi.

__ Yaxşırāq qarāng, häkäm cänābläri! Bittä ay aşmāndä, lekin ikkinçisi, anä, suvdä. Endi kördiñgizmi, häkäm cänābläri, ikkitä aynı? İkkävi häm bärkäşdek tölün ikkävi häm qırmızı ältindek pärläb turibdi.

Häkäm bu дәilni inäbätgä älib, qarzdärni şu yerniñ özidä qarzni üzişgä mäcbur etgän ekän.

BUZÄQ TÄLÄŞÜV

(Häbäşistän)

Künlärniñ biridä qäplän bilän çiyäbörü ävgä çıqışib, bir qışlāq çekkäsigä barişibdi. Şu yerdä ulär: Qäplän – ečki, çiyäbörü – sigir tutibdi. Keyin ulär ölcälä-rini üyläriğä sudrāb kelibdilär-dä, ulärni otlāgäni дәlāgä qoyib yubarıbdılar.

Turgän gäpki, çiyäböriniñ ölcäsi özinikidän äncä kättä ekänligini körgän qäplänniñ ğayirliğı kelibdi. U keçäsi sigir bilän ečki otlāb yürgän otlāqqa bariş-di, qaräsä, çiyäböriniñ sigiri tuqqan ekän. Buni körib, qäplänniñ bädär häsädi qozibdi, keyin oylāb – netib otirmäsdän, yänği tuğılgän buzäqni älibdi-dä, älib bärrib öz ečkisi äldigä bağlāb qoyibdi

Ertäläb u çiyäböriniñ äldigä bariş şundäy debdi:

__ Ämädim bär ekän, aşnä! Häli дәlāgä çıquvdim. Qaräsäm... Nimä boldi, degin! Eçkim buzäq tuğıbdi!

__ Bolmägän gäp! __ deb e'tirāz bildiribdi çiyäbörü. __ Ečki faqat ulāq tuğışı mümkin.

__ İşänmäsäñg, yür, körsätämän, __ debdi qäplän.

İkkävläri дәlāgä çıqışibdi, şundä çiyäbörü ečki äldigä bağlāb qoyilgän buzäqçäni köribdi.

__ Mänä, endi işängändirsän gäpimniñ rästligini? __ debdi qäplän

(149)

__ Yoq, faqat sigirinä buzâq tuğışı mümkün. Demäk bu buzâq meniki, __ deb öcärlik qılâ başlâbdi çiyäböri.

__ İye, öz köziñg bilän körüb turibsän-kü, yänä negä men bilän bähsläşäsän? Köziñgni kattaraq aç __ buzâq meniñg eçkimniñg yänidä turibdi axır!

__ Köryäpmän, __ debdi çiyäböri, __ lekin ägär buzâq filniñg yänidä turgäni-däyäm, bäribir, uni sigir tuqqan bolardı, __ demäk u meniñg buzâğım.

Ulär uzâq vaqt, tã ävâzlari boğılıb qâlgünçä cıgıllâşışibdi, axırı bolmägäç, qâplân:

__ Bolmäsä, başqalardan soräyimiz! __ deb baqırbdi. __ Meniñg haq ekänligimni oşälär işbätläb bersin.

Şundän keyin, ikkâvlari häkäm izläb ketişibdi.

Ulär yoldä ähuni uçrätüşibdi. Qâplân ungä öz dârdini sözlâb beribdi, çiyäböri häm öz fikrini äytibdi.

__ Endi sen, ähu, tüşüngändirsän, __ deb hikâyesini tamâmlâbdi çiyäböri, __ buzâq meniki ekänligigä?

Lekin ähu, başqa köpçilik cänivârlär singäri, qâplândän qorqar edi.

U tamâq kirib älib säabät bilän şundäy gäp başlâbdi:

__ Toğri, bir vaqtlär, men häli bolgän päytimdä, haqiqatän häm buzâqni faqat sigirlär tuğışardı Lekin zämân özgärib ketdi. Täraqqiyât, degändäy. Hâzirgi päytdä, öziñgiz şahid bolib turibsiz, eçki häm bemäläl buzâq tuğışı mümkün ekän. Meniñg fikrim şu. Gäpimniñg haqligigä xudâ şahid!

Keyin ulär sırtlanniñg äldigä bärrib, ungä öz dârdlerini äytib berişibdi. Lekin, ma'lumki, sırtlân häm qâplândän qorqar edi, şuniñg üçün, u çiyäböriniñg davâsini eşitib bolib, xuddi qattıq täşvişgä tüşgändäy debdi:

__ Xulläs, men şundäy xuläsägä keldim: Cäydäri eçkilär buzâq tuğa älmäydilär älbättä. Lekin qâplânlargä tegişli eçkilär buzâq tuğışı mümkün. Meniñg fikrim şu. Gäpimniñg haqligigä xudâ şahid!

Keyin qâplân, çiyâbõri, âhu vâ sırtlân __ hâmmâlâri birgâlâşib serkânîñg âldigâ bârişibdi.

Serkâ qâplân bilân çiyâbõriniñg gâplâri dıqqat bilân tıñglâbdi, sonğ salâbât bilân şundây debdi: ...

(150)

__ Dârhaqıqat bir vaqtlâr hâr bir cânzâd öziğâ oxşâğân mâhluqni tuğışı lâzım, degân qânun bolâr edi, çünânçı: Tüyâ – botâlâq, biyâ – Tâyçâq, eçki – ulâq, qoy – qoziçâq tuğardı. Lekin hâzır qânunlâr özgârib ketgân. Hâzır eçkilârniñg bu-zâq tuğışigâ hâm icâzât berilgân. Xudâ şâhid – bu gâpim haq!

__ Hâmmâdân sorâb boldik, demâk, buzâq meniki degân, qarârgâ kelibdi qâplân.

__ Yoq, hâli yânâ bâbüin bâr, __ deb e'tirâz bildiribdi çiyâbõri vâ hâmmâlâri birgâlâşib bâbüin yaşâydıgân qâyâlâr tâmân râvânâ bolışibdi.

Bârib qarâşsâ, bâbüin¹ tâşlârni ağdârib, ulârniñg tâgidân çumâli vâ tuxumdân endi çıqqan mâydâ qurtlârni tâpib yeb yürgân ekân.

__ Bizniñg işimizgâ hâkâmlık qıl, __ debdi ungâ qâplân, __ sonğ özi, undân keyin çiyâbõri öz da'vâlarini bir bâşdân sözlâb berişibdi.

Bâbüin ulârniñg gâpini dıqqat bilân eşitibdi. Qâplân bilân çiyâbõri endi bâbüinniñg hükmini kütâ başlâşibdi.

Bâbüin esâ, heç şâşmâsdân enğ bälând qâyâniñg qır uçigâ çıqıb, oşâ yerdân häyvânlârgâ qarâbdi vâ qolidâgi yângâqdâkkinâ kiçkinâ bir tâşni bârmâqlâri bilân çimdib indâmây otirâveribdi.

__ Xoş, nimâ deysân? __ debdi sâbri çidâmâğân qâplân, __ Hâmmâ gâpgâ tüşingândirsân deymân? Sen qandây fikrdâsân?

__ Bir pâssâbr qıl, __ debdi bâbüin, __ köryâpsânkü – bândmân!

__ Nimâ qılyâpsân özi? __ deb sorâbdi qâplân.

¹ Bâbüin – gâvdâsining uzunligi 75 cm. dumi 60 cm. kelâdigân mâymun. U âsâsân Mârkâziy vâ Şârqıy Âfriqadâ yaşâydi.

__ Sizlärniñ işiñiz haqıdâ fikr äytişdän äldin bir âz musıqa eşitib âlişim keräk, __ debdi bábüin.

__ Musıqa? Qanaqa musıqa? __ deb äcäblänişibdi häyvânlär.

__ Mäni çalgudâ çälâyâtgänim musıqanı-dâ, __ debdi ğicinib bábüin.

__ He! Tâpgän gâpini qapâñg! Tâşni çertib musıqa çälärmış! __ deb külib yubâribdi qâplân. __ Tâpgän häkämimizni qarâñglârü Axır u ğirt ävsâr ekânkü. Ne zâmândâ tâşdän häm musıqa sâdâsi çıqarkânmi? Tâvbä?

(151)

__ Eçkidänki buzâq tuğılär ekân, negâ endi tâşdän musıqa eşitilmäydi? __ debdi şundâ bábüin.

Qâplân bu gâpni eşitib uyâlib qâlibdi.

__ Hm, dârhaqiqat, cüdâ çirâyli küy ekân, __ debdi u ğoldirâb.

Lekin bâşqa häyvânlär endi cim turişâ älmâbdi.

__ Hä, hä, toğri! Xudâ şahid! Faqat sigirlärginâ buzâq tuğışı mümkin, __ deb şavqın sâlişibdi ulär.

Hämmâ häyvânlär şundâ qâplângâ qarşı bâş kötârişibdi. Nâticädâ uniñg bu-zâqni çiyäbörigä qaytârib berişdän bâşqa ilâci qâlmâgân ekân.

GÜVÄHLÄR VÄ SÄXTÄ GÜVÄHLÄR HAQIDÄ

SÄXTÄ GÜVÄH

(Nigeriyä, Niger, Çäd respublikäläridä vâ Libiyäniñg Cänubiy vilâyätläridä
yâşävçi *kâpiri* elâti)

Bir ädäm âtini sâtgäni bázârgâ älib kelibdi. Lekin şu päyt bir oğrı uniñg äldigä kelib:

__ Bu ât meniki, __ debdi.

__ İye, qanaqasigâ seniki bolârkân? __ debdi ât egâsi cähli çıqıb. __ Bu me-niñg âtim. U öz üyimdâ tuğilib kättâ bolgân.

Ämmâ oğrı süllâhlik qilib öz sözidâ turib älibdi. Şundâ ât egâsi özigâ gü-

vâh tâpib, ungä ikki tängä beribdi-dä:

__ Meni yâqlâb güvâhlik ber! __ debdi.

__ Güvâhlik berârdimü, __ debdi u âdâm, __ lekin ât egâsi sendän âldin men-gä pul berib qoydi-dä. Endi âlgân pulimni âqlâşim keräk. Kel, yaxşisi bundäy qilâylik: Âldinigä men ât egâsi fâydasigä güvâhlik berây. Hâkâm âtni ungä hükm qilib bergändän keyin, sen meni, güvâh bolışgä yâramâydi, deb äyblä. Sen hâkâm-gä: “Bu âdâm äslâ güvâh bolä âlmâydi, __ deb äyt, __ U hättâ nâmâz oqışni hâm bilmâydi. İşänmäsânġiz, ânä, bâmddâd nâmâzi neçä räkâât oqlâdi deb sorâb körinġ-çi, nimä cävâb qılârkin. Äğâr toġri...

(152)

... cävâb qılsä, mäyli, undä sözimni qaytib âläy”, deysän.

Oġri bu täklifgä râzi bolibdi. Soġ hämmälâri hâkâmniġ âldigä bârişibdi.

__ Xoş, nimä iş bilän keldinġlâr? __ deb sorâbdi hâkâm.

__ Mänâvi âdâm meniġ âtimgä egä çıqmâqçı, __ debdi ât egâsi. __ Ât me-niki deb yâpişib âldi. Äslidä u ât özimniki. U meniġ üyimdä tuġlgân. Tâyçâqli-gidän bâqıb kättä qılġänmân uni.

__ Ât seniki ekänligigä güvâhiġ bârmi? __ deb sorâbdi hâkâm.

__ Mänâ meniġ güvâhim.

__ Yaxşi. Mäyli, u güvâhlik bersin, keyin hükm çıqarâmân.

__ Hâ, ât şu âdâmniki, __ debdi güvâh. __ Ât şuniġ üyidä tuġilib kättä bol-gân.

__ Demäk âtniġ egâsi şu hisâblânâdi, __ deb qarâr qilibdi hâkâm.

Şundä oġri ortägä luqmâ tâşlâbdi.

__ Men hükmiġizni toġri eşitdimmi, taqsir? Qandäy qilib bu âdâmniġ lâf-zigä işândinġiz? Axır u hâlâl güvâh bolä âlmâydi-kü! Zerâ u nâmâz oqışni bilmâydi. İşänmäsânġiz, sorâb körinġ,: Mäsälân, bâmddâd nâmâzi neçä räkâât oqılışini bilârmikin? Äğâr toġri cävâb qılsä, undä, mäyli, men sözimni qaytib âlämân.

__ Hey, __ debdi hākām güvāhgā, __ sen bāmdād nāmāzini neçä rākāät oqlı-şını bilmäsmişsänmi?

__ İye, negä bilmäs ekänmān? __ debdi güvāh.

__ Bilsāng äyt: Neçä rākāät oqlādi?

__ Säkkiz rākāät.

__ Bu ādām güvāhlik berāālmāydi, __ debdi hākām şu cāvābdān keyin. __
Sen haqsān, āt seniki __ bār, ālib ketāver.

Oğrı ātgā minibdi-yu, bir zumdā közdān ğayib bolibdi.

Bundāy ādālātsiz hūkmān küyini ketgān āt egāsi güvāhgā ta'nā qılā baş-
lābdi:

__ Nimā boldi sengā? Ävvāligā toğrı güvāhlik berüvdiŋ. Keyin öziŋ
hāmmāsini rāsvā qıldıŋ. Hāttā bālālār hām, āyāllār hām bilişādi bāmdād nāmāziniŋ
ikki rākāät oqlışını, sen bolsāng, “säkkiz rākāät” deb otiribsān-ā. E örgildim
sendaqā nāmāzxāndān! ...

(153)

... Şen güvāh sıfātida öz qadriŋni yoqātib qoydıŋ, şuniŋ üçün hākām sen
ber-gān güvāhlikni inābātgā ālmādi.

Axır öziŋ oylāb kör, āşnā, __ debdi āt egāsigā güvāh. __ Men “säkkiz rā-
kāät” degānimgā hākāmniŋ şunçā aççığı çıqıb ketdi. Äğārdā “ikki rākāät” desām
hālīm nimā keçārdi? __ turgān ğäpki, meni hibsgā ālārdi.

Hāfsālāsi pir bolgān āt egāsi ungā başqa heç nimā demābdi. Sāxtā güvāh
esā, hām āt egāsīdān, hām oğrıdān pul ālib āyşını sürib yāşāyvergān ekān.

YĀQUT

(Hindistān)

İkki akä – ükä bär ekän. İkkävi häm kambağal ekän. Bir küni ulär dünyä kezmâqçı bolışib, säfärgä çıqışibdi. Yoldä ulär bir hämyän täpib älişibdi. Hämyän-dä tillä tängälär vä yänä ikki dänä yäqut täş bär ekän.

__ Meniñ arzuim uşaldi – endi üyimgä qaytämän, __ debdi ükä.

__ Men bolsäm cähängäştälük qılämän, __ debdi akä.

Ulär täpgän báylikläri örtädä teñg bölüşib älişibdi. Akä öz ülüşini ükäsi-gä berib:

__ Buni xätiniğä älib bärib ber! __ deb iltimäs qılıbdi

Ükä üyigä qaytib kelibdi, lekin akäsininğ ülüşini: tillälärini häm, yäqut täşini häm yängäsigä älib kirib bermäbdi.

Arädän üç yil ötgändä, akä cähängäştälük-dän qaytib kelibdi, lekin yäqut täşni xätini älmägänligini bilibdi.

Şundän keyin u ükäsidän:

__ Qani meniñ yäqut täşim? __ deb soräbdi.

__ Xätiniğgä bergänmän! __ debdi ükä.

__ U älmägänmän deyäpti-kü!

__ Gäpi yälğän! __ debdi ükä.

Bu xabärni eşitgän akä üyigä bärib, xätiniğä zuğum qılä başläbdi. Xätin eridän qorqıb, üydän qaçıb ketibdi vä toğri häkämniñ äldigä bärib, ungä bütün bolgän väqeani sözläb beribdi.

(154)

Häkäm ikki akä – ükäni mähkämägä çaqırtırbdi.

__ Rästiniğni äyt, __ debdi u ükäsigä, __ akänğiniğ báyligini yängänğgä älib kelib bergänmisän yä yoqmi? Äğär bergän bolsänğ, güvähiñ bärmi?

__ İkkitä güvähim bär! __ debdi ükä.

__ Çaqırib kel oşälärni!

Ükə həkəmgə ikki kişini, mənə güvəhlər, deb tanıştırıbdi. Əslidə, əz – máz pul berib, ulərni yalğın gəpiriştəgə köndirgən ekən. Bu “güvəhlər” yalğın güvəhlik berişibdi.

Şundən keyin, həkəm akəgə qarəb:

__ Yəqut təşniğini xətiniğdən sorə, __ debdi.

Xətin bundəy hükmni eşitib, yügürgənçə pədsə huzurigə bəribdi və ungə bolgən həmmə vəqəni birmə-bir sözləb beribdi.

__ Şu gəpləriğini negə həkəmgə əytə qalmədiğini? __ deb sorəbdi undən pədsə.

__ Mən həkəmiğini əldigə ərz bilən bərgən edim. Ləkin u işimizgə yüzəki qarədi! __ debdi əyəl.

Şundən keyin pədsə ikki akə – ukəni və güvəhlik bərgən ikki kişini sərəy-gə çağrtirib kelibdi. Ulərni ələhidə – ələhidə cəyigə qoyib, hər qaysisiniğini qoligə bir bürdədən mum beribdi.

__ Oşə yəqut təşniğini şaklini yəsənglər! __ deb buyuribdi.

Akə – ukələr bir xil şaklini yəsəşibdi, ləkin güvəhlik bərgənlər yəsəgən şakllər bir-birigə sirə oxşaməbdi.

__ Endi sen həm yəsəb kör! __ debdi şah əyəlgə.

__ Vəy, u yəqutni körməgən bolsəm şaklini qandəy yəsəymən?

Bu gəpdən keyin pədsə yalğın güvəhlik bərgən ikki adəmi dərgə əsişni buyuribdi-də:

__ Əgər mənə rəstiğiniizni əytsəngiz, öldirməymən! __ debdi ulərgə.

Ulər əyblərini boyinlərigə əlib:

__ Hə, biz yalğın güvəhlik bərgən edik! __ deyişibdi.

Şundən keyin pədsə ukəni əyäməy kəltəkləşni buyuribdi.

__ Ə məhrəcə! __ deb ilticə qilə bəşləbdi kəltək zərbədən olər həlgə kelgən ukə. __ Günəhi əzimə qol urdim! Keçiriniğini meni!

(155)

__ Râst gâpîrsânġ bolmâsmidi, âhmâq? __ debdi pādşâ uni hâmnân kältâklâ-târkân...

Şundân keyin ükâ âkâsigâ yâqut tâşni qaytarib bergân ekân.

“İLÂHIY HÛKMLÄR” HAQIDÄ

GÛVÂH – TÂĖ

(Türkiyâ)

Yâm-yâşil qışlâq tâġ etâgigâ câylâşġân edi Bu qışlâqdâ bir pādâçi yâşâr edi. Lekîn uni pādâçi deyiş hâm qıym. Çünki u âşâv mâllârni bâqqani âlmâsdi.

Äġâr birân âdâm kelib:

__ Xudâ häyriñġni bersin, sigirimni pādânġġâ qoş, ikki hissâ âşîq haq tö-lâyman! __ desâ hâm, u miyîġidâ külib turib, bundây cävâb qılârdi:

__ Esimni tânibmânki, şu tâġu tâşlârdâ pādâ bâqamân. Qâyerdâ qandây yâylâv, qanaqa otlâq bârligini bilâmân, undân keyin, qışlâqdâġi cämiki mâllârniñġ fe’lini hâm örgänib âlgânman. Mâl egâsigâ oxşâmâsâ hârâm ölädi, degänlaridek, men sigirniñġ sırtigâ qarâb, egâsiniñġ fe’lini bilâmân. Xudâ körsâtmâsin, bârdi-yu sen öz qoliñġ bilân yem berib, şuġârgân bu sigirniñġ fe’li sengâ oxşâsâ, undâ nimâ bolâdi? Yoq, sen yaxşisi, sigirniñġni tâġ baġrigâ yâ birân otlâqqa âlib bârib öziñġ bâq. Meniñġ mâllârim “ot” degân câyimdâ otlâşâdi, “yât” degân câyimdâ yâtişâdi. Men seniñġ sigirniñġni qoşâ âlmâyman – u meniñġ itââtķâr, beâzâr sigirlârimni buzişi mümkin.

Pādâçi şundây cävâb qilib, iltimâs bilân kelġân âdâmniñġ häfsälâsini pîr qılârdi. Hâ, xafâ bolişsâ, bolişâversin, câhlâri çıqsâ, çıqaversin – qollâridân nimâ hâm kelârdi?

Bir yili cüdâ âġîr keldi – sigirlârgâ ölät târqaldi. Qışlâqdâġi cämiki qârâmâl qırilib ketdi... Lekin bizniñġ pādâçimiz bâqayâtġân sigirlârdân birântâsiniñġ burni hâm qânâmâbdi. Bütün qışlâq häyrân. Hâmmâ, bundâ bir sir bolişi kerâk, deb oy-lâb, oşâ sirni bilişġâ urindi. Birâv, hâmmâ gâp...

(156)

... çopândä – u sehrgär bolsä keräk, desä başqa biräv, yoq, hämmä gäp uniñg sigirläri yeydigän yem vä otning mö'cizäkâr kücidä dedi.

Dünyädä yaxşı ädämlär köp, lekin yâman ädämlär häm tâpilädi. Hämmä pädäçiniñg sigirläriğä köz äläytirib qarägänidä, u befärq turä älärmidi? Yoq, älbät-tä. Lekin sizgä bâyân qılâyâtgänimiz bu vâqeä – ertäk...

Älqıssä, künlärniñg biridä pädäçi “sigirlärimgä häsäd bilän tikilâyâtgänläriñg közi çıqsın”, deb isırıq tutätişni unutib qoydi-yu, oşä küni pädäsidadıgı sigirlärdän birigä öläät tegdi...

Gülsüm Xäläniñg sigiri häräm ölib, undän üç künlük buzâq qâldı. Bu päyt pädäçi qıslâqniñg başqa çekkäsidadı edi. U şum xabärni eşitgä hāmānā pädäni hām, öz buyumlärini hām taşläb, äyâğıni qoligä älgänçä, Gülsüm Xälänikigä yügürüb keldi. Qaräsä, tärğil sigir havliniñg ortäsidadı dömbirä bolib şişib yätibdi, buzâqçäsı häräm ölgän sigir yänidä zâr – zâr ma'râb turibdi. Bu âğır külfätdän çöp bolib äzib ketgän şorlık Gülsüm Xälä qollarini köksigä qoygänçä, pərişân közlärini ölib yätgän sigiridän üzmäy turärdi.

Pädäçi, özini göyâ bu falâkät sâbâbçisidek bilib, äyâlni yupatâ başlädi:

— Gülsüm Xälä, Gülsüm Xälä, başiñgizgä âğır musibät tüşibdi, ilâyim şu âxırgısı bolsin. Ällâhniñg kârâmi keng, u älbättä sizgä mädäd bergäy. Keyin, taq-dirdän köp nâlimäniñg, yoqsä ällâh başiñgizgä yänä yänği sävdälär sâlişi mümkin. Siz yaxşısı, buzâqni mengä beriniñg, özim uni ävâyläb pârvarış qılây. Här küni er-täläb uni özim bilän tâqqa älib çıqıb ketämän. Cänivârniñg muştäkkinä qârni bâr. Nimä qıptı, bir ertäläb, bir keçqurun sigirlärimni emsä emibdi-dä. Şu bilän ulärniñg süti kāmâyib qälärmidi? Ärädän bir häftä ötär – ötmäs qaräbsizki, buzâğıñiz özi otlây başläydi

Şundäy qilib, pädäçi Gülsüm Xälägä bergän söziniñg üstidän çıqdi: Heç erinmäsdän hämmä yerdä – dälä –däştä, tâğu tâşdä buzâqni özi bilän yetäkläb yü-rib pârvarış qıldı. Bir neçä kündän keyin buzâqqa cir bitib, äñçä semirib qâldı. Mänä, bir küni buzâq änäsiniñg mämmäsini qomsäb, bir sigirniñg ârçasidän ergäşdi. Bu yaxşı, älbättä. Lekin hämmä...

... sigir h m ung   n  bol   lm ydi-d ! Ber hm m hluq şorlik buz qni s zib, s l bolm s  c rg  qul tib yub r y dedi. Yax iy m p d ci bu f l k t  stig  yetib kelib buz qni bir  limd n  sr b q ldi. Lakin, min   fsuski, buz qni  bitt   y  i sing n edi.

 orpe n  p d ci nim  qilsin endi? U d rh l egnid gi k mz lini ye ib yırtı-di-d , buz qni  sing n  y  ini m hk m ba l b qoydi, keyin, bu xab rni Gülsüm X l g  qand y yetk zi  haqıd  oyl nib q ldi... D rhaqıqat, k mpirg  b rib u nim  h m desin?.. Axır Gülsüm X l   c i  ıqqand  n inki bir vl rni , h tt   zini  h m g pini e itm ydid n  an i x tin edi-d !

M n , buz qni   hv lini k rib, bu yerg  topl ng n qoni qo nil rg  h m p rv  qılm y, uy t ndi ani h m yı ıstirib qoyib,  gzid n bədi kirib  adi  ıqıb c vr y ketdi:

___ H y, p d ci, y l n g pirm  meng : Sigirimni   zid n  zi  lg nig , buz qimni  bes b b c rg  qul b ketg nig  ikki d ny d  h m i  nm ym n. H m-məsi sen, k s f tni  k srig  bolg n. Seni   ayt ni  b r, q ni  qayn b, cini  qozib tur di.  unaqa  ayt ni  qozig n p ytd  buz qimg   zini  t    tib  y  ini sındırg n bols n   c b em s.  g r  u g pim y l n bols  g v h k rs t! Qani g v hi ?

 u g pd n keyin b t n qı l q  hli h m p d cini yumm  t l y b  l di.  unki p d cini  fe'li  zini ma rur tuti i k p likk  y qm s edi,  n   u  d m-l r Gülsüm X l ni  g pini ma'qull b  yyuh nn s s li di:

___ H , r st, qani g v hi ? K rs t bizg  uni!

P d ci b t nl y g ngib q ldi.

___ Axır ins f ni z b rmi  zi? ___ deb baqırdı u. ___ T gd  hec z g bolm s , kimni g v hlikk   aqr y axır? Men y l nni  y nig  yol m g nm n – y l n g pirm ym n! Faqat t   t  l r g v hlik beri i m mkin, m n !

 und y deb u b  ini t  g  tekkizg n  iltic  qıl  b  l bdi:

___   t  l r,   t  l r,  ll h haqqı  ytin l r, men  ytg n g pl r r stmi? Buz qni s zib  y  ini sındırg n haqqat n h m t rgil sigirmidi?

Mö'cizani qarānġ, pādāçi şundāy deb ilticā qılgāni hāmān tǵ çoqqısidān ikki dānā tǵşpārçā toġri qışlāq üstigā dumālāb tüşā başlādi.

(158)

Pādāçi bu güvāhlārni turgān yeridā köksini açib kütib ālibdi, lekin başqa ādāmlār... Ulārgā siçqānning ini miñġ tängā boldi!.. Ulār āyāqlārini qollārigā ālgānça hār tāmāngā tiraqaylāb qāçib ketişdi.

Şu kündān başlāb bu tǵni Güvāh – Tǵ deb ātāydigān bolışdi... Hāzır u qışlāq yoq, faqat uniñġ tep-tekis orni qālgān, lekin tǵ tǵidān qaynāb çıqayātġān zilāl çāşmä şildirāb, bārçā ötgān – ketgānlārgā bu ertākni hikāyā qılışdān hāmān toxtāmāydi.

MĀI QABILĀSİGĀ ĀLĀV KELGĀNI HAQIDĀ

(Lāās)

Ānnām tǵlāridā¹ istiqāmāt qıluvçi qabilālār – xāh ulār Kāmbādcādāgi kām qabilāsi bolsin, xāh Leāsdāgi māi qabilāsi bolsin, yāki V'etriām vā Leāsdāgi sedāng vā yārān qabilālāri bolsin – hāmmālāri şu küngāçā cüdā sādā kiyinişādi: Er-kāklār bellārigā lüñgi bāġlāb yürişādi, āyāllār esā kältāginā yübka kiyişādi... Bu haqdā qarıyālār şundāy hikāyā qılādilār.

... Hāli ālāy āsmāndān tüşmāgān, ādāmlār uniñġ niñāligini bilmāgān qadim – qadim zāmānlārdā ālāv xudāsi Yān Dāy māi qabilāsidāgi bir sāhibcāmāl qızgā āşıq bolib qālgān ekān.

Qızniñġ ismi Kā Tāā bolib, u Māysāzār sāyhān degān vādiydā yāşār ekān. U endiginā on beşgā kirāyātġān ekān. Hāli sāzirāmā āftāb vā şālipāyādāgi āġır mehnāt uniñġ nāfis vā āppāq bādānini daġallāştirmāgān ekān. Bu qızniñġ yūzi – közi şilliq, peşānāsigā hāli ācin tüşmāgān, çünki u hāli dārd nimā, ġamhāsrāt niñāligini bilmās ekān. U qulāġigā fil süyāgidān işlāngān çirāyli hālqālārni sırġa qilib āsib yürārkan. Qız qolidāgi bilāgüzüklārniñġ cārāñglāşi ungā huzur baxş etār ekān – bu bilāgüzüklārni Kā Tāā on bir yāşgā kirgānidā ānāsi taqıb qoyġān ekān..

¹ Ānnām tǵlāri – Hindixitāy yārim ārālidāgi tǵ tizmāsi.

Kä Tää öz ailəsi bilən yoğan – yoğan qâzıqâyâqlargä ornätılğan kattäkän üydä istıqâmät qılärkän. Bu...

(159)

... üydä ulärdän täşqari yänä on törttä ailä yaşärkän. Hämmläri matâ toqışni bilärkänlär, şuniñg üçün ulärniñg libâsläri közni quvântirgüdek becirim bolärkän. Keçki päytlär sälqın tüşgändä, Kä Tää özi toqıgan mämıq yâpinçıqqa oränib âlär ekän: Bu yol-yol qilib toqılğan yâpinçıqqa här türlü äntıqa güllärniñg täsviri tüşirilgän ekän. Bundäy çirâyli yâpinçıq başqa heç kimdä yoq ekän.

Mänä, künlärniñg biridä “Sämäviy âlâv”, ya’ni âşmân ma’budi Yän Däy qızni köribdi-yu, ungä işqı tüşib qâlibdi. Lekin Kä Tää hämmädän häm âqşâmläri kökätläri âhistä erkäläb öyüvçi şämâlni, özidän gâyät äcib muättär hid üfürüvçi ânä zâminni, âsmândägi bulutlärniñg äfsänäviy gürpängläşişini, özi çömilädigän däryâni yaxşı körär ekän.

Yolidä uçragän här qandäy nârsäni, şuniñgdek, âdâmlärni häm: Erkäkmi, äyâlmı, hättä gödäk bälä bolışigä qarämäy beşäfqat yändirib yubärädigän âlâv ma’budi Yän Däy gözäl Kä Täägä başqaça münäsäbätdä bolä başläbdi. U uzun barmâqläri bilän qızniñg yüzini âhistä siläb, uniñg bädänini nâfis âltın ränggä ki-ritär ekän. Zerä öz yaqınlaşuvi bilän qızni häddän täşqari ısıtib yubärgänidän, uniñg yänâqläridä rezä – rezä ter tāmçiläri päydä bolgänini körib qâlsä bärmi, dârhâl özi quyuq bulutlär pänäsigä âlärkän, ba’zidä esä, vâdiygä tüngi sälqın tüşişigä imkân yärätib, özi royi zâminni tärk etär ekän.

Lekin künlärniñg biridä bu qışlâqdä täsädifän keng yağrinli, dilävär, zäbärdäst vä öktäm bir müsâfir yigit päydä bolib qâlibdi. U öziniñg ülkän ormân-zärdän kelgänini vä ismi Me Sää ekänligini äytibdi.

U âdâmlär bilän birgä işlägäni dälägä çıqıbdi. Bu yerdä u dehqânlärniñg çökiç vä tşbältälär bilän cüdä qynälüb dâraxt tönkälärini kâvlâyâtganini, çängälzärläri çâpâyâtganini körib, külib yubäribdi. Âdâmlär uniñg negä küläyâtganini tüşünmäy häyrân bolışibdi. Yigit esä, hämân xandän tşläb küläveribdi. Bundän dehqânlärniñg aççığı çıqıbdi, âlbättä.

__ Mendän aççıqlanmānġlar, __ debdi yigit. __ Sizlär ekinzâr üçün yer açışniġ âsân yolini bilmäs ekänsizlär. Men yaşāġan ormändä âdämlärimiz bu işni başqaçâ usuldä bācārişädi: Ulär âlāv yāqıb, dāraxtı...

(160)

... butälärni yāndirib yubārişädi, qarābsızki, şāli vā coxāri ekiş üçün ekinzâr täyyâr bolib turibdi. Buniġ üstigä, undäy yerlärä hāsıl mol bolädi.

Yigit şundäy keyin ikki böläk yāġaç âlibdi-dä, ulärni äzzä-bäzzä bir-birigä işqay başlābdi. Māi qabiläsiniġ âdämläri yigitniġ nimä qılâyâtġanıġä tüşünmäy, qātib – qātib külişibdi. Lekin yigit ulärniġ külgisigä pārvā qılmāy, yāġaçlärni bir-birigä işqayveribdi. Keyin yosın qāplāġan quruq bir pāyrāhāni tāpib, uni ikki yā-ġāç âräsigä qoyibdi. Şundä âdämlär zıġırdäkkinä qızıl âlāv päydä bolġanıni köri-şipti. Bu âlāv ot âlib tābārä kättäläşä başlābdi. Me Sää ungä pūflāġan ekän, âlāv “pāv” etib haqıqıy âlānġä päydä bolibdi. Keyin bu âlāyāġä qāvci-rāb yātġan butä-lārgä ötib, ulärni “yāmlāmāy” yutā başlābdi. Qabilä ähli häyrätġä tüşibdi vā qorqkānidän özini ârqagä tāşlābdi.

Me Sää bolsä xandän tāşlāb qālärmiş. Âlāvniġ bu maġrur hūkdāri dām-bādām âlānġä üstidän säkrāb ötärmişü kiyimi heç hām ot âlmäsmiş; sırāsini äytġandä, uniġ belidäġi bir pārchä lūnġi bilän başigä bāġlānġan qızıl lāttādän başqa heç qandäy kiyimi yoq ekän. U âdämlär közigä äsmändän tüşġan ilāhiy xilqat bolib körinibdi.

Bu yigitdän sāl nārirāqdä gözäl Kā Tää ungä mähliyā bolib turārkän. Mü-sāfir yigit başqa âdämlärgä äsmändän tüşġan ma'bud bolib köringän bolsä, qızniġ közigä özi şu çāqqaçâ mehr qoyib kelġan hämmä nārsä: Suv, bulutlär oyini, âf-tāb şu'lāsi... bolib körinibdi.

Bu äsnädä Kā Tää bilän Me Sääniġ xuddi ähānġrābādek bir-birläriġä täl-pinâyātġanıni körgän sāmāviy tānġri – âlāv ma'budi rāşk qilib özini cıqqa höl bulutlär pānäsigä âlibdi. Şundän keyin üç küngäçä äsmändä quyāş körinmābdi vā üç küngäçä tinmäy cälä qoyibdi. Âdämlär bu ġanimāt dāmdän fāydälānib, şāşä – pişä dälāġä şāli vā coxāri ekişibdi. Qarānġki, ekilġan dānlär ertäsi küniyāq niş urib, köm-kök bolib ünib çıqıbdi. Üç kün ötgäç sāmāviy tānġriniġ könġli gözäl Kā Tääni yänä

qomsab qalıbdı. U cudalıkkä artıq çidäy älmäy, bulutlärni fäzädän häydäbdı vâ yänâ ävvälğidäk sərbäländ feruzä äsmändän turib, yağdusini zämingä sâçâ başlâbdı...

(161)

Mänâ, dälägä ekilgän hâsıl yetilib pişibdi. Şundâ, äzâldän qâlgän täâmil bo-yiçâ, qışlâqdâ hâsıl bâyrami uyuştirişipti. Coxâri hâm, şâli hâm yaxşi hâsıl berib-di. Şu küni keçqurun qışlâq ähli cäm bolib, xudâlär yoligä qotâs soyişibdi. Hâli quyâş bâtmägän, keç kirmägäm bolsâ hâm, ba'zı ädâmlär hâlitdän gürüç äragı içib mäişätni başlâb yubârişipti.

Qışlâqdâ hükm sürâyâtgän mänâ şu şâvqın – sürân, qıy-çüv pâytidâ sâmvîy âlâv tângrisiniñ şundâqqınâ közi âldidâ (räşk şu qadâr küçli ediki, beçârâ ma'-budniñ yürägi sâl bolmäsä qınidän çıqayâzgän edi) Me Sââ qızgâ:

__ Ägâr yoq demäsânğ, meniñ umr yoldâşım bolışni tâklif etmäqçi edim sengä, __ debdi.

Sâmvîy âlâv tângrisi qaräsâ, qız hâzır bu tâklifgâ râzi bolädigän, şundâ u öziñi bâsib turâ älmäy, âtâş şâmşiri – çaqmaq tıgını kättâ üygâ sänçibdi. Üy lâvil-lâb yänâ başlâbdı.

Lekin oyun – külgü bilän bänd bolgän ädâmlär, şulär qatâri, bu qışlâqniñ sehgäri hâm çaqmaq çaqılğânini pâyqaşmäbdı. Ulär faqat üyniñ älängälänib yâ-nâyâtgänini kôrişipti. Demäk, üy bilän birgä uniñ içidägi ädâmlärniñ bütün bi-sâtläri, sândıqlardägi çirâyli libâsläri, tâqçälärdägi idiştävâqlär, yergä yâzilgän boy-rayu mâlçälär hâm yänâ başlâgän edi. Ädâmlär âlâvni kättâ üydän qoşni imârât-lärgä, undän dälädägi ekinlärgä ötgänini kôrib dâhşätgä tüşişibdi; ulär âlâv tângri-siniñ bu qahru ğazäbidän yüzlärini berkitib âlibdilär.

__ Hämäsigä änavi müsâfir sâbâçi bolgän! __ deb baqırıbdı sehgär. Oşâ bizniñ mâl-dävlätimizgä âlâv pürkâdi! Öldiriñglär uni, öldiriñglär!

Sehgär bu yigitni qışlâqqa kelgän künidänâq yâmân kôrib qâlgän edi, buniñ üstigä, u hâzır ğırt mäst edi. Şu sâbâli u älmisâhdän qâlgän haqârâtlärni yigit başigä yağdirâ başlâbdı...

Ādamlār hār tāmāngä yügürüb, Me Sääni qıdırä başlābdi. Nihāyāt uni dār-yā boyidā tāpişibdi. U qırğāqdāgi otlāqdā Kā Tääni bağrigā bāsib uxlāb yātğān ekān. Ävvāligä ādamlār yigit bilān qızniñğ çehräsidadāgi baxtiyārlik nişānäsini körüb taqqa toxtāb qālišibdi, lekin keyin yigitniñğ üstigā tāşlānib uni hibs eşitibdi.

(162)

__ Sen öläsän, kelgindi! __ deb baqırışibdi ādamlār.

__ Qarä, nimä qilib qoydiniñğ!

__ Bütün māl – dāvlätimiz sen üfrğān ālāvdä yānib küñ boldi!

Sehrgār bolsä:

__ Biz uni suv bilān sināb körämiz! __ deb baqırārmiş.

Ulār Kā Tääniñğ zār qaqsāb yığlāşigā pārvā qılmāy, yigitni qāzāndā qaynāb turgān suvgā tāşlāş üçün qışlāqqa sudrāb ketişibdi. Äğār şu smāvgā çidāsä-yu, qaynāq suvdān beşikāst çıqsā, demāk günāhi yoq, deyişibdi ādamlār. Lekin Me Sää qāzāngā tüşsä, xuddi qotās göştidek hil – hil pişişini, bārdi-yu qaynāq suvgā bārdāş bergān taqdirdä hām, uni yānädä āğırraq āzābgā sālilārini yaxşı bilärdi.

Şundä u özini uşlāb turgān ādamlār qolidān siltānib çıqıbdidä:

__ Tentāklār! __ deb baqırıbdı. __ Nimä, meniñğ ālāv sultāni ekānligimni kör-māyāpsizlārmi?

__ Tezraq yāndiriniñğlār uni! Yāndiriniñğlār! __ deb äyyuhānnās sālıbdı sehrgār.

__ Köp hānğrāyvermä, sehrgār! __ debdi Me Sää. __ Özim seni yāndirib yu-bārişim mümkin.

Ālāv tānğrisi ävvāligä yigitni bu güstāhlıgi üçün cāzālāmāqçı bolıbdı. Lekin uniñğ dāvyüräkligidān hāyrätdä qālgān bolsä kerāk, qalbidä coş urāyātğān rāşk tuyğusini dāf qilibdi vā qarā bulut ārqaşidä turib öziniñğ ātāş nāyzāsini ātibdi-yāşin çıqıbdı. Lekin bu hāmläsi bilān u Me Sääni emäs, bālki qarı sehrgārni mähv etib-di. Sehrgār til tārtnmäy ölibdi.

Ādamlār ālāv tǎnǎrisiniǎ yǎrqırǎq nǎyzǎsidǎnkǒzlǎri kǎmǎşib, yergǎ mük tüşib yǎtib ālibdilār.

__ Xoş, ālāv hūkmdǎri ekǎnmǎnmi, yǎ yoqmi? __ degǎn Me Sǎāniǎǎ hǎyqırıǎnıni eşişişibdi ādamlār. __ Sehgǎrni men cǎzǎlǎdim. Sizlǎrniǎǎ kiyimlǎriǎǎǎni men yǎndirib yubǎrdim, negǎki ulār sizniǎǎ erkin hǎrǎkǎt qılışiniǎǎǎ xalaqıt berǎrdi. Mǎnǎ, endi sizlār haqıqıy mǎilār boldiniǎǎ Men ālāvni sizlǎrgi qul qilib berǎmǎn. Men Kǎ Tǎāǎǎ üylǎnǎmǎn, şundǎ meniǎǎ oǎlim hǎm, oǎlimniǎǎ oǎli hǎm āvlǎdlǎrimdǎn tuǎılgǎn hǎmmǎ oǎlǎnlār hǎm...

(163)

... ālāvǎǎ hūkmrǎnlik qılǎdilār. Bǎrǎ – bǎrǎ, siz, mǎilār toǎrisidǎ, ālāvniǎǎ sizǎǎ qandǎy xızǎmǎt qılgǎni haqıdǎ mǎysǎzǎr dǎştlǎrdǎn tǎ mǎviy dǎǎǎǎǎǎǎ – hǎmmǎ yerdǎ dǎştǎnlār toqılgǎn. Siz şu ālāv yǎrdǎmidǎ yeriǎǎǎǎǎ işlāv berǎsiz. Keçqurunlǎri quyǎş zulmǎt qoynigǎ ğarq bolǎn çǎǎǎǎ, ālāv sizni ısıtǎdi. U sizniǎǎ piçǎqlǎriǎǎǎni, nǎyzǎlǎriǎǎǎ tıǎını tǎşdek baquvvǎt qılǎdi. Oşǎ qarı sehgǎrni bǎşiniǎǎǎǎǎ urǎsizmi? Endi keçqurunlǎri quyǎş bǎtgǎnidǎ, sǎvuq qǎtişdǎn qurqıb qayǎǎrmǎsligiǎǎǎ mǎmkin!

Şundǎy deb u gǒzǎl Kǎ Tǎā vǎ öziniǎǎ ũlkǎn muhǎbbǎti haqıdǎ hǎyqırıb qoşıq kǒylǎǎn ekǎn.

MAQTǎNÇǎQ BǎY

(Tǎtǎristǎn)

Āytişlǎriçǎ, qadim zǎmǎndǎ bir bǎyniǎǎ bittǎ sigiri bǎr ekǎn. Sigir qarib qǎlibdi, şuniǎǎ ũçün bǎy uni bekǎrgǎ bǎqışni xǎhlǎmǎbdi. Şuni āytiş kerǎkki, bu bǎy cǎdǎ hǎm maqtǎnçǎq ekǎn. “Bu qırçǎǎǎni soyib bǎrǎkǎ tǎpmǎymǎn, __ deb oylǎbdi bir kǎn bǎy. __ Bǎrdiyu uni ũyimdǎn çıqarib qoyib yubǎrsǎm, qandǎy bolǎrkin? Ādamlār bu mǎrǎvǎtimni maqtǎşǎ kerǎk-ǎ?”

Ertǎsi kǎni ertǎlǎb hǎmmǎ mǎlini hǎydǎb çıqıb pǎdǎǎǎ qoşǎyǎtgǎn pǎytdǎ bǎy hǎm sigirini hǎydǎb çıqıbdi-dǎ, hǎmmǎǎǎ eşişirib şundǎy debdi:

__ Ālvıdǎ, ğǎvmüşim, sen meni yigirmǎ yıl sǎt bilǎnbǎqđiniǎǎ. Endi mundǎn buyǎq ũziniǎǎni ũziniǎǎ bǎqaver.

Bây şundây deb, vıqâr bilân üygâ kirib ketibdi. Sigir bolsâ, dälägâ çıqıb yâlgız özi otlâb yürâveribdi.

Mânâ, qışli qırâvli künlâr kelibdi Şorlik sigir başpânâsız izğirindâ, qârdâ qâlib ketibdi. Şundâ bir kâmbağal çâlniñ sigirgâ râhmi kelib, uni üyigâ yetâklâb kelibdi.

__ Kel, xâtin, cânivârni üyimizgâ âläylik, __ debdi u kâmpirigâ. __ Tağın be-çârâ sâvuq qâtib, yâ âçdân âlib qâlmâsin...

Çâl bilân kâmpirniñ heç qaçân heç qandây mâli bolmâğân ekân. Şuniñ için ulâr sigirni zor hâfsälâ vâ tirişqâqlık bilân pârvarış qılâ başlâbdilâr. Sigir hâm bu yaxşilikkâ yaxşilik bilân cāvâb...

(164)

... qaytâribdi: Hâr küni çelâklâb sût berâ başlâbdi.

Bây buniñ dâragini eşitib qâlib çâlniñ âldigâ kelibdi.

__ Bu meniñ sigirim, __ debdi u, __ qaytârib ber uni özimgâ...

Çâl bolsâ ungâ cāvâbân:

__ Negâ endi seniki bulâr ekân? __ debdi. __ Uni bâqmây dälägâ häydâb yu-bârgâniñni bütün qışlâq bilâdi... Uni sâvuqdân, yâmgırdân biz âsrâdik, ungâ yem berdik, suv berdik...

Bây bilân kâmbağal uzâq bâhslâşıbdi. Axırı bolmâğaç, qışlâq qâzisi huzurigâ ârz bilân bârişibdi.

Qâzi ikkâvlâriñ ârzini tiñglâb bolgâç şundây debdi:

__ Qay biriñiz meniñ sâvâllârimgâ toğri vâvâb qaytârsâñiz, sigirni oşân-gâ hükm qilib berâmân. Sâvâllârim bu turur: ünyâdâ eñg semiz nârsâ nimâ, eñg çirây nimâ vâ üçinçi sâvâlim: Qaybiriñiz aqlirâqsız?

__ He... __ debdi bây, __ bunaqa sâvâlgâ cāvâb beriş mengâ hâmirdân qıl suğurgândây âppâ-âsân.

Çalning bolsä ruhi tüşib ketibdi: Râst-dä, qayâqdän bilsin şorlik bunaqa nârsälärni. U üygä kelib hämmä bolgân gäplärni kâmpirigä sözläb beribdi vä:

__ Nâzarimdä, yänä sigirdän äyrilib qâlamiz-âv, kâmpir... __ debdi qayğuli âhängdä.

__ Sizni qarângü, şungâyäm qayğurib otiribsizmi? __ debdi kâmpir. __ Ertägä qâzining äldigä bargäningizdä bundäy deb äytinğ: Dünyädä eñg gözäl nârsä – bu yaxşı âdämning qalbi, eñg semiz nârsä – yer , bizning küçügimiz Sâribây bolsä bâydan häm aqlirâq. Şundäy desänğiz – siz yutib çiqasiz.

Ertäsi küni bây bilän kâmbağal çâl qâzining huzurigä bârişibdi.

Birinçi bolib bây cävâb berä başlabdi:

__ Dünyädä eñg semiz nârsä – bu mening bordâqı köyim: Men häli şu çâqqaçâ undän semizrâq birântä häm cänivârni körmädim. Eñg çirâyli nârsä – bu mening äygirim: Bunaqa äygir bütün müzâfâtdä häm tâpilmäydi. Endi aql mäsäläsigä kelsäk, mendän aqlirâq âdämni heç qayerdän tâpâ älmäysiz. Vâssälâm, sigir meniki.

(165)

Cävâb beriş nâvbâti çalgä kelibdi:

__ Dünyädä eñg semiz nârsä – bu yer: Cämiki cânzâdlâr, dâv – dâraxtlâr şu yerdän âzuqa âlâdi. Eñg çirâyli nârsä – bu yaxşı âdämning qalbi: U be ğubâr vä benuqsân bolâdi. Endi aql mäsäläsigä kelsäk, toğri – bây aqli, lekin, mening küçügim Sâribây undän häm aqlirâq.

Bundäy cävâb qâzini oylântirib qoyibdi:

__ Dâstläbki ikki cävâbingiz toğri, __ debdi u. __ Lekin üçinçi cävâbingizgä tüşünâlmädim. Negä küçügingizni bâydan aqlirâq, deb äytdinğiz?

__ Hâzır köräsiz, __ debdi çâl vä häm küçügigä, häm bâygä qarâb debdi: __ Qani, ket bu yerdän! Cönä, cönä!

İt şu zâhâti yügürgänçâ nâri ketibdi, bây bolsä häyrân bolib, baqrâyib turâveribdi. Şundan keyin çâl, bâyni häm, küçükni häm xuştäk çälib yänigä çaqiribdi. Küçük yügürüb kelibdi, ämmâ bây qilt etmäy câyidä turâveribdi.

__ Mänä, kördiñgiz, qâzi cänâbläri, __ qaysi biri aqlirâq – buni endi öziñgiz hâl qiliñg, __ debdi çâl.

Seniñg küçügiñg aqlirâq, __ debdi qâzi. __ Sigir seniki âlib ketäver.

PÄNÇÄLÄR HÜKMI

(Nepäl)

Qadim – qadim zämänd kirätlär qabiläsidä Çökmibä ismli bir yigit ötgän ekän. U yaş bolsä häm, cüdä färäsätli və idrâqli ekän. Şuniñg üçün bolsä keräk, u qabiläniñg qadimiy räsım – täâmilläriğä hürmät bilän qaräsä häm, xurâfiy rivâyät-lär, aqidälärni quruq säfsätä deb hisäbläb, ulärgä ämäl qilmäs ekän.

Çökmibä üylänibdi. Ärädän bir äz vaqt ötgäç, täâmil boyiçä u düläñ qılışı, ya'ni xätinini mehman bolib kelgäni ätä – änasinikiğä yubârişi lâzım ekän. Çökmi-bä yaşaydigan qışlâqda şundäy tärtib câriy qilingän ekän: Yänği tüşgän kelinniñg ätä – änasinikiğä qaysi küni bârişini mahälliy münäccim - pändit¹ Cäqxanä belgiläb berär ekän. Şuniñg üçün qoni – qoşnilär, Çökmibä, muhtäräm pänditni üyigä täklif etib, undän mäslähät soräydi, deb kütgän ekänlär. Birâq Çökmibä münäccimğä müräcäät qılışni...

(166)

... xayâligä häm keltirmäbdi. Uniñg özi quläy bir küñni tänläbdi-dä, täñg ätişi bilän qaynätä və qaynänäsiğä ätägän sävgä – sälämlärni âlib, xätini bilän yolğä tü-şibdi.

Qoşnilär buni eşitib yelkälärini qısgänçä häyrän bolib qalışibdi:

__ Cüdäyäm behäyâ bolib ketibdi bu Çökmibä! Qaränğ-ä, öz aqli bilän yä-şämäqçi bu kişim!

Pändit Cäqxanä bolsä, Çökmibäniñg undän mäslähät sorämäy, xätini bilän cönäb qâlgänini eşitib, qattıq ğazäblänibdi və bu güstäh yigitdän öç âlişğä qasd qilibdi. Şu zähäti u kelin – küyävniñg izigä tüşib, täğ äräsidägi soqmâq yoldän ulärni quvib ketibdi və ärädän säl vaqt ötä – ötmäs ulärgä yetib âlibdi.

¹ Pändit – âlim degän ma'näni bildirädi.

Xuddi şu mähäl yol yürüb ketâyâtğân kelin âftâbniñg qaynâq tâftidân terlâb çânqay başlâbdi. U tâşnâlikdân şu qadâr qıynâlib ketibdiki, axırı qadâm qoyışgâ hâm hâli qâlmây, bir dâraxt tâgigâ otirib âlibdi vâ âğâr suv içib çânqağımni qândirmäsâm, otirgân ornimdân cilmâyman, debdi. Çökmibâ xâtini üçün suv qıdırıb ketibdi, âlbättâ. Lekin bu tâğu tâşdâ suv tâpiş âsân ekânmi? Yigit hâmmâ yâqın izğib – izğib, axırı bir yerdâ bânân dâraxtini körüb qâlibdi. U dâraxtiniñ postlâğını tilib, şu yerdân çâkillâb tâmgân suvni yığa başlâbdi. Bu âsnâdâ mâkkâr Câkxanâ sehr – câdu bilân Çökmibâniñg qıyâfâsigâ kiribdi vâ qolidâ bir qumğân suv bilân kelinniñg âldigâ yaqınlâşibdi.

__ Mânâ suv, xâtincân, içaqâl! Keyin yolğâ tüşâimiz, mânzilimiz hâli ânçâ âliş, __ debdi u.

Kelin çânqağını qândirib, eri bilân yânâ yolğâ tüşibdi. Şorlik âyâl, turgân gâpki, yânidâ ketâyâtğân âdâmniniñg eri Çökmibâ emäs, bâlki sehr – câdu bilân eriniñg qıyâfâsigâ kirib âlgân âyyâr pândit ekânligini bilmâbdi.

Bu yâqdâ, Çökmibâ bânân tânâsidân âqqân şârbâtni yığıb, xâtini âldigâ şâşilibdi. U xâtini otirgân dâraxt tâgigâ yügürüb kelsâ, u yerdâ heç kim yoqmış. Çökmibâ âvâziniñg bâriçâ baqırıp, râsâ xâtinini...

(167)

... çâqırıpdi, lekin uniniñg hâyqırığıgâ faqat âks sâdâ cävâb qaytâribdi.

“Tağın xâtinim tâşnâlik âzâbigâ çidâlmây özini cârgâ âtgân bolsâ-yâ! __ degân fikr kelibdi uniniñg könligâ vâ xavâtirlânilib, âsmângâ qarâbdi: U ölimniñg ilk dârakçilâri – quzğunlârni qıdırâ başlâbdi. Lekin âsmân musâffâ ekân. “Xudâgâ şükr, quzğunlâr körinmâydi. Demâk xâtinim tirik! __ deb köñğlidân ötkâzibdi u. __ Qani bir çoqqıgâ çıqıb qarâyçı U yerdân hâmmâyâq xuddi kâftdâgidek körinâdi, zârâ xâtinim körinsâ.”

Çökmibâ şu yerdâgi dâğ çoqqısigâ tirmâşib çıqıb, âtrâfgâ qarâbdi. Birdân közigâ pâstdâ ketâyâtğân ikki yolâvçı körinibdi.

__ Ahâ, xâtinimni oğırlaşibdi çağı? __ debdi u ğazâblâni. __ Şaşmây tur, yârâmâs, bâribir, mendân qaçib qutilib böpsân! __ Şundây deb u ikki yolâvçi ârqa-sidân ğızillâġânçâ quvâ ketibdi.

Ârâdân bir sââtçâ vaqt ôtâr – ötmâs u xâtini bilân pânditgâ yetib âlibdi. Çökmibâ ulârgâ yaqın bârîb, erkâkniġ yüzigâ qarâbdi. Qarâbdi-yu birdân häyrât-dân âġzi lâng açilib, şâmdek qâtib qâlibdi: Xâtini bilân qol uşlaşib ketâyâtġân... Uniġ özimiş!

Beçârâ yigitniġ qozi tinib bâşi âylâni ketibdi. “Tüş körmâyâpmân şekil-li? Ehtimâl cinni bolib qâlgândirmân?” __ degân xayâl unîġ köġlidân ötibdi. Şundâ Çökmibâ titepâti¹ bârgini yulib âlib çâyây başlâġân ekân, âġzi oçib ketib-di vâ qıynâlâ – qıynâlâ bârgni tüpirib tâşlâbdi. U yânâ cüvân bilân yigitgâ qarâb-di: Xâtini bilân ketâyâtġân âdâm – şâk-şübhasiz, özimiş. Bâý, nimâ bolyâpti özi? U huşini yıġış üçün yânâ başini silkibdi, keyin ġândâ caxârâ² nâvdâsini yulib âlib barmâqlâri bilân ezgilâbdi-dâ, burnigâ âlib bârîbdi. Tuf-e! Bâý – bâý – bâý! Munçâ sâssıq bolmâsâ! Demâk, âniq, u tüş körâyâtġâni yoq, esini hâm yegâni yoq!

Bundân çıqdi, kimdir meniġ qıyâfâġgâ kirib âlib, xâtinimni allâb âlib ket-yâpti. Şorlik xâtinim...

(168)

... bolsâ bundân mutlaqâ ġâfil,” __ deb oylâbdi Çökmibâ vâ yânâ ketâyâtġânlâr âr-qasidân yügürîbdi.

Ulârgâ bir zumd yetib âlibdi-yu, xâtininiġ bilâġidân uşlâb:

__ Yaxşilâb qarâ, kim bilân ketâyâtġâniġni bilâsânmi özi? __ deb baqırîbdi.

Cüvân ungâ yâlt etib qarâbdi, qarâsâ, öziniġ ikkinçi qolidân yânâ bir Çökmibâ uşlâb turgânmiş! Şuni köribdiyu közi baqrâyib, tili âylânmây qâlibdi.

__ Qanı yür men biân, körmâyâpsânmi, axır bu muttâhâm vâ qallâb âdâm-kü! __ deb baqırîbdi Çökmibâ.

¹ Titepâti – yâprâġı cüdâ hâm aççıq trâpik ösimlik.

² ġândâ caxârâ – ötä bâdboy hid târâtüvçi ot.

__ Qulâq şâlmâ ungä, xâtincân, uning özi seni ävrämâqçı bolyäpti! __ deb çiyälläbdi Cäkxanä.

__ Vây, bädbaxt –e! __ deb dağdağa qilibdi Çökmibä. __ Axır menmänkü uning qanuniy eri! Sen kimsän özi?

Yigit şundäy deb turib, äyyâr pänditning qulâğı tægidä yaxşilab “şâvlä” qaynätibdi. Lekin Cäkxanä häm boş kelmäbdi: U häm Çökmibäning qulâq çäkkäsigä bir şäpälâq uribdi. Şundän keyin kirät qabiläsining yigiti Cäqخانäning saçidän tutämläb älib, cän-cähli bilän uning yüzini qâyâ tâşgä uribdi, lekin pändit bu päyt raqibining hıqıldâğıdän älib uni boğa başläbdi. Ägär bu tâğläрни mäskän qılğan ma’bud bu cäncäl üstigä kelib qalmäganidä bärmi, kim bilädi, ikki raqibning äli-şüvi nimä bilän tügärdi?

__ Nimä topälän? Neçün mening mülkimdä şävqın sâläsizlär? __ deb dağdağa qilibdi ma’bu. __ Qani, bäs qilning älişüvni! Gäpiriing; nimä boldi özi, nimäni täläşyapsizlär?

Cäkxanä yüzidägi qänni ärtib, şaşä – pişä birinçi bolib gäp başläbdi:

__ Men mänä şu yoldän öz xätinim bilän keläyätüvdim. Tosätdän mänävi yäramiş yügürüb kelib, xätinimning bilägidän uşläb özigä tärtä başläbdi...

__ Gäpläri ğirt yälğän, bu __ mening xätinim! __ deb uning sözini bölibdi Çökmibä. __ Biz yaqındä turmuş qurgänmiz. Bugün xätinimning ätä – änasinikigä ketäyätgän edik. Yoldä u suvsäb qaldı. Men suv qıdırib ketsäm, mänävi äbläh mening qıyâfämgä kirib, xätinimni oğrlab ketibdi. Axır özingiz oyläng: Şu qılmi-şi üçün uni döppäslämäy turib bolädimi?

(169)

Ma’bud ulärning gäpini eşitib bolib şundäy debdi:

İkkävläringiz häm özingizni bu äyälning erimän, deb da’vâ qilyäpsiz. Äyäl esä, qaysi biringiz uning haqıqıy eri ekänligingizni bilälmäy qıynälmäqdä, zerä sizlär bir-biringizgä xuddi ikki tämçi suvdek cüdä häm oxşäysiz. Lekin haqıqatni äniqläş mümkin... Ma’bud şundäy deb äğzi tärğinä közäni körsätibdi. __ Köryäpsiz-mi bu

közani? Gbp bunday. Qaysi biriñiz şu közaniñğ ağzidan kirälsä, oşä äyälniñğ haqıqıy eri bolädi.

“Bu men üçün qıyın emäs, __ debdi içidä sevinib ketgän Cäkxanä, u bir dümäläb cüvälçänğgä äylänibdi-dä, közaniñğ ağzidan bemäläl içkäriğä örmäläb kiribdi.

Endi nävbät Çökmibägä kelibdi. Lekin u:

__ Örgildim bunaqa ädil hükmdän! __ debdi. __ Xudäniñğ äddiy bir bändäsi heç qaçän közäniñğ ağzigä sığarmidi? Men – fäniy bir bändämän. Sehr – cäduni bilmäymän. Şuniñğ üçün mengä faqat äddiy ädämlär häkämlük qılışı mümkün. Men işimizni pänçälär körişini täläb qılāmän.

Ma’bud bu fikrgä qoşilibdi vä hämmäläri birgäläşib, şu yaqın ortädägi qış-lâqqa äqsäqällär huzurigä yol älişibdi. Qışlâq äqsäqälläri toplängäç, ma’bud äqsäqällär başlığı – müxıyğä müräcäät qilibdi.

__ Mänävi ikki yigit, __ debdi u Çökmibä bilän Cäkxanäni körsätib, __ bu äyälni täläşib urışışdı. İkkävläri bir-biriğä şu qadär oxşäydiki, äyäl ulärniñğ qay biri haqıqıy eri ekänligini bilä älby başı qatgän. Bähsläşüvçilär – ädäm fäzändläri, şuniñğ üçün bulärniñğ işini sizlär körib çıqışiñiz lâzım...

Şundän keyin, Cäkxanä bilän Çökmibä äqsäqällärgä özläriniñğ äyälğä bolgän huquqlärini isbätläy başläbdilär. Äqsäqällär Cäkxanäniñğ közä ağzidan kirgä-nini eşitib, uniñğ här türlü qıyâfägä kirä älişigä işänişibdi vä işni Çökmibä fäydä-sigä häl qılışibdi.

(170)

Şundäy qilib pänçälär¹ ya’ni qışlâq äqsäqälläri Çökmibägä xätinini älib bergän vä şu işläri bilän ädämzäd çıqarädigän hüküm – eñğ ädil hüküm ekänligini isbät-lägän ekänlär.

¹ Pänçä – qışlâq äqsäqäli. Pänçälär kengäşi (pänçäyät) qışlâqda yüz berädigän bärçä häl qılğan.

SEHRLİ QISQIÇ

(Birmä)

Qadim zämändä Pägän¹ şahridägi buddä ibädätxänäläridän biridä ülkän bir qısqıç bolärkän. Pädşä häkämläri dävläşgänläriñg äddiy məcärlärini şu ibädätxänädä körüb hükm çıqarar ekänlär. Bundä här ikki tãmân öz da'väsini arz qılayätgänidä qollarını qızdırılğan qısqıç äräsigä qoyib turär ekän.

Här dâim, bundäy päyt, qısqıç yälğan sözlägan ädämniñg qolini qattıq qısıbälär ekän. Şuniñg üçün bu sältänätdä ıg'vâgärlär, firibgärlär, oğrılar bütünläy yoqalıb, häkämlär huzur – hälävâtdä yaşäy başlägan ekänlär.

Lekin künlärniñg biridä şärafätli Buddä mänästirläriniñg hämiyläridän bolğan bir sävdâgär uzâq säfärgä cönäş äldidän öziniñg ältın quymäsini mänästirdä xocälik işläri bilän şugullänüvçi bir rähibgä saqlab qoygäni berib ketibdi.

Şundäy sälmâqli ältinni qolga kiritgän rähib, uni egäsigä qaytarib berişgä qızganib, sävdâgärni, eñg mühimi – ibädätxänäsidadägi qısqıçni bir ämälläb äldäş haqıdä baş qätirä başläbdi.

Nihâyät uniñg miyäsigä cüdä äcâyib bir fikr kelibdi. U ältın quymäsini älävdä eritib süyültiribdi-dä, uni içi hävâl hässäsigä quyib älibdi.

Sävdâgär Pägängä qaytib kelib, rähibdän ältinini täläb qilibdi, lekin rähib ungä, ältiniñgä öziñgä qaytarib bergänmän, deb turib älibdi. Cäbr qorgän sävdâgär bu işni ädälätpeşä häkämlärgä hävälä qilibdi. Änä şundä ibädätxänä häkämi ikki dävläşgänni qısqıç äldigä başläbkelib sorâq qilibdi.

Sävdâgär qollarını qısqıç äräsigä qoyib turib şundäy debdi:

(171)

— Men öz fikrimni täsdıqlab şuni bayân qılamänki, mänä şu rähibgä saqlab qoyış üçün ältın quymäsi bergänim haq râst. Yänä şuni häm täsdıqlaymänki, rähib ältinimni mengä qaytarıb bermädi.

¹ Pägän – Birmädägi şahär. U eng mühim diniy märküz bolib, 850 yildä ungä äcâc sälingän. Ortä äsrlärdä şu nâmli dävlätning päytaxti bolğan.

Xalq, nimä bolärkin, deb közini qısqıçdän üzmäy tikilib turibdi. Lekin qısqıç qımir etmäbdi. Şundä rāhib öz hässäsigä tüyanib āldingä çıqıbdi.

__ Men qollarimni qısqıç āräsigä qoyışım keräk, __ debdi u. Ungaçä sen, dostım, hässämni uşläb tur.

Ğāfil sävdāgār hässäni ālibdi, şundä rāhib qollarini qısqıç āräsigä qoyıb turib debdi:

__ Sävdāgārniñ āltınını saqlāb turış üçün ālgānim rāst, lekin ānt içib äytämānki, uniñ āltınını özigä qaytārdım, hāzır āltın öz egäsidä.

Hämmä ümid bilän yänä qısqıçgä tikilibdi. Lekin qısqıç yänä qımir etmäbdi. Hākām häyrānmiş.

Şundä ālāmān şāv – şuv kötāribdi:

__ Qısqıç heç vaqāgä yāramāydi!.. Bāribir ikkāvidän biri oğrı! Haqıqat bārmi özi?

Ādāmlār qısqıçni mäsxarä qılā başläbdi.

Lekin hākām bütün fikrü xayālini bir yergä toplāb uzāq mülāhazä qilibdi vā axırı rāhibniñ näyrāngini fāhmlābdi. Sävdāgār öz āltınını qaytib ālibdi, rāhib esä, cāzāgä tārtilibdi. Lekin şü vāqeädän keyin, qısqıç ādāmlārdän näfrātlāngān bolsākeräk, ādālātli hūkm çıqarışgä kömäklāşmäy qoyıbdi. Şundän beri, u dāvlaşgānlārnıñ qolini, hättāki ulār dāngāl yālgān gāpirişgāndä hām qısmāydigān bolgān ekān.

XĀTİN KİŞİNİŃ HIYLĀSİ

(Hindistān)

Şālipürä şāhridä Şāligä degān sävdāgār öz xātini Cālikā bilän yāşārkān. Ulārniñ Gūnkārä ismli oğlı bolib, u Şriyādevi degān qızgä üylāngān ekān. Āmmā Şriyādevi suyuqāyāq çıqıb, sävdāgār Subdhi bilän dān ālişib yūrārkān. Gāpçi bu haqdä el āräsidä ānçādän beri miş – mişlār yürgān bolsā hām, xātini yaxşı kör-gān yigit bu toğridä eşitişni istāmās ekān.

Bir küni Şalığa kelinini Şriyadəviniñ oynəşi bilən uxləb yətgəni üstidən çıqıbdı və kelininiñ əyāğidəgi üzüklərni yeçib əlibdi. Qaynətəsinin bu qılmişini pəyqagən kelin oynəşini uyğətib cənətib yubəribdi-də, dərəv erini tərüb kəlib, u bilən tōşəkkə yətibdi... Keyin erini uyğətib: “Həzır ətəñ əyāğımdəgi üzüklərni yeçib əlib ketdi”, __ debdi. Eri bolsə: “Qoyəver, ertəgə üzüklərinin özim dādəm-dən qaytərib əlib berəmən!” __ debdi. Ertəsi küni Günkərə ətəsi bilən cəncəlləşib, xətininiñ əyāq üzüklərini tələb qilibdi. “Mən xətininiñ begənə erkək bilən yətgə-nini kördim, şuninğ üçün üzüklərini yeçib əldim”, debdi ətə. Ləkin kəlin bungə e’tirəz bildirib şundəy debdi: “Yoq, mən oğlinğiz bilən yətgən edim. Gəpimni rəstliğin xudə əldidə isbətlaşgə həm təyyərmən. Ənə, qışlāq çekkəsində yəqşəninğ¹ həykəli turibdi. Mən şu həykəlininğ çatidən ötəmən. Biləsizki, həykəlininğ çatidən faqət toğri sōz ədəm otə ələdi, yəlgənçi ədəmni esə, həykəl əyāqləri bilən qısib qələdi.” Qaynətə bungə rəzi bolibdi.

Bevəfə xətin həli tənğ ətməsdənəq oynəşi əldigə yügürüb bəribdi. “Cənginəm, __ debdi u ma’suqığə, __ bugün ertələb mən özimni tənğrilər həkmiğə həvələ etəmən – yəqşə həykəli çatidən ötəmən. Sən menden əldinraq həykəl əldigə bərib tur, keyin öziniñni cinni qilib körsətib, yügürə kəlib meni quçaqləb əl.” Oynəş rəzi bolibdi, xətin uyigə qaytibdi.

Ertələb u bütün qışlāq əhlini topləbdi, qoligə bir dəstə gül, həli başəq çıxarməgən bir tutəm buğdəypəyə və başqə nərəsələri əlib, yəqşə ibədət-xənəsigə yol əlibdi, ketətürüb ənhərdə təhərat əlib pəqlənibdi. Keyin u ibədət qılğəni həykəlgə yaqınləşgənədə, uninğ oynəşi xuddi cini qozigən ədəmdəy yügürüb kəlib xətininğ boynidən quçaqləb əlibdi. Bəy, ölməsəm, nimə qilib qoydinğ, bədbəxt? __ deb çinqirib yubəribdi xətin və başqətdən pəqləngəni yənə ənhərgə qaytibdi. Ədəmlər səvdəyi ədəmni hıqıldəğidən boğıb, bu muqaddəsgəhdən nərəigə əlib ketişibdi.

(173)

Xətin pəqlənib kəlib, yəqşə həykəligə yaqınləşibdi, uninğ pəyigə gül, buğdəypəyə və başqə nərəsələr qoyibdi-də, həmməgə eşittirib şundəy debdi: “Ə e’zəzli yəqşə! Əgər qaçən bolməsin mənə öz umr yoldəşimdən və bəyigə səvdəyi

¹ Yəqşə- yərim ma’bud xilqət; rivayətlərdə aytilişçə, yəqşələr türli xil qıyafəgə kirə ələr ekənlər.

âdâmdân bâş-qa birân kişi qoltekkizgân bolsä, mäyli, seniñg äyâqläriñg âstidân ötâlmäy sıqılıb qälây”. Xâtin şundäy deb bütün qışlâq ähliniñg közi âldidä yâkşâniñg äyâqı ârâsi-dân bähuzur ötibdi. Yâkşâ, mâkkâr xâtinniñg ustâmânlığigä qâyil qâlgân bolsä ke-räk qımır etmäy turâveribdi. Şundä hämmä âdâmlâr: “Mänâ sizgä çinäkâm vâfâdâr xâtin” __ deb uni maqtâşibdi. Xâtin esä, gerdäygänçä üyigä ketgân ekân.

III. HŪKMLĀR HAQIDĀ HİKĀYĀTLĀR

ĀYBDĀRLĀRNI CĀZĀLĀŞ VĀ HAQGŌYLĀRNI TAQDIRLĀŞ HAQIDĀ

VĀZİR VĀ EŞĀK

(Tüpgâni xalqı rivâyâti)

Bir çâlning qârâ eşägi bâr ekân. Çâl uni cüdä yaxşı körâr vâ hämişä mehr bilân pârvâriş qılâr ekân. Negä endi pârvâriş qılmâsin? Râst-dä, ägâr eşägi bolmâ-gändä u dârmânsız zâif äyâqlâri bilân qayâqqa hâm bârâ âlârdi? Hättâ âstânâ hât-lâb köçägä çıqışı hâm âmri mähâl edi.

__ Eşäгим cüdä aqlı-dä, aqlı vâzirniki dän hâm ötkir, __ deb maqtânâr ekân çâl. __ Keyin, uniñg xâtirâsi hâm cüdä zor!

Bâzâr bâşidägi âdâmlâr çâlning bu gâpini eşitib külişâr, lekin ba'zı âdâmlâr qâvâqlâri ni sâlib âlâr kânlar.

__ Ehtiyât bolib gâpiriñg, âtâ! __ debdi ungä kimdir. __ Döppiniñg tägidä âdâm bâr. Xudâ körsâtmâsin, bu gâpiñgiz vâzirniñg qulâğigä yetsä bârmi – källäñgiz ketâdi-yâ!

__ Men toğrisini äytdim! __ debdi çâl külib vâ eşägigä minib âdâmlâr ârâsidân yârib ötâ başlâbdi.

(174)

El äğzigä eläk tutib bolmâydi, degânlâridek, çâlning bu gâpi äğzidân äğiz-gä ötib oşâ küni keçqurunâq vâzirniñg qulâğigä yetibdi. Vâzir dârhâl hâqân huzu-rigä yügürüb bâribdi.

__ Ä buzrük hâqânim! __ debdi u. __ Meniñ pâq nânimni bädniyât kişilär-dän himâyâ qılıñg! Bâzâr bâşidâ bir sässiq çâl meni tâhqırlâb tuprâqqa qaribdi. U meni öziniñg qârâ eşägi bilân taqqâslâbdi, hättâki, oşâ eşäginini mendän aqlırâq, xâtirâsi ötkirräq, deb äytibdi!

U çâlني özim sorâq qılğüm! __ debdi hâqân.

Soñg u çâlني tutib sârâygâ âlib keliş üçün beş yüztâ nâvkâr cönätibdi. Nâv-kârlâr çâlني uzâq qıdırışib, axırı tâpişibdi, uni qâpgâ sâlib, hâqân âldigâ âlib kelişipti.

Mänâ, çâl kâpälâgi uçib ülkân sâlâmxânâgâ kiribdi. Bu yerdâ u âltın taxtdâ otirgân hâqânني körıbdi. Hâqânning âyâğı âldidâ bir yolbârs yâtgänmiş. İkki tâmâ-nidâ esâ nâyzâ uşlâgân ikki muhâfız turgänmiş. Sâl nârirâqdâ sârbâzlâr vâ sârây a'yânlâri sâf târtib turışgänmiş.

__ Çâlني yaqınrâq âlib keliñglâr, __ debdi hâqân.

Qarıyâni taxtgâ yaqın âlib barişipti.

__ Qani, cävâb ber, sässiq çâl, qırçânğı eşäginęni meniñ ma'lum vâ mâş-hur vâzirimdän aqlırâq deb sen äytdiñgmi? __ deb sorâbdi hâqân.

__ Hä, buzrük hâqân, men äytdim, negäki haqıqatân häm şundây, __ deb cävâb qilibdi çâl.

__ Demäk öz äybiñęni boyniñgâ âlâsân __ şundây değäniñgâ ıqrârsân?! Xoş, ne sâbâbdän bundây dediñg? Eşäkni vâzirgâ qıyâslâb bolâdimi? Axır me-niñg vâzirim unaqa – bunaqa âdâmlârdän emäs, u âlim âdâm!

__ Äğâr gâpirişiñgâ icâzât bersäñgiz, â uluğ hâqân, äğâr gâplârimgâ qulâq bersäñgiz, sâvâliñgizgâ cävâb qaytârârdim.

Sârây a'yânlâri çâlning özini tutişini, hâqân bilân heç häyıqmây, bemâlâl suhbâtlâşâyâtgänini körıb häyrân – häyrân qalıbdilâr.

__ Gâpir! __ debdi hâqân.

__ Xop! Mänâ, eşitiñg, __ deb gâp başlâbdi çâl. __ Bir küni men eşäгимgâ minib şâhârgâ kelâyâtüvdim. Yoldâ bir çâlçiq uçrâdi. Men uni yânlâb ötmâqçı bo-lib, eşäğimniñgilâvidän târtidim. Lekin eşäğim...

(175)

... qaysärlik qilib turib äldi. U lâý tolâ çuqurni äylänib ötüşni xâhlämây, tođri şu lâýni keçib ötä başladı. Qarâñġki, çälçiq çuqur ekän, eşäk ikki qadâm qoyâr – qoymäs, tâşgâ qâqilib yıqıldı, uniñġ hämmä yâqı lâý boldi. Keyin men eşäğimni bätqâqdän zorğa târtibçıqardim. Uniñġ äldingi äyâğı lât egän edi. Bu häm bâhâr-nâb-â! Men häm yıqilib äyâğım âqsâb qâldi! Şu öcärliğı üçün eşäğimni kältäklâb ta'zirini berdim, keyin uni minib bâzârgâ bârdim. Men bâzârdä özimgä keräkli nârsälärni xarid qilib ârqamgâ qaytdim. Yänâ oşâ çälçiq äldigâ keldim. Bu sâfâr men eşäğimni ätäylâb tođri çälçiqqa häydây başladim. Lekin u äyâq tirâb turib äl-di. Men uni räsä urdim, bäribir yürmädi. Keyin öz aqli bilän çälçiqni äylänib ötib tođri vâ tekis yoldän yürüb ketdi! Kördiñgizmi, eşäğimniñġ xâtiräsi şunaqa zor! U bir qılğän xatâsini ikkinçi märtä äslâ täkrârlämâydi.

__ Nimä, sen, qarıyâ, vâzirimniñġ xâtiräsinı yâmân deb oylâysânmi? __ deb sorädi hâqân.

Vâzir çâlgâ ädâvâtli qarâş qilibdi, keyin hâqân tãmängä ögirilib, äğzi qulâğıdâ tircäyibdi. Hämmä sârbâzlärü a'yânlâr çâl nimä derkin, deb uniñġ äğzini pâylaşibdi. Çâl esâ bundây debdi:

__ Ä muâzzâm hâqân, dârhaqiqat vâziriniñġizniñġ xâtiräsi pâst, bundän tâşqari, uniñġ aqli häm qısqa. Siz ungâ xazinäñġizdän aqçâ âlişni bir märtä taqıqlâğän ediniñġiz, lekin u häliyâm âlib yâtibdi. Xazinädâr bu haqdâ sizgâ xabâr qılğän edi vâ siz vâzirni câzâlâğän ediniñġiz häm, ämmâ âradân sâl vaqt ötar – ötmäs, u sizniñġ fârmâniñġizni häm, bergän câzâiniñġizni häm esidän çıqarib yubardı. Yänâ xazinâni quritib yâtibdi. Äytdimkü sizgâ, uniñġ mutlaqâ aqli yoq. Aqli bolgändä, negâ başqa a'yânlâr xazinädän âltın oğırlämâydi-yu, men oğırlâb yâtibmân, deb oylâmâsmidi? Turgän gâpki, vâziriniñġiz meniñġ eşäğim äldidâ fârsât mäsäläsidadâ ip eşâ älmâydi.

Sârbâzlärü a'yânlâr bu gâpdän keyin sâlâmxânâni başlârigâ kötarib şavqın sâlâ başlaşipti.

__ Qarıyâ tođri äytyäpti! __ degän âvâzlâr eşitilibdi.

Şu pāyt vāzir “dik” ornidān turib qāçā başlābdi. Lekin sərbāzlār dārhāl uniñg yolini toşişti.

(176)

Hāqān çālning dānişmānd ādām ekānligini tüşünib, uni özigā mäslāhātçi qılib ālgān ekān.

ÄGELİTNIŃ QIZLĀRI

(Cāzāir hududidā yāşāvçi *qabil* xalqı)

Kirāyi yigit bolsā şunçālik bolādi-dā, hām öktām, hām dilāvār, hām āqıl. Bunaqa yigitni hār qandāy ādām hām cān cān deb xızmatgā ālādi. Şundāy qılib, yigit çār ātrāfgā dānişmānd hākām deb dāvruğı ketgān bir āgelitgā¹ işgā yāllānibdi. Ārādān bir neçā kün ötgāç, āgelit uni çağırıp şundāy debdi:

__ Men iş yüzāsıdān üç – tōrt küngā ketişim kerāk: Ba’zi bir işlārni cāylārgā hāl qılışimgā toğri kelyāpti. Lekin bu yerdā meniñg ornimdā kimdir qālışı kerāk. Şuniñg üçün sendān iltimās qılmāqçi edim. Meniñg ornimdā qālā ālmāysānmi? Nāzārimdā, xızmatçılārim içidā eñg āqılı sensān, işniyām eplāysān.

Ägālit şu gāpni āytib cōnā ketibdi. Yigit uni hāvligā küzātib çıqıp, oylānib turib qālibdi.

__ Rāzi bolsāmmikin, yā yoqmi? __ debdi u özigā özi āvāz çıqarib.

__ Ägār āhmāq bolmāsāñg, rāzi bol, __ degān ikki kişiniñg āvāzi eştilibdi ārqasıdān.

Yigit ögirilib qarāsā, ārqasıdā ikkitā ketvārgān dilbār qız turgānmiş. Bulār āgelitniñg qızlāri bolib, üygā kirib ketişāyātgān ekān. Keyin içkāridān u qızlārniñg qoñırāqdek cārāngli külgisi eştilibdi.

“Esi bār yigit bunaqa olcāni qoldān çıqarmāydi” __ deb oylābdi yigit.

Keçqurun āgelit üygā kelgānidā yigit:

¹ Ägālit – māsābdār knyāz.

__ Men təklifinğizni oylab kördim. Sizning orningizdə qalıqgā rāzimān, __ debdi.

Ertəsi kuni ertälä ägelit cönab ketibdi. Uning qarasi uçar – uçmäs, ikki döndiq qız yigitning äldigä yügürüb kelişibdi və qah – qah urib külişgänçä:

__ Biz bilän bäsleşişni xähläysänmi? __ deyişibdi. __ Sen kelişgän, çirâyli yigitsän, hār qandây...

(177)

... äyäl hām sen bilän cān – cān deb mülāqātdä bolardı. Gāpir biz bilän bäs bāyləşäsänmi?

__ Älbättä, __ debdi yigit. __ Äyting, nimä haqdä bäsleşmäqçisizlər men bilän?

__ Biz sengä ellik tillä tängä berämiz. Lakin şart şuki, ikkälämizni ketmä – ket yigirmä märtä äläsän. Ägär eplây älmäsäng – sen bizgä ellik tillä beräsän.

Yigit külib yubarıb:

__ Böpti, bolmäsä päysälgä salmöylik. Başladik, __ debdi.

U qızlarıni yigirmä märtä älibdi-yu, lekin axirgi yigirmänçi märtäsidadä küçi yetmäy beli qayışib ketibdi.

__ Sen çirâyli və baquvvät yigitsän, __ deyişipti ungä qızlar, __ lekin ellik tilläni bermäyimiz. Äksinçä, sen bizgä ellik tillä töläşing keräk. Toğri, sen bizni yigirmä märtä älding, ämmä yigirmänçisini yäkünlây älmäy, çälä qaldirding.

__ Bu murakkāb mäsälä, __ debdi yigit, buni faqat hākām hāl qılışi mümkin. Kelinglər, bu işni äcrim qilib berişni ätängiz ägelitning hükmigä hävälä qilâylik.

__ Vây, vây, vây, nimä deyäpsän? __ deb çinqirib yubarişibdi qızlar. __ Dädämiz bizning nimä bilän şugüllängänimizni eşitsä öldirädi-yä! Öldiriş hām gāpmi, gōştimizni qıymä – qıymä qilib taşläydi! Sirä hām ägzingni açä körmä bu haqdä!

__ Heç narsädän xavâtir âlmânġlar, __ debdi yigit. __ Men âtânġizgä bizniġ bu yerdä nimä bilän mäşġul bolġanimizni äytmäqçi emäsman. Men, umumän, bunaqa mävezudä gäp açmäymän. Lekin, bäske ortämizdä bähş vüçudgä kelġän ekän, qäläversä, bu üydä men häkämniġ vüzifäsini bəcərayâtġän şaxs ekänmän, uşbu, mäsälä yüzäsüdän ämilkar häkämniġ, ya'ni âtânġizniġ fikrini bilmäqçimän.

Qızlar şu qadär qorqıb ketişibdiki, âtaläri qaytib kelġänini körüb, üy yänidägi äġılxänägä berkinib älişibdi. Yigit esä, äġelitniġ huzuriga kirib, unġa säläm beribdi vä şundäy deb gäp başläbdi:

Keça meniġ äldimġa bir-biri bilän bäs bäläşġän ikkitä ädäm kirib keldi. Ulär, bähşimizni äcrim qilib berinġ, deb iltimäs qılışdi menän. Bilsäm, ulärdän biriniġ baquvvät bie äyġiri bär ekän. Şu ädäm, äyġirim bir yolä yigirmä çärä ärpä...

(178)

... yeyä älädi, deb ikinci ädäm – ġalläfürüş bilän ellik tillägä ġaräv oynäbdi. ġalläfürüş, äyġiriġ yigirmä çärä ärpäni qarnigä sıġdırälmäydi, deb ortägä ellik tillä tikibdi. Şu bähşdän keyin äyġirni sınäb körişibdi. Äyġir birin – ketin on toqqız çärä ärpäni yeb bitiribdi. Yigirmänçi çäräni häm äġzigä älib çäynäbdiyu, lekin yutä älmäy çıqarib täşläbdi. Şundä ġalläfürüş, äyġiriġ epläy älmädi, deb ät egäsüdän ellik tillä tälä qilibdi.

__ Xoş, öziġ bu haqdä qandäy toxtämġa keldiġ? __ deb soräbdi äġelit.

Menimça, __ deb cäváb qılä başläbdi yigit, __ Bähşdä ät egäsi yutib çıqqan. Çünki äyġir çindänäm yigirmä çärä ärpäni äġzigä sıġdirġän. Binäbärin, ġalläfürüş äyġir egäsigä ellik tillätöläşi keräk.

__ Men häm xuddi şundäy hükm çıqarġän bolärdim, __ debdi äġelit. __ Bilsäm, ädälät vä ädälätsizlik haqdä sen häm xuddi mendek fikr yuritär ekänsän. Bäräkällä, toġri hükm çıqariş qoliġdän kelädi. Färäsätiġgä bälli. Xursändmän. Bundän buyän äġär birän yäqqa bärädigän bolsäm seni kämil işänç bilän ornimġa qoyib ketäverämän.

Keçqurun qızlar yigitniŋ âldigâ kelişib, unğâ ellik tillâni tâpşirişipti. Ulâr pıqır – pıqır külişârkân:

__ Râhmât sengâ, __ deyişibdi. __ Biz pulni qızğanmäymiz, bizdâ pul qalâşib yâtibdi...

MULLÄ NÄSRİDDİN TÄŞVİŞDÄ

(*Äzärbäycân*)

Rivâyâtlärdä äytilişiçâ, künlärniŋ biridâ mullâ Näsridinni özi yaşâb turgân şähärgâ hâkim etib kötârişibdi.

U lävâzimğâ otirgänigâ ikki kün bolgänidâ, mirşäblâr ikkitâ oğrini tutib uniŋ âldigâ âlib kelişibdi. Bu oğrılärniŋ bittäsi keçäsi tutilgân, ikkinçisi kündüzi qolgâ tüşgân ekân.

(179)

Mullâ ulärni sorâq qilib, tündâ oğrılık qılğanini boşätib yubâribdi, kündüz küni qolgâ tüşgân oğrini esâ qamâb qoyişni buyuribdi.

Üyi keçäsi tonälgân âdâm, âdälätsiz hükm çıqardi, deb mullâ Näsridin üstidän pädşägâ şikâyät qilibdi.

Pädşâ mullägâ: Tündâ oğrılıkkâ tüşgân oğrı hibsgâ âlinib, qılmişigâ yäräşâ cüzälänsin, degân färmân yubâribdi.

Mullâ färmânni oqıb çıqıb öziçâ: “Qânun özgärgân şekilli – mên bexabâr qâlibmân-dâ” __ deb oylâbdi.

U tünği oğrini tâptirib qamâbdi, kündüz küni qolgâ tüşgân oğrini esâ qamâqdän âzâd qilibdi, yänâ unğâ özi oğrılägân mälni üy egäsüdän târtib âlib beribdi.

Bu sâfâr endi bu üy sâhibi mullâniŋ üstidän pädşägâ şikâyätqilib bâribdi.

Pädşâniŋ ğazâbi qaynâb, Näsridinni sârâyğâ çağırtiribdi.

__ Sen nimâ qılyäpsän özi? __ deb sorâbdi şâh. __ Neçün bu oğrini boşätib yubârdiŋ?

__ Sizniň färmäniňizgä binään boşatdim, ä'lâ häzrätläri, __ deb cäváb qilibdi mullä Näsriiddin.

__ Qanaqa färmän? __ deb baqırbdi därğazáb pädşä: __ Qaçän men sengä oğrını boşätib yubâr, deb färmän yazıbmän?

__ Şähimiz ämân bolsinlär! __ debdi mullä Näsriiddin. __ Oğrılardan bir kündüzi oğrılık qılğan, ikkinçisi tündä. Qadimdä ötgän äcdädlärimiz zämänidän bizgä şu närsä ma'lumki, oğrılık faqat keçäsi bolädi, kündüz küni heç kim bu iş bilän şugullänmäydi. Şungä körä, kündüz oğrılık qılğändävlät qanunini häm, xalqımız täämilini häm buzğan hisäblänädi. Nänä şuniň üçün men kündüzgi oğrını qamáb, tünge oğrını boşätib yubärgändim. Keyin käminä siz ä'lâ häzrätläri imzä çekkän färmäni äldim. Undä siz, tündä oğrılık qılğan oğrı tutib hibsetilsin, debsiz. Men, dävlät qanuni özgäribdi-dä, deb oylädim vä keçäsi oğrılık qılğäni tutib, kündüzgi oğrını boşätib yubärdim.

Pädşäniň tämämän qahri qaynáb ketibdi.

__ Häziräq bärrib bu oğrını häm hibsgä ä!

(180)

__ Ä älämpänäh! __ deb e'tiräz bildirä başlädi mullä Näsriiddin.

__ Axır bu ädälätdän emäs-kü! Ägär keçäsi häm, kündüzi häm oğrılık qilib bolmäsä, undä u şorlikläriň häli nimä keçädi? Qaçän öz käsbläri bilän mäşgul bolışädi ulär?

ÄFÄNDİ HÄM İKKI YÜZLÄMÄ ÇIQDI

(Türkmenistän)

Äfändi qäzi bolgänidä, mähkämäsigä bir nätäniş ädäm kelib, ungä şundäy ärz bilän müräcäät qilibdi:

__ Qäzi cänäbläri, dälädä sigirlär otláb yürüşüvdi. Bir mähäl qaräsäm, bittä tärgıl sigir, çämämdä, u sizniň sigiriňiz-äv, bizniň sigirimizni süzib qárnini yärib yubardı. Äytiňçi, bundäy häldä qandäy çärä qollaş lâzım bolädi?

__ Bundäy hâldä, sigir egäsida heç qandäy äyb yoq. Sigir bolsä – esi yoq bir cänivâr, undän xun tälâb qilib bolmäydi, __ deb cävâb qilibdi äfândi.

__ E – e, keçiräsiz, men yänğlişibmân, __ debdi ärzgöy, __ äksi bolğän edi: Meniñ sizniñ tärğiliñizniñ qárnini yârib yubârdi.

Şundä äfândi:

__ E, bu bâşqa gâp, __ debdi. __ Qani, mengä änävi qârâ muqâvâli kitâbni uzâtib yubâr-çi...

NÂTOĞRI HÜKM

(Türkistân)

Bir küni ikki âdâm hâkâm âldigä şikâyât bilân kelibdi. Da'vâğâr hâkâmgä kättäkân xumçädä sâriyâğ âlib kelibdi, äybdâr bolsä bir tākâ yetäklâb kelib, mähkämâ havlisigä bâğlâb qoyibdi.

Hâkâm ikkälâ tāmânni da'vâsini eşitibdi, sonğ äybdârni âqlâb yubâribdi.

Bundäy hükmdän da'vâğâr qattıq râncibdi vä oşâ küniyâq hâkâmniñ üyigä kelib ungä ta'nâ qilâ bâşlâbdi:

__ Uyât degân nârsä yoq ekân sendä! Bir xumçâ sâriyâğni nimägä âlib kelüvdim sengä? Raqıbmni âqlâb yubârişniñ üçünmi?

(181)

__ E, birâdâr, ilâc qançâ, __ debdi xorsinib hâkâm, __ oşâ sen âlib kelğân xumçâni raqıbniñ tākâsi süzib sındırıp qoydi-kü!

YETTI ÄKÄ – ÜKÄ SIÇQANLÄR

(Tibâ)

Qadim – qadim zâmândä dünyädä yetti äkâ – ükâ siçqânlâr yaşâğän ekân. Ulârniñ käftdek kelâdigân otâvlâri bolğän ekân.

Bir küni ertälâb uyğâniñ qarâşsâ, keçâsi bilân yâqqan qâr otâvniñ hämmâ yağni bâsib qâlibdi. Şundä äkâ – ükälâr kürâklâr yäsâşib, qârni kürây bâşlâşibdi. Ulâr kün boyi tinimsiz işlâşibdi, qârni cüdâ hâm açib ketibdi.

Şu mähäl ulär hâzırınâ qârni kürälğän yerdä, şundâqqınâ Enğ Kâncä Ükâniñg tumsuğı âldidä yâtgän bir pârçä göştüni körüb qâlibdilär. Siçqânlär “vây”, deb âğız âçişgä hâm ülgürmäy, Enğ Kâncä Ükä u göştüni “xap” etib yutib yubâribdi.

Buni körgän Enğ Kättä Äkâniñg aççığı çıqıb:

__ Nimä qilib qoydıñg? Negä hâmmâsini bir öziñg yediñg? __ deb baqıribdi. __ Mänâ, köräsän hâzır mendân!

U şundäy deb, hâmmâ Äkä – ükä siçqânlârniñg közi âldidä bir sâpçib Enğ Kiçik Ükâni dum – pumi bilän qoşib yutib yubâribdi. Bu yâzuvlikni körgän beştä äkä – ükä siçqânlär Enğ Kättä Ekägä täşlänişib, uniñg âyâq – qollarini bağlaşibdi vä xân âldigä sudrâb ketişibdi. Ulär cüdä uzâq yol yürişib, axiri xân sârâyigä hârib – çârçâb yetib barişibdi. Ulär bändi etilğän äkälâriñi âstânädä qâldirib, özlâri otâvgä kirişibdi.

Kirib taxtdä vıqâr bilän otirğän xânni körişibdi. Xâb qârâ tergä bätib, hârsillâb turgän siçqânlârgä istehzâ bilän baqıbdı.

__ Xo – oş... qayâqdân keldiñglâr? __ deb sorâbdi xân.

__ Bizlâr yetti dâryâ keçib, yetti dâvân âşib keldik, __ deb cävâb qılışibdi siçqânlâr.

__ Körinib turibdi! __ debdi xân. __ Änä, tillâriñgiz âsilib qâlibdi!

__ Bizlâr yetti äkä – ükä edik, deyişipti siçqânlâr.

(182)

__ Ähâ, köpçilik ekânsizlâr! __ debdi xân istehzâ bilän.

__ Bizniñg otâvimiz bâr edi __ u sizniñg kâftiñgizdek kelârdi, __ deyişibdi siçqânlâr.

__ Vây bo – o, kättä ekân! __ deb miyığidâ külib qoyibdi xân.

__ Biz qâr kürâyâtğanimizdä Enğ Kiçik Ükâmiz bir pârçä göşt tâpib uni yutib yubârdı. Bûndän cähli çıqqan Enğ Kättä Äkâmiz şorlik ükâmizni dum – pumi bilän yutib yubârdı.

__ Vây, şunaqa qorqınçlı, deñg? Qayärdä u hâzır? __ deb soräbdi xân.

__ Biz uniñg äyâq – qolini bağlâb, ädälätli hükm çıqarârsız degân ümid bilân sizniñg huzuriñgizgä âlib keldik. U eşik ârqaşidä yâtipti. U cüdäyäm kättä. Biz uni tâpib âlgänimizdä u cüdäyäm kiçkinä edi, şuniñg üçün ungä Eñg Kiçik Ükâ deb nâm qoygân edik. Lekin u kün säyin ösib, tezdä hämmämizdän hâm kättä bolib ketdi. Şundän keyin biz uni Eñg Kättä Äkämiz deb çağırâ başladik. Keyin u otâvimizgä sıǵmâgänidän, tâşqaridä uxlâydigân boldi.

__ Qani âlib kiriñgâlar-çi uni! __ deb buyuribdi xân.

Äkâ – ükâ siçqânlâr äyâq – qoli bağlıq Eñg Kättä Äkälärini xân huzurigä sudrâb kiribdilâr.

Xân uni köröbdi-yu:

__ Hä-hä-hä! __ deb xandân täşläbkülib yubâribdi. __ Axır bu – müşük-kü!
__ Şundây deb xân müşükniñg nävdälâr bilân bağlângân pâncälärini yeçâ başlâbdi:

__ Xân cänâbläri, ungä qandây cäzâ bermâqçisiz? __ deb sorâşıpti siçqânlâr.

__ Qandây bolärdi: Yeçämân-dä qoyib yubâramân. U siçqânni yeb yaxşı iş qilgân! Mänâ, endi u hämmäläriniñgäni qıyrätädi! __ deb qıçqırıbdi xân.

Äkâ – ükâ siçqânlâr qorqıb ketişib, hâr yâqqa tiraqaylâb qâçışibdi.

Şundän beri müşük siçqânlârni yâmân körärmiş. Çünki uni yetti dâryâ keçib, yetti dâvân âşib xân huzurigä sudrâb bârgänlärini häligäçâ unutmâs ekân.

Siçqânlâr bolsâ, cinâyâtkâr müşükni âqlägäni üçün xândän qattıq râncişipti vâ şundän beri xânniñg dâni, nâni, mâyi, pişlâǵını oǵırlâydigân.

(183)

Oşâ vâqeädän başlâb siçqânlâr âdämzâdgâ düşmân, müşüklâr bolsâ __ siçqânlârniñg küşändäsi bolib qâlgân ekân.

HÄMMAMÇINIŇ ÜNÇÄLIK KERÄGİ YOQ

(Erân)

Qışlâqdä bir temirçi ädäm öldiribdi. Qâzi uni bu qılmişi üçün ölimgä hükm qilibdi. Hükmeni eşitgän qışlâq ähli qâzixânägä şikâyät bilän kelibdi.

__ Qışlâqdä faqat bittä temirçi bär, __ deyişibdi ädamlär. __ Ägär uni qatl etsänġiz, ätu eşäklärimizni kim taqaläydi? Yaxşisi, temirçiniġ ornigä baqqälni qatl etä qälġiġ, u ünçälik zärur emäs.

Qâzi oylänib qälibdi, song:

__ Negä endi baqqälni ündirär ekänmiz? __ debdi u. __ U häm qışlâqdä yägänä. Keliġlär, yaxşisi hämmamçilärdän birini qatl etä qäläylik – axır ulär ikkitä-kü!

QÂNUNNIŇ QIYMÄTI

(Moġulistân)

Bundän äncä yil burun Moġulistândä bir kör mäşşâq bolärkän.

U yil – on ikki äy bir kün häm tinmäy, köçmänçilär mänzilgählärini kezär, otävma – otäv yürüb, ädamlärgä xur¹ çälib, qoşıq küyläb, dästänlär äytib berärkän.

Kör mäşşâq, käsäl bolib, yätib qälgüdek bolsäm, qärä künimgä yäräb qälär, deb här bir ärtüçä çaqa yätängäsini tecäb äsräb qoyär ekän. U mänä şu tecälgän aqçälärini xaltäçägä, xaltäçäni esä qoynigä sälib, keçäyu kündüz uni yänidän qoymäy, yerü kökkä işänmäy äsrär ekän.

Künlärniġ biridä mäşşâq kättä bir cämää dävrasidä qoşıq äytäyätgäniçä äliftä kiyingän nätäniş bir yigit tirsägi bilän ädamlär ärasini yärib ötib, ...

(184)

... mäşşâqniġ röpäräsigä kelib otiribdi, keyin u qärä közlärini loq qılğançä mäşşâqqa tikilibdi. Äliftä egnigä şähi yäktäk üstidän duxävä kämzül, äyägigä tumşuġı qayrılğan becirim etik kiygän başidägi qärä şäyidän tikilgän taqiyäsini çäkkäsigä qondirgän ekän.

¹ Xur – ġiccäkkä oxşäb, kämänçä bilän çälinädigän musıqa äsbäbi.

Mänä, məşşâq küy çalib bolibdi, âdamlar birin – ketin tərqlä başlâbdi. Şundä nâtâniş âliftä uyâq – buyâqqa oğrınçä köz tüşläbdidä, qolini ästâ – sekin məşşâqniñ quynigä tıqıbdi. Kôr məşşâq çöçib ketibdi, u oğriniñ qolidän məhkäm uşlâb dâd sâlâ başlâbdi:

__ Âdamlar, bu qandây bedâdlik? Mendek bir âciz bändäni küppä – kündüz küni, quyâş zârrin nur sâçib turgân pâytdä tönâşmâqçi! Yârdäm beriñglâr!

Oğrı məşşâqniñ qoynidän qolini tårtib âlişgä hâm ülgürmäbdi, âdamlar yügürüb kelib uni uşlâşibdi.

__ Sâvlâtiñni qarâ, kâsâfât, __ deyişibdi âdamlar undän ğazâblâniş. __ Kelib – kelib şu âciz bändäniñ puligä köz âläytirdiñmi? Miñ la'nât-e sengä!

Âliftä bolsä, sullâhlik qilib, kôrniñ pul xaltâsini hânüz qoyib yubârmâmiş.

__ Birâdârlâr, öziñglâr oylâb kôriñglâr, axır bu yälängâyâq soqır şunçâ pulni qayâqdän âlişi mümkin? __ deb baqıribdi âliftä. __ Bu meniñ pulim! Hâzır u qolimdän tårtib âlmâqçi boldi.

Xalq yänâ bâdtâr ğazâblânişibdi.

__ Muttârhâm, beçârâ məşşâqqa tuxmât qılmâqçimisân? __ deb dağdağâ qılışibdi âdamlar vâ âliftâni uşlâb toğrı nâyânniñ¹ âldigä âlib barişibdi.

Nâyân dâstâvvâl âdamlârniñ ğâpini eşitibdi, keyin kôr məşşâqni öqtızib koyıbdi-dâ, muttâhâmni sorâq qılâ başlâbdi.

__ Tiz çök, bâdbaxt! __ deb buyuribdi u. __ Sen mäl'un oğrı, küppä – kündüz küni, yänâ şunçâ âdâmniñ közi âldidä âciz beçârâni tönâmâqçi boldiñmi, ä? Meniñ dâvlâtim sâyâsidä mürüvvâtimdän bährämänd bolib yaşâb, bundây nâbâkârlık qılışgä qandây hâddiñ sığdı kâsâfât?

(185)

__ Nâyân cänâblâri, __ debdi firibgâr âliftä, __ Men äslzâdâ kişilâr fârzâdimân. Meniñ âtâm – məşhur âdâm. Axır öziñgiz oylâb kôriñg, şundây äslzâdâ âdâmniñ fârzândi bolâ turib, şundây nâpâk işgä qol urârkânmänmi? Nâhâtki

¹ Nâyân – äslzâdâ, knyâz.

siz meni şu yälängâyâq mâşşâqniñ pulini oğrlab âtä – ânâmniñ mo'tabâr nâmigä dä tüşirädi deb oyläsänğiz?

__ Öziñni äslzädä qilib körsätişgä qandây häddiñ sığdı, betävfıq? __ debdi dârgazâb nâyân. __ Äğär sen çindänäm äslzädädä bolğaniñgä mänävi qaşşâqniñ pulini oğrlâmäs eding!

__ Nâyân cänabläri! Gäpimgä işäniñg, âtamniñg häm mänsäbi deyäpli sizniki bilän teng, __ deb hämân sullâhlik qılaveribdi firibgär âliftä. __ Meniñg âtamni dünyanıñg tör tãmânidä – mağribü mäşriqä, şimâlü cänubdä tänimän biräntä häm âdäm tâpilmäydi.

Bu maqtänçâqlıknı eşitgän nâyânniñg bädär qanı qaynâb ketibdi.

__ Sendek ähmâq oğlını tärbiyälägän oşâ nâtâvân âtäni kim häm tänirdi?

__ Cänâb nâyân! Siz häm eşitgäsiz pädäri buzrükvârimniñg ismini.

__ Hâli men âtäniñg häm cävâbgärlikkâ tårtämän. Gäpir – nimä uniñg ismi?

Oğrı nâyângä yer âstidän qarâbdi vä imi-cimidä ungä köz qısıb qoyib şundây debdi:

__ Ätam bädbaşarâ, bükir âdäm, uniñg ismi Keksä Mullä... Ciriñg.

Bu cävâbdän keyin nâyân oylanib qalıbdi. Änçägäçä süküt saqlâb otirib, nihâyät cilmäyibdi-dä:

__ Bugüngä yetär, bu çigäl mâcârâni ertägä hâl qılâmız, __ debdi.

Şundây deb u kör mâşşâqni häm, oğrını häm başqa – başqa yergä qamâb qoyışni buyuribdi.

Keçäsi oğrı säqçilärgä, meni nâyânniñg huzurigä bärinğlär, debdi. U nâyângä ottız tängä pârâ beribdi.

Ertäsi küni ertälâb kör mâşşâq bilän oğrını yänänâyânniñg huzurigä başlab kelibdilär. Endi bu gäl nâyân bütün zâhrini kör mâşşâqqa sâçâ başlâbdi.

__ Pädärqusür oğrı, neçün qânunni buzdıñg? Gäpir, ne maqsäddä bu diyânätli âdämğä tuxmät qıldıñg?

Məşşâq heç nimä deb cävâb qılmäbdi. U yergä otirib âlib, qoli bilän yer kävläşgä tüşibdi. Kävlärkän, ...

(186)

... ba'zi – ba'zidä xuddi yergä qulâq sâlâyâtgândeک başini egârmiş.

“Nimä qılmâqçı özi bu kör şäytân?” __ deb häyrân bolibdi näyân, soñg məşşâqqa yüzlänib:

__ Hây, soqır, nimä cinni bolib qâldinğmi, negä yer kävläyäpsän? __ deb soräbdi.

__ Näyân cänâbläri, __ deb cävâb qılâ başläbdi kör məşşâq. __ Küni keçä xuddi mänä şu yerdä qânun gäpirgän edi. Lekin bugün u ottız tängägä sâtilib güng bolib qâldi. Bälki u yergä kirib ketgändir? Şuniñg üçün hām yer kävläyäpman: Şâyäd keçägi qânun tâpilsä, bälki oşä tängälär hām çıqıb qâlär?..

Nâyänninğ rāngi quv öçib ketibdi vä:

__ Tezrâq häydänğlär mülkimdän bu soqır məşşâqni! __ deb buyuribdi ädämlärgä.

ÄDÄLÄTSİZ HÜKM HAQIDA

(Häbäşistân)

Bir mämläkätdä bälä – çaqasi köp bir ädäm bär ekän. U дәvlät qânunläri qadrlär, urf – ädätlärgä ämäl qılär ekän. Birâq bu dünyädä bâylik vä qaşşâqlık, hürmät vä näfrät hämişä bir-biri bilän älmäşinib turädi. Mämläkätdä açärçilik başlänib, bu äyälmand ädäm öziniñg kättä äiläsini bāqışgä qıynälib qālibdi. Şundän keyin, u özi vä äiläsi heç nimägä muhtâc bolmäy dürüstginä kün körışı mümkün bolgän birän mämläkätni tāpib, oşä yāqqa köçib ketişgä ähd qilibdi. Ähd qilibdi-yu, xätini bilän bälä – çaqälärini älib yolgä rävänä bolibdi.

U köp yüribdi, köp yürsä hām mol yüribdi. Ärädän bir qançä kün ötgäç, äyälmand ädäm yoldä bir tödä dehqānlärni uçratibdi vä ulärdän, ädämläri toq, ämbärläri gallägä tolä birän ölkäni bilmäysizlärimi, deb soräbdi. Dehqānlär unğä ufqdä qad kötärgän tāğ tizmäsini körsätib şundäy deyişibdi:

__ Änävi tâğ ärtidä bir mämläkät bâr. Yerdä dândün serâb, yerlär hâsıldâr, ämmâ hâkâmläri ädälätni hâm, diyânätni hâm bilmäydilär. U mämläkätdä nä qânungä riâyâ qılışadi, nä târtibgä. Lekin uniñg yânidägi qoşni mämläkätdä ädâmlär ünçälik dârilämân yâşâsmâ hâm, hâkâmläri hâlâl iş körışadi, u yurtdä qânun vâ ädälät qadrlänädi.

Äyâlmänd ädâm dehqânlârniñg gâpini eşitib, öziçä...

(187)

... şundäy oylâbdi: “Men bir qaşşâq ädâmmân. Yersüvim hâm, mâllârim hâm, dâvlätim hâm yoq. Şuniñg üçün, hâkâmlâr ädälätlimi, ädälätsizmi, qânungä riâyâ qılışadimi, yoqmi __ mengä bâribir. Men faqat öz peşânâ terim bilân bâlä – çaqamni bâqmaqçimân. Demäk, ädâmlâr bilân bâhslâşiş, mâcârâ tâläşiş üçün mendä heç qandäy sâbâb bolmäydi.”

U şundäy mülâhazâ qilib, oşâ ğallâsi serâb, ämmâ hâkâmläri ädälätsiz bolġân mämläkätgä bârişgä qarâr qilibdi. Mânâ, u bir neçä kündän keyin Oşâ mämläkätgä âilâsi bilân yetib hâm bâribdi. U öz âilâsi üçün bir külbâ quribdi vâ bâlä – çaqasini bâqış üçün keçâyü kündüz ter tökib işläy başlâbdi.

Uniñg bu mämläkätgä kelġänigä bir neçä äy bolibdi. Qünlärdän bir kün uniñg üyigä qoşnisi kirib kelibdi.

__ Üyiñgdägi mânâvi ädâmlâr sengä kim bolädi? __ deb sorädi äyâlmänd ädâmdän.

__ Bu meniñg xâtinim, qâlgânläri __ bâlälârim.

__ Nâhâtki, hâmmâsi seniñg bâläläriñg bolsâ? __ deb suriştirışdä dâvâm etibdi qoşni.

__ Hâ, meniñg bâlälârim, __ deb cävâb qilibdi äyâlmänd ädâm.

Şundä qoşni:

__ Seniñg âilâñg şunaqa kättä ekân, men bolsâm soqqabâşmân, __ debdi. __ Sen endi xâtinimni berärâ ekânimân? Yoq, âvârâ bolâsân, __ debdi äyâlmänd.

Gâpdän gâp çıqib, ulâr mâcârâlâşiş qâlišipti.

__ Ähä, häli şunaqami? __ debdi qoşni. __ Xätiniñni bermäysänmi? Undäy bolsä, qani, yür häkämninğ äldigä!

“Bu yurtniñ häkämi ädälätsiz bolgändä häm bir häldä, xätiniñni qoşniñgä beräsän, deb hükm çıqarmäsä keräk”, __ deb köñgidän ötkäzibdi äilä başlığı vä şü ümid bilän qoşnisi ikkävi häkäm huzurığa yol älibdi.

Ulär häkäm äldigä kirişläri bilän, birinçi bolib qoşni gäp başläbdi:

__ Zäti şarifläri, ädälätli hükm çıqaräsiz, deb ümid qılămän! Mänävi ädäm başqa yurtdän köçib kelib, bizniñ mahällämizdä yaşay başlagänigä äncä vaqt boldi. U bilän birgä bir töläy ädäm köçib kelgän...

(188)

... edi. Men undän, bu ädämlär sengä kim bolädi, deb sorävdim, u: Xätinim vä bälälärim, deb äytdi. Men soqqabaş ädämmän. Şundäy üçün men undän, xätiniñni mengä berib tur, u mengä häm bälä tuğıb bersin, deb iltimäs qıldim, lekin u iltimäsimni räd qıldı. Men bu ädämniñ räşqçi ekänligini, faqat özini oyläşini bilgänimdän keyin, sizgä ärz qilib määd soräşgä qarâr qıldim. Äminmäñki, siz, zäti şarifläri, bundäy ädälätsizlikniñ äldini äläsiz vä bu ädämni, xätinini mengä berişgä mäcbur etäsiz.

Häkäm – qoşniniñ ärzini eşitib bolib, müsäfirgä şundäy debdi:

__ Mengä qarä, häy, kelgindi! Sen öziñgä qayäqdän kelgänsän-ä? Nimä, mämläkätimizniñ qānun vä udumläridän bexabärmisän? Seniñ bäläläriñ köp ekän. Bu bolsä – tirmäqqa zār. Bu ädäm sendän, heç bolmäsä bitğäginä bälä tuğıb bersin deb xätiniñni yaxşilikçä soräbdi. Xoş, negä qarşilik qıldıñ? Nimä bälä, ävsärmisän __ negä gäpgä tüşinmäysän? Házırâq xätiniñni bu qoşniñgä beräsän! Ägär hükmimni icrä etmäsäñgä, seni qattıq cäzäläymän.

Äilä başlığı xätinini qoşnisigä berişgä mäcbur bolibdi, näticädä, qattıq küyingänidän ağır därdgä çälinib yätib qalıbdi. Uniñgä tåbi qaçgänigä bir häftä bolgänidä, qoni – qoşniläri toplänişib bemärniñ üyigä yol älişibdi. Ulär yo-yoläkäy gäpläşib, şundäy qarârgä kelişibdi:

__ Ağar u həli həm kəsəl yâtğan bolsä, tâbutgä sâlamiz-dä âlib bärîb dâfn qılârmiz. Bolmäsä, bu begim küni ölib qâlâdi-dä, negüsniñ¹ yeridägi işimizni tâslä, vaqtimizni uni kömişgä sârflâşimizgä toğri kelâdi.

Ulâr bemârniñ teppäsîgä kelib şundäy deyişipti:

__ Bugün yâkşänbä. Bızlâr işdän boşmiz. Şuniñgä üçün, seni bugün dâfn etişimiz mümkin.

__ Qanaqasigä? Axır men ölgänim yoq-kü! Negä endi meni tirikläyin dâfn etârkânsizlâr? __ debdi häyrân qâlgän bemâr.

(189)

__ Sen, mänä bir häftädän beri körpâ – tüşäk qilib yâtibsän, __ deyişibdi unğä qoşnilâri, __ nimä, endi begim küni ölmâqçimisän, seni kömämiz deb, negüsniñ yeridägi işimizni tâslâşimiz keräkmi?! Yoq, seni biz, yaxşisi, şu bugün kömib qutilib qoyâ qâlârmiz. Ağar tıxırlık qılâdigän bolsâñg, undä orniñgdän tur, häkâmniñ âldigä bârârmiz, oşâ hâl qılsın kim haqu kim nâhaqligini. Qaçân qaräsäk, muttâhâmlık qılgâniñg – qılgän. İlgäriyâm şunaqa qılüvdinğ: Qoşniñg xâtiniñgnisorägändä bermâvdiñg. Yaxşiyâm âdâlatpeşâ häkâmimiz âdil hükm çiqarib seniñg qârâ niyâtiñgni fâş qılgän edi, nâticädä xâtiniñgni qoşniñggä berişgä mâcbur bolgän ediñg.

Bemâr bu âdâmlâr bilân häkâm âldigä bârışdän bâş tâvlâbdi.

Lekin ulâr şorlikni zorlâb ornidän turğizib, mâhkâmägä sudrâb ketişibdi.

__ Â zâti şarıflâri, âdâlatlı hükmiñgizni eşitişgä müştâqmiz! deyişipti ulâr häkâm huzurigä bärîb. __ Mänä bu âdâm bâşqa mâmlâkâtdän köçib kelib bu yerdä yâşây başlâdi. U ötgän düşänbä küni kəsâl bolib yâtib qâlüvdi. Biz, ağar u birdän ölib qâlsä, negüsniñ yeridägi işimizni tâslâb uni kömişimizgä toğri kelâdi, deb qorqqan edik. Häyriyât, xudâniñ inâyâti bilân, u mänä, yâkşänbägäçä ölmây turdi. Şuniñgä üçün biz bugün yâkşänbä küni uni dâfn qılışgä qarâr qilib üyigä bârdik. U bolsä, öcârlık qilib, bizni tâşvişgä qoyyâpti. Mänä şu mäsälâ yüzäsüdän öziñgiz âdâlatlı hükm çiqarsânğiz deb sizniñg huzuriñgizgä kelgän edik.

¹ Negüs – Hâbâşistândä imperâtâr unvâni. Sözmâ-söz ma'nâsi – şâhânşâh.

Häkäm ornidän turib ketibdi.

__ İye, bu yaqındä xâtinini qoşnisigä berişdän baş tâvlâgân ânâvi âdâm emâsmi? __ deb dağdağa qilibdi u. __ Qaçângaçä bizni käläkä qılmâqçı bu kâsâfât? Bu eşâkdek qaysâr, ölgüdek râşkçı vâ muttâhâm âdâm! U nâ qânun – qâidâgâ riâyâ qılâdi? Nimä, sen begim küni ölib, hämmä âdâmlârni işdän qâldirmâqçimisân? Bunaqasi ketmäydi! Hâzırnıñ özidä buni âlib bârib dâfn qılınğlâr!

Âdâmlâr häkämğä minnâtdârçilik bildiribdi...

(190)

... vâ şu zâhâti şörpeşânâ müsâfirni kömgâni yolâlışıbdi.

Mänâ şunaqa gâplâr...

ÄHMET ÄĞAY BAQCÄSÄRAY QAZISINI FAŞ QILÄDİ

(Kırım – Tâtâr xalq ertägi)

... Bir küni bir âdâm kättä yoldän eşâk minib kelâyâtgân ekân. U ârçasigä xâtinini hâm mingâştirib âlgân ekân. Buni Ähmet äğay körüb qâlibdi. Eşâk mingân âdâm yaqın kelib qâlgânidä u özini kör qılib körsätib:

__ Hây, müsülmânlâr, xudâniñ közi âciz bändâsigä râhm qılınğlâr. Meni şâhârgä âlib bârib qoyınğlâr, __ debdi.

Eşâk mingân âdâm saxâvâtlî ekân, bu ğaribgä râhmi kelibdi. Eşâkdän tüşib uni xâtininiñ âldigä egârgä mindiribdi.

Ulâr şâhârgä yetib kelişibdi. Şundä eşâkniñ egâsi:

__ Mänâ, âşnâ, yetib keldik, __ debdi Ähmet äğaygä. __ Qani, endi tüşaqâl eşâkdän.

__ İye, negä endi men eşâgimdän tüşârkânman? __ debdi Ähmet äğay.

__ Vey, nimä deb väysâyäpsân? Negä endi bu seniñ eşâginiñ bolârkân? Sen hâl mänâvi xâtinimğä hâm egä çıqarsân?

__ Toppâ – toğri, bu meniñ xâtinim. Begânâ bolsâ, eşâgimğä mingâştirib âlârmidim?

__ Esiñg barmi özi, insân? Qanaqasigä meniñg xâtinim birdän seniki bolib qâldi?

Ortadä cäncäl başlanibdi. Ulärniñg ätrâfigä âlâmân toplänibdi. Nimä gâp? Nimä boldi? Nimäni täläşyâpsizlär?

Er âdämlärgä yüzläniñ şundäy debdi:

__ Mänävi közi kör âdämgä rähm qilib, yoldä uni eşägingä mindirib âlövdim. Endi u eşägingä häm, ârqaşidä otirgän meniñg xâtinimgä häm egä çıqyâpti.

__ İşänmäñglär uniñg gâpigä, __ deb baqıribdi Ahmet âğay. __ U meniñg körligimdän fäydälänib, eşäгим bilän xâtinimni zorävânlik qılıb tårtib âlmâqçı. Vây dâđ, müsülmânlar, men âciz bändägä şâfquat qilinglär, meni bâsqıncıdän himâyä qilinglär!

(191)

Âdämlär bu cäncälkäşläрни şäriät qâzisi âldigä başlab barişibdi.

Qâzi birinçi bolib Ahmet âğaygä söz beribdi.

__ Men yaruğ cähânni köriş baxtidän benäsib bolgän bir nâtävân bändämän, __ deb gâp başlabdi muğambir, __ mänävi âdam meniñg körligimdän fäydälänib eşäğimni tårtib âlmâqçı bolyâpti.

Âhmet âğay şundäy deb turib, köksigä “gürs-gürs” urıbdı (u qoynigä mäydä taşlar sâlib âlgän ekän – u köksigä muşt urgänidä şu taşlar şaqır-şuqır qılıbdı) __ bu bilän u qâzigä, siz üçün täyyârlâb qoygän sâvğam bâr, demâqçı bolibdi.

Qâzi dârhâl uniñg nimägä şämâ qılâyâtgänini tüşünibdi vâ eşäkniñg egäsigä sâvâl beribdi:

__ Sen, mänävi közi âciz minib kelgän eşäkni öziñgäni deb isbâtlâmâqçı bolyâpsän. Undäy bolsä, qani, mengä äytçi: Eşägingä erkäkmi yâ urğaçimi?

__ Urğaçi.

__ Xoş, sen nimä deysän, bäräkä tâpkür? __ deb qâzi Âhmät âğaygä yüzlä-nibdi:

__ Erkäk, __ deb cävâb qılıbdı u.

__ Undäy bolsä, meniñg hükmimni eşitiñglär, __ debdi qâzi. __ Eşäk minib kelgän ädäm, eşäkkä mingäşib kelgän äyälni özigä âlişi mümkin. Eşäkni bolsä, men öz äğılxänämğä qoyämän. U tã xotik tuğmägünçä şu yerdä turädi. Faqat şundän keyin eşäkni urğaçi deb ätägän ädäm uni âlib ketişi mümkin. Ägär belgilängän vaqt içidä eşäk tuğmäsä, undä eşäğini erkäk deb ätägän ädäm, ya'ni sen kelib uni âlib ketäsän.

Häm xätinidän, häm eşäğidän ayrilib qalgän ädäm saçlärini yulib nälä çekä başläbdi.

__ Nimä günäh qılıvdım sengä e pärvärdigär? Meni ne ähvälğä sâlib qoydiñg? Yã esimni âlib telbä qilib qoydiñgmi?

Änä şundä Ähmet äğay ungä täskin berä başläbdi:

__ Qoyiñg, hürmätli zât, yıglämäñg. Xätiniñgiz mengä keräk emäs. Eşäğiniñgiz häm öziñgizgä buyursin. Men siz oylägän sülläh kör emäsmän. Meniñg közim häm xuddi siznikigä oxşägän açiq – hämmä närsäni körädi. Lekin muhtäräm qâzi cänâbläriniñg qıñır niyätläriñi, vicdänsizligini hättã közi kör ädäm häm körişi mümkin...

QÂZI KÄLÄNNİĞ SÄLLÄ – TONI

(Özbekistân)

Näsridin Äfändi bir kün keçäsi dostinikidän qaytäyätib, köçä ortäsidä ölikdek çözilib yätgän bir ädämni köribdi.

Uniñg teppäsigä bärrib, fãnus bilän yüzini yãritibdi. Qaräsä: Buxâraniñg qâzi käläni ğirt mäst häldä läygä qarişib yätgänmiş.

__ Änä, xaläs, __ debdi Äfändi. __ Ätigi bir piyälä şarâb içgän ädämni siz, qâzi cänâbläri, qırq darrä urdirib cãzäläysiz. Öziñgiz bugün qançä mäy içibsizki, insänlik qıyãfäsini yoqãtib tongız kãbi bälçiqqa bätib yãtibsiz?

Äfändi ölikdek qımır etmäy yätgän qâzini bir tepib oğdäribdidä, uning zãrvärãq toni bilän sälläsini yeçib üyigä âlib ketibdi.

Qâzi kâlân faqat tânġ âtâr çağda huşigä kelibdi. İhrâb – sihrâb ornidân turibdi-dä, “gädây tâpmäs” xılvät köçälärdän yürüb bärüb üyigä yetib âlibdi.

U üyigä kelgändän keyinginä egnidägi zärvärâq toni bilân başidägi härir hind dâkäsidadän qilingän sälläsi yoqâlgänini päyqabdi.

Kimsän Buxârây şärifniġ qâzi kâlânini qandäydir bir oġrı töläşgä cür’ät etgämidän u däreğazâb bolib, oşâ oġrını qandäy qilib bolsä häm tutib, şäfqatsiz cäzâgä müstähıq etişgä qarâr qilibdi.

Qâzi kâlân mirşäblärni çağırıp ulärgä şundäy buyruq beribdi:

__ Şähärdägi bärçä bazarläрни äylänib çiqıñġlar, kimniki qolidä meniġ zärbâf tonim bilân sällämni körsänġiz, dârhâl uni hibis etib meniġ âldimġä âlib keliñġlar.

Mirşäblär qâzi kâlängä ikki bükilib ta’zim qilib, uniġ ämrini bęcärgäni şaşilib çiqıp ketişibdi.

Qâzi kâlân cällädni çağırtiribdi vä sällä – ton oġrısını qandäy qıynâqqa sâlišini köz âldigä keltirib, âldindän huzur qılâ başläbdi.

Mirşäblär Buxârâ bazarlärini xuddi iskävüç itlärdäy izġib çiqışibdi, hämmä püçmäqu käväklärgä kirişibdi, axiri qolidä qâzi kâlânniġ zärbâf toni bilân sälläsini kötärib yürġän Äfändini körib uni tutişibdi.

(193)

Mirşäblär Äfändiniġ qoligä kimänsâlišib, zingillätgänçä qâzi kâlânniġ âldigä sudrâb kelişibdi.

__ Mänä, tutdik oġrını, __ deylišibdi ulär.

__ Meniġ sällä – tonimni qayâqdän âldiġ? __ deb daġdaġa qilibdi Äfändigä qâzi kâlân. __ Râstiġni äyt. Köryäpsänmi, oġ qolimda qılıçini yälänġaçläb cälläd turibdi.

Şundä Näsridin Äfändi başını müteänä egib, âdâb bilân cävâb qılâ başläbdi:

__ Muhtərəm qāzi cānābləri, ötgān keçəsi men ğirt mäst bolib yātġān nātāniş bir ādāmni kördim. U insānlik qıyāfāsini yoqātib, xuddi tongızgā oxşāb lāygā qārilib yātārdi. U ārqaşini kesib ketsā hām sezmāydıġān dārācādā bādmäst edi. Men ānā şu ādāmniġ sälləsi bilān tonini yeçib āldim. Āġār oşā bādmäst ādām siz bolġān bolsāġiz, undā bācānidil ton bilān sällāni qaytārib berişim mümkin.

Qāzi kālān bu ġāpnı eşitib, qorqıb ketibdi, daġdaġ titrāy başlābdi. Āġārdā qāzi kālānıġ māyxorlik qılışidān el xabār tāpsā, bütün Buxārā xalqı āldidā şārmāndāi şārmsār bolışını āġlābdi.

Şundā u mülāyim cilmāyib turib Āfāndigā debdi:

__ Şeriāt qānunlāri niġ muhāfizi üçün māy içmāq ġünāhi āzmdir. Oşā sen uçrātġān bādmäst başqa ādām bolışi kerāk. Binābārin, bu sällā – ton hām meniki emās. Bār, ketāver, xudā yār bolsin.

Lekin bāribir, sällā bilān zārbāf tonniġ egəsi kim ekānligi bütün Buxārāġā āyān bolibdi. Āqibāt, bütün el, kimsān qāzi kālānı şārmāndāsini çiqarġān Nāsridin Āfāndigā āfārinlār āytġān ekān.

ĀYYĀR TSYĀĀ ŞÜN VĀ MĀNSĀBDĀR

(Xitāy)

Bir māsābdār ādām Tsyāā Şungā şundāy debdi:

__ Men sāndān xafāmān. Çünki sen işlāb tāpġān pullārimni tārtib ālib qoyyāpsān. Kel, ikkālāmiz bās bāylāşāmiz. Kim āyyārrāq bolsā, oşā yutġān bolādi, yutqızġān cāzāsini ālādi.

__ Māyli, __ debdi Tsyāā. __ Bolmāsā, bundāy qılāmiz: Sen meniġ ātām bolāsān, men sengā oġıl bolāmān.

(194)

... Men seniġ yüziġġā ikki şāpālāq urāmān. Sen üstimdān şikāyāt qilib, hākāmgā bārāsān.

Mānsābdār, bundāy işdā ālbābtā men yutib çiqamān, deb oylāb, bu şartġā rāzi bolibdi.

Ulär kelişgänläridäy iş tutışibdi, soñ muzâfât hâkimi âldigä barişibdi. Hâkim mänsäbdârniñ arzini tiñgläb Tsyäägä doq – popisä qılä başlâbdi. Lekin Tsyää ungä heç nimä deb cävâb qılmäy, faqat qollarini yâyb qoyâ qâlibdi. Şundä hâkim birdän gäpiriş âhängini özgärtiribdi vä xızmatkârlärigä, da'vâgärni kältäkläşni buyuribdi.

Mänsäbdâr ne säbädän bu işdä yutqızgänligini heç tüşünä âlmäbdi. Şundä Tsyää ungä öziniñ ikki käftini körsätibdi. Uniñ bir käftigä “çıqış” ikkinöisigä “haq” degän iyerâgliflär yâzilgän bolib, bu sözlär birgä qoşilgänidä: “Ba'zi kişilär begänä xâtinläri ni oynaş qilib yürübdü”, degä ma'nâ çiqar ekän.

Muzâfât hâkimi şu yâzüvni körgän hämänä dârrâv Tsyää fäydäsigä hükm çiqargän ekän.

ZÄHÄR TÄMGÄN SÜT

(Suriyâ)

Bir âdäm öz täniş – bilişläri ni çaqırıp ziyâfât beribdi. Ziyâfätdä mehmanlärgä süt tärtilibdi. Bir vaqt üydägi sütniñ hämmäsi içilib bolibdi. Şundä üy sähibi – mezbân cäriyasini süt âlib kelgäni bazarğä yubârıbdı. Cäriyâ idiş âlib bazarğä cönäbdı. U süt xarid qilib, süt idişni başigä qoyıbdı-dä, üygä qaytâ başlâbdi. Şu mahäl täsadifän, cäriyanıñ tepäsüdän ilän çängällägän bir kälxat uçib ötibdi. Bu päyt qattıq şämäl türıbdı-yu, bezävtälängän ilän tolğanib, ägzidänzähär âqızıbdı, zähär toğrı kelib cäriyâ âlib ketäyätgän sütgä tüşıbdı, lekin xızmatkâr äyäl buni sezmbdi.

U sütni öz sähibigä keltirib beribdi, sähib sütni mehmanlärigä qoyib beribdi. Näticädä hämmä mehmanlar zähärlänib âlämdän ötıbdı. Xoş, ulärniñ ölimidä kim äybdâr?

Bundäy sävâl pädşâ vä unıñ oğlı huzuridä hâzır bolgän fäyläsuflärgä vä dänışmänd Sindbängä berilibdi.

Birinçi fäyläsuf şundäy cävâb qılibdi.

(195)

__ Äyb üy sâhibidâ. Zerâ, dostlärini sût bilân mehmân qılışdân âldin u sütüni câriyägâ içirib körışı kerâk edi.

İkkinçi fäyläsuf bundäy debdi:

__ Gäp bâşqa yâqdâ. Üy sâhibidâ heç qandäy günâh yoq. Hâmmâ äyb ilândâ.

Şundâ üçinçi fäyläsuf ornidân turibdi.

__ Sen hâm bilmädiñg, __ debdi u. __ İlândâ äyb yoq, zerâ u yâmân niyâtdâ emäs, bälki väziyât taqâzâsi bilân âğzidân zâhâr tãmızgân...

Şundân keyin dânişmänd Sindbân ornidân turib, gäp bâşlâbdi:

__ Şuni biliñglârki, allâh tââlâ yâratgân bärçâ cänivârlâr tâbiâtân birân bir xususiyätgâ mâlikdürlâr. Şungâ körâ, kâlxat hâm allâh bergân nâsibâsi bilân tirikçilik qılır. Binâbârin, kâlxatdâ hâm heç qandäy günâh yoq.

Şu gäpdân keyin pâdşâ öz oğligâ yüzlänib debdi:

__ Meniñg mäslâhâtçilârim äyb kimdâ ekänligini bilişâ âlmâbdi. Xoş, sen nimâ fikrdäsân?

__ Äriy, ä'lâ hâzrâtlâri, Qâhirâ dânişmändlâridân birântâsi hâm mehmânlârniñg zâhârlî sût içib nâbud bolışigâ kim äybdâr ekänligini âniqlâb berâ âlmâdilâr. Şaxsân meniñg fikrim şundäy: Mehmânlârniñg äynân şundäy ölim tâpişigâ sâbâb ulârniñg qısmätigâ äzâldân şundäy ölim bitilgänidâdir...

“HİSÂBNİ BİLÂDİGÂN” QAZI

(Mısr äräb respüblikäsidadâ vâ Sudänniñg şimâlidâ yaşâvçi pübüyâ xalqı)

Bir nübiyâlik ikkinçi bir nübiyâlikdân bir piästr¹ puł qarz sorâbdi.

Bu âdâm qarz sorâgân nübiyâlikkâ ikkitâ yigirmâ pârâslik tângâ beribdi, çünki bir piästr qırq pârâs bolârdi-dâ. Lekin hâmmâ mâşmäşâ qarzni tölâş pâytidâ bâşlänibdi. Qarzdâr nibiyâlik qarz bergân nübiyâlikkâ ikkitâ yigirmâ pârâslik tângâ ornigâ bir piästr âlib kelibdi.

¹ Piästr – Mısr vâ Sudändâ 1 funtning yüzdân biri.

(196)

__ Yoq, __ debdi qarz bergän nübiyalik. __ Men sengä ikkitä yigirmä părăslik tängä bergänmän, sen hām mengä qarziñni ikkitä tängä qilib qaytarāsän.

__ Qızıqmısän, axır bir piästr qırq părăs bolädi-kü!

__ Yoq, meni älläb böpsän! İkkitä tängä äldiñmi – ikkitä tängä qaytar!

Gäpdän gäp çıqıb, ulär ävväligä räsä ğıcilläşişipti, bärä – bärä, hättä muştläşgüdek hām bolışibdi. Axırı, heç kelişä älişmäç, cāncälni äcrim qıldirgän qāziniñ äldigä yol älişibdi.

Qāzi bülärniñ cāncäli sābābini tüşünib älgünçä räsä qıynalıbdi. Keyin ulärni keliştirib qoygünçä qārā tergä bātib ketibdi. Axırı uniñ tāqati tāq bolib, qarzdār nübiyalikniñ qolidän bir piästr pulni älibdi-dä, qarz bergän nübiyalikkä öz hämyānidän ikkitä yigirmä părăslik tängä çıkarib beribdi.

__ Endi köñgliñ toldimi? __ deb soräbdi qāzi şundän keyin.

__ Ällähgä şükr! __ debdi qarz bergän nübiyalik. __ Bizniñ qāzi – tillä ädām-dä, bārākä tāpkür. Yänä, eñ mühimi pul hisāblāşni bilädi.

ÄBU YUSUF HAQIDÄ HİKÄYÄT

(Ärābistān. “Miñ bir Keçä”dän)

Hikāyā qılädilärkim, künlärdän bir kün äqşām çağıdä Xalifä Xārun är Rāşid öz muqarribi Ca’fār bilän keçlik tānāvül qilib otirgän ekän. Şundä Xārun är Rāşid debdi:

__ Ä Ca’fār, eşitişimçä, sen fälän känizäkni sātib älgän emişsän. İllä uni men köpdän beri köz ästimgä älib qoygän vä uni sātib äliş niyätidä edim. Zerä ul dilbärniñ hüsni lātāfāti qalbimniñ törini bänd etgändir. Mengä sātaqāl uni.

__ Ä ämirül müslimin, äfv etiñg, men u sāhibcāmälni sātä älmäymän, __ deb cāvāb qilibdi Ca’fār.

__ Sātāālmāsāñg, hädyä et uni mengä, __ debdi xalifä.

__ Hädyä hām qılālmäymän, __ debdi Ca’fār.

Bu rād cāvābini eşitgān Xārun ār Rāşid:

__ Ägār oşā kånizākni mengä sātmanġ, yā hädyä qılmäsänġ, undä xātinim Zübäydä üç tälâq! __ deb yubâribdi.

(197)

Ca' fâr hām qızışib ketib:

Ägār oşā kånizākni sizgä sâtsām, yā hädyä qılsām meniġ xātinim üç tälâq bolsin! __ deb yubâribdi.

Keyin ulār käyfläri tärqab, huşlärini yıġıb âlişgäç, cüdä kättä günâhgä bätgänlärini tüşinibdilär, lekin äytilgän söz – ätilgän oq, degänlärinäy, bu xatāni endi heç qandäy näyräng bilän tüzätib bolmäşligigä aqläri yetibdi. Şundän soġ Xārun ār Rāşid debdi:

__ Bu şundäy nâzik işki, uni Äbu Yusufdän¹ özgä heç bir kimsä hâl etä älmäydi!

Şu zähâti uni çağrıb keliş haqidä färmân berilibdi. Xalifäniġ elçisi Äbu

Yusufniġ üyigä bārgānidä vaqt yārim keçädän äggän ekän. Äbu Yusuf xavâtirlänib yolgä ätlänärkän: “Men şundäy bemähäldä çağqirtirişibdi.: Dini islāmga pütür yatküzüvçi birän kār – hâl yüz bergängä oxşaydi!” __ deb köñlidän ötkäzibdi.

U şaşä – pişä kiyinib hävligä çıqıbdı vā xaçirigä minärkän xızmatkārığä buyuribdi:

__ Yem torväsini älib ä!; xalifäniġ qasrigä bārgānimizdä torvāni uniġ boynigä äsib qoyäsän. Tā men qasrdän qaytib çıqmāgünimçä, xaçirim üydä yeb ülgürmägän yemini oşā yerdä yeb älädi.

__ Bâş vā qâş üstigä, xocām! __ debdi xızmatkār.

Äbu Yusuf xalifä huzurığä kirib bārgānidä, Xārun ār Rāşid, uni ornidän turib qarşı älibdi vā ungä öz yānidän cāy körsätibdi (Xalifä şu Äbu Yusufdän özgä heç bir kimsäni yānigä ötkäzmäs ekän) vā şundäy debdi:

¹ Äbu Yusuf – Māşhur huquqşünäs. Uning xalifä Xārun ār Rāşidgä tä'siri kättä bolgän.

__ Keçir, seni şu bemähaldä gäyätinä mühim bir iş yüzäsüdän bezävtä qılışimizgä toğri keldi. Vâqeä şundäy, şundäy boldi vä biz bu xatâni bærtäraf qılış üçün birân bir näyräng oylâb tâpişgä âcizmiz.

__ Ä âmirül müslimin, __ debdi Äbu Yusuf, __ bundän âsân iş yoq! Ä Ca'fâr, sen âmirül müslimingä oşâl kânizäkniñg yârmini sât vä hädyä et, şu bilän ikkâviñgiz hâm içgân qasâmiñgizni bâcârürsiz. Qarâbsizki, âlâm gülîştân.

(198)

KÖZ ÂĞRIĞI

(Xıtây)

Bir mänsäbdâr âdâmni häkâm etib täyinläşibdi. Mänä, u mähkämädä otirib âlib, bir işni körä başläbdi. Da'vâgâr hâm, cävâbgâr hâm özini âqlävçi dälillär keltiribdi.

__ İkkâviñgizniñg hâm dälilläriñgiz bâma'ni vä âsâsli, __ debdi häkâm. __ Da'vâgâr haq bolgâni üçün ungä yigirmä dârrâ urulsin. Lekin öz nävbätidä, cävâbgâr hâm haq, şungä körä, uni hâm yigirmä dârrägä hükm qılâmân.

Häkâm hükmni e'lân qilib bolib, mähkämädän çıqa başläbdi. Şundä mähkämä xâdimläri häkâm ârçasidän yügürüb bârib, üygä ketişimizgä icâzät beriñg, deb iltimâs qılâ başläşibdi.

__ Nimä boldi özi? __ deb soräbdi häkâm.

__ Közimizniñg mäzâsi qâçdi. Heç närsä körmäyâpmiz! __ deb şävqin sâlişibdi xâdimläer bärävârigä.

__ İşänmäymân. Közläriñgiz cüdä yaxşı köryäpti. Nimä üçün "körmäyâpmiz", deb şävqin sâlyäpsiz?

__ Toğri, siz bizni cüdä yaqqâl körib turibsiz, lekin biz, sizgä qaräsäk, göyâ közimizni tentäklik pârdäsi qälâyâtgändäy bolyäpti.

EÇKI

(Yəhudi xalq ertəgi)

... Endi xelemlik melämed¹ başıdan keçirgän vâqeäni eşitiŋ. Oquv yili tügägän päytdä² unıŋ hämyânıdä ança – munça báylik – ontä cārāngdār tängä qālgän ekän. Elämed bu pulni nimägä sārfläsäk ma'qul bolār ekän, deb xâtini bilän uzâq mäslähätläşibdi.

Nihâyät xâtini ungä şundây fikr äytibdi:

— Sen, yaxşısı, şähärçämiz bázargä bār. Eşitişimçä, oşä bázardä zâtdār eçkilär bolib turärkän. Bârib, bittä eçki sâtib âlib kel. Eçki bār üydä bäräkä bār, deb bekärgä äytişmägän.

(199)

Melämed xâtiniŋ mäslähätigä kiribdi vâ bázargä bārıb eçki sâtib âlibdi. U eçkini yetäkläb kelâyâtgäidä keç kirib qārāŋı tüşib qālibdi. Melämed hüvillägänkettä yoldä bemähäldä yālgız yürışdän qorqıb, şu yaqın ortädägi kârvânsârâygä burilibdi vâ şu yerdä tünäb qālišgä qārār qilibdi.

Melämed eçkisini kârvânsârâyniŋ ağılxânäsigä bağlâb, özi mehmânxânädä huzur qilib ıssıq çây içib otirgänidä bu yerniŋ sâhibi kelib unıŋ yâniğä otiribdi. Ulār ançägäçä uyâqdän – buyâqdän gāngir – güngür gäpläşib otirişibdi. Näticädä, gäpdän gäp çıqıb, kârvânsârây sâhibi bemähäldä kirib kelgän bu mehmânniŋ xelemlik melämed ekänligini bilib âlibdi. Keyin u muällimni bir käläkä qılış maqsädidä, ağılxânägä kiribdi-dä, eçkisiniŋ ornigä tākä bağlâb qoyibdi.

Ertäläb tāŋg ätär – ätmäs, melämed ağılxânägä kiribdi vâ cānivârniŋ ärqānini yeçib yetäkläb ketäveribdi. U üyigä käyfiyati çāğ bolib kirib bārıbdı vâ xâtinini körşi bilän ungä şundây debdi:

— Yaxşimisän, xâtincân? Mänä, sengä eçki âlib keldim. Bolaqâl, tezraq sağıb âl uni.

¹ Melämed – başlāŋğıç diniy maktāb muällimi.

² Başlāŋğıç diniy maktābdä oquv yili bähärdä, päsxa bāyrämi.

Xâtin sût sağaldigân idişni âlib hâvligâ çıqıbdı. Qaräsâ, eri yetâklâb kelgân cânivâr eçki emäs, tākâ emiş. Şundân kryin uniñg fiğâni fâlâk bolib, bu yerdâ eriniñg tälâbâlâri – bâlâlâr turgâniğâ hâm qarâmây, “hârâm ölgür” tākâni hâm “nâşud vâ merâv” eri melâmedni hâm, uniñg yetti püşt âcdâdlârini hâm cağı – cağığâ tegmây qarğay başlâbdi.

Bundây haqârât, turgân gâpki, melâmedgâ qattıq tegib ketibdi. U sâpçib ornidân turib, hâzırniñg özidâ oşâ bâzârgâ bârib, eçki deb tākâ sâtgân kâsâfât yâlgânçini tâpişgâ vâ uni bütün el âldidâ şârmândâsini çiqarişgâ qasâm içibdi.

__ Kôrsâtib qoyâmân ungâ kimligimni! __ debdi melâmed xunâbi çıqıb.

Şundân keyin u tākâniñg şâxıgâ bağlângân ârgamçiniñg uçdân uşlâb uni yânâ bâzârgâ, egâsiniñg âldigâ yetâklâb ketibdi.

Yol- yolâkây u, dünyâdâ şunaqa qallâblâr hâm bolâr ekân-dâ, deb kôñgil yâzgâni kârvânsârây xocâyini âldigâ kirib ötibdi. Xocâyni pâyıt pâyılâb, “şip” etib âğılxânâgâ kiribdi-dâ, tākâni eçki bilân âlmâştirib qoyibdi.

(200)

Melâmed bir âz otirib dâm âlgâç, yânâ cânivârni yetâklâbbâzârgâ yol âlibdi. Bâzârgâ u eçki sâtgân âdâmni tâpib, unı bôrâlâb haqârât qılâ başlâbdi.

Diyânât degân nârsâ bârmi özi sendâ? Mengâ eçki deb tākâ sâtgâni uyâlâmâdiñgmi?

Eçki sâtgân âdâm qah – qah külib yubâribdi.

__ Vây âvsâr-e! __ debdi u. __ Tağın bu kişim muâllimmiş. Kôziñgâni kâttârâq âç, bu cânivâr tākâ emäs, eçki-kü! Nâhâtki fârqıgâ bârmäsâñg?

U xâtinini çaqıribdi, xâtin kelib melâmedniñg kôzi âldidâ bir xumçâ sût sağıb âlibdi. Buni körgân melâmed, bu âdâmni nâhaq haqârât qıldım, deb qattıq xıçâlât bolibdi. Keyin eçkini yetâklâb yânâ üyigâ yolâlibdi. Keç kirib, qârâñgı tüşib qâlgânlığı sâbâbli, u yânâ kârvânsârâyda tünâb ötmâççi bolibdi... Ertâsi küni ertâlâb melâmed üyigâ qaytibdi; xâtini çıqıb qaräsâ, u yânâ tākâ yetâklâb kelgânmiş – bu kârvânsârây sâhibiniñg nâyrañgi edi, âlbättâ.

Xunâbi çıqqan xâtin erini hâm, eriniñg âcdâdlâriyu âvlâdlârini hâm, yänâ uniñg tälâbälâri âldidâ ästâr – paxtâsini ağıdârib, haqârât qılâ başlâbdi. Câni hıqıldâğıgâ kelgân melâmed, bu sâfâr oşâ qallâbdân qasd âlmây qoymâyman, deb âhd qılıbdi vâ tākâniñg ârqânini qolgâ âlib, uni bâzârgâ yetâklâb ketibdi. Yol – yolākây, u âdâti boyıçâ, kârvânsârâygâ kirib ötibdi vâ... bâzârgâ tākâni emäs, yänâ eçkini yetâklâb bâribdi.

Eçki sâtgân âdâm yänâ melâmedniñg üstidân külib, uni eçki bilân tākiniñg fâriqgâ bârâ âlmâydigân âvsâr deb äytibdi. U yänâ xâtinini çağırıp, eçkini sağıb âlişni buyuribdi. Melâmed eçkiniñg sût bergânini öz közi bilân körgân bolsâ hâm, endi meni laqillâtişlârigâ yol qoymâyman, degân qarârgâ kelibdi.

__ Nimâ, meni qoğırçâq qilib oynâtmâççimisân, hâli? __ deb baqırıpdi u. __ E örgildim sendaqa nâyranğbâzdân! Endi tâ râvvin¹ bilân ruhâniy hâkâmlâr buniñg haqıqatân hâm eçki ekânligini täsdiqlâvçi güvâhnâmâgâ mühr bâsib imzâ çekişmâgünçâ, sen muttâhâmniñg heç qanaqa gâpiñgâ işânmayman.

(201)

Ulâr eçkini yetâklâb râvvinniñg âldigâ bârişipti, râvvin ruhâniy hâkâm bilân birgâlikdâ cânivârni räsâ sinçiklâb qozdân keçirişibdi vâ bu yergâ toplângân bir tälây âdâmlâr şâhidligidâ xelemlik melâmedgâ, u yetâklâb kelgân cânivârniñg çinâkâm eçki ekânligini täsdiqlâvçi huccât yâzib berişibdi. Bu huccâtgâ şu yerdâ hâzır bolgânlarıñg hâmmâsi imzâ çekibdi vâ râvvin öz mühri bilân imzâlârni täsdiqlâbdi.

__ Mânâ endi sengâ heç qandây xusumâtni yoq, __ debdi melâmed eçki sâtgân âdâm bilân xâyrlâşârkân. __ Keçir, birâdâr, bilmâsdân seni xafâ qilib qoydim.

U güvâhnâmâni kissâsigâ sâlib, eçkini yetâklâgânçâ üyigâ yol âlibdi.

Yol – yolākây, u hâr gâlgî âdâti boyıçâ kârvânsârâygâ tâşrif buyuribdi. Lekin ertâsi küni u xâtinini âldigâ... eyvâh! __ bu sâfâr hâm eçki emäs, tākâ yetâklâb kelibdi. Buni körgân xâtin hâvlini bâşigâ kötârib şânğıllâbdi:

__ Ölar bolsâm ölib boldim nâşud erniñg dâstidân. Nimâ bâlâ, soqırmişân? Axır bu tākâni bâşimgâ urâmanmi?

¹ Râvvin – yâhudilârdâ din peşvâsi.

Endi melämedniñ hām “çäpaqay” cähli çıqıb ketibdi:

__ Hoy, ävsär xâtin! Mänä bu güvahnâmäni körüb qoy: Rävvin bilän ruhâniy hākām bu cänivârniñ tākä emäs, eçki ekänligini täsdıqlāb, huccätgä imzâ çekişgän vā mühr bâsişgän.

Bir zumdä hävli ädämğä tolib ketibdi.

Biräv:

__ Äyäl toğri äytyäpti! Bu eçki emäs, tākä. Tākäligi yaqqâl körinib turibdi, __ desä, başqa bir ädäm bungä e'tirāz bildirib:

__ Melämed haq! Çünki uniñ qolidä bu cänivârni eçki ekänligini täsdıqlāvçi huccät bār, __ dermiş.

Axırı bolmägäç, melämed bilän xâtini tākäni yetäklāb Xelem rävvini äldigä yol älişibdi. Bütün älämān ulärni küzätib bāribdi.

Xelem rävvini közäynägini burnigdirib älib, üç sâätdän köprāq vaqt tākäni sinçiklāb teکشirib vā melämedgä berilgän güvahnâmäni ipidän ignäsigä qaytā – qaytā örgänib çıqıb, şundäy xuläsägä kelibdi:

(202)

__ Şäk – şübhasız, melämed haq. Bu cänivâr, dārhaqiqat, tuğılğanidä eçki bolgän – bu fikrimniñ toğriligini mänä bu bağâyät mükämmäl tüzilib imzälär vā mühr bilän täsdıqlängän güvahnâmä isbätläydi. İllä, fikri äcizimçä, Xelem hududigä qadām qoygän hār qandäy eçki şu zähâti pārvärdigärniñ ämri bilän tākägä äylänmāqı şart bolsä keräk...

MÄYLİ, SİZ ÄYTGÄNDÄY BOLAQAALSİN

(Yäpāniyä)

Qadim zāmändä pāytaxtdä sāvçilik bilän şuğullānadigän bir ädäm bār ekän. U kün boyi şähär kezib, üylänmāqçı bolgän yigitlärgä boyi yetgän qız, ergä tegädigän qızlar üçün qaylıq qıdırār ekän.

Künlərdən bir gün u on beş yaşlı qızni ottız beş yaşlı adəmgə ünəştiribdi-yu, ünıŋ yaşını qızniŋ atə – anəsindən sir tutıbdı. Ləkin arədən səl vaqt otər – ötməs küyävniŋ qarı ekənliğı qız tāmāngə aşkār bolıbdı.

__ Yoq, qızimizni unğə berməymiz, __ deyişibdi atə – analəri. __ Axır öziŋiz oylab körinğ: Kəlin bilən küyäv ortəsində yigirmə yaş farq bār-ə!

Sävçinin qolıdən nimə hām kələrdi? U qızniŋ atə – anəsi üstidən həkəmgə şikāyət qılıbdı. Həkəm anəsığə şundəy səvāl beribdi:

__ Öziŋiz razi bolğən ekənsizü, endi negə ayniyəpsiz?

__ Sävçi bizni aldədi: Küyäv qızimizdən yigirmə yaş kəttə ekən, __ debdi qızniŋ atəsi. __ Şuniŋ üçünəm biz razi bolmədik. Heç bolməsə, u qızimizdən ikki bərəvər kəttə bolsə hām məyli edi.

__ Məyli bolməsə, siz aytğəndəy bolaqâlsin, __ debdi şundə həkəm. __ Siz qızıŋizni bu küyävğə beş yildən keyin berinğ. Küyäv hām unğəçə kütib tursin. Anə oşəndə qırqqa, qızıŋiz – yigirməgə kirədi: Qarəbsizki, küyäv kəлиндən rəppə – rəsə ikki bərəvər kəttə bolədi.

Həkəm şundəy hükm çıxarıbdı. İkkälə tərəf uzr sorab məhkəmədən çıxıb ketibdi.

Bunaqa dənə hükmni qayerdə körgənsiz?

(203)

“SÄVÄB” İŞ

(Erân)

Bir döndüq cuvən erini qəzixənəgə başlab bərib, erim öz vəzifəsini epləy əlməyəpti, deb şikāyət qılıbdı:

__ Mən yaş umrimni xazən qılışni istəməymən, __ debdi cuvən. __ Yaşlık dāvır “ğuv” etib otib ketədi, uni qaytarib bolməydi.

Qazi həzilkeş adəm ekən.

__ Negə xətininğni qanıqtirməyəpsən? __ deb sorəbdı u erdən.

__ Äzbärâyi xudâ, küçim yrtgânçâ hârakât qilib yâtibmân, __ deb özini âqlây başlâbdi er.

__ Men bilmäymân, __ deb âyâq tirâb turib âlibdi xâtin. __ Ägärdä erim hâr keçâ âppâq qasrimniñg dârvâzâsini beş märtädân taqillâtmäsâ, undâ bu qasr üçün başqa sâhib tâpişimgâ toğri kelâdi.

__ Axır ilâcim yoq: Men u muqaddäsghâgâ hâr keçâ faqat üç märtâ tâşrif buyurişim mümkin xâlâs, __ deb bähânâ qilibdi er.

__ Kâminâ taqdir taqâzâsidân bâxabärmân, __ debdi qâzi. __ Näçârâ, ortâñgizdâgi mâcârâni bærtâraf qiliş üçün, öz dâvlâtim vâ quvvâtimniñg bir qısmını sizlârgâ baxşidâ qilişgâ râzimân, ya'ni nâvbâtniñg ikkitâsini özingâ âlib hisâbni beştâgâ yetkâzmâçimân __ sâvâb bolâr.

CÄZÄLÄŞ VÄ TAQDIRLÄŞNIĞ ME'YARİ

PÄŞÄNIĞ DÂNÄ HÜKMI

(Häbâşistân)

Künlârniñg biridâ bir âdâmniñg üzümzârigâ begânâ qoylâr kirib, hämmâ üzümlârini yeb qoyibdi. Şundâ bağbân qoylârniñg egâsini tâpib, uni häkâm huzurigâ başlâb bârribdi.

__ Muhtârâm häkâm cänâblâri, __ debdi bağbân. __ Bizniñg işimizni körışdâ sizgâ xudâniñg özi mädâdkâr bolsin! Mänâvi âdâmniñg qoylâri meniñg bağımğâ kirib, hämmâ üzümlârimni paqqâs yeb quritibdi. Men ungâ: “Qoylârniñg yegân üzümimniñg haqını...”

(204)

... tölâ”, desâm, u: “Men qoylârimni seniñg üzümniñgni yeyişgâ mâcbur qilmâgânman, bir çaqa hâm tölâmäymân”, __ deyâpti. Şuniñg üçün uni sizniñg huzuriñgizgâ başlâb keldim.

Häkâm da'vâğârniñg ârzini eşitib, qoylârniñg egâsidân:

__ Xoş, sen nimâ deysân bungâ? __ deb sorâbdi.

Qoylârniñg egâsi cävâb qilibdi.

__ İşimizni äcirim qılışdä, xudâniñ özi mädädkâr bolsin sizgä! Taqsır, men qoylärimgä, bu ädämniñ üzümni yeñglär, deb buyurmägänmän. Vâqeä bundäy bolgän edi: Qoylärim otläb yürüb, mendän uzaqlaşib ketibdi, keyin mänävi ädämniñ bağığa kirib üzümlärini yeb qoyibdi __ men bundän bexabär qâlibmän.

__ Ägär sen qoyläriñgä köz-qulâq bolib turgäniñdä, bu hâl yüz bermägän bolardı, __ deb e'tiräz bildiribdi häkäm, __ bäski, öziñ şundäy xatägä yol qoygän ekänsän, üzümniñ haqını töläşiñ keräk. Bağbängä qançä ziyân yetkâzilgänini âqsâqâllär hisäbläb çıqışsin!

Âqsâqâllär hisäbläb çıqışib, bağbängä yetkâzilgän zârär üzümzârgä kirgän hämmä qoylär vâ ulärniñ qoziçâqläriniñ qıymätigä teng, deb äytişibdi häkämğä.

Şundä häkäm:

__ Sen bağbängä hämmä qoyläriñni qoziçâqläri bilän qoşib berişiñ keräk! __ debdi qoyläriñ egäsigä.

__ Men bundäy ädälätsiz hükmğä qarşımän! __ debdi qoyiñ egäsi. __ Bu işimizni men ä'lâ häzrätläriñ hüksigä hävälä qılāmän.

Şundän soñ ulär pädşâ huzurigä yol âlişibdi.

Mänä, ulärni, pädşâ qabul qilibdi. Şundä qoyläriñ egäsi birinçi bolib gäp başlâbdi:

__ Xudâ mädädkâr bolsin sizgä, ä'lâ häzrätläri! Men bexabär qâlibmän: Qoylärim otläb yürüb, täsädifän mänävi ädämniñ bağığa kirib, u yerdägi hämmä üzümlärni yeb qoyibdi. Häkäm bilän âqsâqâllär mengä, oşâ yeyilgän üzüm üçün bağbängä qoyläriñ bilän qoziläriñni beräsän, deb hükm çıqarışdi. Bu hükm mengä ötä şäfqatsız bolib tüyildi, şuniñ üçün siz ä'lâ häzrätläriñ istiqbâliñizgä ädälät istäb keldim.

(205)

__ Vâqeä haqiqatän şundäy bolgänmidi? __ deb sorâbdi pädşâ bağbândän.

__ Hä, älä häzrätläri! __ deb cävâb qilibdi bağbân. __ Âqsâqâllär men körgän zârärni hisäbläb çıqıb şundäy qarârgä kelişdi.

Şundä pädşâ bir âz oylänib qâlibdi, song bağbangâ şunday sävâl beribdi:

__ Mäni âdämniñ qoyläri seniñ faqat üzümläriñni yeyişgän, tâq nâvdäläriyu bärğläriğä teğişmägän. Lekin üzümü yeyilgän nâvdäyu bärğlärdän nimä fäydä?

Pädşâ bu cävâbni eşitib şunday hükm çiqaribdi:

__ Äğärdä qoylä tâqniñ mevasini häm, nâvdäsiyu bärğläriñni häm qıyrätgändä edi, undä sen bu âdämniñ qoyläriñni yünğläri bilän vä qoziläri bilän qoşib âlišiñ mümkün edi. Lekin qoylä tâqniñ faqat mevasini yebdi. Şungä körä, sen körgän ziyänniñ eväzigä uniñ faqat qozıçâqläriñni âlu qoyläriñni yünği bilän egäsigä qâldir.

“Dänişmändniñ qalbi tärüzüniñ şäyiniğä oxşaydı”, deb bekärgä äytmägänlär...

ÄDÄLÄTPÄRVÄR SULTÂN

(Tänzäniyâ hududidä yäşävçi iräki qabiläsi)

Bir bây bilän kâmbağal ötgän ekän. Kâmbağalniñ bittäginä qoyi bär ekän. Künlärdän bir kün bây kâmbağalnikigä kirib kelibdi.

__ Qaläysän? Nimä yänğikliklär bär? __ deb hâlähvâl soräbdi u.

__ Heç qanaqa yänğilik yoq, “faqr kişi pänädä”, degändäy kün ötib turibdi, __ debdi kâmbağal.

__ Mämläkätimiz sultâni yubârgän nâmädän xabäriñ bärmi? __ deb soräbdi bây.

__ Qanaqa nâmä ekän?

__ Sen sultängä keräk ekänsän.

__ Nimä qılärkän u meni?

__ Sen ungä öz qoyiñni berişiñ keräkmiş.

__ Axır sultân mengä qarägändä miñgä kârrä bâykü, __ debdi kâmbağal, __ küni meniñ bittäginä qoyimğä qâliptimi?

(206)

Uyâğını bilmäymän, faqat qoyingni âlib bârib berişim haqıdâ u mengä fârmân yubâribdi, ___ deb cävâb qılıbdi bây.

Bu kâmbağal itâatkâr âdâm ekân, şuning için heç qandây qarşilik qılmây, qoyini yetäklâb çıqıb bâyğâ tâpşiribdi. Bây u qoyını üyigä âlib kelib soyibdi vä qoy göştini bâlä – çaqasi bilân yeb, räsä mirıqıbdi.

Ertäsi küni kâmbağal täsadifân sultängä röpärä kelib qalıbdi. Därrâv ungä peşvâz bârib sâlâm beribdi.

___ Ä hükmdârim, ___ debdi u, ___ siz eñğ bädävlât vä muâzzâm insânsiz. Mâlû дәvlätinğiz behisâb. Men bolsâm bir qaşşâq âdammän. Bäs, şundây ekân, negä endi mening yâlgızginä qoyimni târtib âldinğiz?

___ Qaçân âlibmân sening qoyingni? ___ debdi sultân açäblänib.

___ Keçä üyimgä qoşnim – bâyni yubâribsiz-kü, ___ debdi kâmbağal.

___ Xoş, u nimä dedi sengä? ___ soräbdi sultân.

___ U, sultängä âlib bârib berämän, deb qoyimni üyimdän âlib çıqıb ketdi.

Sultân şu zâhâti bâyğâ âdâm yubâribdi. Bây yügürib yetib kelibdi.

___ Sen keçä mänävi kâmbağalning qoyini âlüvdiñmi? ___ deb soräbdi undän sultân.

___ Hâ, ä'lâ häzratları, ___ debdi bây.

___ Negä âldinğ? Özingning qoylarınğ yoqmi?

___ Bâr, lekin özimning qoylarimni soyışğâ közim qıymâdi-dâ.

Bu cävâbni eşitğän sultân debdi:

___ İlgäri bu kâmbağalning bittäginä qoyi bolğän edi, endi uning qoyları cüdädâm qopâyib ketädi.

___ Qandây qilib? ___ deb soräbdi bây.

___ Qandây qilib bolärdi... Sen hâzırning özidä hämmä qoylarınğni ungä beräsän.

__ Bermäymän, __ debdi báy. __ Men undän faqat bittäginä qoy áldim, nimägä endi hämmä qoylärinni ungä berişim keräk ekän?

__ Meniñ sözim – qânun, __ debdi sultân. __ Sen uning bütün báyligini tártib álgänsän, endi sen häm bütün mál – dävlatiñni ungä berib qarziñni üzişing keräk.

Sultân şundäy hükm çıqarıb, öz ádamlariga báyning bärçä qoylarini álib kambağalgä berişni ámr etibdi.

(207)

__ Á, á'lá häzratları! Á sultân! __ debdi äççigü çıqqan báy. __ Siz endi naşud häkäm bolib qalıbsız!

__ Bundän buyaq sen kambağal boläsän, __ debdi ungä sultân, __ kambağal esä báy bolädi.

Şundäy qilib, kambağal báyning hämmä qoylariga egä bolgän, báy esä, yum-yum yıglägänçä üyigä ketgän ekän.

ĞARAYIB HÜKM

(Yäläpiyä)

Künlärniñ biridä bir xasis ádam hämyänini yoqatib qoyibdi. Uning hämyänidä yüz tillä puli bär ekän. Bir diyänätli ádam u hämyänini tãpib álibdi-dä, ma'murgä álib kelib beribdi. Xasis ma'muriyätgä kelib hämyänini yoqatib qoygäni haqıdä gäpiribdi. Şundä ma'mur ungä hämyänni körsätib:

__ Seniki emäsmi? __ deb soräbdi.

__ Xasis süyünib ketib tircäyibdi.

__ Hä, şu! __ debdi u vä hämyängä qol çözübdi. Lekin ma'mur uning qolini qaytarib:

__ Yoq, şaşılmä, __ debdi. __ Nimä, bilmäysänmi, ádätdä yoqalgän narsä tãpilgändä süyünib berişdikü! Sen hämyäniñni tãpib bergän ádamni birän nimä bilän taqdirläşing keräk.

Lekin xasishin^ğ, turgan gäpki, süyünçi bergisi kelmäbdi. U hyânini kavlâb körïbdi-dä:

__ Hämyânimdä faqat yüz tillä qâlibdi. Men uni yoqâtgânimdä içidä yüz yigirmä tillä bâr edi, __ debdi.

__ Vey, nimä deyäpsän özi? __ debdi aççığlanib hämyânni tâpib bergän âdâm. İçidä râppä – räsä yüz kâbän bâr edi.

Yoq, bir yüz yigirmä kâbän edi! __ deb âyâq tirâb turib âlibdiquirmsâq.

Ulärni^ğ münâzârâsi hädegändä, tügäyvernäbdi. Ma'murni^ğ bâşi kâtib qâlibdi. Axırı bolmägäç, u dâvläşgänlärni pädşâ huzurığa bâşlâb bârïbdi. Pädşâ ikkälä tãmânni^ğ ârzini ti^ğlâbdi. Son^ğ xasisdän sorâbdi.

(208)

__ Hämyâni^ğdä yüz yigirmä tillä bolgânidä âniq işânäsänmi?

__ Hä, ä'lâ häzrâtläri, cüdä yaxşı esimdä – yüz yigirmä tillä edi.

__ Undän bolsä, bu hämyân seniki emäs. Binâbârin, u tâpgän âdâmniki bolâdi. Sen endi oşâ yüz yigirmä kâbän¹ sâlingän hämyâni^ğni özi^ğ qıdırïb kör. Yaxşırâq qıdır! Bâlki tâpârsän...

KITÂB QUTISIGÄ SIĞGÂN QÂPLÂN

(V'etnäm)

Bir vaqtlâr ustâ Mäk Tü degän âdâm ötgän ekän. Künlärni^ğ biridä u yelkäsigä kitâb qutisi âtrmâqlâb ormandân ötib bârâyâtgän ekän. Birdän uning qarşisidä âvçilârdän cân saqlâb qaçïb kelâyâtgän bir qâplân pâyda bolïbdi.

__ Men yaşır! __ deb baqırïbdi u. __ Bir ilâcini qıl, bolmäsä öldirişâdi!

Mäk Tü âçkõ^ğil, rähmdil âdâm edi. U kitâb qutisini yergä qoyïb, qâpqâğini âçïbdi-dä, qâplânni şu qutigä yaşırïbdi.

U quti qâpqâğini endiginä yâpïb ülgürgän hâm ekän, bu yergä âvçilâr yügürïb kelişïbdi.

¹ Kâbbän – tuxum şâklindägi qadimgi yâssi tillä tângä.

__ Qâplân körmädingmi? __ deb sorâşibdi ulâr ustädân.

__ Yoq, __ deb cävâb qilibdi Mäk Tü, şundân keyin âvçilâr vâhşiy häyvänni qıdırib yänâ ormân içkârisigä yügürüb ketişibdi.

Quti içigä bâqımb yâtgân qâplân bu gâplârning hâmmâsini eşitibdi. Âvçilâr uzâqlâb ketişgâç, u Mäk Tüdân: “Tezrâq çıqarib yubâr meni, bolmäsâ nâfâsim qaytib ölib qâlämän”, deb iltimâs qılâ başlâbdi. Mäk Tü qutining qâpqâğını âçib, häyvänni çıqaribdi. Lekin şu mähâl ustâ qâplânning ungä, ya’ni öz hâlâskârigä hämlä qılışgâ şâylänâyâtgânini körüb dâhşätgâkelibdi! U özini himâyâ qılış üçün dârrâv qoligä täyâq âlib, qâplângä baqıribdi:

__ Â yaxşilikni bilmâgân, körnâmâk häyvân, nimä qılmâqçısân?

Lekin şu zâhâtiyâq ustâ bu häyvângä tәнbeh berişdân nâf yoqligini tüşinib, şundây debdi:

(209)

__ Sen bilân bâhslâşışdân fâydâ yoq! Kel, yaxşisi, yolgâ çıqaylık, âgârdâ birântâ cânzâd seniñg niyätiniñni toğrı deb tâpsâ, mäyli, undâ meni yeyâqâl.

Qâplân bu şartgâ râzi bolibdi, şundân keyin ikkâvlâri çurq etmäsdân yol yâqalâb ketäverişibdi. Ulâr yürüb – yürüb bir buqni uçrâtişibdi.

__ Äyt-çi, __ debdi ungä qâplân, __ mәнâvi âdämzâdni yeyişgâ haqqım bârmi yâ yoqmi?

__ Şuniyâm sorâb otiribsanmi? __ debdi qarı buqa. __ Yâşligimdâ meni egâm ertädân tâ qârânğı keçgâçâ dälädâ işlätib räsâ küçimni âlgân, âçığı, meniñg mehnätim tufâyli u bâyib ketgân edi. Mänâ, endi qarib küçdân qâldim, egâm mendân ârtiq fâydälänâ âlmâsligini sezgâç, meni göştgâ sâtmâqçı boldi. Âdâmlâr yaxşilikni bilmâydi, şuniñg üçün, sen qâplân, bu âdâmnı bemälâl yeyişing mümkün. Äyâş kerâk emäs bunaqa körnâmâklârni!

Lekin Mäk Tü:

__ Bittâ buqaniñg fikri kifâyâ emäs, üçtägâ yetgünçâ sorâyemiz, __ debdi. __ Birinçi seniñg fâydânğgâ boldi.

Ulär yänä yürüb ketişibdi vâ yoldâ bir örük dâraxtni uçrâtişibdi.

___ Qani, äytçi, ___ debdi qâplân, ___ men mänâvi âdâmzâdni yesâm bolâdimi?

___ Mên yaş bolgänimdä, ___ deb cävâb qilibdi dâraxt, ___ här yili güllâb, mevâ berârdim. Egâm hâsilimni terib sâtib bâyib ketdi. Endi bolsâ, qarâdim, hâsil bermây qoydim. Şuniñg üçün egâm meni ärrälâb otın qılmâqçı bolyâpti. Bu âdâmlâr özi nâ yaxşilikni bilârkân, nâ insâfû diyânâtni. Äyb nimâ qılâsân uni? Bemâlâl yeyâver göştini!

Şundây keyin qâplân bilân ustâ bir çâlni uçrâtişibdi. Mâk Tü ungâ hâmmâ bolgân vâqeâni bâyân qilib, buqa bilân örükniñg hâm fikrini sözlâb beribdi. Çâl hâmmâ gâpni eşitib bolib qâplângâ debdi:

___ Bu âdâm äytgân gâpiñg râstligigâ şübham bâr. Seniñg bu mö'câzginâ kitâb qutisigâsiğgâniñgâ közim yetmâyâpti. Öz közim bilân körmâgünimçâ bungâ işânmäymân. Qutigâ qandây sıgğân ediñg – qani, yänâ bir märtâ kirib körsât-çi.

Qâplân kitâb qutisigâ kirib yâtibdi. Çâl Mâk Tüniñg râst gâpirgâniğâ işânişibdi. Lekin ustâ qutiniñg...

(210)

... qâpqâğini âçib, qâplânı çıqargân ekân. U yänâ öz hâlâskârigâ hâmlâ qılmâqçı bolibdi. Buni körgân çâl gâzâblâniş ketib, şâmsirini qınıdân suğuribdi-yu, vâşiy häyvânı äyâmây çâpib taşlâbdi.

___ Körnâmək mâhluq! ___ debdi u. ___ Sengâ yaxşilik qilib ölimdân äsrâb qâlišsâ-yu, sen, ma'un, öz hâlâskâriñgâni yemâqçı bolsâñg-â!

Nâşükr qâplân şundây nâbud bolgân, ustâ Mâk Tü bolsâ, kitâb qutisini ârtmâqlâb, esân-âmân üyigâ râvânâ bolgân ekân...

SÄVDÂĞÄR VÂ ŞÂĞİRD BÂLÂ

(Xaysâ elâti)

Bir sävdâğâr bir bâlâni işgâ yällä u bilân birgâ mâl xarid qılğâni uzâq yurtgâ cnâb ketibdi.

__ Qaytib kelganimizdän keyin xızmat haqıñgä “äbin çin nämä¹” berämän,
__ deb va'dä qilibdi bälägä.

Ulär ikki yil säfärdä bolışibdi. Bälä u yâqdä ağır mehnätdän cüdä qıynalıbdi. Lekin ulär qaytib kelişgäç, sävdägär bälägä xızmat haqı üçün ätigi ärzimägän bir piçâqçä beribdi. Bälä bu bedädlikdän yıglab yubarıbdi vä näinsäf sävdägär üstidän ärz qilib häkämning äldigä barıbdi.

Häkäm sävdägärni çağırtırbdi.

__ Bu bäläning gäpigä qarägändä, __ debdi u sävdägärgä, va'dä qılğäning xızmat haqını tölämäbsän.

__ Yoq, xızmatı üçün ungä haq tölägänmän, __ debdi sävdägär.

__ Gäpingiz yalgän! __ deb çinqırbdi bälä. __ Siz mengä mänävi piçâqçädän başqa heç nimä bermädingiz.

__ Şu gäp toğrimi? __ soräbdi häkäm.

__ Toğri, __ deb cävâb qilibdi sävdägär. __ Çünki men ungä, säfärdän qaytgänimizdä xızmatıñgä üçün göşt yeydigän närsä berämän, deb va'dä qılüvdimdä. Körib turıbsız: Va'dämni tölä-tökis häcärdim.

(211)

__ Mänä, endi tüşündim, __ debdi häkäm.

U xızmatkârıgä bir bäläk göşt älib kelişimni vä şu göşt üstigä sävdägärning bälägä bergän piçâqçasını qoyışni buyuribdi.

Piçâq, piçâq, äl göşt ye! __ debdi häkäm.

Lekin piçâq qımır etmäy yätäveribdi.

Hämmänğiz kördingiz-ä, piçâq göşt yemäsligini? __ deb soräbdi häkäm. __ Göşt piçâqni yemäydi bälki ädam uni tişläri bilän yeydi, şuningä üçün, qani, sävdägärning tişläri suğırıp älib bälägä beringlär.

¹ “Äbin çin nämä – cöz oyini, häm “pul”, häm “göşt yeydigän” degän ma'nälärni bildirädi.

Mähkämä xadımları şu zähâti sävdâgärni yergä bäsib tişlärini suğurib älmâqçı bolışibdi.

__ Ä muhtäräm zât, säbr qılıñg! __ deb baqırbıdı sävdâgär. __ Men bu bälägä hämmä äytgäniñizni berämän.

__ Yaxşı, __ debdi hâkäm, __ sen hämmä tişingni aqçägä sätib âläsän. Hâr bittä tişing üçün bir funtdän¹ töläysän.

Şundäy qilib, sävdâgär şagird bälägä ottız ikki funt töläşgä mäcbur bolibdi. Bundän täşqari, hâkäm sävdâgärdän mähkämä xaracätläri hâm ündirib âlgän ekän.

TÜŞ

(Azärbäycän)

Mullä Näsridin qâzilik lävâzımıdä bolgän päytdä bir küni bir äyyâr bây qâzixânägä öziniñ mömin qâbil vä gölginä bir qoşnisini bâşlâb kelib şundäy debdi:

__ Men tüş kördim. Tüşimdä bu âdäm mendän pul qarz âldi. Endi undän qarzimni tälâb qılsäm, u bâş tävlâyapti.

Mullä Näsridin bir âz oylâb qalıbdi. Sonğ da'vâgärgä yüzlänib şundäy debdi:

__ Sen haqsän! Bäsiki, tüşingdä bu âdämğä qarz bergän ekänsän, u qarzni töläşi şart. Lekin mäni qânunlär mäcmuäsi şu qadâr çalkaş yazılğänki, heç nârsägä tüşünib bolmäydi. Gâp şundäki, qânun boyıçä tüşgä kirkän qarzni oñgdä tälâb qilibbolmäydi.

(212)

Şuniñg üçün, sen üyinggä bargin-dä, yâtib uxlä. Ägär xâbingdä yanä oşä tüşni körsäñg, uyğänmäsdän meniñg âldimğä yügürib kel, oşändä qarziñgni ündirib berämän.

¹ Funt – Nigeriyädä pul birligi.

CÄCCİ ÂHU DÄVLÄŞGÄNLÄR İŞİNİ ÂCRİM QILÂDİ

(Mäläyyä)

Rivâyât qılışlarıçä, qadim zämändä bir şahärdä cüdä häm, bädävlät bir sävdägär ötgän ekän. Xudâniñ bergän küni uniñ dästurxâni türli-tümän nâzne'mätlärgä tolib turärkän. Bu sävdägärniñ üyidän säl nârirâqdä bir çäldivâr bolib, undä qaşşâq bir ädäm öz xâtini bilän faqırânä kün keçirär ekän.

Künlärniñ biridä, şu qaşşâq ädämniñ xâtini köçädä oşä bây sävdägärniñ äğaynisi bilän uçraşib, uyâqdän-buyâqdän gäpläşib qalışibdi. Şundä äğzidän gülläb qoyibdi:

__ Sävdägär qoşnimizniñ üyidä här küni xuşxor zirävârlär sâlib mähälî ävqatlar pişirişädi. Yâğdä dâğ qilinâyâtgän mäsälliqlärniñ xoşboy hidi dimäğimizgä "güp-güp" kirädi. Erim bilän men xuddi şunaqa päytdä, oşä pişâyâtgän mähälî ävqatlarıniñ isini hidläb otirib ävqatlänä başläymiz. Qaräñ, binâyidäy cir bitib qaldı bizgä!

Sävdägärniñ äğaynisi bu gäpni oşä küniyâq äqızmay-tâmızmay dostigä yetküzibdi. Bu gäpni eşitgän sävdägär:

__ Nimä üçün yegänimiz bädänimizgä yuqmâyâtgänini, negä xâtinim bilän mın çöpdäy äzib ketâyâtgänimiz sâbâbini mähä endi bildim, __ debdi. __ Biz yeyâyâtgän ävqatlarıniñ bütün hidi oşä yälängäyâqlär tãmängä uçib ketâyâtgän ekändä?!

Sävdägärniñ cähäläti qozib, qaşşâq qoşnilärni bäläxânädâr qilib sökä başläbdi.

__ Yoq, men bungä yol qoymäymän, __ deb baqıribdi u. __ ävqatimniñ isidän bähramänd bolgänläri üçün ulär mengä haq töläşläri keräk, vässälâm!

Şundäy keyin u mähäläkät râcäsi äldigä şikâyät bilän bärıbdi. Râcä qaşşâq er-xâtini çağırırıbdi.

(213)

__ Sävdägärniñ gäpi toğrimi? __ deb soräbdi râcä ulärdän.

__ Həmməsi toğri, __ deb cəvab qilibdi kəmbağal er-xətin. __
Qoşnimizniñğ aşxənəsindən qavürilgən gøşt və hər xil səbzəvətlərninğ hidi sızib
çıqabəşləşi bilən biz əvqatləngəni otirəmiz.

Nimə qılış, qandəy hükm çıxariş kerək? Rəcə uzəq vaqt oylənib turibdi,
lekin səvdəgər bilən qaşşəq er-xətin məcərəsini əcrim qılışniñğ iləcini təpib əlməbdi.
Axırı bolməgəç, cərçilərnəni çaqırtiribdi və ulərgə bütün məmləkətni kezib cər səlişni
əmr etibdi.

__ Hə-əy, ədəmlərü ədəmlər! Eşitmədim demənglər! Kimdə-kim – xəh u
əslzədə bolsin, xəh əvəm fuqarə, səvdəgər bilən qaşşəq er-xətin məcərəsini hələl
əcrim qilib berə əlsə, men uni özimgə vəzir etib təyinləgüm! __ deb cərçilər rəcə
əmrini elgə əvəzə qilibdilər.

Ulər məmləkətninğ həmmə burçəkləridə bolışib, həmmə yerdə rəcəninğ
xəhişini bərəllə əvəz bilən e'lən qilibdilər. Ləkin bu da'vətgə birəntə həm ədəm ətilib
çıqməbdi. Nihəyət cərçilərdən birigə yoldə bir peləndük külfət tüşdimi? __ deb
sorəbdi peləndük. __ Yə bolməsə, düşmən məmləkətimiz sərhədindən ötib, əliy
sərkərdəni öldirdimi, qal'ə devərini yərib pəytxtgə bəstirib kirdimi?

__ Yoq, xudəgə şükr, heç qandəy baxtsizlik yüz bergəni yoq, __ deb cəvab
qilibdi cərçi. __ Faqat bir bəy səvdəgər rəcəmiz huzurigə öz qoşniləri – kəmbağal er-
xətin üstidən şikəyət qilib keldi. Şuniñğ üçün rəcəmiz mənə, bütün məmləkətni
əylənib çıqıb, oşə səvdəgər bilən kəmbağal er-xətininğ işini hələl əcrim qilib
berəələdigən dənışmənd təpışni əmr etdi. Kimdə kim bu işni bəcərsə, rəcə uni vəziri
a'zəm etib təyinləməqçi!

__ Cən cərçi əməki! Undəy bolsə, rəcəgə bərib men toğrimdə əytiñğ, __
debdi peləndük. __ Men əcrim qiləələmən ulərninğ işini.

__ Hə, yaxşı, qani kətdik bolməsə...

Mənə, ulər rəcəninğ qəbulxənəsigə kirib kəlibdilər.

(214)

__ Gəpir, cərçi, __ fuqarələrimniñğ işini əcrim qilib berəələdidən
dənışməndni təpdiñgmi?

__ Meni äfv eting, a'la häzratları. Bir qâşiq qânimdän keçişingizni ilticâ qılâmân. Hâ, ämringizni bârdim. Mänâ, oşâ siz istâgân dânişmând hâkâm. Ormân Sulhpärväri degân nâm bilân dâvruq qâzângân.

__ Qani, cävâb ber mengä, Ormân Sulhpärväri, cärçimning sen haqingdâ äytgänläri toğrimi? __ deb soräbdi râcâ.

__ Ä a'la häzratları, şânü şâfkätینگiz yänädâ ziyädâ bolsin! Cärçینگizning gäpläridâ zärraçâ hâm yâlgân yoq.

__ Şuni bilib qoy, Ormân Sulhpärväri, ägärdâ fuqarälärim işini ädälât bilân hâl qılâalmäsäng, seni qatl ettirämân.

__ Faqır qulingizning ıxtiyâri sizning qolingizdâ, a'la häzratları, __ debdi peländük. __ Lekin meni qatl etsäningiz xalqingiz bittâ fuqarâgâ kâmâydi, xalâs. Binâbârin, bundân heç qandây nâf çıqmâydi.

__ Hâ böpti, qani, tezraq işgâ kiriş, __ deb buyuribdi râcâ.

Mänâ, peländük taxtgâ çıqıb otiribdi. Şundâ nävkärlär bu yergâ sävdâgâr bilân qaşşâq er-xâtinni başläb kirib, taxt pâyigâ tiz çöktirişibdi.

__ Sävdâgâr ämäki, __ debdi peländük. __ Mänävi kâmbağal qoşniläringiz sizning äşxânägizdâ qävürilgân täâmläring isini mirıqıb hidlägân ekänlär. Xoş, siz bu işni qançägâ bähäläysiz?

Sävdâgâr ensäsini qaşib bir äz oylänib qalıbdi soğ:

__ Menimçâ, eñg kämüdâ miñg kümüş tängâ bersä toğri bolädi.

Şundân keyin peländük kâmbağal yigitgâ sävâl beribdi:

__ Siz sävdâgärning äşxânân qävürilgân göşt vä säbzävâtläring isi kelgân päytdâ tüşlik qılâr emişsiz. Şu toğrimi?

__ Toppâ-toğri, __ deb cävâb qilibdi kâmbağal. __ Men oşâ äşxânädân kelâyâtgân isni hidläb ävqatlâm. Şunaqa läzzätli hidki, mätzâ qılâmân!

__ Xoş, yänâ äytinglärçi, siz sävdâgärnikidâ ävqat pişâyâtgänidâ, uning üyigâ kirkänmisiz?

__ Yoq, men uning üyigâ sirâ kirmägänmân.

(215)

Endi peländük sävdâgärgä sävâl beribdi:

__ Kämbağal yâlgân gäpirmädimi, ämäki?

__ Yoq, __ deb cävâb qılıbdi sävdâgär. __ Hämmapı toğri – üyimgä kiriş uyâqdâ tursin, eşigimniğ tägigä hâm yaqın kelmâgân.

Änä şundâ, peländük râcâniğ âldigä bârib, undân ming kümüş tângâ sorâbdi. Keyin u sâlâmxânâniğ ortâsigä güldâr pârdâ âsib, pârdâniğyâğigä sävdâgârni, ikkinçi yâğigä kämbağal er-xâtinni ötgazişni buyuribdi. Soğ u âlib kelgân pulini kämbağalniğ qoligä berib:

__ Sänâb çıqıñ, __ debdi. __ Lekin bärällä âvâz çıkarib sänâñ, siz bolsänğiz, sävdâgär ämäki, dıqqat bilân qulâq sâlib turing.

Kämbağal tângälâri cârânglätib sänâi başlâbdi: “Bir, ikki, üç, dört, beş...” U minggâçâ sänâbdi. Şundâ peländük sävdâgärdân sorâbdi.

__ Qalay, ämäki puliñizni tolâ-toqıs âldiñizmi?

__ İye, tângälâri âldin qolimgä tutqazib, und keyin sorâgindâ!

__ Abbâ siz-e, __ debdi cähli çıqqan peländük. __ Yänâ tângälâriyam âlmâqçimisiz? Mänâvi beçârâ sizdân âvqat sorâmâgân, faqat âvqatniğ hidigä qanâât qılğân edi. Mänâ endi oşâ âvqat hidi üçün sizgâ tângälâri cârânglätib haq tölâdi.

XOCÄ NÄSRİDDİN DA'VÂĞÄRNIĞ TÄLÄBİNİ QÄNDİRDİ

(Türkiyâ)

Künlâriñ biridâ şâhâr hâkiminiğ âldigä ikkitâ âdâm kelibdi. Ulârdân biri – da'vâgär şundây deb ârz qılıbdi:

__ Hâkim âfândi! Mänâvi âdâm bir bağ otın ârçalâb ketâyâtuvdi, tosâtdân âyâğı çâlişib yıqılıb tüşdi. Keyin u ornidân turib, otinimni ârçalätib yubâr, deb mendân iltimâs qıldı. Men undân, xızmatim üçün nimâ beräsân, deb sorâdim. “Heç nimâ” __ deb cävâb qıldı u. Men, mäyli, deb râzi boldim-dâ, otinini ârçalätib, va'dâ qılğân “heç nimâ”ni undân tälâb qıldim. Lekin u bermâdi. Mänâ oşâ va'dâsini

bacarsin, deb sizning aldingizga baslab keldim. İltimas qilaman, afandim, mening huquqimni himaya qiling.

(216)

Hakim bu davlamlarni xoca Nasriddin huzuriga yubaribdi, chunki u bunaqa antiqa cumbaqalarni hal qilishda ustasi farang ekän. Xoca Nasriddin mahkama nizamiga amal qilib, aldin hamma gapni diqqat bilan tinglabdi. Sundan keyin:

__ Albatta sen haqsan, __ debdi u da'vargä. __ Sak-subhasiz, bu adam va'dasini barişi sart. __ Sunday deb u oz tagidagi gilamçani korsatibdi.

__ Qani, biradar, yaqinraq kel! Manavi gilamni bir cetidan kotar-ci. Xoş, nima bar ekän?

__ Heç nima, __ deb cavab qilibdi da'vagar.

__ Oşa, "heç nima"ni algin-da yolindan qalma. Qani, qani, bolaqal, ozingga tegişi oşa narsani alu tezraq qarangni ocir!

SUDXOR VĀ MUĞAMBİR KĀMBAĞAL

(*Avär xalq ertägi*)

Qadim zamanda cüda muğambir bir kambağal adam otgan ekän. Künlarning birida u sudxorning aldigä barib, ertasi küni ikki som qilib qaytaris şarti bil, bir som qarz sorabdi. Lekin u oşa küni keçqurunaq sudxorgä va'dä qilgan ikki somni alib kelib beribdi.

Aradan bir qançä vaqt otibdi. Kambağal sudxorning aldigä barib, endi on som qarz sorabdi vä ikki haftadan keyin uni on beş som qilib qaytaraman, deb va'dä qilibdi. Aradan bir hafta ham otmay, u algan qarzinı faizi bilan qoşib qaytaribdi.

Keyin kambağal yigit sudxordan yüz som qarz alibdi vä uni bir aydan keyin yüz yigirma som qilib qaytarisgä söz beribdi. Aradan yigirma kün otişi bilan sudxorning qoligä va'dä qilingän yüz yigirma som kelib tegibdi. Kambağal unga qarzni berarkan sunday debdi:

__ Pulingiz barakali ekän, uni islatib kattä daramad qildim.

Sudxor bu gäpdän cüda mamnun bolibdi, hattä:

__ Kōngliᅇg tusāgān pāytdā kelāver, ūkā. Aqçālārim hāmişā seniᅇg xızmətiᅇgā tāyyār, __ debdi.

Ārādān bir āz vaqt ōtibdi, kāmbaᅇal yigit yānā sudxorniᅇg āldigā qarz sorāb kelibdi; bu sāfār u bir yil müddätgā yüz tūmān pul sorābdi vā u pulni bir yüz qırq tūmān qilib qaytārişgā söz beribdi, hättā u: Āᅇār...

(217)

... qarzni müddätidān bir kün keçiktirib ālib kelsām hām, mäyli, sudxor meniᅇg bādānimdān bir qadāq göşt kesib ālsin, deb tilxat hām yāzib beribdi.

Mānā, bir yil müddät ōtibdi, ikki yil hām ōtibdi, qarzdārdān dārāk bolmäbdi. Lekin sudxor bāribir uni qıdırıb tāpibdi. U qarzni tālāb qılışgā hām ūlgürmäy, kāmbaᅇal yigit mālāmāt qılā başläbdi:

__ Nimāᅇā endi mengā behāsiyāt pul berdiᅇgiz? Şu puliᅇgiz meni xānāvāyrān qıldı! Qarzni ūzişgā heç vaqāim qālmādi endi!

Bundāy xunūk xabārnı eşitgān sudxor yigitni qāzixānāᅇā başläb bāribdi...

Bu yerdā u qāzigā kāmbaᅇal yigitniᅇg tilxatini kōrsätib. Uniᅇg bānidān ōzigā teᅇişli bir qadāq göştni tālāb qilibdi. Qāzi uniᅇg qoligā ötkir piçāq tutqazib şundāy debdi:

__ Mānā, rāppā-rāsā bir qadāq kesib ālāsān, bir misqāl kām hām, köp hām bolmäsligi kerāk! Āks hāldā, ortādāᅇi tāfāvütüni şeniᅇg bāniᅇgdān kesib ālişādi.

__ Nimā, men āllāhmidimmiki, bir qadāq¹ göştüni bexatā kesāālsām? Yoq, men bundāy hükmgā rāzi emāsmān, __ debdi sudxor.

Şundān keyin, qāzi sudxordān yānā on tūmān pulni kāmbaᅇal yigitᅇā ūndirib bergān ekān...

¹ Qadāq – āᅇırlıq ölçāvi – bızning hāzırᅇi hisābdā: 400 rp.

KÄMBAĞAL SÜAN QANDÄY BÄYİDİ

(Filippin ärälläridä istıqâmät qılüvçi *tägäl* eläti)

İkki ağayni bär ekän. Biriniñ ismi Süan, ikkinçisimiki – Pedrâ ekän. Pedrâgä märhum âtäsidän cüdä kättä báylik merâs qâlgän ekän. Süan bolsä, ötâketgän dâracädä qaşşâq ekän.

Bir küni ertälâb Süan âşnäsiniñ âldigä kelibdi:

__ Dostım Pedrâ, __ debdi u, __ sendä bittä ârtıçqâ xädä tâpilmäydimi?

__ Tâpilädi, __ debdi Pedrâ. __ Nimä qılâşän xädäni.

__ Üy qurmâçımän. Şungä bittä qâzıqâyâqbâp xädä yetmäyâpti.

(218)

__ Mâyli, âlaqâl, __ debdi Pedrâ. __ Puliñg keräk emäs, mendän sâvğa bolaqâlsin.

Süan dostiniñ köñlidä kir yoqligigä işänib, xädäni yelkäsigä qoyıb âlib ketibdi vâ uni imârätigä işlätibdi. U muhtâşâm vâ bäländ üy quribdi – üyi hättâ Pedrâniñ üyidän hâm bäländ bolib ketibdi. Pedrâ buni köribdi-yu, dostigä hâsäd qılâ başlâbdi. Âqıbat u Süanniñ âldigä bârib, özi bergän xädäni qaytarib berişni talâb qilibdi.

__ Qızıqmısän, uni qandây qaytarib berämän? __ debdi Süan. __ Xädä üyni kötârib turibdi, uni âlsâm, üy yıqılâdi-kü. Xop desänğ, oşâ xädänğ üçün pul tölâymän, yâ bolmnäsä ornigä orın başqa xädä tâpib berämän.

__ Yoq, __ debdi Pedrâ, __ mengä faqat özimniñ xädäm keräk. Süan dosti bilän bähslâşibdi – bähslâşibdi... uni gâpgä köndirmâççi bolib, ânâ süti âğzigä kelibdi – bâribir bolmâbdi, axırı cähli çıqıb ketib:

__ Bär, tâşinğni ter, xädänğni bermäymän, vässälâm! __ debdi.

__ Köziñni aç, Süan, üstinğdän ârz qilib qırâlgä bärämän-â!

__ Bärâver! Mengä desä, undän nârigä bär!

__ Böpti! Undä kelâyâtgân düşänbä küni qırâlnıñğ äldigä bârämiz! __ debdi Pedrâ.

__ İxtiyârıñğ. Men täyyârmân.

Düşänbä küni ikki ortâq qırâl sârâyigä bârişgä ätlänişibdi. Pedrâ hämmä nârsädän häm pulni üstün qoyâr edi, şuniñğ üçün u, yoldä tämâddi qılış üçün gürüç bilän bälıq pişirib älibdi.

Ulâr cüdä köp yol yürişibdi, vaqt çâşgâhgä bârgändä, bir âz otirib dâm älmâqçı bolışibdi. Süân tügünini yeçib, ävqatlänä başläbdi. Pedrâ häm cüdä äçqagân edi, ämmâ bu hüvillägân kimsäsiz yoldä nimä häm täpilärdi pulgä? Süân älicänâblik qilib, Pedrâni ävqatgä täklif qilibdi. Ulâr toyib ävqatlänib älişgäç, yänä yol yürüb ketişibdi...

Mänä, ulâr qırâlsârâyigä kirib bârişibdi.

(219)

__ Ne xızmat bilän keldiñğlâr huzurimğä? __ deb soräbdi ulärdän qırâl.

__ Men sizning huzuriñğizgä mänävi ortâğım Süân üstidän ärz qilib keldim, ä'lâ häzratları, __ debdi Pedrâ. __ U mendän bittä xädä älgän edi, soräsäm qaytarib bermäyäpti.

__ Şundäy bolgänmidi? __ deb sävâl beribdi qırâl Süängä.

Süân baş ıgrâb täsdıqläbdi vä:

__ Lekin bugün buyâqqa kelâyâtgänimizdä Pedrâ meniñğ gürüçim bilän bälıgımğä şerik boldi, __ debdi.

__ Undäy bolsä meniñğ hükmim bu turur, __ debdi qırâl. __ SüânPedrâgä unıñğ xädäsini bersin, Pedrâ esä, Süänniñğ gürüçi bilän bälıgını qaytärsin...

Dostlâr qırâlnıñğ bu hükmidän qanâät häsil qilib üylärigä qaytişibdi.

Süân üyini kötärib turgân Pedrâniñğ xädäsini bir ämälläb älibdi vä yänigä ötkir ustärä sâlib dostiniñğ üyigä cönäbdi.

__ Mänä, äl xädäñğni, __ debdi u. __ Endi qani, yât yergä, hazır qârniñğni yarıb, özimniñğ gürüçim bilän bälıgımni älämân.

Pedrå qorqıb ketibdi vä:

__ Hä, mäyli, zädämni öziñgä âlaqâl, __ deb ğoldirâbdi.

__ E, yoq, __ debdi Süän, qırâl hükmi – xudâ hükmi, uni bəcäriş hãm farz, hãm qarz.

__ Qoy, âğayni, bunaqa tâşbağır bolmä! __ deb yâlbâribdi Pedrå. __ Äğär şu âhdiñgdän qaytsañg, mäyli dâvlätimniñ yârmini sengä beräy.

__ Yoq, __ deb turib âlibdi Süän, __ mengä faqat özimniñ ğürüçim bilän bälğim keräk, vässälâm.

Şundäy deb u Pedrâniñ yelkäsidadän çängälläbdi, ustârasini uniñ qârnigä âlib bâribdi.

Çân ortâqçân, qârimni yârmä! __ deb çinqırıp yubâribdi vähimägä tüşğän Pedrå. __ Sengä bütün mâlu dâvlätimni berişgä râzimân!

Şu yosında Süän qışlâqniñ âldi boyigä äylängän ekân.

SÄVÂB İŞ QILMAQÇI BOLGÂN ÂDÂM

(Tâcikistân)

Bir âdâm ötgän ekân. U bütün häyâtı dâvâmidä heç qaçân heç kimgä yaxşilik qılmâğän ekân. Bir küni u...

(220)

... öz hävlisidägi supâ läbidä otirib, “Men umrimdä birân märtä hãm sävâb iş qılmâdim, heçdän körä keç yaxşı, degänläridäy, hâzır hãm birân bir sävâb işgä qol ursâm yâmân bolmäydi, bälki âdâmlâr meni maqtâşârmidi”, deb oylâbdi.

Şundän keyin u âdâmlârgä yaxşilik qılış niyätidä üydän çıqıp ketibdi. U yürüb yürüb, bir vaqt keng dâştgä çıqıp qâlibdi. Qaräsä, bir nurâniy çâl âtidän tüşib, çetgä ötibdi-dä, nâmâz oqış âldidan tâhârât qılâ başlâbdi. Sävâb iş qılışgä bel bâğlâğän âdâm öziçä şundäy xayâlgä bâribdi:

__ İye, bu qarıyâ âtini qarâvsız qâldirdi-yu, qâçib ketişi mümkin kü. Yaxşisi, bârib âtniñ cilâvidân uşlâmâççı bolgân ekân, ât hürkib ketib, ârqağâ tisârilibdi-dâ, dâştgâ qarâb qâçâ başlâbdi. Yaxşilik qılmâççı bolgân âdâm âtniñ ârqaşidân quvib ketibdi. Lakin u qançâ tez yügürsâ, ât hâm şunçâ tez çâpâ başlâbdi. U bunaqadâ âtni tutâ âlmâsliğini tüşinibdi vâ endi uning âldidân kesib çıqıb, yolini tosmâççı bolibdi. U âtni ârqağâ qaytarmâççı bolib, ungâ tâş âtgân ekân, tâş cânivârning közigâ tegib, uni kör qilib qoyibdi.

Şu mâhâl bu yergâ qarıyâ yetib kelib, âtniñ cilâvidân uşlâbdi. Qarâsâ bu tentâk âdâm cânivârning közini çıkarib yubârgânmiş. Câhli çıqıb ketgân çâl sâvâb iş qılmâççı bolgân âdâmning yâqasidân xıppâ boğıb, âtigâ ziyân yetkâzgâni üçün undân tâvân tâlâb qılâ başlâbdi.

__ Men bir qaşşâq âdâm bolsâm, nimâni tölâyman? __ debdi sâvâb iş qılmâççı bolgân âdâm.

__ Tölâmäsânğ, men bilân qâziniñ âldigâ bârâsân, __ debdi qarıyâ vâ uni qâzixânâğâ başlâb ketibdi.

Ulâr yoldâ bâlçıqqa bâtib yâtib qâlgân eşâgini târtib çiqarişğâ urinâyâtgân bir âdâmni körüşibdi.

Sâvâb işğâ bel bağlâgân âdâm öziniñ qayâqqa ketâyâtgânini hâm unitib, eşâkniñ egâsigâ yârdâmgâ âtilibdi. U eşâkniñ ârqaşigâ ötib, âzzâ-bâzzâ uning dumidân târtgân ekân, dum yulinib çıqıbdı-yu eşâk yâtgân yeridâ yâtäveribdi. Buni körgân eşâkniñ egâsi yügürüb kelib cân-câhdi bilân bu âdâmniñ yâqasidân boğıbdı vâ eşâgigâ yetkâzgân zârâr üçün undân tâvân tâlâb qılâ başlâbdi.

(221)

__ Men bir qaşşâq âdâm bolsâm, nimâ, bitimni, tölâymanmi? __ debdi u âdâm.

__ Undây bolsâ, seni qâziniñ âldigâ âlib bârâman, __ debdi eşâkniñ egâsi.

Da'vâgârlâr çendi ikkitâ bolıñ şorinğ qurğur kâmbağalni qâzixânâğâ sudrâb ketişibdi. Ulâr qâzixânâğâ qâş qârâygândâ yetib barişibdi – qâzi üyigâ ketib qâlgân ekân. Qâziniñ xızmatçılâri âybdârni qamâb qoyışibdi-dâ, ikki da'vâgârgâ, ertâgâ

keläsizlär, deb cävâb berib yubârişibdi. Sävâb iş qılmâqçı bolgân âdâm hibsdä otirärkän şundäy xayâlgâ bärribdi: “Da’vâgärniñg biri âtiniñg közini çıqargänim üçün ertägä mendän pul tälâb qılâdi, ikkinçisi – eşâginiñg dumini yulib âlgänim üçün! Qayâqdän tâpämän şunça pulni? Yaxşisi, ıssıgıdâ bu yerdän cüftäkni râstlâb qâlışım keräk!”

U şundäy qarârgâ kelib, qamaqxânâ dârçäsidadägi pâncârâni bir âmällâb sındırıbdı-dâ, şu yerdän tâmgâ çıqıb âlibdi. Keyin tâmmâtâm qâçib bärrib, birdän birâvniñg hâvlisigâ yıqılıb tüşibdi. Täsâdifni qarâñgki, u toppâ-toğri yetmiş yâşli bir çâlniñg üstigâ tüşibdi, çâlniñg oğli gürsillâgân âvâzni eşitib üydän yügürüb çıqıbdı vâ sävâb iş qılmâqçı bolgân âdâmniñg hıqıldâğıdän âlib, räsâ postâgini qâqıbdı. Keyin uni qamâb qoyib, ertälâb qâzixânâgâ sudrâb bärribdi. Şorpeşânâ âdâm yoldâ ketâyâtgänidâ yerdän bir tâş tâpib, uni qoynigâ sâlib âlibdi. Ulâr qâzixânâgâ yetib bärrişibdi. Eşâk âldidâ keçâgi ikki da’vâgâr hâm qâziniñg kelişini kütib turgân ekân.

Sâldän keyin qâzi hâm yetib kelibdi. Sävâb iş qılmâqçı bolgân âdâm, heç kimgâ sezdirmäy turib, qâzigâ qoynidâgi tâşni qımırlätib körsätib qoyıbdı. Qâzi, bu âdâm mengâ âtâb, birântâ qımmâtbahâ buym âlib kelgângâ oxşâydi, deb oylâbdi. Şuniñg üçün u işni âybdârniñg fâydâsigâ hâl qılmâqçı bolıbdı. U dâstâvvâl âtiniñg egâsigâ sävâl beribdi:

__ Bu âdâmdän nimâ iştâysiz?

__ Bu âdâm tâş âtib âtimniñg közini çıqardı. U yetkâzgân ziyâni üçün mengâ tâvân tölâşi keräk, __ debdi qarıyâ.

Şundän keyin, qâzi sävâb iş qılmâqçı bolgân âdâmni sorâq qılıbdı. U hämmâ bolgân vâqeâni bir bâşdän sözlâb beribdi.

(222)

__ Bâşki, gâp şundäy ekân, __ debdi qâzi, __ âtni soyib göştini ikkâvlâriñgâ tâng bölüb beriş keräk.

Turgân gâpki, âtiniñg egâsi bundäy hükmgâ râzi bolmâbdi. Şundâ qâzi, hükmi bâcârmâgâni üçün ât egâsigâ on tângâ cârimâ sâlibdi-dâ, soñg uni

qázixánádán háydáb çıxarib yubáribdi. Keyin u tündä ölib qálğan çálnıñ oğlıgá mürácáat qılıbdi:

__ Xoş, sen nimä istäysän?

__ Bu ádam támdän átámniñ üstigä säkráb tüşib uni öldirib qoydi, __ deb cäváb qılıbdi çálnıñ oğlı.

Qázi yänä säváb iş qılmáçı bolğan ádamgá yüzlänibdi. U vâqeä qandäy bolğanini sözláb beribdi.

__ Undäy bolsä, __ debdi qázi da'vâgärgä yüzlänib, bu ádam havlıgá çıqıb yätädi, sen qamaqxánä támidän uniñ üstigä säkräysän.

Çálnıñ oğlı bundäy hükmgä rázi bolmábdi. Qázi dumı üzilğan eşakniñ egäsigä kelibdi.

__ Xoş, sengä nimä keräk? __ deb sorábdi undän qázi.

Eşakniñ egäsi oyláb turib şundäy cäváb qılıbdi:

__ Mengä heç nârsä keräk emäs, eşäğim özi äzäldän şunaqa – u dumısız tuğılğan.

Qázi undäjn cärimä älmäy, qázixánádán çıxarib yubardı. Keyin özi çıqargän hükmdän mämnun bolib, säváb iş qılmáçı bolğan ádamgá yüzlänibdi:

__ Mennämmä işni seniñ fäydäñgä hál qıldım, seni ağır cäzädän qutqardım. Qani uzätaqál mengä álib kelğan sävğani!

Säváb iş qılmáçı bolğan ádam qoynidägi tüşni qázigä körsätib şundäy debdi:

__ Ägärdä siz, qázi cänábläri, işni meniñ fäydämgä hál qılmägänizñizdä bärmi, mänä şu tüş bilän urıb, ottuz ikkitä tişñizni qaqıb álardım.

Qázi, şu cinnisänğigä teng kelib otiramänmi, deb oyláb, uni ázäd qılıb yubargän ekän.

BİRBƏL ÜSTİDƏN ÇIQRILGƏN HÜKM

(Hindistân)

Künlərinin biridə vəzir Birbəl pādşâ bilən suhbətləşib otirib, ungə şundəy debdi:

(223)

Ālämpānāh! Mābādā men birān günāh iş qilib qoysām, meni özim təyinləgən həkəmlər sorəq qılışlarını xahlardım.

Pādşâ bungə rāzi bolibdi.

Unin öz əhdidə qat'iy turışını yaxşı bilgən vəzir xursənd bolibdi.

Şu gəpdən keyin bir əz vaqt ötübdi. Bir küni pādşâ Birbəlning qaysiyəm bir qılmişidən qattıq aççıqlanıbdi və uni bir neçə min rüpiyə cərimə bilən cəzələməqçi bolibdi. Birbəl pādşāning bu niyətini eşitib qəlİbdi-yu, sorəq pəytidə äytədigən gəplərini əldindən oyləb qoyıbdi.

Mənə, pādşâ Birbəlni sorəq qılğani çağirtiribdi.

__ Birbəl! __ debdi şāh vəzirigə. __ Sen nāmaqbul iş qilib qoydın. Şul günāhinin üçün seni cəzəgə müstəxıq etməqçimən – cərimə sāləmən.

Birbəl baş egib, əybigə ıqrār bolibdi.

__ Mənə, özün həm əybinin boyninəgə əldin. Demək seni cəzəgə tartsəm yaznqlışmāymən.

__ Ālämpānāh! Şāhsən özüniz meni cəzələy əlməysiz, __ debdi Birbəl. __ Men təyinləydiğən həkəmlərni çağırışınizgə toğri kelədi. Şərtimiz yadınizdəmi?

__ Hə, məyli, __ debdi pādşâ, __ Pānçəyät¹ özün tənle – oşələrgə buyurəmənseni sorəq qılışni. Ulər qandəy hükm çiqarışməsin – mən hazırđənəq ulərinin fikrigə qoşılışəmən.

__ Mənin həkəmlərim beş nəfər çəmə¹ bolədi. Men ulər çiqargən hükməgə sözsiz itəät etgəymən.

¹ Pānçəyät (beşlik) – qışlaqda yəki özgə cəmiyətdə hər xil bəhs və münəzərələrnı qıluvçi hürmətlı əqsəqəllər cəməəsi.

Pâdşâ häyrân bolibdi.

__ İye! Hüküm çıxarışni şundäy zâti pâst âdâmlärgä işânb bolâdimi axır?
Nimä üçün sen häkâmlârni sudxorlâr yâ sävdâgârlâr tâbaqasidân tänlâmâdiñg?

Lekin Birbäl:

__ Meni çämârlâr sorâq qılsın! __ deb öz sözidâ turib âlibdi.

(224)

Mänâ, beştâ qıslâqdân çämârlâr tâifâsigä mänsüb bolgân beştâ qarıyâni çağırıp kelişibdi. Pâdşâ ulärgä Birbälniñ qandäy äyb qılğanini qaytâ-qaytâ tüşüntiribdi vâ ulärgä väziri ä'zâm üstidân hüküm çıxarışni buyuribdi. Bunday izzât – hürmätgä säzâvâr bolışlarini xayâlläriğä hâm keltirmägân bu faqır qarıyâlâr, turgân gâpki, sevinçdân teriläriğä sıgmây ketibdilâr.

Mänâ, ulâr özärâ mäslähätläşä başläbdilâr.

__ Öziñizgä äyân, birädärlâr, __ debdi çämârlärdân biri, __ Birbäl bizni hämişä ezib, yänçib keldi. Mänâ bugün u qolimizgä tüşdi. Biz ungä şundäy ta'zir berişimiz keräkki, tâ ölä-ölgüniçä esidân çıqarmâydıgân bolsın.

__ Keliñglâr, unı yettitâ yigirmâlik², yänâ bittâ onlik tölâşgä hüküm qılâylik, __ debdi ikkinçi çämâr.

__ İye, nimä deyâpsân özi? __ debdi birinçi häkâm qorqıb ketib. __ Axır bunaqadâ uni xânävâyran qılâmizü. Bâlâ – çaqasiniñ köz yaşlarigä zâmin bolâmiz. Menimçâ undân beştâ yigirmâlik ündirilsä hâm kifâyâ.

__ Vây, bo-o! Örgildim sendäqâ rähmdildân! __ debdi üçinçi häkâm. __ Beştâ yigirmâlik bzmunçâmi? Şunçâ pulni u şorlik qayâqdân âlädi? Üçtä yigirmâlik hâm bir hämyan pul bolâdi. Ägâr kâm desänğlâr, âliñg, änâ, yänâ bittâ onlik qoşaqâliñglâr. Hâli, u şorlik şunçâ pulni berâyâtganidâ köziniñg paxtâsi çıqıb ketsä keräk.

¹ Çämâr – könçilâr vâ köçâ süpirivçilâr tabaqasigä mänsüb âdâmlâr; hindläring xalqni tâbaqalâvçi tizimidâ bulâr eng pâst snf nâmâyândâsi hisâblängân.

² Yigirmâlik – 20 rupiyâ; onlik – 10 rupiyâ (Çämârlâr yigirmädân ârtıq sänâqni bilmägânleri üçün, pulni şundäy sänâmâqdälâr.).

__ Men qoşılışmāymān fikriñizgā, __ debdi tōrtinçi çāmār. __ Cārimāni yānāyām kāmāytiriş kerāk.

Beşinçi hākām tōrtinçiniñ fikrini quvvātlābdi. Ulār uzāq bāhslāşışibdi və axırı: Birbāl qılğān āybi üçün, ikki yigirmālik və uniñ üstidān yānā bittā onlik tōlāşgā hūkm qılınādi, degān qarārgā kelişibdi.

Şundān keyin hākāmlār rāhbāri pādşā qarşisidā ehtirām bilān kāftlāriñi qāvuştirib şundāy debdi:

__ Ā ğaribū ğurābālār hāmīysi! Bizlār köp oylādik, uzāq māsłāhātłāşdik və nihāyāt hāmmāmiz bir...

(225)

... qarārgā keldik. Āġār āmr etsāñiz hūkmni e’lān qılārdik.

Pādşā hūkmni e’lān qılışgā buyruq beribdi.

__ Ā mārhamātli vāline’mātimiz! Cānāb vāziriniñ ğunāhi beqıyāsdir, binābārin, ungā berilādigān cāzā hām şul ğunāhigā yārāşā nihāyātdā āġır bolġay. Biz māzkūr dāilini inābātġā ālgān hāldā, uni tā ölä-ölgüñçā unutmāydidān āġır cāzāġā māhkūm etdik: U ikkitā yigirmālik və bundān tāşqari yānā bittā onlik cārimā tōlāmāġı lāzım. Cārimāni tōlāşi üçün ungā faqat bir hāftā mühlāt berilādi. Bilāmiz, bundāy kātā cārimāni tōlāş Birbālġā āġır bolādi, ilāhim, bizniñ müşfiq niġāhimiz ungā mādād bolsin.

Pādşā Birbālniñ fārāsāt və ustāmānligigā dili dā qāyil qālibdi. U çāmārlārgā cāvāb berib yubārib, özi cilmāyġāñçā Birbālniñ āldigā kiribdi. Kōzi uniñ kōzigā tūşibdi-yu, birdān qah-qah urib külib yubāribdi. Pādşāniñ ävvālġi cāhālatidān āsār hām qālmābdi. “Çāmārlār hūkm qılğān ellik rupiyāni āldim nimāyu ālmādim nimā?” __ deb oylābdi pādşā və şu zāhātliyāq Birbālniñ ğunāhidān keçibdi.

Toġri, vāziriniñ ğunāhi pādşāniñ kōz, bilān qarālādigān bolsā, cüdā kātā, āmmā bu ğunāh üçün berilġān cāzā – cārimā pādşā üçün hām, vāzir üçün hām – misāli çāqa edi. Birāq bu aqçāġā qaşşāq çāmārlāriñ kōzi bilān qarālādigān bolsā... U şorliklār miñġ – miñġlāb sānāşni bilmās edilār. Çāmār keçāyu kündüz qārā tergā bātib, ikki бүkilib işlāġān taqdirdā hām, bir yildā qırq-ellik rupiyādān ārtıq işlāb tāpā

əlməsdı. Şungə körə, ulər turmuş haqıdä öz dərämədläridän kelib çıqıb fikr yüritär edilär. Birbäl çämärlärni özi üçün häkäm etib täyinlägänidä ulärniñ äynän şu cihätlärini közdä tutgän edi.

TÂŞBAQA BİLÄN MÄYMUN

(Filippin ärälläridä istiqämät qıluvçı *pənpəlgä* eläti)

Särätänniñ cəzirämä tüş pəyti. Quyaş bütün hərärätini äyämäy, royi zämingä saçmaqda. Cänli zät bärki, sayä – səlqın yerläri qıdırädi, suv boyigä intilädi.

(226)

Şundäy künlärniñ biridä däryä boyidägi äzim top dəraxt tägidä Təşbaqa bilän mäymun ötgän – ketgän vəqeälär haqıdä gəngir – güngür gəpləşib otirişgän ekän. Şu mähäl ulər birdän suvdä äqıb keläyätgän bir bänän nəvdäsini körüb qalışıbdı.

__ Nimä deysän, __ debdi mäymun, __ änavi äqıb keläyätgän nəvdäni tutıb älib ekib qoysäk qandäy bolärkin? Yämän bolmäsdı-ä?

__ İye, häli sen suvdä süzişni biläsänmi? __ deb soräbdı təşbaqa.

__ Men-kü bilmäymän. Ləkin sen süzääläsän-kü.

__ Hə, yaxşı, __ debdi təşbaqa, __ men nəvdäni suvdän älib çıqamän. Ləkin äldindän kelişib äläylik: Nəvdäni ikkävimiz böləşib älämiz – unıñ yäprəqli tepä qısmi meniki bolädi.

Mäymun bu şartgä razi bolıbdı. Ləkin təşbaqa nəvdäni suvdän älib çıqqaç, mäymun ustämänlik qilib, nəvdäniñ yäprəqli tepä qısmını özigä älib qalıbdı. Təşbaqagä nəvdäniñ ildiz tümäni qalıbdı.

Şorlik nimä häm qılsın? Mäymun bilän muştlaşmädı-kü axır? Təşbaqa öz ülüşü – ildizni ormangä älib bärıb yergä ekıbdı. Ärädän bir qançä vaqt ötgəç, u ildizdän nihäl ösib çıqıbdı, keyin u nihäl ülkän bänän dəraxtigä äylänib häsıl berıbdı. Mäymun ekkän nəvdädän, turgän gəpki, heç nimä ünib çıqmäbdı.

Mänä, mäymun tışbaqanıñ bänäni hâsıl qılğanıdän xabâr tıpib, unıñ âldigä kelibdi.

Tışbaqa unğä:

__ Äğär sen dârxatğä çıqıb, pişgän bänänlärni mengä üzib tışlâsâñğ, hâsılınıñ yârmını sengä berärdim, __ debdi.

__ Cänim bilän, __ deb cävâb qılıbdi mäymun vä bir zumdä dârxat teppäsığä çıqıb âlibdi. Lekin u bänänlärni üzib yergä tışlâş ornıgä, özi yârâ başlâbdi. Tışbaqagä bolsä, bänän poçâklärini âtä başlâbdi. Beçârâ Tışbaqa nimä qılarını bilmäy, xunâvi çıqıb başı gâräng bolıbdi. Axar unıñ özi dârxatğä tirmäşib çıqa âlmäs edidä!

__ Mänä, endi bildim nimä qılışimni, __ debdi u nihâyät özigä özi. U bir qançâ uçı ötkir yâlgâçlärni tıpib kelib, ulärniñ ötkir tāmānını yuqarıgä qilib dârxat âtrâfigä sänçib çıqıbdi. Keyin birdän âvâziniñ băriçä:

(227)

__ Qaç! Ävçilär kelyäpti! Ävçilär! __ deb baqırbdi.

Mäymun çöçib ketib, pästgä säkräbdi vä toğri ötkir qızıqlar üstigä kelib tüşib til tärtmäy âlibdi.

Tışbaqa mäymunniñ terisini şilib, göştini qâqı qılıbdi-dä, şu yaqın ortadä yäşävçi mäymunlärğä sätibdi. Lekin tışbaqa bu işdä bilmäsdän bir xatägä yol qoyıbdi: Sätılğän sur göştän bir – ikki tutäm mäymun yünğı çıqıb qalıbdi. Mäymunlar, bu öz qandâşlaridän biriniñ göşti ekänligini bir qarâşdayâq fähmläbdi-yu tışbaqanı uşlâb, uni öz särdärläri âldigä sudrâb barişibdi.

Särdâr tışbaqanı qätillikdä äybläb, uni sorâq qılâ başlâbdi. Tışbaqanıñ äybi fâş bolıbdı. Şundä mäymunlar uni qandây usul bilän qatl etiş üstidä baş qätirä başlâbdılar.

__ Gülxandä yändiriş keräk uni! __ debdi mäymunlar särdäri.

Lekin äyyâr tışbaqa hüksägä cävâbän şundây debdi:

__ Mäyli, yändiraqalıñlar. Men âlâvdb sirâ hâm qorqmäymän. Yelkâmdägi qızıl dâğlârni köryäpsizlârmi? Âtäm meni neçä-neçä märtälâb gülxangä täşlägän edi. Lekin âlâv mengä heçäm ta'sir qılmägän.

__ Ägär bungä âlâv ta'sir qılmägän bolsä, __ debdi mäymunlâr särdâri cahl bilän, __ uni qıymäläyimiz.

__ Ä yänäyäm yaxşı, __ debdi dâna tâşbaqa, __ Käsämğä bir qarânğlar – hâmmä yağı çandıq bolib yätibdi. Çünki âtäm meni neçä-neçä märtälâb qıymälâb täşlämäççi bolgän. Lekin körib turıbsızlar: Mengä zärräçä hâm şikäst yetmägän.

__ Äbbâ! Undä nimä qılâmiz-ä? __ deb oylänib qalışıbdı tentäk mäymunlâr.

Nihâyät ulârniñ içidän bir fârasätlisi çıqıb:

__ Keliñlar, uni kölgä täşläb çöktirämiz! __ deb täklif kiritibdi.

Tâşbaqa buni eşitib, içidä süyünibdi: Uniñ üçün suv rähaticân edi-dä. Lekin quvânçini sır saqlâb, özini qorqıb ketgändäy qilib körsätibdi vâ: “Nimä qılsânğlar qılıñlar, faqat kölgä täşlämânğlar – suvdä ölib qâlâmän”, __ deb mäymunlârgä yâlbârâ başläbdi.

Mäymunlâr tâşbaqaniñ bu zârini eşitib dârhâl uni sudrâb bârib kölgä ulâqtirişibdi. Tâşbaqa suvgä...

(228)

... şongıb ketibdi, lekin şu zâhâti başini yänä suvdän çıqarib, âvâziniñ bâriçä qah-qah urib külibdi.

Tâşbaqa öz aql-fârasäti tufäyli cân saqlâb qâlgän ekän.

KÄRLÄR MÂCÄRÂSI

(Häbäşistân)

Künlârniñ biridä bir kär xâtin gödäk bälâsini ârqaşigä bağläb âlib; öz dälâsidä ekinlârni ötâb yürgän ekän. Şu mähâl uniñ âldigä yoqâlib qâlgän qoylârini qıdırib yürgän bir âdâm kelibdi.

__ Şu yerdən qoylär ötgänini körmädiñgmi? __ deb soräbdi u kär xâtindän.
 __ Ägär qoyläрни qayâqqa ketgänini mengä körsätsäñg, bittä çolâq qoyim bär, oşäni sengä berärdim.

__ Kär xâtin, bu ädäm yerimniñg çegäräsini soräyäpti, deb oyläb, qoli bilän tāmārçasiniñg etäk tāmānini körsätibdi. Qoylärim şu tāmāngä ketgän ekän, deb oyläb, äyäl körsätgän tāmāngä yol älibdi. Qaräsä, qoyläri haqıqatän häm oşä yâqdä otläb yürgän ekän.

Kär kişi çolâq qoyini kär xâtin äldigä yetäkläb kelib ungä minnätärçilik bildirä başläbdi:

__ Xudä sengä mädädkä bolsin. Sen körsätgän tāmāngä bärüb qoylärimni täpdim. Sengä çolâq qoyimni berämän, deb va'dä qılüvdim. Mänä oşä qoy, __ älaqâl, __ debdi u.

Lekin äyäl: “Bu ädäm qoyimniñg äyâğini sen sındırgänsän, deb da'vâ qılyäpti”, __ deb oyläb cähli çıqıb ketibdi vä:

__ Men qoyläriñgizni häm körgänim yoq! __ debdi.

Kär ädäm äyälniñg äççığı çıqqänini körib çolâq qoy bergänim üçün üstimdänhäkämgä ärz qılmâqçı, deb oyläbdi. Uniñg häm cähli çıqıb ketib:

__ Yür bolmäsä! Bäräm bäräverämän! __ debdi.

İkkävläri mähkämägä bärışibdi, häkä m kär ekän.

Gäpiriñglär, qandäy ärz bilän keldiñglär? __ debdi u.

Şundä kär ädäm hämmä väqeäni qandäy tüşingän bolsä, şundäy sözläb beribdi, kär xâtin häm özi tüşüngänçä väqeäni gäpirib beribdi.

Kär häkä m, turgän gäpki, heç nimä eşitmäbdi, u oygä tälüb otirärkän, birdän äyälniñg ärqasigä bağlängän...

(229)

... gödäkkä közi tüşüb qalıbdi. Şundä u, bu äyäl eri bilän bälä haqıdä sudläşgäni kelgän bolsä keräk, deb oyläbdi vä:

__ K p g p e akk  yük! Nim  h c ti b r  un a g pni ? K rib turibm n: B l  seniki-yu, qoyib qand y qoyg nd y  zini g  ox ark n. G pni  ozm y, n faqasini t l ! __ deb h km  ıqarg n ek n.

D N  QIZ

(T rkm nist n)

Qadim z m nd  bir o rı bolg n ek n. K nl rni  birid  u p d anı  xazin siɡ  t  ib, unı  behis b  ltınl rini o rlob ketibdi. P d   o rını qıdırıb t pi   c n  z qol  stid gi b r a  yɡ a cıl rni səfərbər qılibdi. M n , o rını tutib, und n h mm  o rıl ng n b ylıkl rni t rtib  li ibdi.  und n keyin p d   b   v zirig  s v l beribdi:

__ Xoş, nim  qılı  ker k bu o rını?

__ Bütün   h r  hlini yıɡıb, h mm ni  k zi  ldid  uni bo ızl m q l zım, __ debdi b   y zir.

P d anı  bir qızı b r ek n.   h  n   u qızıg  y zlanıb:

__ B   v zir to ri h km  ıqardımı? __ deb sor bdi.

__ V zirini iz m hiy t n to ri g pirdi, __ deb c v b qılibdi   h qızı.

 und  p d   ort n a v zirig  s v l beribdi:

__ O rını qand y c z l m q l zım?

__ Uni k tt k n otın  ar mi  stig   tk zib y qıb yub ri  ker k. Y n  p d   qızıg  m r c  t qılibdi:

__ Bu v zirni  g pig  sen qand y qar ys n?

__ V zirini iz m hiy t n to ri g pirdi, __ deb c v b qılibdi m lik .

Nih y t p d    zini  kiçik v zirid n sor bdi:

__ O rını nim  qıl ylik?

__ O rını b  d n  y q kiyinti i ker k, h mi   q rni toq bolib y   i g  yet dig n pul berib qoyib yub ri  ker k, __ debdi kiçik v zir.

__ Xoş, bu vāzirniŋ fikrigä sen qandäy qaräysän, qızım? __ deb soräbdi yänä pādşā.

__ Vāzirniŋiz māhiyätän toĝri gäpirdi, __ debdi yänä mälikā.

(230)

Şundä pādşā qızıgä qarāb:

__ Sen üçälä vāzirim haqidä hām māhiyät toĝri gäpirdi, deb bixildä fikr äytdiŋ. Xoş, bu gäpniŋ bilän nimäni nāzärdä tutdiŋ? Bizgä izāhlāb ber, __ debdi.

Mälikā ätäsigä şundäy cāvāb qilibdi.

__ Oĝrini boĝızlāmāq kerāk, deb hükm çıqargän baş vāzirniŋizniŋ täg-zāti qassāb ötgän bolsä kerāk. Ortāncä vāzirniŋizniŋ sähāvätli, mürüvvätli kişilär nāsābidän bolışı kerāk.

Pādşā tekşirib körsä, qıziniŋ äytgänläri rāst bolib çıqıbdi.

Şundä kiçik vāzirniŋ mäslähätini inābätgä ālib, oĝrini kiyintirişibdi, qārniini toydirişibdi vā yänä bundän keyin betäşviş kün keçirişgä yetädigän pul berib, qoyib yubārişibdi. Keyin pādşā bu kiçik vāzirni baş vāzir etib täyinlägän ekän.

IV. HÜKMLÄRNIŋ ÄQIBÄTI HAQIDÄ ÄDÄLÄTPÄRVÄR MÄNDÄRİN

(*V'etnäm*)

Bir zāmānlär Nām-Din şähridä öziniŋ ädälätpärvarlığı, pürdiyänätligi bilän dāngı elgä tärälgän bir mändärin ötgän ekän.

Künlärniŋ biridä şähär hākāmi bir qarāqçini ölim cāzāsıgä hükm etibdi. Hākāmdän keyin māhbusni māhkāmädän ālib çıqışayātğandä, u birdän cäbrlängän da'vāğärniŋ äyāğıgä yıqilib, undän şāfqat sorāb ilticā qılā başlābdi.

__ Meniŋ üstimdän çıkarılğan hükm – cüdä ädälätli hükm, __ debdi u. __ Bu qılmişim üçün men faqat ölim cāzāsıgä läyıqmān. İllā bittä iltimāsım bār: Bizniŋ ädälätpärvar mändärinimiz bu toĝridä zinhār-bāzinhār bilmäsın.

Keyin qarâqçini qamâqxânâgâ âlib bârîb qamâşîbdi. U ertâsi küni ertâlâb icrâ etilâdigân ölim hükmîni kütîb yâtîbdi.

Lekin, el âğzîgâ elâk tutîb bolmâs, degânlarîdek, oşâ küni keçqurunâq qarâqçi üstîdân çîqarîlgân...

(231)

... ölim hükmî vâ unîng âlâmât iltimâsi haqîdâgî mişmiş gâplâr mândârînnîng qulâğgâ yetîb bârîbdi. Mândârîn hâkâmni çâqırtırbdi.

__ Bilişimçâ, __ debdi u, __ ölimgâ hükm etilgân ânâvî qarâqçi şârm – hâyâlî âdâmgâ oxşâydi. Hâli u yânâ diyânâtlî âdâm bolîşi hâm mümkün. Unîng qalbidâ ezgülik kurtâgî mâvcud. Şunîng üçün, iltimâs qılâmân sendân, unî âzâd qılıb yubâr.

Hâkâm mândârînnîng bundây gâplârîgâ hâyırân bolîbdi, lekin unîng iltimâsîni bâcârîbdi. Ertâsi küni ertâlâb qatl pâytidâ ölimgâ hükm etilgân bâşqa mâhbuslâr içidâ qarâqçi kôrînmâbdi. Qarâqçîdân câbrlângân sâvdâgâr şu yerdâ, tâmâşâtâlâb âlâmân içidâ qasâs ânîni kütîb turgân ekân. Âmmâ qarâqçînnîng ölimdân qutîlib qâlgânligî unî qattîq râncitîbdi. Şundâ u mândârînnîng aql-fârâsâtî, yânâ unîng âdâlatpârvârlîgî haqîdâ âlâmângâ eşittîrib bir neçâ nâmaqbul gâplâr âytîbdi.

Bu âdâm âmîlkâr sâvdâgâr bolgânligî sâbâblî, tez ârâdâ oğırlâtgân dâvlâtîni tiklâb âlib, yânâ fârâvân hâyât keçîrâ bâşlâbdi. U mâllârîni türli câylergâ âlib bârîb sâtîb, kâttâ fâydâ kôrîbdi.

Ârâdân yillâr ötîbdi, unîng yâşî ötîb, sâvdâ bilân şuşullânîşî ânçâ qıyınlaşîbdi. Negâkî, u mâllârîni özi âbkâşgâ ilîb, şâhârmâ-şâhâr tâşîr ekân. Belîdâ dârmân qâlmâgân çâl üçün âbkâş kôtârîş tâbârâ qıyınlaşâverîbdi. Kâttâ yoldâ öz yükîni kôtârîb bârâyâtgân âdâmlârînnîng birântâsî hâm ungâ kômâklâşây demâs ekân.

Künlârînnîng birîdâ, âqşâm çağî Nâm-Din yaqınidâ yâşî ânçâgâ bârîb qâlgân bir âdâm kütîlmâgândâ çâlgâ yârdâm qolîni çözîb, yükîni şâhârgâçâ eltîb bermâqçî bolîbdi! Begânâ âdâmnîng bundây sâhâvâtîdân sâvdâgârînnîng bâşî âsmângâ yetîbdi. U bu âlicânâb yolâvçînnîng ismîni sorâbdi, lekin yolâvçî kâmtârlîk bilân, ismînnîng

ahämiyäti yoq, deb cävâb qılıbdi-yu, sävdâgâr minnâtdârçilik bildirişgä hâm ülgürmäy, bu nâtâniş dâstyâr közdän gâyib bolıbdi.

Şu vâqeädän keyin sävdâgâr bir yaş yigitni şâgirdlikkâ yälläbdi. Arâdän bir yıl ötıbdi. Künlärniñ biridä sävdâgâr bir künlik dârâmâdi sâlingän hämyânini yoqâtıb qoyıbdi. Uniñ qıdırmâgân câyi qâlmâbdi – tâpilmâbdi, hättâ uni qayardâ yoqâtğanini hâm esläy âlmâbdi.

(232)

U üydä başı qâtıb otırgän ekän, birdän eşik taqıllâbdi. Tâşqaridän kimniñdir, hämyân yoqâtğanıñız yoqmi, degän âvâzi eşitilibdi. Sävdâgâr: “Yoqâtgänmân”, deb dârrâv eşikni açıbdi. İçkâri kirgän âdâmniñ qolidä öz hämyânini körıb, häyrät vâ quvânçdän âğzi lüng açilib qalıbdi. Bu âdâmniñ gâpigä qarâgändä, u hämyâni bâzârdâgi peştaxtä üstidän tâpib âlgänmiş. Sävdâgâr öz mâlini bugün oşâ yerdä sâtgän edi.

Keyin u üyigä kelgän bu diyânätli âdâmniñ yüzigä tikilibraq qarâb, uni tanıbdi: Bir vaqtlâr bu âdâm sävdâgârniñ âbkâşini şâhârgaçâ kôtârib âlib kelib bergän edi. Sävdâgâr ungä sâmimiy minnâtdârçilik bildirib, ungä mükâfât puli târtuq qılmâqçı bolıbdi, lëkin u âdâm âlmâbdi. Şundä sävdâgâr bu hâlâl insânniñ ismini sorâbdi. Ävvâligä nâtâniş âdâm ismini äytgisi kelmâbdi, lëkin sävdâgâr hädeb yâlinib – yâlvârevergâç, äytişgä mâcbur bolıbdi.

Bu âdâm – bir vaqtlâr mândârin âfv etgän oşâ qarâqçı ekän.

Bundây mö’cizâni körgän sävdâgâr âdil mândârin huzurigä bâribdi vâ bir vaqtlâr uniñ âdâlatpârvârligi vâ dânişmdligidän şübhä qılıb uni tâhqırlâgâni üçün mândâridän uzr sorâgän ekän.

LÄYLÄK ÇIQARÂN HÜKM

(Kâreyä)

Cyânsân muzâfâtidä bir bädâvlät âdâm yaşâr ekän. Uniñ bolâr – bolmâsgä pulni sâvurâverâdigän bir beândişâ qarındâşi bolib, u bâydän hädeb pul sorâyverib, uni hâli – cânigä qoymâs ekän. Qarındâşiniñ süllâhligi bädâvlät âdâmniñ cânigä

teğib ketibdi-yu, bir künü uni hibsgä âlişlärini buyuribdi vä Seylgä âlib bârib uniň üstidän häkämge arz qilibdi.

Lekin müttähäm qarındaş päyt päyläb turib, häkämge qımmätbähâ sävge tutqazibdi, näticädä, häkäm işni şu müttähämniň fäydäsigä hâl qilibdi. Hükme e'läñ qilingänidän keyin, bädävlät ädäm häkämge yüzlänib, icâzätiniñiz bilän bir rivâyät sözläb bersäm, dëbdi.

__ Bemäläl, __ debdi häkäm. __ Men yaxşı körämän rivâyätli eşitişni.

(233)

Şundän keyin bädävlät ädäm umbu mäsäläni sözläb bergän ekän: “Künlärniň biridä üçtä quş: kakkü, qarayäläq vä turnä, kim çiräyli säyräydi, deb özärä tärteşib qalışibdi. Ulär läyläkninğ äldigä kelib, undän häkämlik qılışni iltimäs qılışibdi. Läyläk razi bolibdi. Lekin turnä öz ävâziniñcüdäyäm xunükligini yaxşı bilärdi. Şuniň üçün u sınäv başlanmäsdän äldin şälpäyägä bâribdi-dä, äñçä – munça qurbaqa tutib ulärni läyläkkä sävge qilibdi. Mänä, qaysi quş çiräyli säyräşini sınäydigän kün kelibdi. Häkäm-läyläk üçälä quşniň ävâzini birmä-bir eşitib çıqıbdı vä qarayäläqninğ ävâzini cüdä zäif, kakküniň säyräğini zerikärli deb tärteşibdi, lekin turnäniň ötä vähimäli vä xunükdän xunük ävâzini gäyät äcib vä mäftunkär hisäbläb, uni hättä särkärdäniň ävâzigä qıyäs qilibdi.

Bädävlät ädäm şu mäsäli bilän häkämni päräge uçgän nädän läyläkkä qıyäs qılğan ekän.

ÄFÄNDİ ÖZ HAQINI QAZIDÄN ÄLÄDİ

(Türkmänistän)

Bir künü köçädä kimdir äfändiniň gärdänigä muşt tüşiribdi. Äfändi ögirilib qaräsä, qarşisidä bir begänä ädäm turgänmiş.

__ Uzr, birädär, __ debdi u ädäm, __ men sizni öz äğaynim deb oyläbdim.

Lekin aççığı çıqqan äfändi u ädämniň yäqasidän uşläb qaziniň äldigä âlib bâribdi.

__ Mänävi ädäm meni urdi, __ debdi äfändi qazigä.

Bu âdâm qâziniñ qâln âşnâsi ekân. Qâzi âybdârgä yaqınraq kelişni buyuribdi, song âfândigä qarâb:

__ Sen hâmi buni bir märtä uraqâl, şu bilân ârâ açiq bolâdi, __ debdi.

Âfândi bungä râzi bolmâbdi.

__ Hây, mäyli, râzi bolmäsâñg, men bundân bir tängä cärimä ündirib berämân sengä, __ debdi qâzi vâ âybdâr tâmangä tängä âlib kel, __ debdi.

(234)

Qâzi şu yol bilân âybdârni qâçirib yubâribdi.

Âfândi raqibiniñ kelişini âñçä kütibdi, axırı sâbri çidämây, qâziniñ qulâq çakkâsigä cân câhdi bilân bir târsâki uribdi-dâ:

__ Mengä hükm qılğâniñgiz tängâni kütib otirişgä ârtiq vaqtim yoq, oşâ cärimâni öziñgizgä âlaqâlârsiz! __ deb qâzixânâdân çıqıb ketgân ekân.

TÄKÄ BİLÂN TÛLKI

(Gürcistân)

Täkâ bilân tülki dost tutinişibdi. Ulâr yerhäydâşib, teng şeriklikkä dâni ekişibdi, pişgân ğallâni örib, bağ-bâğ qilib bağlaşibdi, undân keyin, uni yâñçib dânni bir yâqqa, çârisini ikkinçi yâqqa uyışibdi. Şundâ tækâ tülkigä debdi:

__ Kel endi, birâdâr, dânni ortädä bölâylik.

Tülki bolsâ:

__ Nimâsini bölâmiz? __ debdi. __ Dâni __ mengä, çâri – sengä, vâssâlâm.

Täkâ bungä râzi bolmâbdi.

__ Negä endi? __ debdi u. __ Dânni hâmi, çârini hâmi teng bölîşimiz keräk.

Şundâ tülki: “Men tâğamni âytib bolâmân, oşâ işimizni âcrim qılsin”, __ deb bõrini çağırıp kelgâni ketibdi. Tülki tâğasini âytgâni ketgânidâ, tækâ qışlâqqa bârıp, ikkitâ köppâkni çağırıp kelibdi vâ ulârni çâriñg içigä yâşirib qoyibdi. Mânâ, tülki tâğasi – bõrini çağırıp kelibdi. U közlâridân ot sâçib tækägä dağdağa qılâ başlâbdi:

__ Negä meniň ciyänimni xafä qilyäpsän-ä?

__ Nimä deyäpsiz özi, taqsir, qaçan ciyäniňizni xafä qilibmän? __ debdi tākā. __ Axır özi äytidi-kü, dān – mengä, çāri – sengä, deb.

__ Xoş, nimä böpti? Yāmānmi şundäy desä?

__ Sizniňçä, şu bolışı adälätdänmi, taqsir?

__ Bolmäsäm-çi, cüdä toğri bolgān, __ debdi böri.

__ Şunaqa deňg, undäy bolsä, siz ānāvi çāri uyumi...

(235)

... üstigä çiqiňg-dä, vicdānān gāpirāyātgāniňizgä āziz āvliyālār haqqı qasām içiňg.

Böri çāri uyumi üstigä çiqıb ālib üv tārta başlābdi – uniňg qasām içiş usuli şunaqa ekān. Şu mähāl ikki köppāk ātilib çiqıbdi-yu, tāğa – ciyāniňg titiğini oynātib, rāsā postāgini qāqıbdi. Keyin dān hām, çāri hām tākāniňg öziğä qālgān ekān.

Q. Mirmuhamedav, Süleyman Padişahın Hükümü, “Adalet”, 1994.

(236)

MÜNDƏRİCƏ**L BƏHS VƏ DA'VƏLƏR HAQIDƏ HİKAYƏTLƏR****Bəlälər haqিদə bəhsləşüvlər**

Süləymən pədsəniñg hükmi.....	3
Quşlar tilini bilüvçi yigit və pədsə.....	4
Çaqaləq kimniki?.....	7
Avçi və uning oğli.....	9

Məl, merəs və olcə da'vələri

Tört ağa-ininiñg fil avigə bərgəni.....	14
Ənbəh dəraxti kimniki?.....	17
Toqqızınçı torvə.....	20
Üy səhibi və undən bəspənə sorəgən ədəm.....	24
Oğrləngən at.....	25
İp qəptəgı kimniki?.....	26
Zordən zor çıqsə.....	27
Kəmbəğalniñg bəygə taqlid qılğəni haqিদə.....	28
Təpilməni ortədə bölüş muəmməsi.....	30
Timsəhniñg yaqın qarındaşları.....	32

Yetkəzilgən zərər üçün təvən da'və qılış haqিদə

Suvgə çökkən tüyəniñg haqı.....	34
Səkkiztə nən.....	35
Cəpəqniñg hükmi.....	36
Alim bilən dehqən.....	39
İkki hürçün.....	40

Qaylıqlər bə qalıqlər haqিদə bəhslər

Bəylik arttırgən yaxşımı, yə dost arttırgənmi?.....	41
Qaytə tirilgən avçi.....	44
Üç qaylıq.....	47
Səhibcəməl Ləkşmi-deviniñg qaylıgı kim?.....	49

Başarətçi, mergän, ğavväs vä äzäyimxän.....	54
Küyäv tänläş.....	55
Üç äğa-ini.....	57

Äfzällik haqıdä bähslär

Özigä häm yaxşılıqni rävä körmäydigän bädniyät ädäm.....	61
Muğambir Mülädeväniñ cävâbi.....	63
İkki ähmâq.....	63
Uyquçi yälqâvlär belläşüvi.....	65

(237)

Äyyärlik vä mäkkärlik bilän bähs yüritiş haqıdä

Qılmiş – qıdırmiş.....	67
Läyning püçgä çıqqan näyrängi.....	69
Läy vä pädäçi.....	72
Qarâl.....	74
Qaynätä vä küyäv.....	79
Muğambir tüşşüğidän ilinär.....	81
Fälbin bilän da'väläşüv.....	84
Çäl vä uniñ äqilä qızçäsi.....	88
Mât bolgän qaynätä.....	89
Sâqâl sâtib älmâqçi bolgän ädäm.....	91

II. KÖRİLGÄN HUQUQIY İŞLÄR HAQIDÄ HİKÂYTLÄR

Äybdärni tâpiş yolläri hämmä beixtiyär äybgä ıqrâr bolış haqıdä

Äyyär väzir.....	93
Oğrı.....	94
Sehrli xorâz.....	94
Oğrı öz tilindän ilinädi.....	96
Färäsätli häkäm.....	96
Ölim cüzäsüdän qutilib qâlgän ädäm.....	98
Tili kesilgän sigir.....	101
Ältinni oğırlägän kim?.....	103
Mullä Näsridin öziñiñ haqligini isbätläydi.....	107
Tüyä egäsi vä üçtä bälä.....	108

Pâqdânân Susännä vä ikki qarıyâ.....	110
Yaxşılıkkä – yâmänlik.....	114
Tärki âdät – âmri mâhâl.....	116
Cinâyât izlâri, däliliy âşyâlâr vä hâkâmlârning tapqırlıgı haqıdâ	
Yâq izi.....	117
Sıgır oğrısi.....	117
Bân'yân bilân dâvlâşüv.....	118
Äntıqa sud.....	122
Yoqâlgân âltın qandây tâpilâdi?.....	125
“Yâlgân gâpırsâ hâm bây haq”.....	126
Tülki – “qırâlıçâ”.....	128
Aql yâşdâ emäs – bâşdâ.....	130
Yâlgânnıng umrı qısqa.....	134
Bâyväççâ bilân kâmbağal yigit.....	135
“Âdâm öz qulâğını özi tışlây âlışı mümkinmi?”.....	137
Âbunüväs vä sävdâğâr.....	138
Hâkâmlâr vä dâvlâşüvçılârning mâkr vä nâyranğlârı haqıdâ	
Dânâ mäslâhât.....	140
Ârâ açıq.....	143
İläci tâpilâdi.....	145
İkki ây.....	146
Buzâq tâlâşüv.....	148
Güvâhlâr vä sâxtâ güvâhlâr haqıdâ	
Sâxtâ güvâh.....	151
Yâqut.....	153
(238)	
İlähiy hükmlâr haqıdâ	
Güvâh – tâğ.....	155
Mâi qabilâsigâ âlâv kelğani haqıdâ.....	156
Mâqtânçâq bây.....	163
Pânçâlâr hükmi.....	165
Sehrli qısqıç.....	170

Xâtin kişiniᅇ hiyləsi.....	171
----------------------------	-----

III. HÛKMLÄR HAQIDÄ HİKÂYÄTLÄR

Äybdârlärni cäzälâş vâ haqqöylärni taqdirlâş haqিদä

Vâzir vâ eşäk.....	173
Ägelitniᅇ qızları.....	176
Mullä Näsriiddin täşvişdä.....	178
Äfändi häm ikkiyüzlämä çıqdi.....	180
Nâtoᅇri hükm.....	180
Yetti äkä – ükä siçqânlär.....	181
Hämmâmçiniᅇ ünçälik kerägi yoq.....	183
Qânuniᅇ qiymäti.....	183
Ädälätsiz hükm haqিদä.....	186
Ähmät Äᅇay Baqçäsärây qâzisini fâş qilädi.....	190
Qâzikälânniᅇ sällä-toni.....	192
Äyyâr Tsyää Şun vâ mänsäbdâr.....	193
Zähâr tâmgân sût.....	194
“Hisâbnibilädigân” qâzi.....	195
Äbu Yusuf haqিদä hikâyät.....	196
Köz äᅇriᅇi.....	198
Eçki.....	198
Mâyli, siz äytgändây bolaqâlsin.....	202
“Sävâb iş”.....	203

Cäzälâş vâ taqdirlâşniᅇ me'yâri

Pâdşâniᅇ dâná hükm.....	203
Ädälätpärvâr sultân.....	205
Ĝarayib hükm.....	207
Kitâb qutisigä sıᅇᅇân qâplân.....	208
Sävdâᅇâr vâ şâᅇird bâlä.....	209
Tüş.....	211
Cäcci ähu dâvlâşᅇânlär işini äcrim qilädi.....	212
Xocä Näsriiddin da'vâᅇârniᅇ tälâbini qândirädi.....	214

Sudxor vā muğambir kambağal.....	215
Kambağal Süân qandây báyidi?.....	217
Sävâb iş qılmâqçi bolgân âdâm.....	219
Birbâl üstidân çıkarilgân hükm.....	222
Tâşbaqa bilân mäymun.....	225
Kärlär mâcârâsi.....	228
Dânâ qız.....	229

IV. HÜKMLÄRNIŒ AQBÄTI HAQIDÄ

Ädälätpärvär mändärin.....	230
Läyläk çıqargân hükm.....	232
Äfändi öz haqini qâzidân âlädi.....	233
Täkâ bilân tülki.....	234

Sülây mân pādşâniŒ hükmi. [Rusçädân Q. MirmuhâmedävniŒ erkin tärcimäsi]. – T. “Ädâlat”, 1994. – 240 b.